

LUND UNIVERSITY

Ett massmedium för folket : studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle

Reuterswärd, Elisabeth

2001

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Reuterswärd, E. (2001). *Ett massmedium för folket : studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*. [Doktorsavhandling (monografi), Historia]. Historiska Media/Nordic Academic Press.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Ett massmedium för folket

Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle

Elisabeth Reuterswärd

Historiska institutionen vid Lunds universitet

Studia Historica Lundensia

Ett massmedium för folket

© Elisabeth Reuterswärd
Skyddsomslag: Gert Fors
Grafisk form: Alf Dahlberg
Sättning: Lotta Hansson
Tryck Prinfo/Team Offset & Media, Malmö 2001
ISSN 1650-755X
ISBN 91-628-4906-9

Ett massmedium för folket

Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle

Elisabeth Reuterswärd

LUNDS
UNIVERSITET

Historiska institutionen vid Lunds universitet

Studia Historica Lundensia (SHL) är Historiska institutionens, Lunds universitet avhandlingsserie. Den ersätter serierna Bibliotheca Historica Lundensis (BHL), Lund Studies in International History (LSIH) och Center for Studies in International Conflicts (CESIC).

Boken tillägnas mina barn Fredrik, Alexander och Marika.

Innehåll

Förord 11

1 Myndigheten informerar menigheten 13
Inledning 13
Forskningsuppgiften 15
Forskning om masskommunikation som historiskt fenomen 15
Relationen stat – folk – linjer i ett forskningläge 18
Kontroll genom straff och hot om våld 19
Propaganda 22
Kontroll och övervakning genom censur 24
Statsmaktens bruk av insamlad information som maktinstrument 26
Kommunikation av information om samhället förmedlad genom praxis vid ting och sockenstämmor 27
Tidningsväsendet 29
Sammanfattning om överhetens tillgång till kommunikationskanaler 30
De allmänna kungörelserna 33
Kungörelsernas "bilder av verkligheten" – en undersökningsstrategi 36
Val av tidsperiod och område 39
Källmaterialet – Kungl Maj:ts och de centrala ämbetsverkens kungörelser 41
Böndagsplakat 41
Länskungörelser 42
Lokala kungörelser 43
Enskilda personers tillkännagivanden och kungörelser 43
Förteckningar över upplästa kungörelser 43
Avhandlingens struktur 44

2 Information till folket 45
Arenor och regelverk 45
Ett massmedium systematiseras 45
Vad är masskommunikation? 47
Budskapets medium 48

Distributionssystem 49
Tinget 50
Marknadsmöten som fora för masskommunikation 52
Kyrkan som forum för masskommunikation 52
Fogden och kyrkan 53
Predikstolen blir statsmaktens "massmedium" – 1686 års kyrkolag 55
Tidningspressen 55
Fördelarna med predikstolen som massmedium 56
Distributionen 58
Språket 60
Tillsynen över kungörelsesystemet 61
Registrering och inbindning av kungörelser 62
Kungörandets rättsliga betydelse 63
Årligt upprepat kungörande av vissa äldre författningar 64
Förändringar i kungörelsesystemet 65
Mängden kungörelser ökar våldsamt under 1800-talet 67
Kyrkans ställning i samhället förändras och kungörelsesystemet avskaffas 68
Alternativ till predikstolen 71
Kungörelseläsningen reduceras 73
Den juridiska aspekten 74
Sammanfattning 75

3 Kungörelsesystemets historiska kontext 77
Lagens ställning i samhället 77
Rättssäkerhet i en muntlig kultur 80
Offentlighet och rättssäkerhet 81
Kungl Maj:ts roll som lagens beskyddare 82
Vad förväntade sig allmogen av statsmakten? 84
De klagandes århundrade 84
Arkiven och rättssäkerheten 87
1618 års kansliordning 88
Ett århundrade dominerat av krig 89
Legitimitetsproblem 90
Städernas tillgång till skriftlig dokumentation om rättigheter och skyldigheter 91
Landsbygden och dess tillgång till information om rättigheter och skyldigheter 92

Socknens tillgång till rättsliga handlingar 94
Ett partikulärt rättsväsende 94
Krav på tillgång till förordningar 96
Sammanfattning 98

4 Predikstolen som massmedium 101
Hur länge dröjde det innan en kungörelse
blev uppläst i Gårdstånga? 107
Skickades alla centralt utfärdade kungörelser till Gårdstånga? 109
Innehållet i kungörelserna året 1767 111
Rikets ständers kungörelser 114
Bevillningen 115
Förordningen till "främjande af lagarnas behörige wärkställighet" 116
Sekreta utskottets redogörelse om "Rikets tillstånd
vid riksdagens början 1765" 117
Kungl Maj:ts resolutioner på de allmänna besvären vid riksdagen 119
Kungl Maj:ts övriga kungörelser 121
Böndagsplakat 122
Övriga centralt utfärdade kungörelser 124
Råd och anvisningar 125
Inbjudningar till förslag 126
De årligen upprepade kungörelserna 128
Sammanfattning rörande de årliga kungörelsernas funktion 138
Länskungörelserna 140
Landshövdingen kallar till möten och förhandlingar 140
på regional nivå
Efterlysningar 145
Auktioner 152
Sammanfattande översikt över 1767 års kungörelser 153
Sammanfattning 161

5 Kungörandet av krig och uppror 165
Inledning 165
Forskning om kriser 168
Ständernas inställning till allmänt kungörande 170
i 1700-talets samhälle
Böndagsplakatens grundsyn på kriser 171
Bilden av konungen 172

Idealbildningen 173
Skydd mot farorna 177
Kriget mot Ryssland 1741–1743 180
Krigsförlusterna 184
Sammanfattning 185
Regler för kungörande av krigsangelägenheter 186
Böndagsplakaten och hattarnas krig 188
Övrig propaganda 190
Bondeståndets krav på information 191
Sammanfattning av överhetens åtgärder för att förbereda allmogen på krig 193
Kungörelser under kriget 194
Mobiliseringen 194
Krigsförklaringen 196
Kungörandet av skatter och avgifter 199
Kungörandet av krigets fortsatta förlopp 202
Det ryska manifestet 203
Förtroendet förverkat hösten 1742 206
Krav på information 206
Våren 1743 208
1743 års böndagsplakat 210
Mobilisering av krigsfolk under förtroendekris vårvintern 1743 210
Bevillningsförordningen för 1743 214
Successionskrisen 216
Kungörandet av resolutioner på allmänna besvär under kriget 218
Dalupproret i de allmänna kungörelserna 224
Dalallmogens krav på information 225
Det allmänna kungörandet av upproret 227
Ständernas synpunkter på hur oroligheterna borde bemötas 228
Kungörandet av fred och uppror 229
Den första kungörelsen om dalupproret. 231
Budkavleförordningen 233
Kungl Maj:ts andra berättelse angående ”en del Dal-Allmoges sammangaddning och uppror” daterad 9 juli 1743 235
Den straffande överheten 236
Den beskyddande och förhandlande överheten 237
Sammanfattning av upproret 238

1740-talets kriser: En sammanfattning 239

Kungörandet av Gustav III:s ryska krig 1788–1790 243
Kriget 1788–1790 243
Gustav III:s böndagsplakat 247
Kungörandet av kriget 248
Kungörandet av segrar 259
Sammanfattning om 1780-talets kris 262
Vilka överhetsroller uppvisade överheten i dessa krigskungörelser? 264
Sammanfattning av överhetens information om krig och uppror – en komparation 266

6 Kungörelsesystemets funktion som rättsskydd 269
Landshövding Carl Adlerfelt 270
Adlerfelt och allmogen 271
Ett personligt tilltal 273
Till vem talade landshövdingen? 273
Tradition av ömsesidig misstro 275
Vitesförelägganden som maktmedel 279
Pileplanteringarna 281
Landshövdingen bemöter rykten 285
Sammanfattning 287

7 Kungörelserna i mötet mellan makt och folk: sammanfattning 289
Överhetens behov 290
Allmogens behov 291
Bilden av överheten 292
Förhandlingskulturen och offentligheten 294
Välfärd som politisk ideologi 295
Epilog 297

Exkurs 299
Sökmedel till allmänna kungörelser 299
Sökmedel till tryckta förordningar 299
Samlingsregister 299
Länskungörelserna 301

Riksdagens behandling av kungörelseläsningen 301
Kommentarer till kyrkolagen 2 kap § 5 ang uppläsning av kungörelser från predikstolen 302
Summary 303
Källor och litteratur 311
Studia Historica Lundensia 321

Tabellförteckning

Tabell 1. Kungörelser upplästa i Gårdstånga 1767. Fördelade på utfärdare. 112
Tabell 2. 1767 års kungörelser i Gårdstånga, indelade i approximativa ärendekategorier. Förändringar i kungörelsesystemet längs tidsaxeln 153 156
Tabell 3. Antal kungörelser diarieförda/upplästa i Malmöhus län 1727–1820 157
Tabell 4. Procentuell fördelning mellan olika kategorier av kungörelser 1727–1767. 158
Tabell 5. Antal kungörelser diarieförda/ upplästa i Malmöhus län 1767–1820. 159
Tabell 6. Antal kungörelser som utfärdats av olika myndigheter/ befattningshavare 1727–1820. 160
Tabell 7. Förteckning över exempel på vitesbelagda förseelser 1765 280

Förord

Arbetet med denna avhandling har pågått under många år och med många och ibland långa uppehåll, då "mina kungörelser" fått stå tillbaka för annat som också varit viktigt i mitt liv. Jag har dock aldrig förlorat intresset för ämnet. Gång på gång har jag lockats tillbaka. Kungörelsernas värld är spännande och en av drivkrafterna har varit att få visa hur rikt och fruktbart detta forskningsområde är.

Professor Birgitta Odén var min första handledare under min trevande början på forskarbanan. Jag hade även förmånen att åren kring 1980 få arbeta som hennes forskarassistent inom det tvärvetenskapliga projektet *De äldre i samhället – förr, nu och i framtiden*. Det var mycket lärorikt och inspirerande. Birgitta uppmuntrade till gränsöverskridande forskning och visade hur kunskap och erfarenheter från vitt skilda ämnesområden kan användas av historiker. Jag har värdesatt hennes fortsatta stöd, skarpa intellekt och vänskap genom alla åren.

Eva Österberg efterträdde Birgitta och till min stora glädje blev också hon min handledare. I och med att jag har skrivit med så långa avbrott har forskningsläget hunnit ändrats och påverkat problemställningarna i flera omgångar. Eva har lagt ner stor möda på att orientera mig om ny forskning och litteratur. Hennes sällsynta förmåga att finna ord för tankar och idéer som doktoranden bär på men har svårt att själva formulera har även kommit mig till del. Hon har försökt lära mig mer om konsten att strukturera frågor, att vässa argument och kritiskt granska resultat. Under slutfasen av arbetet har hon läst och kommenterat mitt manuskript i flera omgångar. Tack för allt du gjort för mig Eva!

När jag i slutet av 1990-talet beslöt mig för att koncentrera avhandlingen till 1700-talet fick jag möjlighet att också få handledning av professor Harald Gustafsson som hjälpte mig genom en besvärlig fas då arbetet legat nere en längre tid. Han har frikostigt delat med sig av sitt kunnande om 1700-talet och dess politiska kultur. Harald har också läst och kommenterat manuskriptet och lämnat värdefulla råd.

Professor Kim Salomon läste manuskriptet på ett sent stadium och lämnade nyttiga synpunkter.

Ett stort kollektivt tack till alla kamrater från både Birgitta Odéns och Eva Österbergs doktorandseminarier!

Jag vill särskilt tacka landsarkivarie Jan Dahlin. Det hade inte varit möjligt för mig att fullborda arbetet om han inte beviljat mig generösa tjänstledigheter och även sett till att jag inte tyngts för hårt av tjänstgöring under slutfasen. Jag har haft nytta av diskussioner om olika aspekter av avhandlingen

med alla mina arbetskamrater på Landsarkivet i Lund. Ett särskilt tack till 1:e arkivarie Bengt Danielson som läst och kommenterat hela avhandlingen i manuskript. Redaktör Birgitta Engström har lagt ner stor möda på språkgranskning av mina texter under ett tidigare skede. De fel som återstår beror inte på Birgitta.

Docent Anna-Brita Lövgren har läst hela texten i korrektur, med undantag för fotnoterna och litteraturförteckningen vars brister jag själv ansvarar för. Hon har genom åren alltid funnits till hands då jag behövt diskutera kniviga frågor. Det sistnämnda gäller även 1:e arkivarie Anna Svenson.

En förutsättning för arbetet har varit anslag som bekostat mina tjänstledigheter. Sådant stöd har kommit från Gustav Fjetterströms stiftelse, Nordenstedtska stiftelsen, Wahlgrenska stiftelsen, stiftelsen Riksarkivarien Ingvar Anderssons fond och Ebbe Kocks stiftelse. Bidrag till tryckningen har beviljats av Ebbe Kocks stiftelse och Crawfoordska stiftelsen. Till samtliga framförs ett varmt tack.

Konstnär Carl Magnus och grafiska designern Gert Fors har formgivit skyddsomslaget. Carl Magnus har under alla de år vi levde tillsammans och även därefter givit mig stöd och uppmuntran. Han har alltid förstått att forskning i likhet med konst periodvis kan utvecklas till en lidelse.

Lund i juli 2001

Elisabeth Reuterswärd

1 Myndigheten informerar menigheten

Inledning

Om det var möjligt att göra en resa bakåt i tiden skulle jag vilja föreslå läsaren att följa med mig till en församling på svensk landsbygd ca 1750. Vi gör ett besök i Gårdstånga församling som i detta sammanhang får tjäna som representant för vilken landsbygdsförsamling som helst i riket. Den är belägen i Skåne, en mil norr om Lund, i Malmöhus län, Frosta härad.

År 1750 fanns det 310 personer i Gårdstånga, varav de flesta hade sin försörjning som frälsebönder under Viderups gård, ägd av Hans Ramel. Väl på plats skulle jag ha intervjuat de vuxna i den socknen: män och kvinnor, de 41 bönderna, de 8 torparna, inhyses- och gatuhusfolket (44 män och kvinnor), de fyra hantverkarna, de tre ryttarna, mjölnaren, pigorna och drängarna. Jag skulle ha försökt förmå dem att beskriva hur de uppfattade världen utanför det område de personligen kände till genom egna eller nära vänners och bekantas erfarenheter.[1]

Vad visste dessa människor om rikets makthavare, bortsett från dess lokala representanter? Vad kände de till om vad som skedde vid maktens centrum, i regeringen, i riksdagen, i kollegierna? Vad visste de om rikets styrelse och hur den egentligen var tänkt att fungera? Hade de någon aning om sina egna rättigheter och skyldigheter i det rådande politiska, ekonomiska och militära systemet? Kände de till vilka legala möjligheter som fanns om de önskade få ändringar till stånd? Kände de till vilka rättigheter och skyldigheter olika statliga befattningshavare hade – befattningshavare som de själva kunde komma i kontakt med?

Gårdstångaborna hade i början av 1740-talet fått se sitt indelta krigsmanskap inkallas till aktiv krigstjänst. Ytterligare ett par krig låg framför dem, nämligen det pommerska under åren 1757–1762 och Gustav III:s krig mot Ryssland 1788–1790. Man kan fråga sig om makthavarna ansåg sig behöva ge någon information om hur det kom sig att Sverige befann sig i krig eller kommentera hur kriget förlöpte.

De levde under tider som periodvis var mycket oroliga politiskt sett. Ståndsväldet kan betraktas som ett politiskt experiment i och med att det verkade under en tidigare okänd regeringsform. Det utmärktes av perioder av intensiv maktkamp på högsta nivå. Tvära kast skedde i den ekonomiska

[1] Gårdstånga kyrkoarkiv, befolkningsstatistiska tabeller 1749–1773, vol. G I:1, LLA

politiken beroende på om hattar eller mössor dominerade rikets råd. De beslut som togs på central nivå påverkade gårdstångaborna i deras vardag i form av skatter och andra utlagor samt i deras tillgång på vissa slag av varor. Visste de något om vad som låg bakom de lagar och förordningar, påbud och resolutioner de förväntades följa?

Inrikesproblem stegrades periodvis till rena uppror eller försök till uppror. Ett av dessa var Dalupproret 1743, då ett stort uppbåd av beväpnande män marscherade från Dalarna till Stockholm för att försöka genomdriva sina politiska krav. Kände gårdstångaborna till något om detta överhuvudtaget?

Man kan också undra i vilken utsträckning gårdstångaborna kände till hur andra levde i riket Sverige–Finland. De var väl bekanta med den egna socknens bekymmer och vid häradstinget fick de kunskap om vad som hände inom dess gränser. Kände de till vilka bekymmer som tryckte folk i andra delar av riket och hur dessa eventuellt fick en lösning?

Under senare delen av 1700-talet ägde betydelsefulla förändringar rum även i allmogens egna led. Befolkningen i riket ökade från 1700 000 år 1736 till 2 300 000 år 1800, det vill säga en ökning med över en halv miljon personer (mer än 30 procent!). De obesuttnas antal steg kraftigt, samtidigt som de besuttna bönderna stärkte sin ställning genom skatteköp.[2] Deras politiska inflytande ökade både lokalt och centralt. Frågan är om dessa förändringar som ägde rum gradvis kan spåras i överhetens kommunikation så som den nådde allmogen genom dåtida kommunikationskanaler. Förändras innehållet i vad som kommuniceras? Blir tilltalet ett annat? Märks en ökad social polarisering på landsbygden av det slag som forskare uppmärksammat?

Så kan en rad frågor ställas som ytterst rör de fundamentala frågorna om hur makten försöker uppnå legitimitet och effektivitet samt om hur människors syn på omvärlden påverkades av överhetens kanaler för att sprida information. Gemensamt för dem är att de alla rör kommunikation, och det är kommunikation som står i centrum för hela den föreliggande studien. Gårdstångaborna hade nämligen, i likhet med alla övriga invånare i Sverige, tillgång till information som förmedlades av prästen från predikstolen under gudstjänsterna, då han läste upp allt vad Kungl Maj:t och hans befallningshavande önskade tillkännagiva. *Han läste kungörelser för sin församling.* Dessa fungerade som ett massmedium och uppläsningen i kyrkan var en del av ett system för masskommunikation som hittills inte har varit föremål för systematisk forskning. Det är detta masskommunikationssystem, dess innehåll och funktion i 1700-talets samhälle som denna avhandling handlar om.

[2] Om proletariseringen se t.ex. Christer Winberg, *Folkökning och proletarisering*, Göteborg 1975.

Forskningsuppgiften

Avhandlingens övergripande syfte är att utreda vilken roll uppläsningen av kungörelser från predikstolarna hade i det tidigmoderna Sverige. Jag uppfattar kungörelserna som ett massmedium och uppläsningen som en del i en kommunikationsprocess, ett kommunikationssystem. Min första uppgift blir att demonstrera varför kungörelseläsningen skall betraktas som masskommunikation. Jag kommer att undersöka hur detta sätt att förmedla kommunikation har uppstått och hur det var reglerat. Särskild uppmärksamhet kommer att ägnas även åt kommunikationssystemets upprinnelse, "guldålder" under 1700-talet, nedgång och slut under 1800- och 1900-talen. Förändringar i kommunikationsprocessen ska länkas till den samhälleliga kontext inom vilken de uppstått. Här blir bl.a. förändringar i ansvarsområden för personer som ingår i förmedlingssystemet intressanta. Detsamma gäller valet av plats där kommunikationen äger rum och tidpunkten då informationen överförs till dess mottagare. Jag utgår från hypotesen att förändringar i vad som stundom kan verka vara små detaljer, kan bidra till en förståelse för hur betydelsefulla förändringar skett inom andra kulturella, politiska och sociala områden.

Kungörelselseläsningens roll i samhället har inte tidigare systematiskt studerats och av den anledningen har det för mig känts angeläget att vidga studien så att den även kommit att omfatta en orientering om innehållet i den information som förmedlades genom detta massmedium. I och med den utvidgningen har svar kunnat sökas till en del av de frågor som inledningsvis har ställts rörande gårdstångabornas tillgång till information.

Forskning om masskommunikation som historiskt fenomen

"Communication systems have a history although historians have rarely studied it" hävdade Robert Darnton i förordet till *The Kiss of Lamourette*.[3] Det han syftar på var inte innehållet i kommunikationen, inte heller den information som förmedlades, utan kommunikation som ett fenomen värt ett studium för sin egen skull. Det är inte så att historiker har varit omedvetna om att kommunikation är en central del av allt samhällsliv. Kommunikation finns med som en faktor i de flesta undersökningar, men som en bakgrundsfaktor. Orsaken är att media för kommunikation är *bärare*, inte *skapare* av sådan orsak och verkan som historiker normalt studerar. Själva medlet eller syste-

[3] Robert Darnton, *The Kiss of Lamourette*, New York 1990, s. xvii.

met som används för kommunikation togs länge för givet i forskningen om man bortser från de tekniska förändringar som skett. Forskning om kommunikationssystem eller processer i ett historiskt perspektiv kan enligt en modern översikt delas in i tre kategorier: makrohistoria, historia i egentlig mening och slutligen kommunikation studerad som institutionernas historia.[4]

Den första av dessa, makrohistoria, är den kategori som historiker främst har ägnat sig åt. På makronivån studeras relationen mellan media och människans utveckling. Den grundläggande frågeställningen gäller hur kommunikation påverkar människans natur, hennes inneboende egenskaper. Inte minst Walter J Ong, Eric Havelock, David Lowe har bidragit med forskning inom detta område. Ong t.ex. hävdar utifrån studiet av muntlig och skriftlig kommunikation att människor i en skriftlig kultur förändras i grunden. Människan tänker och reagerar på ett annat sätt. Hela samhället genomsyras av den förändringen. Jag skall återkomma till detta längre fram.[5]

Den andra gruppen består av studier av kommunikationsprocesser i egentlig mening, och enligt sociologen Michael Schudson är detta det minst utvecklade av de tre forskningsfälten. Här rör det sig om empiriskt förankrad forskning där kommunikationsprocessen är det centrala forskningsobjektet, dock inte isolerat utan med syfte att visa hur en sådan process är integrerad i samhällets kultur, politik, ekonomi och sociala förhållanden. Den grundläggande frågan för forskaren är: Hur påverkas samhället av förändringar i kommunikationprocesser och vidare, hur påverkas kommunikationprocesser sin tur av andra slags förändringar i det samhälle de ingår i? Som exempel på sådan forskning kan nämnas Elizabeth Eisensteins undersökning av hur övergången från informationsspridning och kunskapsöverföring via handskriften till tryckpressens kommunikationsprocess påverkade politik, vetenskap och kultur. Hon visar att det t.ex. kan vara betydelsefullt att studera *var och genom vem* i ett samhälle själva kommunikationsprocessen äger rum. Uppfinningen av tryckpressen påverkade inte i första hand den muntliga och folkliga kulturen utan *skrivarnas elitistiska kultur i klostren.* Kyrkan förlorade sitt monopol över kunskap och på så sätt kom den nya teknologin att bidra till de förändringar i 1400-talet Europa som karakteriserade renässansen och reformationen. Det var inte längre en religiösa skriv- och läskunnig elit i klostren som kontrollerade informationsspridningen.[6]

---

[4] Michael Schudson, "Historical approaches to communication studies" *A Handbook of Qualitative Methodologies for Mass Communication Research*, ed. Klaus Bruhn Jensen och Nicholas W Jankowski, London 1995, s. 188.

[5] Walter J Ong, *Muntlig och skriftlig kultur. Teknologiseringen av ordet*, Göteborg 1996; Eric Havelock, *The muse Learns to Write*, New Haven, 1986; David Lowe, *History of Bourgeois Perception*, Chicago 1982.

[6] Se Elizabeth Eisenstein, *The Printing Press as an agent of change*, New York 1979.

Jürgen Habermas tillhör också denna grupp. Kärnan i hans studie av den borgerliga offentlighetens uppgång och fall består av kommunikation och informationsförmedling. Utan uppkomsten av ett nytt sätt att kommunicera, en form av kommunikation knuten till specifika platser (t.ex. kaffehus) och levnadsformer (t.ex. handelns och köpmännens) i samhället, skulle en borgerlig offentlighet eller en demokratisk styrelseform inte ha kunnat utvecklats enligt Habermas. Det offentliga samtalet, alltså ett kommunikationssystem har tjänat som ett redskap för att förstå ett historiskt skeende.[7]

Det tredje forskningsfältet rör massmedie- eller masskommunikationsinstitutionernas historia. Här har den största delen av masskommunikationsforskningen bedrivits. Inom detta område tenderar forskningen att behandla varie medium som en slags värld för sig. Detta har bl.a. resulterat i en mängd monografier om tidningar, förlag, radio- och TV-företag och filmbolag.

Schudson sammanfattar sin genomgång av forskningsläget med konstaterandet att han haft mycket litet att säga om metod. Orsaken, säger han, är att det finns så få undersökningar som ägnas åt kommunikation som ett centralt och problematiserat forskningsområde. Han drar slutsatsen att det i regel saknas kunskap om hur kommunikationshistoria kan integreras i de centrala frågeställningar som rör social, ekonomisk, politisk och kulturell förändring, det vill säga de ämnen som merparten av alla historiker ägnar sig åt.[8]

Det har hänt en del på forskningsfronten sedan Schudson, som är sociolog och inte historiker, skrev sin artikel 1995. I Sverige har Åke Abrahamsson 1990 gjort en banbrytande insats genom sin studie av pressen i samhället i 1800-talet Stockholm. Med utgångspunkt från tidningsväsendet och förändringar inom det, kan han visa hur arbetarbefolkningens medvetandevärld omformats. Platsen där människor kommunicerar med varandra har fungerat som en fruktbar infallsvinkel. Sambandet mellan kroggemenskapen och framställningen av arbetaren i pressen tydliggörs. Det spelar en roll var de offentliga samtalet äger rum.[9]

Peter Aronsson har i sin forskning om bönder och politik utgått från sockenstämman i dess egenskap av en plats för ett offentligt samtal och därmed kommunikation. Genom att undersöka kommunikationsprocessen som sådan i tre olika församlingar, har Aronsson kunnat visa hur deltagandet i ett offentligt samtal bidragit till bildandet av ett klassmedvetande hos de självägande bönderna. Här utgör sockenstämman navet kring vilket kommunikationsprocessen utspelas.[10]

---

[7] Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet*, Lund 1984.

[8] Schudson 1995, s. 188.

[9] Åke Abrahamsson, *Ljus och frihet till näringsfång. Om tidningsväsendet, arbetarrörelsen och det sociala medvetandets ekologi – exemplet Stockholm 1838–1869*, Stockholmsmonografier vol. 89. Stockholm 1990.

[10] Peter Aronsson, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680–1850*, Lund 1992.

Arne Jarrick har ställt den kommunikationsprocess som upplysningsrörelsen utgör i centrum för sin studie av småborgaren Johan Hjerpe i det sena 1700-talets Stockholm. Jarrick binder ihop den skriftliga kulturen, en representant för det småborgerliga klassen och den sociala, kulturella och politiska kontext som alltsammans ingick i. [11]

Ett annat exempel är Fredrik Nilssons avhandling inom ämnet etnologi. Han har studerat politiska rörelser i ett kommunikationsperspektiv som han stadigt förankrat i den sociala och kulturella kontexten. Kommunikation handlar om logistik och teknologi, det vill säga människor och varor rör sig över geografiska avstånd. Kommunikation handlar också om en känslomässig rörelse. Nilsson studerar bl.a. hur olika kommunikationsmedel som kyrkklockor, byahorn och budkavlar påverkade landsbygdens drängar och deras politiska rörelse/handlingsutrymme. Han jämför dessa med andra grupper som hade tillgång till tidningspressen och snabba kommunikationsmedel som järnvägar, ångbåtar. I likhet med Abrahamsson har Nilsson också givit kommunikationsmedlet en central rollen i studien av det samhällsfenomen som människors anslutning till politiska rörelser är. Människors föreställningsvärld påverkas av den sorts rörlighet som tillgänglig kommunikationsteknik erbjuder.[12]

Ovanstående redogörelse har inte strävat efter någon täckande genomgång av vad som åstadkommits inom forskningsfältet. Dess avsikt är främst att demonstrera att ett kommunikationssystem i sig självt utgör ett fruktbart undersökningobjekt. I svensk forskning tenderar man att ge mest uppmärksamhet åt tvåvägskommunikation och i synnerhet åt arenor där folket/undersåtarna mötte samhällets makthavare/överheten. Sådan forskning är också relevant för min studie men med det omvända perspektivet – min studie handlar om *envägskommunikation av information från överhet till undersåte.*

Relationen stat – folk – linjer i ett forskningläge

All kommunikation förutsätter något slags behov. För att förstå de behov som ska tillfredställas genom kommunikation av information behöver man kunskap om relationen mellan de berörda parterna, i detta fall mellan stat och folk i tidigmodern tid. Detta har utvecklats till ett rikt forskningsfält under senare delen av 1900-talet. Min avsikt är inte att detaljerat redovisa all relevant forskning; snarare handlar det om ett försök att översiktligt skissera det historiografiska landskapet kring just överhetens olika strategier för att

[11] Arne Jarrick, *Mot det moderna förnuftet. Johan Hjerpe och andra småborgare i Upplysningstidens Stockholm*, Stockholm 1992.
[12] Fredrik Nilsson, *I rörelse. Politisk handling under 1800-talets första hälft*, Lund 2000.

styra folket. Jag har nämligen utgått från den naturliga hypotesen att styrning bör vara av primärt behov för staten. All styrning involverar kommunikation i en bredare betydelse. Till annan forskning återkommer jag i de olika kapitlen, där jag också i vissa fall fördjupar diskussionen av den forskning som nämns mer översiktligt här. Det skall dock understrykas att forskare i praktiken inte alltid kan placeras renodlat under den ena eller andra rubriken, utan ofta har tolkningar som faller under flera rubriker. På samma sätt kunde samma kanal mellan överhet och folk (t.ex. kommissioner) fungera på olika sätt.[13]

Jag har uppfattat följande sätt att styra genom kommunikation:

- *kontroll* och övervakning av undersåtarnas åsikter och beteenden för att tvinga dem till underkastelse,
- *insamlande av information* om dem och deras lokala förhållanden för att förekomma missnöje, oro och eventuella uppror,
- *propaganda*,
- *censur* av för överheten farliga åsikter och upplysningar,
- *dialog vid ting och sockenstämmor och andra arenor*. Denna möjlighet kommer dock att spela en mindre roll i föreliggande undersökning, som fokuserar överhetens budskap till folket via det s.k. kungörelsesystemet. Ändå genererar forskningen på detta område perspektiv kring arten av interaktion mellan överhet, folk och kyrkan liksom den världsliga administrationens roll i det sammanhanget, perspektiv som är av vikt också för analysen av kungörelsesystemet,
- *information genom att skapa massmedia* i tidningens form eller på annat sätt.

Vad har forskningen sagt om kommunikation och förmedling av information om samhället i dessa sammanhang?

Kontroll genom straff och hot om våld

En metod som statsmakten fäste stor vikt vid och även satsade betydande resurser på var att kontrollera befolkningen genom kyrkan och prästerskapet. Kyrka och stat hade under 1600-talet ingått en allt tätare förening, där dock kyrkan var underordnad statsmakten och därmed kunde åläggas att gå dess ärenden som en gentjänst för det beskydd kyrkan i sin tur åtnjöt av staten.

[13] Lennersand, Marie, *Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680–1730*. Uppsala 1998, s. 308.

I äldre forskning har kyrkan uppfattats som allomfattande, inneslutande hela befolkningen inom sitt hägn. Kyrkan har haft en kontrollerande och disciplinerande roll enligt K.H. Johansson, men han menar att dess normer och värderingar delades av alla, fattig som rik, mäktig såväl som svag. Även om den undantagsvis utnyttjades av kronan (t.ex. för utskrivningar till krig under 1600-talet) uppfattades den normalt inte som ett överhetens redskap under 1600- och 1700-talen. Prästens huvuduppgift var att sörja för församlingsbornas själsliga välfärd och det var något människorna själva var måna om.[14]

Bilden av överheten som en övervakare och kontrollör och med kyrkan som ett lydigt redskap framträder tidigast i Sven A Nilssons banbrytande skildringar av hur militärstaten byggdes upp under stormaktstiden. Dess grepp om undersåtarna förstärktes genom dess allt större kunskap om varje individ. Alla registrerades, individen tvingades fram och ut ur kollektivet för att ensam kunna ställas inför övermakten.[15]

Forskare som Per-Johan Ödman har t.o.m. frammanat bilden av en slags totalitär stat vars makt skulle ha genomsyrat hela befolkningen från högsta till lägsta skiktet.[16] Prästerna predikade lydnad och underkastelse inför en överhet vars makt sades härröra från Guds vilja. I Luthers Lilla katekes fanns följande passage som alla var skyldiga att lära sig utantill:

> Var och en själ vare överhetene som väldet haver underdånig, ty ingen överhet är, utan av Gudi. Den överhet som är, hon är skickad av Gudi. Därföre ho sätter sig emot överheten, han sätter sig emot Guds skickelse. Men de som sätta sig där emot, de skola få en dom över sig... Vill du icke frukta för överheten, så gör det gott är, så får du pris av honom. Ty han är Guds tjänare dig till godo. Men gör du det ont är, så må du rädas. Ty han bär icke svärdet förgäves, utan han är Guds tjänare, en hämnare honom till straff som illa gör. Varer underdånige all mänsklig ordning för herrans skull, evad det är Konungen, såsom dem översta, eller befallningsmännen, såsom de där sände äro av honom, de onda till straff, och de goda till pris. [17]

---

[14] K.H. Johansson, *Kyrkobruk och gudstjänstliv under 1700-talet*, Lund 1938, s. 131–137.

[15] Sven A Nilsson, *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*,Uppsala 1990; Sven A Nilsson "Militärstaten i funktion." i *Gustav II Adolf – 350 år efter Lützen*, Stockholm 1982.

[16] Per-Johan Ödman, *Kontrasternas spel – en svensk mentalitets– och pedagogisk historia*, Stockholm 1995. Om stormaktsväldets ideologi se även Kenneth Johansson, "Mannen och kvinnan, lusten och äktenskapet", s. 27–70, samt Barbro Bergner "Dygden som levnadskonst", båda i *Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige*, red. Eva Österberg, Stockholm 1997. Stormaktstidens ideologi diskuteras även av Lennersand 1999, s. 14 ff. Se även Bo Lindberg, "Religionens politiska användning – en akademisk doktrin under 1700-talet", *Idé och lärdom*, Lund 1972.

[17]Martin Luther, "Catechismus, eller Christelig kennedom för ungt och eenfoldigt folck

Underkastelse predikades, kontroll och övervakning verkställdes enligt detta perspektiv. Prästerskapet upprättade register över alla boende i sina församlingar. Folket kallades till husförhör och kommunionsförhör, och resultaten av förhören registrerades och noterades även på invånarnas flyttningsbetyg. Varje individs livsföring kontrollerades från födelse till död genom det statligt styrda men kyrkligt verkställda kyrkobokföringssystemet. Sexmän utsågs med uppgift att rapportera allt misshagligt beteende i församlingarna.

Bengt Sandin har i sin analys av folkundervisning i likhet med Sven A. Nilsson betonat hur överheten utnyttjat kyrkan som sitt redskap för att kontrollera de lägre folkskikten. Han går så långt att han likställer folkundervisningen med polisväsendet. Den kyrkligt kontrollerade undervisningens huvuduppgift var att disciplinera underklassen och dess barn som utgjorde ett hot för etablissemanget. Kyrkan fungerade som en repressiv makt även om den inte alltid lyckades i sina föresatser.[18]

Men det är inte bara kyrkan som har lyfts fram då historiker under de senaste årtiondena mer eller mindre i Foucaults anda intresserat sig för människans natur och för hur vi formas av den kultur och de diskurser vi lever i. Överhetens allt effektivare kontroll och monopol över det legitima våldet i samhället har också stått i fokus. Domstolarna ses med detta synsätt inte främst som lokala arenor för lösning av lokala konflikter utan som överhetens redskap för inskärpning av efterlevnad av de lagar den behagar stifta. Samhället uppfattas som en maktstruktur där överheten genom en mängd olika metoder kuvar de svagare, undersåtarna, och disciplinerar dem till ett för överheten önskvärt beteende. Per-Johan Ödman har analyserat källor som illustrerar överhetens bruk av våld som medel för att undervisa allmogen i skick och bruk – en pedagogik in på bara kroppen. Han har koncentrerat sin undersökning till perioden från och med reformationen till 1800-talet. Utifrån världsliga lagar, domstolsförhandlingar och utmätningar av straff frammanar Ödman bilden av en skräckinjagande överhet som väl sammanfaller med den bild som framträdde i det ovan citerade avsnittet ur katekesen. Ödman tillåter sig emellertid samtidigt att tvivla på att den bilden uteslöt alla andra. Han håller det för troligt att det kanske endast var i extrema situationer som undersåtar greps av fruktan för överheten. "Många visste att det allseende ögat alltsomoftast blundade och att det var möjligt att sakta smyga förbi det på väg till krogen, grannen eller den piga man fäst sig vid...

---

ganska nyttigh", 1567, *Gyllene Äpplen*, Stockholm 1991, bd 1, s. 219.

[18] Bengt Sandin, *Hemmet, gatan, fabriken och skolan. Folkundervisning och barnuppfostran i Svenska städer 1600–1850*, Lund 1986, s. 246–256. Se s. 59–77 ang kyrkans relation till statsmakten i detta avseende. För en diskussion av forskningsläget se också Eva Österberg, "Svenska lokalsamhällen i förändring ca 1550–1850. Participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen. Ett angeläget forskningsområde." i *Historisk tidskrift* 1987:3, s. 321–340.

Kanske överheten mitt i all skräck framstod som smått löjlig och komisk i sin brist på observans?"[19]. Ödmans överhet förmår alltså inte nödvändigtvis sätta skräck i människorna, utan gör dem snarare subversiva.

Propaganda

Att regeringar föredrar att arbeta i medvind snarare än motvind är en självklarhet. Hårt och allmänt motstånd ställer stora krav på överhetens militära och polisiära resurser, resurser som en regering normalt behöver för andra ändamål än att kväsa ett helt folk.

Kurt Johannesson har i flera spännande studier av retorikens roll under stormaktstiden visat vilken betydelse statsmakten lade vid konsten att övertyga inte bara rikets politiska elit utan i vissa situationer även menige man om dess politik. Enbart underkastelse och fruktan räckte inte. Menigheten borde helst också känna förtroende för sin överhet, ett förtroende starkt nog att undanröja risk för motstånd, ett förtroende av sådant slag att människor mer eller mindre frivilligt kunde förmås till betydande uppoffringar. Retorik, ett skickligt utnyttjande av ordets makt, utnyttjades av Gustav II Adolf och hans regering på samma sätt som då Goebbels i det totala kriget 1943 sökte förmå tyskarna att offra sig själva.[20] Menighetens åsikter har alltid haft en viss betydelse i alla de frågor där den nära berördes av politiska beslut. Makthavare måste hitta vägar att nå fram. Regeringen och dess representanter måste kunna argumentera för en politik som skulle komma att drabba allmänheten hårt. Vältalighet var ett nödvändigt instrument i det offentliga livet. Politik var likmätigt med konsten att styra "massan" eller gemene man som "sin natur likmätigt alltid behärskades av sina affekter, själv saknade förnuft eller omdöme och ständigt drogs mot tvedräkt och uppror."[21] Citatet är hämtat ur Johan Skyttes skrift om vad en furste bör kunna – ca 1602. Vältalighet fortsatte att spela en viktig roll i den högre utbildningen under 1700-talet, liksom behovet av att påverka den folkliga opinionen i sådan riktning att folket inte skulle resa sig.

Ryktesspridning och dess effekter har ofta analyserats i forskningen, i synnerhet forskning om upplopp och revolution. Ryktet befordrar nyheter,

[19] Per-Johan Ödman, "Pedagogik inpå kropp och själ", i *Tänka, tycka, tro, Svensk historia underifrån*, red Gunnar Broberg, Ulla Wikander, Klas Åmark, Stockholm 1993, s. 99.
[20] Kurt Johannesson, *Retorik eller konsten att övertyga*, Borås 1996, s. 66 ff och av samma författare, *Svensk retorik från Stockholms blodbad till Almedalen*, 1983. Om retoriken mellan folk och kung under tidigmodern tid se även Eva Österberg, "Vardagens sträva samförstånd, bondepolitik i den svenska modellen från vasatid till frihetstid" i *Tänka, tycka, tro*, Stockholm 1993.
[21] Johannesson 1983, s. 129.

skapar eller ödelägger människors anseende, påskyndar upplopp och krig. Detta var människor medvetna om även i det tidigmoderna samhället och av den anledningen var överheten på sin vakt mot ryktesspridning på samma sätt som den bevakade vad som blev publicerat. Problemet var att ryktesspridning var mycket svårare att kontrollera än tryckpressen. Rykten kan definieras som improviserade nyheter som uppstår ur en kollektiv diskussion. Ryktet uppstår i samband med en betydelsefull men oklar händelse. Som exempel kan tas att ett stort antal stridsvagnar en natt passerar genom en tunisisk by. I Tunisien är nyhetsförmedlingen strängt kontrollerad och befolkningen kommer att undra: vad är det som pågår. Rykten kan uppstå även av andra skäl – t.ex. för att roa en publik eller för att skada fiender.[22]

Jag kommer inte att göra någon djup studie av rykten i föreliggande arbete, trots att ämnet har relevans. Däremot kommer jag att uppmärksamma situationer då överheten hade anledning att bemöta rykten. Det jag tror mig kunna finna är *reaktioner på rykten eller försök att förekomma rykten.* Rykten har i alla tider väckt förargelse. Sociologen Jean-Noël Kapferer visar hur makthavares reaktioner på rykten kan avslöjas genom de regler som Office of War Information drog upp för att kväva ryktesspridning under andra världskriget:

– För det första uppmanas allmänheten att fullständigt lita på de *officiella massmedierna* och inte frestas att söka information på annat håll.
– För det andra måste allmänheten ha *fullständigt förtroende för sina ledare* och lita på att regeringen gör sitt bästa för att lösa de problem som uppstått på grund av kris eller krig. Man måste alltså göra allt för att undvika misstro och tvivel ty detta är grogrunden för rykten.
– När det inträffar en händelse är det viktigt att så fort som möjligt *sprida mesta möjliga information.* Rykten uppstår om människors spontana frågor lämnas obesvarade. Rykten tillfredställer ett behov av att förstå en händelse som verkar oklar.[23]

Kapferer hävdar att det amerikanska informationsdepartementet tillämpade regler som var klassiska och använts av makthavare i alla tider. I Sverige kan Gustav II Adolf tas som exempel. Han hade haft åtskilliga erfarenheter av folkets missnöje med en aktiv utrikespolitik. Han hade även vant sig vid att ta hänsyn till denna gemene mans inställning och bedrev därför medvetet en propaganda som gjorde folket mer benäget för de utskrivningar och skatter, vilka en intervention i Tyskland måste medföra. För detta ändamål utnyttja-

[22] Jean-Noël Kapferer, *Rykten. Världens äldsta nyhetsmedium*, Stockholm 1988.
[23] Kapferer 1988, s. 14.

de han bl.a. skickliga agitatorer som skickades ut i bygderna. Dessutom använde han sig av böndagsplakat och allmänna kungörelser där centralmakten hade möjlighet att försöka påverka befolkningen. Folket varnades för att tro på rykten. De skulle lita på överheten.[24] Det finns goda skäl att anta att 1700-talets regeringar utnyttjade samma möjligheter.

Kontroll och övervakning genom censur

Censorsämbetet inrättades 1686 men fanns i praktiken även tidigare.[25] Dess uppgift var att förhindra spridning i tryck av för överheten och kyrkan misshagliga skrifter. Men det fanns även en stor rädsla för ryktesspridning (muntlig). Statliga tjänstemän var skyldiga att rapportera då de hörde farliga rykten om överheten.[26] Jag har tolkat detta som tecken på att överheten var medveten om sin egen svaghet i vissa situationer och sitt beroende av allmänhetens reaktioner på dess styre. En verkligt stark överhet behöver inte bry sig om underlydandes missnöje. Fångvårdsstyrelsen behöver inte ta någon överdriven hänsyn till om dess fångar inte är nöjda med sin tillvaro – fångarna befinner sig i ett sådant totalt underläge att vad de tycker inte spelar någon roll. De är underkastade de villkor som överheten bestämmer. Så var emellertid inte relationen mellan centralmakt och lokalsamhälle beskaffad. Allmogen var inte överhetens fångar, den kunde ha egna åsikter och sprida rykten. Just därför var det viktigt för staten att censurera den information som gick ut till folket.

[24] Sverker Arnoldsson, *Krigspropagandan i Sverige, Historia kring trettioåriga kriget*, Stockholm 1963, s. 22. Se även Bill Widén, "Böndagsplakaten och opinionsbildningen", *Kyrkohistorisk årsskrift* 1987 och Göran Malmstedt, *Helgdagsreduktionen. Övergången från ett medeltida till ett modernt år i Sverige 1500–1800*, Göteborg 1994.

[25] Så t.ex. utfärdade Kungl Maj:t den 2 november 1667 ett förbud angående skadliga böckers införsel och hämmande, Årstrycket. Om ett exempel på censur under 1700-talet, se Erik Sandstedts analys av Nordbergs Karl XII:s historia i Erik Sandstedt, *Studier rörande Göran Nordbergs Konung Carl XII:s historia*, Lund 1972, s. 144 ff. Ang tidig censur se Claes-Göran Holmberg, "Nästan bara posttidningar – tiden före 1732", i *Den svenska pressens historia*, Stockholm 2000, s. 29, 54, 57.

[26] Hur stor vikt överheten fäste vid rykten framgår bland annat av landshövdingeinstruktionen 1734, 2 §, där landshövdingen beordras att flitigt bevaka att ingen av Riksens fiender "*utgjuta deras etter och förgift ibland Landsens Inwånare, Öfwerheten til förklening, samt Riket och Regeringen til obestånd.*" C G Styffe, *Samling af instructioner för högre och lägre tjenstemän vid Landt-Regeringen i Sverige och Finnland, Stockholm* 1852, s. 338.

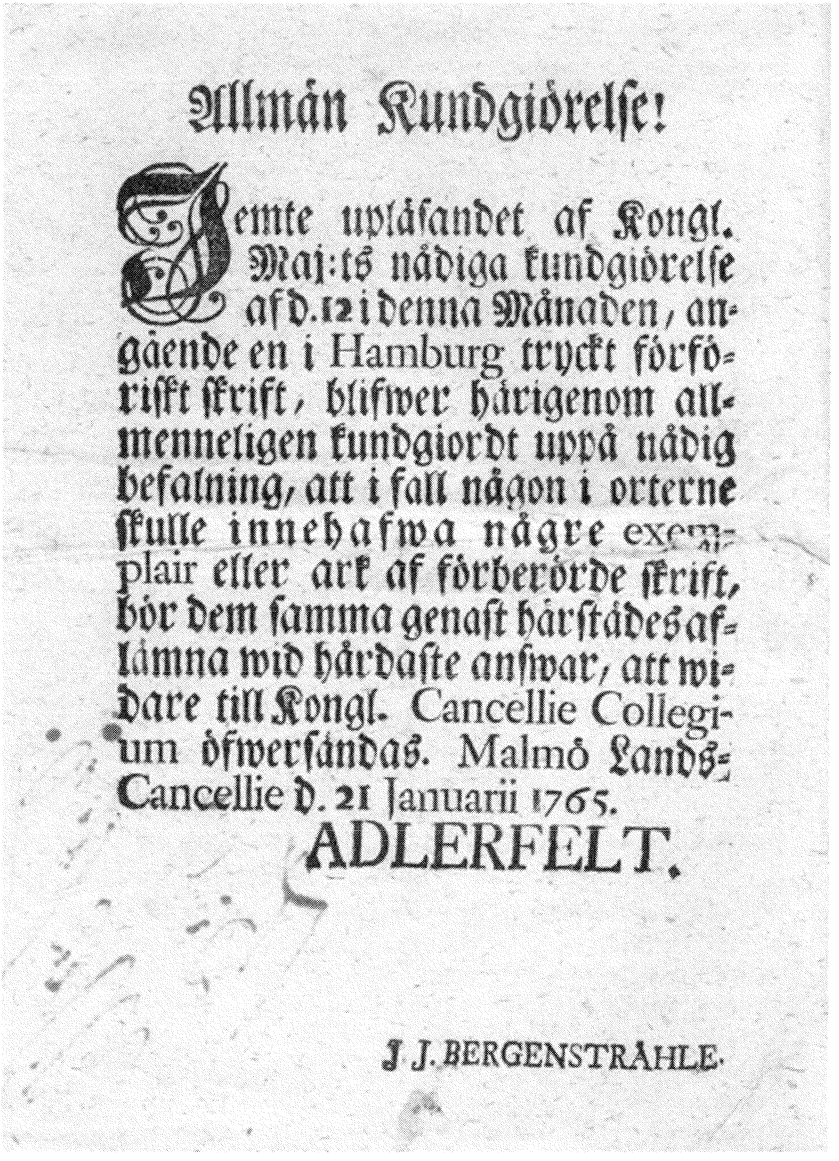

Allmän Kundgiörelse!

Jemte upläsandet af Kongl. Maj:ts nådiga kundgiörelse af d. 12 i denna Månaden, angående en i Hamburg tryckt förfördriftt skrift, blifwer härigenom allmenneligen kundgiordt uppå nådig befalning, att i fall någon i orterne skulle innehafwa några exemplair eller ark af förberörde skrift, bör dem samma genast härstädes aflämna wid hårdaste answar, att widare till Kongl. Cancellie Collegium öfwersändas. Malmö Lands-Cancellie d. 21 Januarii 1765.

ADLERFELT.

J. J. BERGENSTRÅHLE.

Kungl Maj:t och landshövdingen informerar allmänheten om förekomst av förbjudna skrifter som fanns i omlopp. Kungörelser utfärdades på samma sätt med varningar mot att sprida illvilliga rykten om regeringen.

Statsmaktens bruk av insamlad information som maktinstrument

Man kan teoretiskt tänka sig att undersåtarna genom total underkastelse skulle kunna passiviseras så till den grad att det aldrig fanns någon anledning att ge dem någon närmare information om rådande rikspolitik. Det borde räcka med befallningar inom de områden som allmogen direkt berördes av. Men riktigt så enkelt var det naturligtvis inte. Forskare har därför uppmärksammat den möda överheten under 1700-talet lade ned på att samla in information (utöver den som registrerades i kyrkoböckerna) om förhållanden av alla möjliga slag i riket.[27] Här gällde parollen kunskap ger makt, eller närmare bestämt, makt till den som har kontroll över kunskapen. Den kontrollen gjorde statsmakten sitt yttersta att utöva monopol på.

Statsmakten upprättade ett alltmer förfinat system för insamling av information om människor och lokala förhållanden. Folkbokföringen utgjorde en viktig del i det systemet, som ytterligare utvecklades via inrättandet av Tabellverket, vars ändamål uttryckligen sades vara att "genom kunskapens inhämtande om undersåtarnes talrikhet, kunna, wid infallande missväxts år, äga en säker grund til the nödiga författningar, som böra tagas til menigheternas understöd; såsom ock, att Kongl Collegio Medico må gifwas anledning, at i tid skaffa botemedel för the öfwerhanden tagande epidemiska siukdomar."[28] Det ingick dessutom i landshövdingeämbetets uppdrag att via kronofogdar och länsmän insamla uppgifter om allt från årsgröda, sjukdomar bland djur och människor, vägars, broars, allmänna byggnaders tillstånd, tillgång till hantverkare, förekomst av olika slag av industrier och manufakturer, uppgifter om produktion av varor av olika slag m.m. Dessa uppgifter sammanställdes i s.k. landshövdingerelationer som tillställdes ständerna så att dessa kunde bilda sig en uppfattning om hur tillståndet i riket var under olika regeringar. Det fanns i princip en omfattande kunskap om riket och dess invånare hos överheten, som därmed blev ensam om att ha en så vid överblick över både individ och samhälle.[29]

Meningen med insamlandet av information var att den skulle bilda underlag för politiska och ekonomiska beslut. Frågan här är om centralmaktens kunskap kan spåras i kungörelserna? Märks de politiska beslut som den tog för att åstadkomma förändringar den önskade göra på basis av vad den inhämtat?

---

[27] Se t.ex. Karin Johannisson, *Det mätbara samhället. Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa.*, Stockholm 1988.

[28] Kongl Majt:s brev 10 november 1748, tryckt i Sven Wilskman, *Swea Rikes Ecclesiastique werk*, Skara 1760, del 1, s. 654.

[29] Johannisson 1988, s. 157–179.

Kommunikation av information om samhället förmedlad genom praxis vid ting och sockenstämmor

Allmogens möjligheter att påverka den centrala statsmaktens beslut har intresserat forskare intensivt under senare decennier. Deras resultat har effektivt punkterat bilden av total underkastelse och uppgivelse som den enda giltiga i förhållandet mellan allmoge och överhet. Istället domineras bilden av relationen mellan centralmakt och lokalsamhälle av täta kontakter av resonerande, argumenterande och vädjande natur via väletablerade politiska, administrativa eller rättsliga kanaler. Eva Österberg har länge och i många olika sammanhang framhållit denna aspekt av relationen mellan statsmakten och folket[30], och hennes hypoteser har bekräftats bl.a. av resultaten inom det stora nordiska projektet Centralmakt och lokalsamhälle.[31]

Forskare som Peter Aronsson, Harald Gustafsson, Björn Furuhagen och Olle Larsson har genom analys av hur sockenstämman respektive biskopsvisitationen fungerade som arena för ett offentligt samtal betonat förhandlingsmomentet. Överheten kunde aldrig räkna med att som en självklarhet få igenom sin vilja. Församlingsborna fann sig inte alls i vad som helst från prästerskapets sida. De stod även i kontakt med biskopen vid de tillfällen då han visiterade församlingen. Peter Aronsson som studerat bönders politiska agerande på lokalnivå har inte alls funnit någon skälvande skräck för överheten – tvärtom, människorna tenderar att strunta blankt i överhetens lagar och förordningar i den mån de kunnat räkna med att det kan ske utan efterräkningar. Han finner genom analys av sockenstämmoprotokoll att det jordägande skiktet bland bönderna under andra hälften av 1700-talet präglades av en växande självkänsla som stärkte dem gentemot både överhet och de obesuttna. Överheten (den centrala statsmakten) uppfattas av Gustafssons allmoge som fjärran från de dagliga realiteterna – och därmed som tämligen ofarlig just på grund av det stora avståndet.[32] Om den situationen var allmängiltig, vilket även Aronssons resultat tyder på, bör statsmakten i krissituationer ha haft starka skäl att försöka nå allmogen för att få ett mer aktivt stöd eller bryta tendenser till motstånd. Skedde det i så fall genom tillgripan-

[30] Eva Österberg, "Folkets mentalitet och statens makt" i *Folk förr*, Stockholm 1995, s. 177; "Agrarekonomisk utveckling: de nordiska länderna ca 1350–1600" i *Scandia* 1979:2, s. 196; "Alternativa protester i det gamla bondesamhället" i *Tvärsnitt, Humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning* 1984:3.

[31] För en sammanfattning av projektets resultat och en förteckning över dess publicerade verk, se Harald Gustafsson, *Political Interaction in the Old Regime. Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States*, Lund 1994.

[32] Gustafsson, s. 150; Aronsson 1992 s. 243–262, 303–305.

det av metoder för att tvinga till underkastelse eller genom åsiktspåverkan i form av propaganda och övertalning av politiskt slag? Mest troligt är att en blandning av båda metoderna förekom.[33] En del av dessa kontakter hade förhandlingens form. Vanligt var att båda parter hänvisade till lag och rätt. På det viset lyckades t.ex. bönderna i Kalle Bäcks avhandling i vissa frågor framgångsrikt påverka regeringens brännvinslagstiftning och skogslagstiftning.[34] Pär Frohnerts bönder var likaså skickliga aktörer på den politiska arenan, förmådde också göra sina behov kända och få en någorlunda rättvis behandling[35]. De framstår inte enbart som tigande och lidande utan var samtidigt medvetna om att de hade rättigheter och att statsmakten hade skyldigheter att uppfylla gentemot dem, t.ex. att statsmakten skulle undsätta dem med spannmål då de drabbades av omfattande missväxt. De ansåg att det fanns en ömsesidighet i relationen mellan överhet och undersåte.

Inom ramen för det nordiska projeketet *Centralmakt och lokalsamhälle – beslutsprocess på 1700-talet* har kanalerna för inflytande och beslut undersökts från olika perspektiv och viktiga resultat har uppnåtts för vår förståelse av de kommunikationsprocesser som utnyttjades. Lokalbefolkningen har haft tillgång till formaliserade kanaler och har genom dem kunnat påverka beslut. En viktig aspekt ur min synpunkt, är den betydelse som regionala och lokala statliga tjänstemän hade i handläggningen av ärenden som initierats på lokal nivå. En landshövding kunde i egenskap av sin position helt blockera eller på alla sätt underlätta den fortsatta handläggningen längs de normala kommunikationskanalerna. Landshövdingarnas metoder att kommunicera med befolkningen har hittills inte systematiskt undersökts, trots deras betydelse på lokal och regional nivå.[36]

Forskningen kring relationer mellan statens representanter och lokalbefolkning har överhuvudtaget koncentrerats på den kommunikation som ägt rum på häradsting och i rådstugor, samt på sockenstämmor. Det som skett där har varit offentligt och det betonas i forskningen. Centralmakten och kyrkan visade sin auktoritet och tydliggjorde normerna för den officiella sociala ordningen. Genom rättegångarna blev gränserna för det tillåtna och det otillåtna markerade.[37]

---

[33] Olle Larsson, *Biskopen visiterar. Den kyrkliga överhetens möte med lokalsamhället 1650–1760*, Växjö stiftshistoriska sällskap skrifter 7, Växjö 1999. Aronsson 1992, 166–242.
[34] Kalle Bäck, *Bondeopposition och bondeinflytande under frihetstiden. Centralmakten och östgötaböndernas reaktioner i näringspolitiska frågor*, Stockholm 1984, s. 111–119, s. 174–183.
[35] Pär Frohnert, *Kronans skatter och bondens bröd. Den lokala förvaltningen och bönderna i Sverige 1719–1775*, Lund 1993, s. 197, 201 f.
[36] Gustafsson 1994, s. 98–100.
[37] Björn Furuhagen, *Berusade bönder och bråkiga båtsmän. Social kontroll vid sockenstämmor och ting under 1700-talet*, Stockholm 1996, s. 213–214.

Rannsakningar rörande ämbetsmissbruk utfördes av en serie kungliga kommissioner under 1600- och 1700-talen. Dessa kommissioner avsåg naturligtvis att åstadkomma en bättre kontroll över statliga tjänstemän men en lika viktig uppgift var att upprätta (eller återupprätta) statsmaktens legitimitet genom att demonstrera dess förmåga att skydda undersåtar från övergrepp och orättvisa. Överheten kommunicerade sin omsorg om undersåtarna för att därmed minska oro och risk för upplopp. Detta budskap tycks ha nått ut på ett någorlunda övertygande sätt under perioden 1680–1719. Under frihetstiden avtog dock enligt Marie Lennersand allmogens tillit till de kungliga kommissionerna, som snarast tycks ha verkat desillusionerande på allmogen.[38]

Tidningsväsendet

Tidningar har utgivits i Sverige under hela den period som jag undersöker och dessa har också utnyttjats av statsmakten för förmedling av information till allmänheten. Redan 1645 fick Sverige sin första tidning, *Ordinari Post Tijdender,* en publikation, som till skillnad från tidningar under motsvarande tid i andra europeiska länder, hade tillkommit på statsmaktens initiativ. Den svenska överklassen fick sina nyheter, inte från tidningar utgivna av privatpersoner, utan genom regeringens egna korrespondenter eller sin privata brevförmedling. När Sverige var i krig blev nyhetsbehovet så stort att staten blev tvungen att gripa in och själv starta tidningsväsendet. Rikskanslern Axel Oxenstierna (1583–1654) som ansvarade för att *Ordinari Post Tijdender* började publiceras, har bland pressens forskare blivit känd som "det svenska tidningsväsendets fader." Claes-Göran Holmberg menar att det kanske var tidsomständigheterna som tvingade Gustav II Adolf att agera: nyfikenheten hos allmänheten kring vad som hände på krigsfronten, behovet av att undvika ryktesspridning, de handskrivna brevens mångfald, kampen mellan protestantism och katolicism som bedrevs på främmande språk i tusentals flygblad. Sverige behövde ett forum för egen nyhetsförmedling och resultatet blev *Ordinari Post Tijdender.*[39]

Det vi kallar ett modernt massmedium fanns alltså och det var statligt kontrollerat och kan därmed betraktas som ett alternativ till predikstolen. Inget tyder emellertid på att Posttidningen eller de konkurrenter som tillkom senare under 1700-talet blev betraktade som en möjlighet for överheten att nå ut till allmogen. Tidningarna, vars upplagor sällan översteg 1 000 exemplar, riktade vid den tiden in sig på ståndspersoner, de välutbildade. Först

[38] Lennersand 1998, s. 236–237, s. 311.
[39] Holmberg 2000, s. 34.

i slutet av 1700-talet kan man belägga att tidningar i städer blev lästa även av småborgare och arbetare.[40]

Sammanfattning om överhetens tillgång till kommunikationskanaler

Överheten saknade inte möjligheter att förmedla sina budskap till folket. Det fanns ett antal olika kanaler att välja mellan – ting, sockenstämmor, tidningar och vid behov tillfälliga kommissioner och inspektioner. Till dessa ska naturligtvis läggas riksdagsmötena. I detta läge kan man fråga sig om uppläsningen av kungörelser vid gudstjänsterna verkligen hade någon större betydelse för det dåtida samhället. Forskningens brist på intresse för hur de allmänna kungörelserna förmedlades tyder på att man där inte väntat sig upptäcka något av större värde. Jag återkommer till detta i nästa kapitel.

Jag har hittills inte nämnt en viktig aspekt, nämligen vad forskningen anser om de villkor som krävdes för att statsmakten under tidigmodern tid kunde expandera på det sätt som skedde i Sverige.

Eva Österberg utgår ifrån att en förutsättning var att en majoritet av befolkningen gav stöd åt det politiska systemet – åtminstone i tystnad och i det långa loppet: "Överheten stod sålunda inför problemet att uppnå i vart fall en känsla av integration och ömsesidig förståelse mellan staten, dess ämbetsmän och folket."[41] En metod var att skapa integration genom identifikation, genom att man frivilligt delade normer och värderingar. Österberg påpekar att den metoden förutsätter att människor inom det integrerade området har en gemensam politisk, social, religiös kultur, något som i sin tur förutsätter att de har möjlighet att kommunicera med varandra. Religionen utgör ett sådant integrationsinstrument, gemensamma lagar ett annat. Båda måste ha en stark förankring i gängse värderingar för att kunna accepteras som gemensamhetsskapande, i annat fall leder de istället till våldsamma konflikter. Det bör även finnas en gemensam syn på vad som ger ett politiskt system legitimitet.

En annan metod är kommunikation, oavsett om den vilar på gemensamma värderingar eller ej. Eva Österberg har ställt frågan om hur det i Sveriges historia efterhand skapades en "politisk kultur" som fick centralmakten att akta sig för att tillgripa alltför grova maktdemonstrationer och som från folkets sida gjorde blodiga uppror till mindre använda medel.[42]

---

[40] Holmberg 2000, s208–209.
[41] Eva Österberg, "Folkets mentalitet och statens makt" i *Folk förr*, Stockholm 1995, s. 177.
[42] Eva Österberg, "Stark stat och starkt folk. En svensk modell med långa rötter", i *Innsikt og utsyn, festskrift til Jorn Sandnes,* Trondheim 1996.

Österberg påpekar att människor inte reagerar direkt på t.ex. ekonomiska förändringar såsom nya eller högre skatter med öppen protest. Det avgörande för deras reaktion är deras *upplevelse* av det som inträffar.[43] En av nycklarna till allmogens reaktioner på centralmaktens åtgärder är vilken bild de bibringades av överheten och hur olika förändringar, krav, åtgärder motiverades i den kommunikation som fanns mellan överhet och undersåte. Och därmed närmar vi oss ämnet för denna studie som ju gäller vad som blev kommunicerat från statsmakten till allmogen.

Vi har ovan följt forskares skildringar av kommunikation med undersåtar i form av en hårdhänt undervisning om lagar och deras verkställighet samt som religiösa läror men också i form av en mer ömsesidig dialog. Eva Österberg har som källor för sin syn på hur allmogen uppfattade sin omvärld och skapade sig en föreställning om överheten och sin relation till den bl.a. utnyttjat forskningsresultat baserade på riksdagshandlingar, suppliker och allmänna besvär. Hon har även analyserat domstolsprotokoll för att ur dem kunna vaska fram tankar om gemensamma värderingar och föreställningar. Allmogens värdesystem eller mentalitet är emellertid inte det som jag i första hand försöker ringa in. Vid sidan av kommunikationssystemet som sådant, är mitt intresse inriktat på den föreställning om verkligheten och om sig själv som överheten förmedlar till allmogen i vissa situationer då den hade behov av det. I brytningen mellan de resultat som modern forskning hävdat om böndernas världsbild, mentalitet, politiska kultur och den bild som annan forskning velat ge av den starka statsmaktens styrning och kontroll uppstår nämligen intressanta frågor just om den roll som överhetens kungörelser till folket spelade för att skapa, befästa eller ifrågasätta människornas föreställning om dels makten, dels sin relation till den. Eva Österberg har t.ex. kommit fram till att böndernas föreställningsvärld bl.a. omfattade följande uppfattningar i det tidigmoderna samhället:[44]

- En stark känsla för frihet och egendom. Österberg menar att den var framvuxen ur historisk erfarenhet i ett land där en stor del av bönderna disponerade sin egen jord så länge de klarade av odlingen och betalade sina avgifter till kronan. En fråga som jag vill ställa är om denna starka känsla vann gehör hos överheten – ett gehör som den erkände för bönderna i sin kommunikation med dem.
- En vana att appellera till lagen. Eva Österberg menar att den vanan fick sin näring i förtrogenheten med de fora där rätten administrerades i lokalsamhället och då i synnerhet hos häradsrätten. Jag föreslår

[43] Se Österberg 1979, s. 196; samt Jan Sundin, "Brott och straff under medeltiden", *Historisk Tidskrift* 1989:1, s. 87.
[44] Österberg 1995, s. 195–197.

att den vanan kanske även fick starka impulser från ett annat håll, nämligen genom att allmogen lyssnade till uppläsningen av de allmänna kungörelserna, där kunskap om lagar och förordningar förmedlades.

Bönderna hade erfarenhet av kommunal organisation, framför allt på socken- och häradsnivå. I detta kommunala liv föredrog man gemensamma lösningar i en anda av konsensus. Var det en uppfattning som även överheten delade och uppmuntrade i sin kommunikation med undersåtarna? Den synen inbegrep ju att förhandlingar för att nå fram till konsensus i så fall måste få ske.

– Idén om en funktionell uppdelning av samhället i skilda stånd, där bönderna tillhörde det arbetande ståndet. I den idén ingick föreställningen om att samhället var hierarkiskt, men, menar Eva Österberg, den uppdelningen kunde även uppfattas så att varje del/stånd hade både skyldigheter och rättigheter gentemot de övriga. Överheten hade rätt att ställa vissa krav på undersåtarna, men dessa hade möjlighet att göra detsamma gentemot sin överhet. Det fanns alltså ömsesidiga förpliktelser. Vilken bild av detta förhållande kan tänkas framträda om man analyserar ytterligare källor för kommunikation mellan överhet och undersåtar? Skymtar någon sådan ömsesidighet i den bild som överheten målade av sig själv i sin kommunikation med folket?
– En patriarkal ideologi som dock var mer eller mindre stark under olika perioder och som inte bara byggde på underordning utan även sidoordning.[45] Patriarker fanns i alla stånd, åtminstone i den mån de var hushållsföreståndare. I det avseendet kunde en bonde inom domänerna för sitt eget hushåll räkna sig lika god som en "överhetsperson" inom dennes begränsade domän. Bonden behövde alltså inte se sig själv som totalt förtryckt, underdånig undersåte utan kunde vara just så självgod som nidbilden av den skånske bonden emellanåt görs. Det var kanske så att överheten rent av uppmuntrade bonden att se sig själv som en person värd respekt!

[45] Österberg, 1995, s. 189; om patriarkalism se också Börje Harnesk, *Legofolk. Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige*, Umeå 1990. Se även av samma författare "Den föränderliga patriarkalism" i *Historisk tidskrift, 1987*:2.

De allmänna kungörelserna

Därmed har vi kommit fram till vad jag skulle vilja beteckna som en slags "huvudperson" i denna studie, nämligen statsmaktens allmänna kungörelser, en källa som historiker hittills nästan helt försummat att utnyttja. Historiker har enligt min uppfattning på det hela taget länge undervärderat det tidigmoderna samhällets kapacitet för massmedial kommunikation. Som exempel på detta kan anföras en mycket tidig presshistoriker, Emil Key, som helt bortsåg från räckvidden och innehållet i de allmänna kungörelserna när han analyserade innehållet i 1700-talstidningarna. Han anförde bland annat som exempel att dalupproret 1743 inte nämndes i de samtida Stockholmstidningar som han granskat.[46] Av den anledningen trodde han att upproret endast blev känt genom rykten, vittnens berättelser osv. Den som granskar kungörelserna från 1743 kommer emellertid att upptäcka att uppgifter om upproret blev mycket utförligt kungjorda i hela rikets kyrkor.

Dagens pressforskare delar Emil Keys uppfattning att de allmänna kungörelserna inte bör uppfattas som någon slags tidningsorgan. De är ett massmedium men inte tidningspress. Bernhard Lundstedt inkluderar länskungörelserna, men inte Kungl Maj:ts allmänna kungörelser, i sitt stora referensverk över den periodiska pressen. Ingemar Oscarsson och Jarl Torbacke medger att länskungörelserna har haft betydelse för massmediernas utveckling, dock i första hand därför att myndigheternas behov av att sprida sina meddelanden ledde till etableringen av tryckerier i varje län. Torbacke hävdar emellertid att kungörelserna inte har någon tidningskaraktär. Ett kriterium för det är att de inte bär några spår av aktiv redigering. En annan väsentlig skillnad gentemot tidningarna var att de delades ut gratis till underlydande instanser. Torbacke frånsäger däremot inte kungörelserna ett visst läsvärde och noterar särskilt efterlysningar i det sammanhanget.[47]

Ett annat exempel på en forskare som förbiser kungörelsesystemet är Stig Boberg. Han valde tidningspressen, politiska broschyrer och prästerskapets predikningar som sina främsta källor för forskning om spridning av kunglig krigspropaganda i samband med Gustav III:s ryska krig. Han var väl medveten om att präster användes för propagandaspridning, men utgick då ifrån att det skedde i form av predikningar och på andra sätt i det allmänna umgänget med församlingsborna. Han bortsåg från att prästerna även hade till

[46] Key, Emil, *Försök till svenska tidningspressens historia*, 1883, s. 140–141.

[47] Se Ingemar Oscarsson, "Svensk landsortspress 1732–1809", *Ständigt dessa landsortstidningar, Sylwan 3*, Göteborg 1998, s. 18. Se även Jarl Torbacke, "I det offentliga rummet", i *Ständigt dessa landsortstidningar*, Sylwan 3, Göteborg 1998, s. 62.

uppgift att i de allmänna kungörelserna under gudstjänsterna läsa upp statsmaktens färdigskrivna propagandaalster.[48]

En forskare som däremot väl kände till vad de allmänna kungörelserna hade att erbjuda var Hilding Pleijel. Så här beskriver han vad som tilldrog sig varje söndag i landets alla kyrkor: "Om menigheten stundom haft tankarna på annat håll under predikan, blev den desto mera uppmärksam när kungörelserna upplästes från predikstolen. Då passerade stora och små händelser förbi, såväl ute från stora världen genom myndigheternas påbud som från socknens dagliga id genom allehanda tillkännagivanden – alldeles som i våra dagars Akturellt i TV." Pleijel har emellertid aldrig gjort någon närmare analys av innehållet i dessa kungörelser.[49]

Redan 1941 hade emellertid Sverker Arnoldsson i en artikel i Göteborgs Högskolas Årsskrift uppmärksammat hur statsmakten utnyttjade prästerskapet för spridning av krigspropaganda i Sverige före trettioåriga kriget. Hans källmaterial bestod av böndagsplakat, författade av konungen, vilka allmänt blev kungjorda från predikstolarna. I dessa plakat skildrades katolikernas grymma framfart mot de evangeliska trosfränderna i Tyskland. Samtidigt utfärdades varningar för att religionskriget kom allt närmare de svenska gränserna. Arnoldsson fann att folket genom dessa plakat mentalt förbereddes för ett fälttåg i Tyskland redan innan riksdag och riksråd hade börjat överväga frågan. Arnoldsson koncentrerade sin studie på böndagsplakaten och lämnade åt sidan andra allmänna kungörelser.[50]

Under senare år har flera forskare uppmärksammat kungörelsesystemet – i varje fall delar av det. Kyrkohistorikern Bill Widén vid Åbo universitet har i Kyrkohistorisk årsbok 1993 skrivit en stimulerande översiktlig presentation av de möjligheter som forskningsfältet erbjuder. Han demonstrerar den av Pleijel uppmärksammade spännvidden i informationen – allt från information om marknader, auktioner, efterlysningar, nya lagar och föreskrifter till ren nyhetsförmedling och propaganda.[51]

Elisabeth Andreasson (Reuterswärd) har konstaterat samma potential i kungörelsematerialet i artikeln "Det världsliga kungörandet under 1700-talets gudstjänster" tryckt i *Nordlund 7* 1987 samt i "Kungörandet av Gustav III:s krig" i festskriften *Över Gränser*, 1987. En systematisk analys av allmänna kungörelser har även redovisats av Andreasson i uppsatser vid Historiska institutionen 1981 och 1982.[52]

---

[48] Stig Boberg, *Kunglig krigspropaganda*, Göteborg 1967, s. 4 f.
[49] Hilding Pleijel, *Hustavlans värld,* Stockholm 1970, s. 212.
[50] Arnoldsson 1941.
[51] Bill Widén, "Predikstolen som massmedium", *Kyrkohistorisk årsskrift* 1993.
[52] Elisabeth Andreasson (Reuterswärd), *"Böndernas bruk av kungörelsesystemet i Asarum och Glimåkra under 1800-talets första hälft"*, stencil, Historiska institutionen, Lunds universitet, 1982; *"Kungörelsesystemet. En studie i statsmaktens och lokalsamhällets bruk av kyrkan för*

Historikern Carin Bergström har i sin avhandling *Lantprästen* ägnat ett helt kapitel åt kungörelseläsningen. Hon har granskat uppläsningen av kungörelserna utifrån prästämbetets perspektiv. Det var en bland dess många arbetsuppgifter. Hon går emellertid ett steg längre i sin studie som täcker frihetstiden och den gustavianska perioden. Hon tycker sig se att statsmakten allt bättre lär sig att utnyttja det informationssystem som de allmänna kungörelserna och deras uppläsning utgjorde. Gustav III var enligt Carin Bergström vida överlägsen sina företrädare i konsten att kommunicera med allmänheten via den kanalen.[53]

Bill Widén har i sin artikel om predikstolen som massmedium också visat hur Kungl Maj:t politiskt utnyttjade böndagsplakaten under stormaktstiden. Han analyserar hur rikets med- och motgångar förklarades i plakaten och visar bl.a. hur man då hänvisade till både inom- och utomvärldsliga faktorer. Misslyckade fredsförhandlingar kunde förklaras med fiendens ovilja till fred, men motgången kunde också skyllas på folkets synder som retade Gud och fick honom att straffa landet.[54]

Göran Malmstedt visar i sin tur hur man genom analyser av böndagsplakaten kan få uppfattningar inte bara om propaganda och förklaringar till motgångar respektive framgångar i krig och fred, utan även om vilken föreställning om sig själv som kungamakten ville ge folket. Under stormaktstiden framhävdes en teokratisk uppfattning av makten. Malmstedt ställer också frågan om inte böndagsplakaten tjänade som ett instrument för att ena folket. Böndagarna firades för att riket som helhet skulle undgå Guds straff och istället erhålla hans nåd och välsignelse. Varje böndagsplakat utgjorde därmed en påminnelse om folkets kollektiva öde som nation. Malmstedt analyserar i böndagsplakaten frågan om ansvar – inte bara i krig utan för lidanden orsakade av naturen, såsom missväxt, sjukdomar och liknande. Han påvisar hur en förändring av innehållet sker under andra hälften av 1700-talet. Det var inte längre en fråga om Guds straff för invånarnas syndfulla leverne, utan istället utpekades rent inomvärldsliga orsaker, såsom folkets bristfälliga hushållning. Ansvaret för förhållandena i samhället har flyttats från Gud till människan. Malmstedt har inte i sin skildring av helgdagsreduktionen haft orsak att analysera allmänna kungörelser utöver böndagsplakaten och analysen av deras innehåll har fått ett begränsat utrymme. Det finns skäl att studera dessa plakat och deras innehåll under 1700-talet närmare. [55]

Den tyske historikern, Rainer Brüning, har i sin avhandling *Herrschaft*

---

spridning av samhällsinformation ca 1750–1900", stencil, Historiska institutionen, Lunds universitet, 1981.

[53] Carin Bergström, *Lantprästen. Prästens funktion i det agrara samhället 1720–1800. Oland-Frösåkers kontrakt av ärkestiftet*, Nordiska museets Handlingar 110, Kristianstad 1991, s. 117 ff.

[54] Widén 1993, s. 121–129.

[55] Malmstedt 1994, s. 106.

und Öffentlichkeit in den Hertzogtümern Bremen und Verden 1697–1712 systematiskt utnyttjat kungörelsematerialet för att i det analysera den propaganda den svenska statsmakten spred i ett försök att hålla kvar lojaliteterna hos invånarna i Bremen-Verden. Det kan tilläggas att propagandan inte lyckades i sitt syfte! [56]

Om jag ska våga mig på en sammanfattning av forskningsläget kan jag konstatera att vår kunskap om statsmaktens spridning av samhällsinformation bland folket, mer specifikt allmogen, under 1700-talet är begränsad. Den är främst känd via kyrkans läror, aktiviteterna vid tingen och sockenstämmorna och mot slutet av 1700-talet i viss mån via tidningar, medan den enligt min mening självklara informationskanalen, det vill säga de allmänna kungörelserna, hittills inte har varit föremål för systematiska studier utöver böndagsplakaten. Det är där vi i första hand kan få kunskap om de skiftande uppfattningar om verkligheten som överheten sökte förmedla till allmänheten, och det är dessa föreställningar som min avhandling skall handla om.

Kungörelsernas "bilder av verkligheten" – en undersökningsstrategi

Att jag måste laborera med ett begränsat urval av "bilder" är självklart – materialet är enormt omfattande. Visserligen har avhandlingen också som syfte att undersöka kungörelsesystemet generellt, som informationskanal och administrativt system, men i analysen av den bild av verklighet och av överhet som kungörelserna ger måste jag begränsa mig. Urvalet har gjorts utifrån en bedömning av vilka aspekter av statmaktens verksamhet och roller som bör ha varit särskilt betydelsefulla för samtiden. Jag har utgått från de uppgifter som statsmakten formellt hade i samhället, uppgifter som innebar att den på ett eller annat sätt relaterade till allmogen. Enligt 1720 års regeringsform var det regeringens uppgift att verka för rikets och undersåtarnas "upprättelse, styrka och vältrefnad...Kungl Maj:t tillhörer lag, rätt och sanning at styrcka, älska och giöma, men vrångvisa och orätt förbiuda, afskaffa och nedertyckia, ingen fördärfva...Kongl. Maj:t äger freda och frälsa sitt rike, särdeles emot utrikes wåld..."[57]. Grovt sammanfattat skulle man kunna säga att överheten hade i uppgift att sörja för att riket fredades från yttre och inre fiender, att lag och ordning upprätthölls och att invånarnas välfärd till-

[56] Rainer Brüning, *Herrschaft und Öffentlichkeit in den Hertzogtürmern Bremen und Verden unter der Regierung Karls XII von Schweden 1697–1712,* Schriftenreihe des Landschaftsverbandes der ehemaligen Hertzogtümer Bremen und Verden, band 5, Stade 1992.

[57] Regeringsformen 1720. De citerade delarna kommer från inledningen samt § 2. Hela regeringsformen finns tryckt i R G Modée, del 1, s. 148 ff.

godosågs. Statsmakten bör alltså ha haft särskilt starka skäl att lägga ner omsorg på sin skildring av verkligheten i vissa krislägen, nämligen då det förelåg:

– hot från yttre fiender (krig)
– hot från inre fiender (uppror, starka missnöjesyttringar, men även brottslighet av olika slag)
– hot mot allmän välfärd i form av missväxt, epidemier m m.

Som exempel på hot från yttre fiender har jag valt hattarnas ryska krig 1741–1743 och Gustav III:s krig 1788–1790. Ständerväldets sätt att informera om krig ställs mot det gustavianska enväldets hantering av samma situation.

Informationsförmedlingen om hot från inre fiender kommer att läggas upp på motsvarande sätt. Dalupproret av 1743 ställs mot Anjalaupproret av 1788. Bägge upproren inträffade i anslutning till pågående krig men berörde helt olika befolkningsskikt och inträffade under olika regeringsformer.

I analysen av kungörelser utfärdade i krissituationer kommer jag att särskilt intressera mig för den attityd överheten intar till allmogen för att kunna länka mina resultat till tidigare forskning om relationerna dem emellan. Ett sätt att komma åt den är att närmare undersöka själva tilltalet och den presentation av sig själv och sin roll som kommer fram i materialet. Vänder sig överheten till hela allmogen eller endast delar av den, och i så fall till vilka grupper? Till en bondeelit eller till den del av befolkningen som ansågs mest behöva övervakas och kontrolleras? Väljer överheten att framträda som:

– befallande?
– beskyddande?
– förhandlande?
– informerande?

Dessa olika roller har i sig att göra med de förväntningar om rättsligt skydd och hjälp till försörjning som ställts på centralmakten (kungen) alltsedan medeltiden, samtidigt som den tidigmoderna statsformeringen medförde nya krav på kontroll, ordergivning och styrning (rentav social disciplinering) – men också nya former för information och förhandling.[58] Marie Lennersand diskuterar t.ex. också överhetens olika roller i liknande termer, även om hennes huvudperspektiv i studiet av de kungliga kommissionerna är kontroll och disciplinering respektive ideologiproduktion.[59]

I studiet av kungörelser finns det anledning att hålla det öppet att över-

[58] Anders Florén, "Nya roller, nya krav. Några drag i den svenska nationalstatens formering", *Historisk tidskrift 1987:4.*
[59] Lennersand 1999, s. 20 ff.

heten syntes i *flera* olika roller, samtidigt som redan existensen av systemet *i sig* innebar en form av legitimering av överheten som den makt som kunde utfärda regler och förordningar, höll reda på politik och ekonomi.

Jag har dessutom särskilt intresserat mig för hur bilden av kungamakten har gestaltats i dessa allmänna kungörelser. Under frihetstiden i Sverige komplicerades överhetens ställning gentemot allmänheten. Enväldet var avskaffat och kungamakten skulle enligt regeringsformen vara underordnad ständerna. Det är samtidigt väl känt att bönderna stöttade kungamakten under hela frihetstiden. Så var fallet redan vid 1720-års riksdag, trots att allmogen fortfarande led starkt av den utarmning som enväldets långa krig fört dem in i. De fortsatte att verka för en förstärkt kungamakt i samband med daluppproret 1743 och stöttade kungamakten i samband med dess kuppförsök 1756. Det var också hos bondeståndet som Gustav III kunde påräkna stöd då han återinförde enväldet genom 1772 års statskupp. Hur var detta möjligt under en period då den officiella politiken var att misstro kungens personliga makt? Kungens del i regeringen fick inte bli stor. Vilken bild av kungamakten spreds i den tidens mest effektiva kommunikationskanal? Var bilden negativ, speglande den officiella synen på enväldet? Eller var den mer positiv i enlighet med hustavlan och den roll kungamakten har i den? Eller spreds ingen tydlig bild överhuvudtaget?

Peter Burke har analyserat hur Ludvig XIV metodiskt gick till väga för att skapa ett så imponerande intryck av sig själv som möjligt. Detta skedde genom arkitekturen i de byggnader han lät konstruera, genom porträtt, målningar, statyer och monument och genom ceremonier och parader av olika slag. Burke har genom analys av dessa olika bilder konstaterat att Ludvig gärna ville framstå som en kejsare, som den störste bland konungar. Han jämförde sig med vissa tidigare konungar och kejsare. Han var Guds utvalde. Men han var också en fader för sitt folk:"Min kärlek till folket är lika stor som den jag hyser för mina egna barn".[60] Den officiella bilden av honom underströk även den närhet och öppenhet han önskade visavi sina undersåtar, samtidigt som han stod så högt över dem. Makt, ära, berömmelse, rikedom, framgång – allt detta skulle han besitta enligt monumenten, bilderna och ceremonierna. Burke undersöker även tidningar, verser, hyllningar och liknande i sin analys, men inte hur konungen framstod i allmänna kungörelser som utfärdades även i Frankrike.

Peter Burke har också jämfört den "marknadsföring" av regeringar som förekommer idag med den som skedde för Ludvig X IV i Frankrike. Han påtalar förbluffande många likheter men även vissa väsentliga skillnader. Den största skillnaden var av teknologisk art. Burke anser emellertid att en

[60] Peter Burke, *En kung blir till. Myter och propaganda kring Ludvig XIV,* Stockholm 1996, s. 129.

viktigare skillnad än den teknologiska var av politisk art, nämligen uppkomsten av ett system som byggde på legitimering genom folkval. Ludvig representerade Gud, men senare härskare representerade nationen. Franska revolutionen skulle ha utgjort en vattendelare mellan de gamla regimerna, där det inte behövdes någon övertalning av folket, och den moderna staten, där folket är den främsta måltavlan för all propaganda. Burke antyder att det var den politiska förändringen som låg bakom den snabba utvecklingen av populära tidningar som började ges ut ungefär samtidigt. Tanken att politik kan förändras och att politik är en fråga om övertygelse genom påverkan skulle enligt Burke har uppenbarats vid samma tid. Burke konstaterar att Ludvig gjorde anspråk på att ha fått sin makt av Gud, inte av folket. Därför behövde Ludvig inte odla kontakten med några väljare. Hans medier var inga massmedier. "Han presenterades – ja, måste presenteras – som speciell, som Herrans smorde, le Dieudonné".[61]

Riktigt så förhöll det sig inte i Sverige–Finland på 1700-talet. En kung ledde regeringen men han var knappast Guds representant på jorden. Kungen (respektive drottningen) var från och med 1720 vald till sitt ämbete av ständerna som representerade rikets invånare. Kungen var inte enväldig utan kunde endast regera med riksens råds råde, och dessa riksråd var i sin tur valda av ständerna och kunde avsättas av dessa. Situationen under ståndervälde var således en helt annan än den som rådde i Ludvig XIV:s Frankrike. Den påminde snarare om den som rådde efter 1789 i Frankrike – regeringen borde teoretiskt ha ett intresse av att påverka den stora allmänheten. Politik var en fråga om övertalning, inte blott i riksdagen utan även utanför dess väggar. Å andra sidan gled Sverige vid samma tid, under Gustav III:s senare regering, in i en period av absolutism. Vi skulle kunna förvänta oss en ökad uppmärksamhet på kungens egen person under hans regim i jämförelse med förhållandet under frihetstiden.

Val av tidsperiod och område

Ett självklart begynnelseår hade varit 1686 då kungörelseläsningen påbjöds enligt kyrkolagen och ett lika självklart slutår borde ha varit 1942 då slutligen uppläsningen av statliga kungörelser enligt lag upphörde.[62] Kungörelseläsningen hade emellertid en mycket begränsad omfattning från och med 1894, som också hade kunnat tjäna som ett logiskt slutlår. 1894 förordnades att lagar och författningar som införts i svensk författningssamling skulle träda i kraft

[61] Burke 1996, s. 217–219.

[62] Uppläsningen av statliga myndigheters författningar från predikstolen upphävdes genom lag med vissa bestämmelser om kungörande i kyrka, 13 mars 1942, SFS 1942:117.

en viss tid (oftast fyra veckor) efter den dag de kommit från trycket. Därmed förändrades en av kungörelsesystemets viktigaste uppgifter. Lagar och förordningar behövde inte längre offentligt kungöras för att träda i kraft såsom varit fallet dessförinnan. I samband med detta upphävdes 2 kap 5 § av kyrkolagen. Förutom i de fall då kungörelse skulle uppläsas i kyrka enligt lag eller författning eller enligt bestämmelse i kyrkohandboken, skulle sådan uppläsning i fortsättningen äga rum endast när konungen eller landshövdingen särskilt förordnade om det. I fråga om enskilda personers meddelanden ankom det på kyrkostämman att besluta om dessa skulle kungöras från predikstolen eller inte.[63] I kapitel 2 kommer en allmän översikt att ges över kungörelseläsningen från predikstolen inom den långa tidsperioden 1686–1894.

Resten av avhandlingen kommer emellertid att behandla ett snävare tidsavsnitt. Om analyser av innehållet i den enorma volymen av källmaterial skall kunna göras inom ramen för en avhandling, måste ett urval göras av arbetsmässiga skäl. Jag har valt att koncentrera undersökningen till den tid då tidningar inte lästes allmänt i riket. Tidsperioden för den delen av undersökningen spänner således över ett halvt sekel, fr.o.m. ca 1740 och fram till 1790. Om predikstolen kunde betraktas som ett slags dåtida massmedium, är det intressant att närmare granska hur det fungerade när det inte var utsatt för konkurrens från pressen. Därför har jag beslutat mig för att välja bort 1800-talet trots att jag är medveten om betydelsefull utveckling i hur informationskanalen användes under perioden. År 1790 och slutet på Gustav III:s ryska krig har fått tjäna som slutpunkt för undersökningsperioden, som således fångar in både frihetstid och gustavianskt envälde.

Rumsligt sett inskränker sig undersökningen på ett plan till Skåne och olika församlingar där, i några fall också Blekinge. Detta har, som framgår nedan, dels källmässiga skäl. Dels är det en poäng att fokusera en del av riket, som låg på ganska stort avstånd både från de regioner där särskilda kriser inträffade (t.ex. Dalupproret) och från rikets administrativa centrum. En viktig fråga gäller ju just hur effektivt information spreds från rikets centrum om problem i olika delar av landet, och det är då angeläget att pröva detta för en *mer avlägsen landsända*. Samtidigt rör sig undersökningen på ett annat plan, i *det svensk-finländska riket generellt*. Kungörelserna utgjorde ett *nationellt* system, underkastat nationella regelverk och rutiner. I den meningen spelar det egentligen ingen roll vilket område man väljer för den konkreta analysen.

[63] Lag angåendetiden för allmänna författningars trädande i kraft, gifven Stockholm slott den 1 juni 1894, SFS 1894:4. Lag, angående kungörelsers uppläsande i kyrka, gifven Stockholms slott den 1 juli 1894, SFS 1894:44.

Källmaterialet – Kungl Maj:ts och de centrala ämbetsverkens kungörelser

Källmaterialet består av bevarade kungörelser. Dessa är av två slag. Det första utgörs av de centralt utfärdade allmänna kungörelser som var avsedda att läsas upp från predikstolarna i hela riket. De var utfärdade av Kungl Maj:t och de centrala ämbetsverken. Dessa kungörelser fanns förr bevarade i inbundna volymer i kronologisk ordning i hela obrutna sviter från och med 1600-talets slut och framåt i varje församlings kyrkoarkiv. Under 1900-talet upphörde församlingarnas skyldighet att bevara samtliga utfärdade allmänna kungörelser. Samlingarna skingrades och numera finns de endast tillgängliga i välutrustade bibliotek samt arkivinstitutioner. I föreliggande studie har jag utnyttjat samlingar av centralt utfärdade allmänna kungörelser från Löderups och Tygelsjö församlingar i Skåne. Kungörelserna finns även tryckta i R.G. Modées stora samlingsverk *Utdrag utur alle ifrån den 7 december 1718 utkomne publique handlingar, placater...* Modées samling innehåller emellertid även en del handlingar som jag inte påträffat i de kyrkliga kungörelsesamlingarna, och i sådana fall har jag inte kunnat utgå från att de blivit allmänt kungjorda. En läsare av Modée kan alltså inte utgå ifrån att hela hans verk har blivit uppläst i kyrkorna, även om stora delar av det faktiskt har kungjorts av prästerna.

De centralt utfärdade kungörelserna passerade alltid länsstyrelsen i varje län och finns bevarade i landskansliets arkiv, tillsammans med övriga inkomna skrivelser från Kungl Maj:t och de centrala ämbetsverken, kollegierna m fl. Det är i den serien man kan kontrollera om kungörelsen nått länsstyrelsen, åtföljd med befallning om att den skall allmänt kungöras. Samma kungörelse registreras dessutom i diariet över avgångna skrivelser till kronofogdarna, åter med befallning att den skall kungöras. I den mån kronofogdearkiv har bevarats från 1700-talet finns samma kungörelser där också.

För ytterligare information om sökregister och andra hjälpmedel rörande kungörelser, se *Exkurs.*

Böndagsplakat

En gång om året utfärdade Kungl Maj:t ett böndagsplakat som kungjordes i alla kyrkor. Dessa har också utnyttjats i min undersökning. De finns i regel inte i Modées samling före 1773[64], men har bevarats i en del av kyrkoarkivens

[64] För åren 1719–1772 har Modée endast noterat vilka texter som skulle läsas på de olika böndagarna, samt datum för dem. Från och med band X (1772–1776) återger han även texterna i böndagsplakaten.

kungörelsesamlingar. I Landsarkivets i Lunds bibliotek förvaras en samling av inbundna böndagsplakat som har tillhört Löderups församling.

Länskungörelser

Det finns ytterligare ett slag av kungörelser som enligt lag skulle läsas upp från predikstolarna. Det gällde kungörelser utfärdade av regionala representanter för statsmakten, det vill säga landshövdingeämbetet. Länsstyrelserna utfärdade allmänna kungörelser avsedda för invånarna inom det egna länet. Dessa kungörelser var ofta handskrivna fram till andra hälften av 1700-talet då de i regel började ges ut i tryck. Enstaka tryckta kungörelser på länsnivå förekom även långt tidigare. Enligt B. Lundstedt började länskungörelserna i Malmöhus län komma ut i tryck 1769, men Landsarkivet i Lund har i sitt bibliotek kompletta tryckta samlingar av kungörelser från samma län redan från och med 1765. Lundstedt konstaterar att Kungliga bibliotekets exemplar av Kristianstads läns länskungörelser var synnerligen inkompletta för tiden före 1802. Enligt Lundstedt fanns inte heller tryckta samlingar av länskungörelser för Blekinge län före 1807 och för Hallands län före 1824.[65]

Länskungörelserna ingår också i länsstyrelsernas egna arkiv. De olika länsstyrelserna har ordnat sina serier av kungörelser på varierande sätt. Sällan kan man räkna med att påträffa rena serier av länskungörelser (utöver de tryckta inbundna samlingarna) i länsstyrelsearkiven. Enklast är att söka i länsstyrelsernas landskansliers diarier över utgående skrivelser. Under 1700-talet var dessa ofta indelade i separata uppslag för olika adressater. Har man tur finns i diariet ett särskilt uppslag för "Allmänna kungörelser" samt ett uppslag för "Efterlysningar". Under dessa rubriker har utfärdade kungörelser registrerats kronologiskt tillsammans med en sammanfattande ärendemening. Dessutom finns i diariet hänvisning (diarienummer) till var och hur man finner själva kungörelsen i en serie av utgående skrivelser. Länskungörelser i serier av det slaget är alltså normalt blandade med alla andra slags skrivelser som upprättats och avsänts från länsstyrelserna. Det är ytterst tidsödande att systematiskt undersöka sådana kungörelser över en längre tidsperiod, och för de studier över regionalt och lokalt utfärdade kungörelser som jag här ämnar göra har jag därför valt den mer lätthanterliga perioden då de finns samlade i tryckta inbundna volymer.

[65] Bernhard Lundstedt, *Sveriges periodiska litteratur*, Stockholm 1902, del III, s. 256.

Lokala kungörelser

På lokal nivå kunde även kronofogdar, länsmän, häradsskrivare och andra statliga tjänstemän utfärda allmänna kungörelser. Dessa finns inte i tryck. Många av dem kan rekonstrueras via länsstyrelsernas skrivelser till kronofogdar m fl, där dessa instrueras att ge upplysningar, befallningar etc rörande olika slag av ärenden. Dessa skrivelser finns registrerade och bevarade i länsstyrelserna på samma sätt som länskungörelserna, men måste i diarierna sökas på adressat (t.ex. kronofogdedistriktet).

I princip borde dessa lokala kungörelser finnas bevarade i kyrkoarkiv tillhörande de församlingar där de en gång blev upplästa. Så är emellertid oftast inte fallet. Det fanns inget tvång att bevara lokalt begränsade kungörelser som utfärdats av lägre tjänstemän. Dessa kungörelser uppfattades som handlingar av endast tillfällig betydelse.

Enskilda personers tillkännagivanden och kungörelser

Enskilda personer, företag eller föreningar kunde också få sina tillkännagivanden upplästa från predikstolen om de uppfyllde vissa villkor som närmare skall redovisas i kapitel 2. Sådana tillkännagivanden kan påträffas i de tryckta länskungörelserna, som innehåller en del annonser och liknande. De flesta var emellertid helt lokala och det är ovanligt att de finns bevarade från 1700-talet. Om de finns, ingår de i kyrkoarkivens serier av inkomna skrivelser. Inom Lunds landsarkivs distrikt finns endast ett fåtal tillkännagivanden från privatpersoner bevarade från 1700-talet. Från 1800-talet finns i några få församlingar från vissa perioder sådana handlingar. För t.ex. Asarums församling, Blekinge län, finns en utmärkt serie av sådana helt lokala kungörelser av enskild natur bevarad från år 1864. Även Glimåkra församling i Kristianstads län har lokala kungörelser av det slaget från mitten av 1800-talet.[66]

Förteckningar över upplästa kungörelser

Förteckningar över upplästa kungörelser finns bevarade i ett mycket stort antal kyrkoarkiv. Dessa förteckningar påträffar man i form av små häften eller inbundna böcker. I dem finns noterat datum då kungörelserna blev upplästa. Utförligheten i dessa förteckningar varierar. I lyckosamma fall antecknades

[66] Asarums kyrkoarkiv, kungörelser och inkomna skrivelser, serie J. LLA; Glimåkra kyrkoarkiv, kungörelser, serie J:4, LLA.

alla statligt utfärdade kungörelser, oavsett på vilken nivå de utfärdats. Så är fallet med förteckningarna i Gårdstånga kyrkoarkiv under åren 1762–1810. För åren därefter har gårdstångaförteckningen inskränkts till en registrering av de centralt utfärdade kungörelserna. Jag har inte påträffat något register som innehåller noteringar om enskilda personers tillkännagivanden.

Avhandlingens struktur

Det finns två huvudteman som löper genom hela avhandlingen. Det ena är kungörelserna i deras egenskap av informationssystem, ett slags dåtida massmedium. Det andra handlar om kungörelserna som ett uttryck för överhetens presentation/legitimering av sig själv. Båda teman är på sätt och vis sammanflätade och kan därför följas i alla kapitel.

Informationssystemet undersöks som en fråga om effektivitet och räckvidd. Detta sker dels i kapitel 2, som beskriver hur kungörelsesystemet var konstruerat och det regelverk som styrde det, och dels i kapitel 3 som redogör för den kontext inom vilket systemet uppstod och utvecklades. I kapitel 4 ställs så innehållet i kungörelserna i fokus. Avsikten med det avsnittet är först och främst att visa den informationsmässiga räckvidden av kungörelsesystemet, men även att få ett grepp om vilka "överhetsröster" som hörs i olika sammanhang.

I kapitel 5 sammanfaller båda huvudteman genom studier av hur kungörelsesystemet användes av överheten i krissituationer. Den information om krig och uppror som framträder i kungörelserna jämförs med vad som verkligen hände under hattarnas krig mot Ryssland 1741–1743 och under Gustav III:s krig mot Ryssland 1788–1790. Parallellt med detta undersöks hur överheten framställde sig själv under samma förhållanden.

Slutligen har i kapitel 6 en liten studie gjorts av landshövdingeämbetets bruk av kungörelsesystemet på länsnivå under 1760–talet. I det kapitlet är det relationerna mellan landshövdingen och allmogen som står i centrum såsom de framträder i kungörelserna.

I kapitel 7 dras trådarna samman.

Därmed är stunden kommen att presentera kungörelsesystemet närmare.

2 Information till folket. Arenor och regelverk

Ett massmedium systematiseras

"Och sedan Bönerna äro förrättade, afkunnes hvad Vij eller våre Befallningzhafvande, på Våre vägnar, kunna hafva at biuda och tilkiänna gifva." Med detta dekret, som ingick i 1686 års kyrkolag, Cap 2 § 5, fastställde statsmakten sin egen tillgång till en särskild informationskanal för förmedling av allt den hade behov av att meddela allmänheten.[1] Det rörde sig om helt sekulär information, texter som utarbetats av de världsliga myndigheterna.

Passusen i kyrkolagen var en innovation så till vida att först i och med den stadfästes Kungl Maj:ts rätt att nyttja prästerskapet och gudstjänstsammankomsterna för kungörande av påbud, plakat och andra befallningar. Kyrkan hade emellertid redan i flera sekler utnyttjats för det ändamålet.[2] I kyrkoordningen av 1571 angavs att:

> när tå predicanen är lychtat, fölier formaningen til Bönen, men först må Predicaren lysa för folcket, om någhor ärende sigh tå begiffua, som ther förkunnas skola. Wil han heller haffua lysningen alrasidst thet må han ock så wäl göra, först at han thesse ärender icke menger in j then almenneliga bönen, som offta obeqwemliga skee plägar. Och skal han ther om för än han går på Predikstolen, aff Klockarenom eller af honom som slijkt begärar, scriffteliga eller muntliga vnderwijst warda.[3]

Formuleringen i kyrkoordningen avslöjar att meddelanden från allmänheten har blivit kungjorda från predikstolen i samband med gudstjänsten även på 1500-talet och inte sällan under något röriga förhållanden. Det tycks dock främst ha rört sig om meddelanden som församlingsborna lämnat till klockaren. Troligtvis handlar det i första hand om budskap rörande upphit-

[1] Den aktuella paragrafen i kyrkolagen finns publicerad i bl.a. *Svensk lagsamling*, utg av G R Liljenberg Stockholm 1879, vol. III, s. 851. Där finns även en del följdförfattningar redovisade.

[2] Åke Holmbäck och Elias Wessén redovisar fall då landskapslagarna omtalar kungörande inför socken, såsom lysande efter pantsatt gods som fråntagits någon med våld, intagande av kreatur m fl exempel i inledningen till *Svenska landskapslagar, tredje serien*, s. XXXIII, Uppsala 1940.

[3] *Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*, utgiven av Sven Kjöllerström,Lund 1971, s. 41.

tat och borttappat, en form av kungörelser som enskilda under hela undersökningsperioden har kunnat få upplästa. Kyrkoordningen nämner inget om konungens eller andra statliga tjänstemäns kungörelser, trots att det i praktiken hände att åtminstone några av Kungl Maj:ts kungörelser blev upplästa av prästen under gudstjänsten. För tiden före 1686 angav Kungl Maj:t i varje kungörelse om den var av sådan art att den måste läsas upp i kyrkan. Sådana kungörelser var emellertid ovanliga. Ett exempel är Karl IX:s patent om djurs fällande, ekhygge och skall (daterat Stockholm 4 augusti 1608). Han befaller att "thesse wåre tryckte Mandater publiceras, utspridas och upläses i alle härader och Sockner, och upslås på kyrckiodörarne öfwer alt Swerige: Giör thet sedan någon emot, så wachte sig för straffet, som i thette Mandat förmält warder".[4]

Det normala var att det Kungl Maj:t önskade få allmänt kungjort blev uppläst av fogden vid tingen och rådstugorna men någon särskild befallning om ett sådant förfarande nämns inte i kungörelserna. Plakatet om mått och vikt daterat den 10 mars 1665 är typiskt ifråga om brist på anvisningar om hur dess innehåll skall förmedlas till den breda allmänheten, trots att det i hög grad rör t.ex. alla skattbetalande bönder. Det inleds med orden "Wij Carl & c., giöre witterligit ..." och avslutas med uppmaningen:

> Wij biude altså ytterligare och befalle, först och främst så wäl Wåre egne som ock Wåre gode Mäns af Ridderskapet och Adelens Tienare och Upbördz Män, i lika måtto alle andre Wåre Undersåtare i gemeen och i synnerhet/ både uthi Städerne och å Landet, eller wid Bruken, jämwäl och alle, som elljest här wistas, och drifwa der hos Handel och Närhring, at dhe denne Wår Förordning granneligen ovservera och i acht taga.[5]

Allra sist följde en uppmaning till guvernörer, landshövdingar och andra tjänstemän att noga utöva tillsyn och se till att stadgan efterlevs.

Att öppna brev, plakat, stadgor och annat som Kungl Maj:t och hans befallningshavande önskade få kungjort blev uppläst vid ting och rådhus är känt.[6] I vissa fall anbefalls emellertid särskilt att uppläsning måste ske vid sådana sammankomster. Så avslutas t.ex. Kungl Maj:ts stadga om bärande

[4] "Konung Carl den IX Patent, om Diurs fällande, Ekehygge och Skall. Stockholm den 4 Augusti Anno 1608", *Kongl. Stadgar/Förordningar/ Bref och Resolutioner, Ifrån Åhr 1528 in til 1701, Angående Justitiae och Ececutions-Ährender/ Med een Förteckning på Stadgarne främst/ och ett fulkommeligit Orda-Register efterst wid Werket öfwer thes innehåld* utg Johann Henrich Werner Schmedeman Stockholm 1706, s. 124–126.

[5] Kongl. May:ts Placat, om Mått och Wicht, Stockholm den 10 martii 1665, Schmedeman 1706, s. 429–436.

[6] Se t.ex. Nils Staf, Marknad och möte, Stockholm 1935; Nils Herlitz, Svensk självstyrelse, Uppsala s. 30–33.

skogsträn 1664 med orden: "Och wele Wij at thet ordenteligen å Tingen och Rådstufworne blifwer förkunnat och afläset".[7]

Med 1686 års kyrkolag infördes en mycket mer fast rutin för informationsförmedlingen. Den nya rutinen var inriktad på att nå en så stor del av befolkningen som möjligt med de tänkbara kommunikationskanaler som stod till buds. Frågan är om man rent av kan tala om en slags *masskommunikation* trots att det begreppet var helt okänt i det tidigmoderna samhället.

Vad är masskommunikation?

Jag har redan talat om kungörelsesystemet som ett slags "massmedium". Det får ses som en *analogi*, en *metafor* eller ett *sökord* för att ringa in systemets betydelse och funktion i en helt annan tid än vår egen. Men detta måste naturligtvis problematiseras. Kan man hävda att det system som fick sin kodifierade form 1686 hade de egenskaper som kännetecknar masskommunikation? Enligt forskningen består masskommunikation av en kommunikationsprocess som kännetecknas av följande fyra egenskaper:

- Masskommunikation är *indirekt*, till skillnad från annan kommunikation: den måste alltid gå igenom ett tekniskt eller organisatoriskt medium, det vill säga sändaren är skild från mottagaren i tid och/eller rum. Sändaren måste alltså skaffa sig ett *medium* för kommunikationsspridning. I ett icke läs- och skrivkunnigt samhälle sker detta genom budbärare som memorerat olika budskap och sedan framför dem inför folksamlingar. I ett samhälle där läs- och skrivkunnigheten är begränsad till ett fåtal personer kan skriftliga meddelanden distribueras och läsas upp ordagrant enligt sändarens intentioner för icke läskunniga folksamlingar. Om mottagarna däremot själva är läskunniga är helt andra lösningar möjliga som medel för massproduktion, och massdistribution av skrift (tidningar etc) eller bild (TV) eller ljud (radio) har utvecklats. De tre övriga egenskaperna är:
- Masskommunikationen är *enkelriktad*: någon feedback i sändningsögonblicket är inte möjlig. Detta innebär att sändaren och mottagaren inte står i direkt kontakt med varandra.
- Massmediekommunikation är *opersonlig* eller offentlig: sändaren vet inte alltid vem eller vilka som tar emot meddelandet, och

[7] "Kongl: Maij:tz ordning och Stadga / öfwer allehanda bärande Skogsträän i Riket / och dhes plantering. Giord och förbättrad på Iijkzdagen i Stockholm den 29 Augusti 1664", utg. Joh. Schmedeman, *Kongl. Stadgar / Förordningar / Bref och Resolutioner, ifrån Åhr 1528 in til 1701 angående Justititiae och Executions-Ährender*. Uppsala 1706.

kommunikationen är inte heller riktad till en enskild person utan till en grupp.
– Massmediekommunikation bör vara *samtidig*: sändaren ska kunna nå en stor mängd människor vid ungefär samma tidpunkt.[8]

Jag hoppas kunna visa att det kommunikationssystem som fick sina fasta form 1686 uppfyllde ovannämnda krav. Först skall vi emellertid blicka bakåt för att få en förståelse för varför valet av informationsförmedlare i detta system till slut föll på kyrkan och prästen i predikstolen. Ett par viktiga frågor aktualiseras. Först ska utredas vilka möjligheter till någon form av masskommunikation som stod till överhetens förfogande före 1686. Vidare skall undersökas om det överhuvudtaget var möjligt att med någorlunda samtidighet förmedla ett meddelande eller en nyhet till ett helt folk spritt över det stora geografiska område som Sverige-Finland utgjorde i en tid som helt saknade moderna kommunikationsmedel.

Budskapets medium

I ett icke läs- och skrivkunnigt samhälle var överheten helt beroende av mänskliga budbärare. Detta förhållande var behäftat med många nackdelar. Kunde man lita på sina budbärare? Förmådde budbäraren minnas budskapet korrekt? Hade budbäraren förmågan att framföra budskapet på ett sådant sätt som överheten önskade? Dessa osäkerhetsmoment gjorde i princip masskommunikation, såsom vi definierar den, omöjlig. Kommunikation som styr- och förvaltningsinstrument måste därför begränsas till mindre geografiska ytor där kontrollerbar personlig kommunikation var möjlig att genomföra. Det är bland annat av den anledningen vi inte kan förvänta oss ett starkt centraliserat rike under tidig medeltid.

Läget förbättrades avsevärt när budskap kunde förmedlas skriftligen. Centralmakten kunde med hjälp av skrivare utfärda exakt likalydande budskap som kunde skickas över hela riket. Det skriftliga budskapet kunde förses med särskilda kännetecken som bekräftade dess legitimitet (sigill m m som bevis på vem utfärdaren var). Det skriftliga budskapet hade även det stora extravärdet att det kunde bevaras för framtiden. Man var inte längre beroende av levande vittnen för att kunna påvisa vilka avtal och beslut som hade fattats vid olika tillfällen.

Ännu mer underlättades möjligheterna till masskommunikation genom konsten att trycka skrifter. Gustav Vasa lät upprätta ett kungligt tryckeri i Stockholm 1526 och från och med den tidpunkten gick det att mass-

[8] Stig Hadenius och Lennart Weibull, *Massmedier. En bok om press, radio och TV*, 7:e uppl., Stockholm 2000, s. 15.

producera budskap mycket snabbare.[9] Perioden sammanfaller väl med ökad centralisering av riket. Från det kungliga tryckeriet skulle sedan under kommande sekler en ständigt ökande mängd av budskap, påbud, plakat och befallningar strömma för spridning till alla invånare i riket.

Ytterligare en faktor måste beaktas när man diskuterar medel för informationsspridning, nämligen underlaget för budskapet. Tillgång till papper var nödvändig för det skrivna budskapet ända in i vår egen tid. Papper nådde Norden först på 1300-talet och var då extremt dyrt. Dessförinnan användes pergament som var ännu dyrare![10] Svensk papperstillverkning startade först 1565 och papper producerades manuellt ända till 1830-talet då de första pappersmaskinerna togs i bruk.[11] Råvaran bestod av lump som det var ont om. Därför var papper dyrt och inget medel att slösa med förrän långt in på 1800-talet då cellulosa började utnyttjas. Fram till dess måste statsmakten hushålla med pappret.[12]

Distributionssystem

Papper, jämte skriv- och läskonst innebar att budskapet och bäraren inte längre behövde vara identiska. Metoder måste emellertid finnas för att föra budskapet från sändaren till mottagaren. Ända fram till modern tid innebar detta att budskapen måste forslas av människor till fots eller på hästrygg samt på farkoster över sjöar och vattendrag. Detta var mycket tidsödande eftersom vägarna var dåliga och liksom vattendragen oframkomliga under vissa årstider. Ett ordnat statligt postväsen upprättades först på 1600-talet och sammanföll med statsmaktens behov under krig och de krav som ställdes på möjligheten att effektivt samla rikets resurser.[13]

Det är mot denna bakgrund vi närmare skall undersöka var och under vilka betingelser statsmakten hade möjlighet att få sina budskap kungjorda.

---

[9] Se "Konsten att trycka böcker" av Bengt Bengtsson i band 3 *Vasatiden 1520–1611*, s. 63 f i Sten Carlsson och Jerker Rosén, *Den svenska historien*, Stockholm 1966.

[10] Som exempel på kostnaden kan nämnas att 10 stycken skrivpergament kostade 8 mark år 1555. Det var samma summa som en kvarnsven erhöll i årslön det året enligt Lars Lagerqvist och Ernst Nathorst-Böös, *Vad kostade det?*, 2:a uppl. Borås 1985 s. 61. Ett ris (24 ark papper) kostade 20 öre år 1535. En tunna råg kostade samma år 21 öre enligt samma källa som ovan.

[11] Jarl Torbacke, "På tröskeln till aftonbladsepoken", *Perspektiv på Post och Inrikes Tidningar, Sylwan I*, Den svenska pressens historia, Kungälv 1998, s. 69.

[12] G E Klemming & J G Nordin, *Svensk boktryckerihistoria 1483–1883*, 1883.

[13] Nils Forsell, *Svenska postverkets historia*, band 1, Stockholm 1936.

Tinget

Tinget var det forum för informationsförmedling som kungen och hans representanter var hänvisade till enligt de medeltida landskapslagarna samt Magnus Erikssons landslag. "Nu kommer konungens brev eller bud till landet. Då skall länsmannen skära upp budkavle, fyra från varje husaby. De skola gå framåt och icke tillbaka. Ej skola torpare som bo i skogarna bära budkavle och ej den som bor på utöar. Den som bor närmast skall säja dem, vad som sker på tinget".[14] Kungen hade alltså laglig rätt att samla invånarna i varje landskap för att meddela dem sina budskap, antingen personligen eller genom representant.

Hur pass väl fungerade tinget som kanal för masskommunikation? En fördel med tinget var att det existerade som en egen självständig institution, grundad på lag. Länge kom tinget därför att fungera som den självklara platsen för kommunikation mellan statsmaktens representanter och folket. Nils Herlitz och A.Boisman har i studier rörande tingen under 1600-talet redovisat en mängd exempel på sådan kommunikation.[15] Nils Herlitz kunde ifrån sina källstudier konstatera att överheten under 1500- och 1600-talen kom till tinget med sina påminnelser om allt som var att bestyra, om: "varggårdar, vargnät, rävkulor, nät och skall, om tillsyn över vägar, broar, diken och stängsel, om skjutsfärder och gästning, om landsköp, om olaga svedjehuggning och om skvaltekvarnar, om humlegårdar, om ekskogarnas skyddande, om lösdrivare, om 'onödigt skjutsande', osv."[16]

Marja Taussi Sjöberg har funnit samma sak vid sin studie av verksamheten vid Njurunda ting under samma period. Dit kom befallningsmannen med kungliga förordningar och såg till att de blev upplästa för allmogen. Han passade vid samma tillfälle på att fråga den samlade tingsmenigheten om allt möjligt som var av intresse för kronan. I Njurunda förekom det även att tingsförättaren inledde förhandlingarna med att för den församlade menigheten läsa upp någon av lagens balkar. Ting efter ting lästes gamla och nya förordningar upp i Njurunda för att memoreras.[17]

En nackdel ur kommunikationssynpunkt var att tingen, i varje fall under tidigmodern tid på landsbygden i Skåne, Halland och Blekinge, i regel bara

[14] Citatet kommer från Hälsingelagen, men liknande bestämmelser finns även i en del av de övriga landsskapslagarna. Åke Holmbäck och Elias Wessén, *Svenska landskapslagar, 3dje serien: Södermannalagen och Hälsingelagen*, Uppsala 1940, s. 218 f. Enligt Södermannalagen var det länsmannen som kallade till ting.

[15] Nils Herlitz, *Svensk självstyrelse*, Uppsala 1933, s. 25 f; A W Boisman, *Om rättskontrollerna i den svensk-finska civila inre förvaltningen med särskilt avseende å den judiciella självstyrelsen i häradet (domsagan) eller det svensk-finska "self-government"*, Helsingfors 1908. s. 32.

[16] Herlitz 1933, s. 25.

[17] Marja Taussi Sjöberg, *Rätten och kvinnorna*, Malmö 1996. s. 53 f.

sammanträdde ett par, tre gånger om året. Extraordinarie (urtima) möten var dyrbara och arbetskrävande att åstadkomma för andra ändamål än mycket allvarliga ärenden såsom mord. Marja Taussi Sjöberg konstaterar att i Njurunda ägde tingsmöten under 1500-talet rum endast en gång om året och det förhållandet gällde fram till 1617. Därefter hölls tingen två gånger, vinter- och vårtinget.[18] I en sådan situation kunde ingen kontinuerlig kommunikation upprätthållas av centralmakten. Endast i städerna förekom täta sammanträden av rådhusrätten, i regel en gång i veckan. Där var det lätt att åstadkomma tät, kontinuerlig masskommunikation.

Ting och rådstugor var ur överhetens synvinkel behäftade med ytterligare en potentiell nackdel som var av politisk natur. De var inte passiva till sin karaktär utan deras uppgift var att fatta beslut. Det var naturligt att menigheterna där diskuterade ekonomiska och politiska frågor. Många ärenden av sådant slag skulle avgöras på regional och lokal nivå. Man förhandlade tills man kunde nå en lämplig lösning. Detta kunde fungera väl för överheten i många fall där själva detaljfrågorna lättast löstes lokalt. Det som inte gick an ur överhetens synvinkel var att tingsmenigheterna fick för sig att ifrågasätta de beslut som fattats av regeringen. I och med att sådana situationer lätt uppstod var det alltså tvivelaktigt om tinget kunde sägas vara en kanal för enkelriktad kommunikation.[19]

Tingsmöten hade ännu en svaghet ur kommunikationssynpunkt. Alla bevistade dem inte. I första hand deltog de personer som hade ärenden som skulle behandlas där. Det fanns inget som helst tvång för personer som inte hade kallats till tinget att komma. Antalet kom därför att variera åtskilligt beroende på vilka slag av ärenden som var aktuella. Marja Taussi Sjöberg hävdar att närvaron trots allt var hög. Enligt hennes beräkningar skulle allt från 6 procent till upp till 30 procent av Njurundas vuxna befolkning ha närvarat vid tingen under 1600-talet. Hon baserar sin beräkning på de personer som på ett eller annat sätt var involverade i de ärenden som behandlades där. I och med att många av tingsdistriktets gemensamma angelägenheter avgjordes vid tinget, kan man förvänta sig högt deltagande när pålagor som rörde alla bönder avgjordes, medan det var lågt när ärenden som endast berörde kärande och svarande behandlades.[20] Men närvaron hade sina begränsningar och var sannolikt socialt mycket selektiv. Tingshusen var små och kunde inte bereda plats för en stor mängd personer som lockades dit av nyfikenhet. Vi kan säkerligen utgå ifrån att de obesuttna inte kom till tingsmöten såvida de inte själva blivit stämda dit eller hade stämt någon annan. I stora härader kunde det vara långt till tingsplatsen, och

[18] Taussi Sjöberg 1996. s. 35.
[19] Herlitz, 1933, s. 25 f
[20] Taussi Sjöberg 1996, s. 58–59.

det var inte självklart att t.ex. drängar och pigor kunde få ledigt för att resa till tinget för nöjes eller intresses skull.

Marknadsmöten som fora för masskommunikation

Nils Staf har kunnat visa vilken stor politisk roll marknaderna spelade under medeltiden och ända fram till slutet av 1500-talet. De utnyttjades metodiskt av kungamakten för det ändamålet. Marknaderna hölls i anslutning till tingsmöten och ökade därmed möjligheterna att kommunicera med så stora folkmassor som möjligt. Nils Staf ger en stor mängd exempel på kungliga påbud, befallningar m m som kungjordes för marknadsmenigheterna. Vid Tjugondemarknaden i Enköping och Distingen i Uppsala 1540 lästes kungörelser om landskatten, tionden, humlegårdar, åkerbruk och varggårdar. På samma sätt kungjordes Johan III:s köpordning 1573 vid Distingen i Uppsala och Samtinget i Strängnäs. I mandatet rörande köpordningen fanns stadgat att det skulle publiceras vid ovannämnda marknadsmöten och uppgift finns i riksregistraturet även om vem som skulle sörja för offentliggörandet.[21]

Marknadsmöten hade emellertid brister som massmedium. Det måste ha varit svårt för stora folkmassor att uppfatta vad som sades utomhus, i synnerhet om vädret var dåligt. Bra högtalare är en modern uppfinning. Marknaderna besöktes inte heller av alla invånare i ett område, även om fler förmodligen besökte dem än tingsmötena.

Kyrkan som forum för masskommunikation

Gudstjänstsammankomsterna hade redan under medeltiden utnyttjats för offentliggörande av världsliga meddelanden. Så gott som alla medeltida landskapslagar innehåller en mängd exempel på ärenden som kunde kungöras "inför socknen" endera som alternativ till tinget eller som komplement till tinget. Gudstjänstsammankomsten var emellertid inte avsedd för kungamakten eller dess representanter. De medeltida lagsamlingarna nämner sådan kommunikation endast i samband med *enskilda personer,* tex i följande situation: "Mister någon vettet, skall det kungöras inför sockenmän och grannar och på ett hundareting. Hans närskylde skola hålla honom i förvar".

Citatet är hämtat från Södermannalagen som nedtecknades omkring år 1300, men dess innehåll går till stora delar tillbaka på en äldre lagbok som upptecknades redan i slutet av 1200-talet. När landskapslagarna talade om kungörande inför socknen, åsyftades kungörande inför sockenmännen vid

[21]Staf 1935, s. 153.

kyrkan.[22] Det var inte blott vansinne som skulle kungöras vid kyrkan. Socknen tycks ända sedan sin uppkomst ha spelat en viktig roll i landskapslagarnas rättsliga system, även om förhållandena varierade mellan olika landskap. Ser vi t.ex. till Södermannalagen fastslog den att synemän kunde utses av socken (Byggningabalken § 25), att i nöd jord kunde bjudas inför socknen och därefter vid tinget (Jordabalken 4:1), att intagande av kreatur skulle kungöras inför sockenmännen eller vid tinget (Byggningabalken § 31), att frigivning av träl kan ske inför socknen eller tinget, att lysande av att pantsatt gods fråntagits någon med våld eller stulits skall ske inför sockenmännen eller tinget (Köpmålabalken 8; här nöjde sig Upplandslagen med enbart lysning inför sockenmännen). Borgen brukade givas inför sockenmännen och på tre ting, dråp brukade vidgås inför sockenmännen och på tre ting.[23] Exemplen på skyldighet eller möjlighet att allmänt kungöra olika ärenden vid kyrkan kan mångfaldigas. Avsikten med ovanstående redogörelse är endast att demonstrera att det fanns en lång tradition av kungörande i samband med folksamlingarna till gudstjänst.

Fogden och kyrkan

Trots att gudstjänstsammankomsterna formellt inte var den världsliga överhetens rätta kommunikationskanal hade den, som redan nämnts, utnyttjats för det ändamålet långt före 1686. Magnus Erikssons landslag gav kungen makt att bjuda och befalla och undersåtarna var skyldiga att "honom rätta lydno och bud hans fullkomna". Sina bud och befallningar kunde konungen, där så befanns lämpligt giva formen av generella påbud, mandat, stadgar, ordningar osv.[24] Någon fast rutin för hur dessa skulle nå befolkningen utöver vid tingsmöten och genom särskilt utfärdade direktiv vid marknadsmöten fanns inte.

Till saken hör att dessa befallningar, påbud och stadgar skulle efterlevas eller verkställas. Det åålåg landshövdingarna att genom sina lägre befallningsmän se till att så skedde. Kungliga befallningar utfärdade före 1686 saknar i regel anvisning om hur de skall kungöras – de föreskriver blott att de skall allmänt publiceras. Genom ett beslut fattat vid Stockholms riksdag 1604 fastslogs att:

> ingen fougde eller befalningzman skal hafue macht at lägge Allmogen gärder, hielp eller annan tunge opå, uthan han hafuer ofuerhetennes underskrefue

[22] Holmbäck och Wessén 1940, s. XXXIII ff.
[23] Holmbäck och Wessén 1940, s. 129, 85, 131, 152, 153.
[24] Herlitz, 1933, s. 72.

> bref och vthryckelige befalning för sigh, och hwilken som annorlunde befinnes at göre, han skal straffes såsom en Förrädere, och Allmogen skole icke ware plichtige at sware honom til någon deel, som han således uthan Öfuerhetennes wettskap opålägger. Och på thet vndersåterne måge wette hwadh befalninger som öfuerheten later til Fougdterne vthgå, så skole the late Allmogen bekomme wisse Copier af alle the bref och befalninger som the bekomme, och läse sielfue brefuen för dem.[25]

Det uppgavs inte var fogdarna skulle läsa upp dessa kungliga befallningar. För besked om det får man studera synodalakter.[26] Av dem förstår man att det var vid gudstjänstsammankomsterna som fogdar och befallningsmän passade på att läsa upp överhetens befallningar och plakat. Ty det förfarandet ledde till kraftiga protester från prästerskapet, i synnerhet om uppläsningen skedde från kyrkodörren eller på kyrkogården, vilket säkerligen var fallet vid mindre tjänlig väderlek. Vid synodalmötet 1608 beslöts att prästerna skulle "förtaga tet oliud, som skeer vid kyrkiodörerne och på kyrkegårdarne, som mäste kommer aff them som hålla vtkräfningar och brefs vpläsningar."[27] I den mån uppläsningar måste ske, skulle det göras på kyrkovallen eller i sockenstugan. Uppläsningen i sockenstugan fungerade emellertid inte heller till prästerskapets belåtenhet. Vid stiftssynoden i Uppsala 1671:

"höllts för godt, att till Kongl. M:tt måtte skrifwas om den profanatione, som skier i sochnestugan efter predikan, när fougtarna hafwa något att beställa, och mentes bäst wara, att när några werdzliga saker förekomma, må det af predikstolen afkunnas, att det är något ifrån K.M:tt at kungjöra, derfore gonge i sochnestugan det samma att höra. Borde och vara skillnadh emellan tings- och sochnestuga, att politici icke må hindra prästerskapet beställa de saker, som dem bör".[28]

Här värnade uppenbarligen prästerskapet om sina egna befogenheter, sockenstämman skulle ledas av prästen, inte av fogden. Några år senare (1678) protesterade prästerskapet ytterligare mot uppläsning av världsliga kungörelser, som nu av allt att döma skedde i kyrkan. De församlingar som inte hade någon särskild sockenstuga höll sina sockenstämmor inne i själva kyrkan, som var den största lokal som fanns tillgänglig: "Måste Kongl. Resolution tagas i acht och allmennt practiseras, att de zedlar, som werdzliga ährender angåå, icke läsas op på predikstolarna, utan ährendet intimeras af predikstolen, att det skall upläsas på kyrckiowallen eller i sochnestugan,

[25] Stiernman, s. 556.
[26] Herman Lundström, utg., Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång. Ser. 1, Synodalakter från Uppsala ärkestift 1526–1800, Uppsala, 1908, s. 42.
[27] Lundström 1908 s. 19.
[28] Lundström 1908, s. 139.

giordes fuller åtskillige exceptioner om högtangelägne ährender, men man måste blifwa wijdh resolutionen".[29] Sockenstämman skulle ledas av prästen och röra kyrkans angelägenheter, inte meddelanden och förordningar av annan art.

Predikstolen blir statsmaktens "massmedium" – 1686 års kyrkolag

1686 års kyrkolag löste problemet med information till allmänheten ur överhetens synpunkt. Där stadgas nämligen följande:

> Efter Predikan, skola Böner för the Sjuke, samt Lysningar för Brudefolck och Kyrckiones Nödtorftigheter, skee på Predikstolen; Och sedan Bönerne äro förrättade, afkunnes hvad Vij, eller våre Befallningzhafvande, på Våre vägnar, kunna hafva at bjuda och tilkiänna gifva: Men alle andre verldzlige Saker, skola på Kyrckiovallen, eller i Socknestugun afkunnas; Doch må väl lysas efter thet som borttappat eller stulit är, som ientligen kan nämnas af Predikstolen, när sådant i Tijd och förut hoos Prästen angifves.[30]

Lagen klargjorde alltså vem som skulle läsa upp brev och plakat, var läsningen skulle äga rum och vems skrivelser som skulle läsas upp. Kungörandet skulle ombesörjas av prästen själv. Det skulle ske från predikstolen så att alla verkligen kunde höra vad som meddelades. Det skulle ske innan själva välsignelsen lästes och gudstjänsten avslutades. Detta innebar att ingen fick lämna kyrkan förrän kungörelserna blivit lästa. Prästen hade inte rätt att vägra läsa något som Kungl Maj:t eller hans befallningshavande begärde få offentliggjort. Därmed hade ett effektivt system för masskommunikation kodifierats. Jag har valt att kalla det kungörelsesystemet.

Tidningspressen

Var tidningspressen ett tänkbart alternativ till predikstolen under den period jag studerar? När 1686 års kyrkolag trädde i kraft utkom, som jag nämnt tidigare, endast en tidning i Sverige, nämligen *Ordinarie Stockholmiske Posttijdender*, som gav ut ett nummer i veckan, på måndagar (tisdagar från och med 1702). Den var ett officiellt organ för överheten, "Statens Tidning" och

[29] Lundström 1908, s. 149, item 10.
[30] Kyrkolag, Cap 2, § 5, Svensk lagsamling, utg. af G.R.Lilienberg (Stockholm 1879), vol. III, s. 851.

i den kom efterhand även en del kungörelser att publiceras. Annonser och kungörelser fyllde normalt sista sidan i tidningen från och med år 1722 då den typen av stoff samlades där.[31] Det fanns alltså ett massmedium vid sidan av de allmänna kungörelserna, och även det var under långa perioder helt kontrollerat av Kungl.Maj:t.[32]

Före 1732 fanns emellertid nästan enbart posttidningarna bortsett från några ytterst kortlivade nyhetsblad. Tillväxttakten för tidningar var långsam även under decennierna närmast efter 1732. En markant uppblomstring ägde rum under 1760- och 1770-talen, allra mest under åren efter tryckfrihetsförordningen 1766.[33] I fråga om vad vi menar med nyheter i ordets moderna bemärkelse, utgjorde tidningarna ett mycket mer effektivt massmedium än kungörelserna. Det skulle dock dröja länge innan statsmakten ansåg att pressen kunde utgöra ett verkligt alternativ till predikstolen.

Tidningar kostade pengar att köpa och det var inte möjligt för statsmakten att tvinga hela folket att hålla sig med en tidning. Tidningar köptes under hela undersökningsperioden av de bättre ställda i samhället och utgjorde säkert för dem ett gott alternativ och komplement till kungörelsesystemet. Men för de sämre ställda och mindre läskunniga var utan tvivel kungörelsesystemet det mest tillgängliga massmediet. I och med att lagarna inte juridiskt ansågs ha trätt i kraft innan allmänheten fått vetskap om deras existens var ett annat massmedium än frivillig tidningsläsning nödvändigt ur rättssäkerhetssynpunkt.

Framhållas skall dock, att tidningarnas roll ökade under 1700-talet, något som jag återkommer till senare i detta kapitel.

Fördelarna med predikstolen som massmedium

Den första och kanske största fördelen med predikstolen som informationskanal var att gudstjänster ägde rum så ofta och utan att någon särskild kallelse erfordrades. Det var naturligtvis av den anledningen som fogdar och befallningsmän där hade sökt upp församlingsborna. Det fanns emellertid inte fogde i varje församling vilket innebar att det i varje fögderi kunde ta åtskilliga veckor innan alla invånarna hade kunnat få del av överhetens allmänna kungörelser, så länge som fogden själv skulle framföra dem. När prästen istället kunde användas effektiviserades kommunikationssystemet kraftigt. Han fanns ju i varenda församling. Han var också garanterat läs- och skriv-

[31] Holmberg 2000, s. 88.
[32] Holmberg 2000, s. 136–142.
[33] Ingemar Oscarsson, "Med tryckfrihet som tidig tradition 1732–1809", *Den Svenska pressens historia,* Stockholm 2000, I, s. 208–209.

kunnig och kunde alltså utan problem läsa upp de aktuella skrivelserna. I stora delar av riket var prästen den ende lokale "statstjänstemannen" inom socknens gränser.[34]

En annan fördel var att kungörelserna lästes upp inne i själva kyrkan och från predikstolen. Det innebar att alla åhörare hade de bästa möjligheterna att verkligen höra vad som lästes upp. Inkorporeringen i gudstjänsten betydde automatiskt att tystnad skulle råda under uppläsningen. Gudstjänsten lockade inte heller åhörarna till att tro att de upplästa kungörelserna var förhandlingsbara. Det framgick tydligt att det rörde sig om ensidig kommunikation (en av de egenskaper som krävs för att man ska kunna tala om masskommunikation i ordets moderna mening.)

Kyrksamheten var mycket hög i slutet av 1600-talet och även under 1700-talet. Det var i princip obligatoriskt att gå i kyrkan, och församlingsbor som alltför sällan bevistade gudstjänster kunde ställas inför världslig rätt och tvingas böta för sin försumlighet.[35] Detta innebar att det som kungjordes i kyrkan nådde en mycket större del av allmänheten än vad som någonsin var möjligt vid ting och marknader. Till kyrkan kom alla vuxna, hög och låg, män såväl som kvinnor, gamla såväl som ungdomar. Ett utestängande från nattvarden, som det var en plikt att bevista minst en gång om året, innebar att den drabbade ställdes utanför den sociala gemenskapen. Kyrkogången var ett villkor för åtnjutande av fullt medborgarskap i samhället.[36]

En annan finess var att statsmakten hade monopol över detta massmedium. Lagen klargjorde att det var konungens och hans befallningshavande som hade rätt att få sina budskap upplästa från rikets predikstolar. Alla andra världsliga saker hänvisades till kyrkovallen eller sockenstugan för sitt offentliggörande där prästen inte hade något ansvar. Prästen tilläts emellertid att göra undantag och lysa efter det "som borttappat eller stulet är, som tjenligen kan nämnas af predikstolen."[37]

Först 1766 tillförsäkrades även allmänheten möjlighet att få sina egna meddelanden (utöver upphittat och borttappat) kungjorda av prästen från predikstolen. En av anledningarna till detta medgivande var att böndernas intressen blivit lidande genom bristen på effektiv kommunikationskanal avseende t.ex. auktioner. De begärde i sina besvär inför riksdagen 1765 – 1766 att från predikstolarna i socknen och häradet få låta publicera dagen då

[34] Myndigheters skrivelser till enskilda personer blev aldrig kungjorda från predikstolen. De förmedlades även i fortsättningen av kronofogden direkt till den berörde.

[35] Kyrkolagen II kap 2 § stadgade att den som "mootvilleligen" höll sig borta från herrans nattvard en längre tid skulle anses och tilltalas som "ochristen" och ställas inför världslig rätt. *Svensk lagsamling*, del III, s. 866.

[36] Anders Bäckström, *När tros- och värderingsbilder förändras. En analys av nattvards- och husförhörssedens utveckling i Sundsvallsregionen 1805–1890*, Stockholm 1999, s. 17–19.

[37] Kyrkolagen, kap 2 § 5, Liljenberg 1879, s. 851.

deras egen egendom eller deras myndlingars egendom skulle auktioneras bort. Allmogen klagade över att de blivit förvägrade sådana pålysningar som hänvisades till kyrkovallen eller sockenstugan:

> Och som minsta delen af Allmogen qwarstadnar på sidstnämnde ställen, i synnerhet då stark kiöld är, så kommer kunnskapen om auctionsterminen til ganska få, hwaraf händer, att icke heller många kunna wid auctionen sig infinna, och deraf åter följer, att wahrorne ibland så få bjudare icke uppdrifwes til det billiga pris, som skie skulle, om samlingen wore större...[38]

Ett helt annat skäl för Kungl Maj:ts eftergift till allmogen var att kallelser ofta utgick till t.ex. rust- och rotehållare (kallelser som kunde utgå från enskild person med förtroendeuppdrag) om möte på utsatt dag och plats för att ge dem möjlighet att yttra sig över någon angelägenhet som angick dem. Det hade visat sig att prästen inte alltid kungjorde dessa kallelser, eller så undlät han att nämna vilket ärende som skulle behandlas vid ett utannonserat möte. Berörda församlingsbor hade då inte kunnat meddela sina fullmäktige och hade därmed inte fått chansen att få sina åsikter framförda.[39]

Distributionen

Ytterligare en länk behövdes emellertid för att predikstolen skulle fungera som massmedium – det gäller kravet på att budskapen mottogs någorlunda samtidigt överallt. Informationen måste på ett så effektivt sätt som möjligt nå varje kyrka i riket. Postverket grundades redan 1636. I och med detta erhölls en relativt pålitlig statspost som även allmänheten fick använda sig av. Under de första tio åren befordrades posten av gående bönder eller deras drängar och pigor. För att få fram posten snabbare påbjöds 1646 att hästar skulle användas för posttransporter. Postgång inrättades i alla landsändar och på allmänna vägar. År 1682 fastslog man att postföringen inte skulle få ta mer än 1 ˇ timma för varje mil, "när goda vägar äro".[40] Posten skulle föras utan uppehåll, natt och dag. De kungörelser som expedierades från det kungliga tryckeriet borde teoretiskt sett under gynnsamma förhållanden ha kunnat nå större delen av kyrkorna i Sverige inom loppet av ca 14 dagar (i Finland senare på grund av varierande väderförhållanden på Östersjön). I många trakter borde allmänheten därmed ha kunnat ta del av kungörelserna

[38] Allmogens allmänna besvär 1765, § 7 i *Bondeståndets riksdagsprotokoll 1765–1766*, utg av Sten Landahl, Stockholm 1973, s. 847.
[39] Wilskman 1782, s. 1162–1163.
[40] Lindgren, Erik, *Posten i samhället. Skildringar från fyra sekel*, 1986, s. 11.

ungefär samtidigt i anslutning till söndagsgudstjänsterna. Ett mer effektivt system för masskommunikation torde inte ha kunnat åstadkommas vid den tiden med de kommunikationstekniska villkor som då rådde.

Rutiner upprättades för hur de tryckta kungörelserna skulle hämtas respektive skickas från det kungliga trycket i Stockholm. Sådana fanns säkerligen redan 1686 men den äldsta tryckta kungörelse jag påträffat rörande det förfarandet är daterad den 19 november 1772.[41] I den fastslogs att Riksarkivet skulle sköta distributionen. Därifrån skulle ett visst antal exemplar delas ut till riksråden, hovrätterna, kollegierna m fl. Varje myndighet svarade sedan för vidaredistributionen till de tjänstemän och myndigheter som sorterade under den. Hovrätterna och kollegierna skulle skicka materialet till under dem lydande domare och betjänter. Kungl Maj:ts befallningshavande svarade för distributionen till kyrkorna i länen, till städerna (fem exemplar till de större städerna där hall- och kämnärsrätter fanns, två exemplar till de mindre), till lantstaten, och till lantmätare, häradsfogdar, häradsskrivare m.fl. Justitiekanslersämbetet svarade för distributionen till samtliga lands- och stadsfiskaler.

De kungl. kollegierna och ämbetsverken som fanns i Stockholm måste hämta sina exemplar direkt från Riksarkivet "mot upskickande af sine Controllböcker, så snart och när uti Post- och Inrikes tidningarne blifvit kungjort, att någon Kongl. Förordning af Trycket utkommit."[42] Däremot ombesörjde det kungl. kansliet att landshövdingarna och konsistorierna erhöll sina exemplar utan att de själva behövde vidtaga några åtgärder. Landshövdingarna i de olika länen fick följande antal exemplar för distribution enligt ovannämnda förordning från 1772[43]:

Uppsala län	119
Stockholms län	161
Skaraborgs län	319
Åbo län	155
Kronobergs län	122
Jönköpings län	165
Västmanlands län	130
Kymengårds län	75
Östergötlands län	205
Södermanlands län	150
Nylands och Tawastehus län	110

[41] Kongl Cantzli-Collegii kungörelse om den af Kongl Maj:t i nåder fastställte utdelning af de på Trycket utkommande Kongl. Förordningar, Stadgar och Resolutioner, 19 november 1772. Årstrycket. Finns även i Modée del X, s. 100–103.
[42] Ibid.
[43] Ibid.

Älvsborgs län	276
Kalmar län	130
Kopparbergs län	136
Närke och Värmlandslän	185
Gävleborgs län	81
Västernorrlands län	165
Västerbottens län	54
Österbottens län	144
Malmöhus län	243
Gotlands län	61
Kristianstads län	179
Hallands län	111
Göteborg och Bohus län	117
Blekinge län	74

Kronobrevbäringen ombesörjde distributionen av tjänstepost mellan kronofogde, länsman, häradshövdingar, häradsskrivare, nämndemän m fl. På den föll även ansvaret för att offentliga förordningar och kungörelser vidarebefordrades till kyrkorna. Slutligen var prästen skyldig att:"skyndesamligen och så snart efter inhändigandet möjel. ske kan, af predikstolarne upläse och afkunna Kongl. Maj:ts egne höge förordningar eller ock andre kongl. kollegiers samt vederbörande herrar landshövdingars reskripter och kungörelser".[44]

Språket

Kungörelserna utfärdades på svenska och detta var ett problem såtillvida att riket under perioden omfattade även Finland vars befolkning till stor del enbart talade finska. Det huvudsakliga ansvaret för att nya förordningar översattes till finska vilade länge på de enskilda prästerna. Först 1735 anställdes en översättare vid Kungl Maj:ts kansli för att ombesörja översättningen av förordningarna till finska. Översättarens kompetens ifrågasattes ofta av de finska bonderiksdagsmännen. Det har beräknats att under perioden 1735–1809 överfördes endast en fjärdedel av alla förordningar till finska. Religiösa förordningar såsom böndagsplakat översattes regelmässigt, men det berodde på att detta skedde i Åbo. Där fick emellertid inga andra förordningar översättas. De övriga måste hanteras i Stockholm där Kungl Maj:ts kansli kunde övervaka dem.

Överhetens hantering av kommunikationerna med de finska undersåtarna präglades inte av samma iver att nå fram som var fallet i de svensk-

[44] Lundström 1908, s. 521.

språkiga delarna. I Finland förväntade sig den svenska överheten att allmogen skulle lära sig svenska hellre än att språket i kungörelserna skulle anpassas efter deras behov.[45]

Tillsynen över kungörelsesystemet

Statsmakten vidtog omedelbart åtgärder för att försöka säkra att kungörelserna verkligen blev upplästa av prästerna. Vid stiftssynoden i Uppsala 1691 varnade ärkebiskopen prästerskapet för att försumma uppläsningen av alla Kongl.Maj:ts plakat och förordningar "så att dhe befria sigh ifrån de böter, som der på fölia lära, och det icke församlingen och underdånigst blifwer effter kommit, hwad hälsosamt påbudit är."[46] Prästerna skulle alltså kunna bötfällas.

I 1734 års landshövdingeinstruktion gavs tämligen detaljerade anvisningar till skydd för kungörelsesystemet, anvisningar som gällde både tingsrätter och predikstolar:

> Alle allmänne Konglige Placater och Förordningar, Riksdagsbeslut, Resolutioner och Rescripter som af trycket utgå, skola icke allenast wid Tingen, utan ock å Predikostolarne uti hwarje Församling kungiöras, hwarom Landshöfdingen bör försorg draga, och hand däröfwer hålla, så wäl som ock af de Förordningar, hwilcka årligen böra upläsas, och tiäna gemena mannen til warning och wälfärd, blifwa wid Tingen, och jämwäl i kyrkiorne, likmätigt deras innehåll, på de wanlige tider om året kunnige giorde: Til hwilcken ända af hwarje sådan Förordning et exemplar i kyrkiorne bör bibehållas, inventeras och altid wara at tilgå.[47]

De upplästa kungörelserna fick alltså inte förstöras utan skulle bevaras för framtiden.

Prästerna var förbjudna att förkorta kungörelserna eller att göra egna försök att återge innehållet i form av en sammanfattning. Allt skulle läsas.[48] Det var också viktigt att det inte dröjde för länge innan prästen läste upp en kungörelse när den kommit till pastoratet. I många fall kunde ändå avsevärd

---

[45] Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden.* Stockholm/Stehag, 2000. s. 292–295

[46] Lundström, s. 174.

[47] Instruction för Landshöfdingarne, § 5, utfärdad 4 november 1734. Modée del II, s. 1073–1074.

[48] K.Res och Förkl. på Presterskapets besv. d 9 dec 1766 § 3., tryckt i A.J.Cnattingius, *Jämförelse mellan nu gällande kyrkostadganden och K.Kyrkolag, serskilda lagar rörande kyrkoväsendet samt kyrkostadgar.* Stockholm 1854. s. 474.

tid förflyta mellan det datum då en kungörelse utfärdades och den dag den blev uppläst, något som kommer att framgå av min undersökning i kapitel 4. Detta berodde dock inte på någon tidsutdräkt skapad av prästen eller länsstyrelsen. Ofta berodde den typen av fördröjning på att själva distributionen från tryckeriet i Stockholm till länsstyrelsen i Malmö hade tagit lång tid. Vissa slag av kungörelser ansågs förmodligen inte vara av brådskade natur, medan andra måste nå allmänheten så snabbt som möjligt. När de väl nått en församling skulle de snarast möjligt offentliggöras. Prästerna blev regelbundet varnade för att dröja med uppläsningen. Prästerna i Uppsala stift fick vid 1769 års stiftssynod rådet att gardera sig mot anklagelser om att ha dröjt för länge med uppläsningen genom att på varje kungörelse registrera datum då den inkommit samt datum då den blivit kungjord.[49] Det var en praxis som redan tillämpades på många håll, bl a i Löderups socken och i Burlövs och Tygelsjö pastorat i Malmöhus län.

Registrering och inbindning av kungörelser

Prästen skulle inte bara läsa upp kungörelserna, han skulle även föra särskilda register över dem och låta binda in dem så att de hölls samman i kronologisk ordning. I Göteborgs stift gick man så långt att biskopen befallde prästerna att upprätta varje register i två exemplar, varav det ena skulle skickas in till landshövdingen för kontroll och som bevis för vad som fanns i kyrkan och vad som hade blivit uppläst.[50] I en kungl resolution av den 10 september 1743 gavs en motivering till varför det var så viktigt att alla kungörelserna fanns på plats och var lätta att söka i. Det var för allmogens skull, för att underlätta dess tillgång till informationen i handlingarna.[51]

Kungörelserna skulle förvaras i kyrkorna och inte "tagas hem i husen av pastoribus" eftersom risken för att de skulle förkomma då ökade.[52] Redan vid 1604 års riksdag hade beslut fattats att kungliga plakat och förordningar, i synnerhet sådana som skulle läsas upp årligen, skulle förvaras vid varje kyrka såväl som vid varje häradsrätt. Kyrkan visade sig emellertid också vara en problematisk förvaringsplats. Vid stiftssynoden år 1783 i Uppsala redogjorde en av prostarna för hur kungörelserna stod och möglade i sakristiorna "hwilka merendels med gråstens-mur äro uppdragne samt af fuktighet, mögel och unkenhet i synnerhet om höst och wår ganska mycket beswärade." I den

[49] Lundström 1908, § 10, s. 471.
[50] Göteborgs domkapitel, brev utfärdat den 14 augusti 1741 enligt *Handbok uti Svenska Kyrkolagfarenheten*, utg av Christian Wåhlin, Stockholm 1824., s. 289.
[51] K.Res. och Förkl. på Allmogens besv. d. 10 September 1743, § 11 i Liljenberg Stockholm 1879, del III, s. 852.
[52] Lundström 1908, s. 303.

olämpliga miljön kom papperskvaliteten att spela en roll. De äldre förordningarna, från det föregående århundradet (1600-talet) var tydligen för det mesta i gott behåll och försvarligt tillstånd, "hwaremot de nyare ifrån flera år tillbaka, såsom tryckte på groft och löst tryckpapper, hafwa tagit och taga årligen mer och mer skada, emedan de lika som insuga fuktighet och wätska, hwaraf händer, att om sommaren, då tårkan åter infaller, bladen finnas så hopfastnade, att de gå sönder och rifwas, då man behöfwer skilja och öpna de samma." Synoden beslöt att uppmana konsistoriet att be det kungliga kansliet att avsätta en viss summa om året för att ersätta boktryckarna för de extra kostnader de skulle åsamkas om de använde ett "fastare och pålitligare papper, som med sin stadga kunde någorledes emotstå ofwanförmäldta fuktighet och ofelbart bidraga till de kyrkorna tillhöriga exemplarens säkrare förwar och bestånd i längden."[53]

Alla dessa exempel på omsorg om kungörelsernas tillstånd visar vilken stor betydelse statsmakten fäste vid dem. Om så inte hade varit fallet hade förmodligen prästerskapet lugnt låtit dem ruttna i sakristiorna.

Kungörandets rättsliga betydelse

Kungörandet hade som redan nämnts en rättslig betydelse. Kunskap om gällande rätt ansågs utgöra själva grunden för samhället. Den straffrättsliga satsen "ignorantia juris nocet" förutsatte att medborgaren skulle ha haft tillfälle att få kännedom om gällande rätt. Om sådan kunskap inte var möjlig förelåg inte rättsstridighet. Överträdelse av en rättsregel som inte hade blivit bekantgjord eller vilken gärningsmannen inte kunnat känna till, ansågs inte tyda på samhällsfientlighet och därmed inte heller på brottslig vilja. En ursäktlig rättsvillfarelse ansågs i så fall föreligga.[54] Det var av den anledningen som prästerna måste kunna bevisa att alla kungörelser verkligen blivit upplästa, t.ex.genom att bevara dem och förse dem med anteckning om datum för uppläsning. Som exempel kan nämnas ett rättsfall från 1761 då allmogen hade sammankallats till ett möte, trots att detta var förbjudet om kronofogden inte först beviljat dem tillstånd såsom föreskrevs i förordningar utfärdade den 1 juli 1743 och den 23 april 1748. Vid utredningar framkom att dessa förordningar inte blivit kungjorda i den församling som de anklagade bodde i. Detta berodde i sin tur på att "thesse med flere kyrckian tillhörige Förordningar för flere år tillbaka uppbrunnit, utan at andre i stället blifvit anskaffade eller å prädikestolen uppläste." De anklagade frikändes då eftersom de inte hade haft möjlighet att ta del av den föreskrift de brutit mot.[55]

[53] Lundström 1908, s. 581.
[54] Fahlbäck, Erik, *Förvaltningsrättsliga studier*, Stockholm 1938, s. 105.
[55] *Nytt Juridiskt Arkiv*, 1886, s. 129 f.

För att förekomma sådana rättshaverier gjordes regelbundna inventeringar av kungörelserna i kyrkoarkiven. Inventeringen skulle utföras av prostarna och biskoparna. De genomfördes plikttroget i praktiken, vilket framgår av bevarade protokoll från prostvisitationer och biskopsvisitationer. Carin Bergström har i sin avhandling Lantprästen närmare undersökt hur den kontrollen fungerade i protokoll upprättade av prosten Erik Klint åren 1732–1770 i Oland-Frösåkers kontrakt. Före 1750-talet övervakade Klint på sin höjd att de kungörelser som fanns i kyrkan lästes upp vid de rätta tidpunkterna. Efter 1750 tillfrågade han församlingen om prästens uppläsning av kungörelser på de utsatta tiderna. Han kontrollerade även att kungörelserna var inbundna i särskilda böcker. Detta var en fråga han ständigt återkom till, det vill säga att försäkra sig om att de lösa arken kontinuerligt bands in. Han övervakade också att ordentliga register fördes över vilka kungörelser kyrkan hade i sin ägo och uppmanade prästen att se till att anskaffa dem som fattades. Likaså skulle prästerna anteckna när kungörelserna anlände till församlingen och när de tillkännagavs i kyrkan. Det var ett sätt att kontrollera att kungörelserna inte blev liggande olästa i kyrkoarkivet. Carin Bergström fann inget i källmaterialet som tydde på att prästerskapet misskötte denna uppgift.[56]

Årligt upprepat kungörande av vissa äldre författningar

Det fanns plakat och förordningar som skulle läsas upp årligen eller i vissa fall flera gånger årligen. Det gällde föreskrifter som överheten ansåg vara särskilt viktiga för allmänheten att känna till. Dessa kommer närmare att behandlas i ett annat kapitel. Den upprepade uppläsningen av redan tidigare utfärdade kungörelser innebar att prästerna måste arkivera dem och förvara dem i en sådan ordning att de kunde läsa upp dem igen vid de olika årstider som överheten påbjöd. Vid stiftssynoden i Uppsala 1725 protokollfördes vissa terminer då kungliga förordningar årligen skulle läsas upp för att underlätta för prästerskapet att hålla ordning på dem.[57] Det blev en inte alltför lång lista, som emellertid kom att utökas successivt under 1700-talets lopp. Vissa förordningar upphävdes men nya tillkom. Många av de ovannämnda kvarstod under hela 1800-talet. Detta upprepade kungörande lades ovanpå alla nyutfärdade kungörelser, vilket avsevärt förlängde den tid som kungörandet upptog innan gudstjänsten kunde avslutas.[58]

[56] Bergström 1991, s. 120.
[57] Lundström 1908, s. 303
[58] En samling av de förordningar som måste kungöras en eller flera gånger årligen gavs ut

Förändringar i kungörelsesystemet

Systemet var långlivat. Det skall dock med en gång nämnas att det levde på sparlåga från och med början av 1900-talet. Formellt varade det, som nämnts inledningsvis, från och med 1686 och var fortfarande i mycket begränsad omfattning i bruk 1942.[59] Villkoren för masskommunikation förändrades drastiskt under denna långa period av totalt mer än 250 år. Varför dröjde det ändå så länge innan systemet upphörde? Var det verkligen inte förrän under 1900-talet som man föredrog alternativa kommunikationskanaler? Låt oss se närmare på några av de centrala förändringsprocesser som bör ha påverkat kungörelsesystemets roll i samhället.

Läskunnigheten steg under hela perioden. Enligt Egil Johanssons beräkningar kunde t.ex. 74 procent av Tuna sockens befolkning läsa katekesen år 1691.[60] Läsundervisning ingick i kyrkans uppgifter. Brist på övning i annat än några få kristliga skrifter innebar dock att endast en liten del av befolkningen kunde läsa vilka skrifter som helst med lätthet. Den färdigheten blev förmodligen inte allmän förrän efter 1842, då folkskolestadgan började tillämpas och undervisningen förbättrades. Den läskunnighet som allmogen demonstrerade under 1600-talet och förmodligen en stor del av 1700-talet kunde förmodligen betecknas som "religiös hushållsläskunnighet", för att citera Loftur Guttormsson.[61] Först från och med mitten av 1800-talet torde läskunnigheten ha nått en sådan nivå att allmänheten med lätthet kunde läsa vilka texter som helst, och först då kunde det bli tal om att helt överge ett system med särskilda uppläsare (ett system som vi för övrigt återgått till genom radio och TV!).

Den svenska tidningspressen hade kvantitativt utvecklats starkt under andra hälften av 1700-talet, men det skulle dröja långt in på 1800-talet innan

---

först 1774: *Sammandrag af the Kongl. Förordningar, Placater, Bref och Resolutioner, samt andre Publicationer, Som å Predik Stolarne böra i Kyrkorne, dels Öfwer hela Riket, och dels uppå särskildte orter upläsas, med Underrättelse tillika, på hwilken Tid om året, samt om Orten, hwarest upläsande af hwarje Förordning ske bör,* Stockholm 1774. 1799 trycktes ett supplement till sammandraget. År 1814 utkom ett nytt sammandrag. Det sista sammandraget trycktes 1852.

[59] Prästen måste ända till 1942 fortfarande läsa upp sådana kungörelser där det enligt lag eller författning var föreskrivet att så skulle ske. Från och med den 13 mars 1942 fick fick han till slut rätt att anslå sådan kungörelsers rubrik på en anslagstavla i vapenhuset eller annan lämplig plats. Där lämnades också uppgift om att kungörelsen skulle finnas tillgänglig för den som önskade läsa den på pastorsexpeditionen eller annat lämpligt ställe under den närmaste kommande veckan. Lag med vissa bestämmelser om kungörande i kyrka, 13 mars 1942, SFS 1942:117; Föreskrifter rörande tillämpning av SFS 1942:117 utfärdades i SFS 1942:314.

[60] Egil Johansson, "The history of literacy in Sweden", *Literacy and Social Development in the West. A Reader*, red H.J.Graff, 1981.

[61] Guttormsson 1990. Se även Österberg 1955, s. 214 ff.

den utgjorde en självklar del av varje mans hushåll. Stockholmstidningar i slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet kunde avyttras i 1 000 à 2 000 exemplar, medan landsortstidningar i allmänhet nådde hälften eller mindre av dessa siffror. Läsekretsen kunde emellertid vara mångdubbelt större. Dagligt Allehanda var Stockholms mest lästa tidning och kunde enligt polismästare H Liljensparres uppskattning sommaren 1788 räkna med 12 000 à 15 000 läsare.[62] Landsortspressen hade ännu lägre tal. Hwad Nytt? Hwad Nytt? utkom 1779 i 450 exemplar. Götheborgska Magazinet såldes 1763 i 350 exemplar varav 150 utanför Göteborg. Norrköpings Wecko-Tidningar hade under en nedgångstid i början av 1770-talet endast 60 à 70 prenumeranter. Upsala Stads Weko-Tidning angav 1774 själv sin prenumerantstock till 181 stycken. Linköpings Bladet meddelade likaledes 1795 att subskribenterna uppgick till 328 stycken; år 1798 hade antalet vuxit till något över 600. Örebro Tidning utgavs 1808 i högst 300 exemplar. Växiö-Bladet uppgavs år 1813 ha kunnat räkna ett hundratal prenumeranter.[63]

Om vi ser till en stad som Malmö, residensstad i Malmöhus län och vars informationsmöjligheter står i centrum för min undersökning, utgavs ingen lokal tidning i staden förrän 1813 då Malmö Tidning började tryckas.[64] Dess upplaga uppgick till 440 exemplar år 1824 och överskred aldrig 600 under perioden 1824–1854. Malmö Allehanda som utkom åren 1827–1872 klarade sig bättre, men lyckades nå mer än 600 prenumeranter först 1847 och över 1000 år 1858.[65]

Det var inte förrän på 1880-talet som priset på papper sjönk så pass lågt att det blev möjligt för den stora allmänheten att själv börja köpa eller prenumerera på tidningar. Prenumerationsavgiften för Stockholmstidningarna hade dittills legat på 20–25 kronor om året. Under 1880-talet sjönk priset ner till bortåt hälften och lösnummer kostade bara fem öre i stället för tio. Först vid den tiden började det bli möjligt att ge ut ännu billigare och mer folkligt anlagda dagblad. Det första i Sverige framträdde i Malmö i slutet av 1888, Skånska Dagbladet, och kostade bara 4,80 kronor om året. Det uppnådde en för den tiden enastående spridning på uppemot 60 000 exemplar. Ett år senare framträdde Stockholmstidningen, som redan före 1889 års slut kunde skryta med en postupplaga av över 7 000 exemplar. Den kostade bara ett öre om dagen.[66]

Min slutsats blir att det var först i slutet av 1880-talet som tidningspressen

---

[62] Boberg 1967, s. 6 ff.

[63] Rune Hedman, "Svenska tidningar 1809–812. Prenumeranter, priser, upplagor" i *Historisk tidskrift* 1964:1, s. 4–5; Boberg 1967, s. 6 ff.

[64] Lundstedt 1902, s. 256.

[65] Waller, Sture, Tidningsstatistik, baserad på charta sigillataavgifter m.m. (ej tryckt). En kopia av Wallers manuskript finns hos författaren.

[66] Sylwan, Otto, *Pressens utveckling under det nittonde århundradet*, Stockholm, 1924, s. 163.

kunde nå allmänheten på landsbygden minst lika effektivt som det världsliga kungörandet från predikstolarna. Fram till dess var det en fördel att utan kostnad höra prästen läsa upp auktionsannonser, uppgifter om bortsprunget och upphittat, efterlysningar, besked om möten och konferenser, tidpunkter för ting, för betalning av skatter och avgifter samt allt annat som man måste känna till.

Mängden kungörelser ökar våldsamt under 1800-talet

År 1825 utfärdades centralt 26 författningar från kungliga trycket. Dessa uppgick till sammanlagt 396 sidor tryckt text. Tio år senare hade mängden författningar ökat till 77, år 1855 utgavs 106 författningar centralt, 1875 uppgick antalet till 110. Någon genomgående paginering tillämpades inte efter 1820-talet. För att få en uppfattning om hur omfattande dessa texter var, kan anges att mängden tryckt text aldrig underskred vad som rymdes i inbundna volymer på 5 à 6 cm.

Länskungörelserna var alltid mycket talrikare än de som utfärdades centralt från kungliga trycket. Jag har som en intressant fallstudie undersökt antalet kungörelser som blev upplästa i Asarums församling i Blekinge län under olika år på 1800-talet. År 1800 offentliggjordes från predikstolen totalt 161 kungörelser, varav 31 hade utfärdats av Kungl Maj:t. och centrala ämbetsverk. De övriga, utom tolv som härrörde från allmänheten, utfärdades av länsstyrelsen samt lägre tjänstemän inom länet,. År 1845 hade det totala antalet ökat till 366 kungörelser, varav 43 från Kungl Majt och 107 från länsstyrelsen. År 1864 tvingades prästen i Asarum läsa upp inte mindre än sammanlagt 582 kungörelser. Av dessa hade ca 15 procent utfärdats av Kungl Maj:t och de centrala ämbetsverken, resten härrörde från lokal eller regional nivå.[67]

Kungörelseläsningen hade blivit långt mer tidskrävande än vad som ursprungligen hade varit fallet. Det är även frestande att ställa sig frågan hur mycket kyrkobesökarna förmådde ta in av alla dessa meddelanden, förordningar etc. Men detta är en fråga som inte kan besvaras här. Liksom i annan receptionsforskning är mottagarens reaktion svår att nå i källor för äldre tid.

[67] Asarums kyrkoarkiv, serie J: 4–7, LLA

Kyrkans ställning i samhället förändras och kungörelsesystemet avskaffas

Kyrksamheten avtog efterhand i städerna redan under 1700-talet, på landsbygden under 1800-talet. Från och med upphävandet av konventikelplakatet 1858 blev det tillåtet att bilda frikyrkliga församlingar som inte kunde åläggas någon uppläsning av statsmaktens kungörelser överhuvudtaget. Därmed påverkades systemets ändamålsenlighet. En krympande andel av befolkningen nåddes i kyrkorna.[68]

Anders Bäckströms forskning om den sjunkande nattvardsfrekvensen och dess orsaker har intresse i detta sammanhang. Han finner att seder som var förknippade med bondesamhällets religiösa och sociala ordningar först övergavs av de sociala grupper som ville frigöra sig från bondesamhällets kontrollapparat. Till dem hörde det ökande landsbygdsproletariatet, framför allt drängar och pigor som hoppades kunna skapa sig ett annat liv.[69] Det rör sig om samma grupp som enligt Peter Aronsson förlorade mark till böndernas fördel i sockenstämman.[70] Det var i detta läge som kungörelsesystemets avveckling kom att aktualiseras. Men man skall beakta att det alltså var först under 1800-talet som systemet på allvar började ifrågasättas. Andra alternativ kunde då diskuteras.

Under åren 1815–1898 framlades inför riksdagen 45 utskottsbetänkanden eller memorial, 36 motioner och 8 propositioner som rörde kungörelseläsningen.[71] Frågan hade diskuterats i riksdagen även under 1700-talet men ägnades då endast ett marginellt intresse. Låt oss se på de olika ståndens uppfattning i frågan.

Initiativen till förändring kom från prästerskapet som redan då systemet infördes 1686 hade protesterat mot det. Vid 1689 års riksdag hade de begärt att "thee schedlar, som framsändas af fougdar, länsmän, underofficerare etc., icke måge upläsas på kyrkiowallen sädan församblingen aff predikstohlen ähr förmant till at wara så länge tillstädes, så att allenast thee breef och ordres, som ifrån Kongl. Maij:tz förnämare embetzmän komma, blifua på predikstohlen förkunnade."[72] Dessa besvär vann inget gehör från Kungl Maj:t. Prästerna befalldes att rätta sig efter den nya kyrkoordningen.[73]

Det första större försöket att ändra på kungörelsesystemet (efter de

[68] Se Anders Gustafsson, *Forskning om folkligt fromhetsliv*. Lund 1976.; Bäckström 1999, s. 17–38.
[69] Bäckström 1999 s. 92–94. 106–109; Aronsson 1992, s. 145 f
[70] Aronsson 1992, s. 221 f.
[71] Se J. Johansson, Sakregister till rikets ständers protokoll med bihang 1809–1866, Stockholm 1891–1893; samt Register till riksdagens protokoll ned bihang 1867–1899, Stockholm 1899–1901.
[72] *Prästeståndets riksdagsprotokoll 1680–1714*, vol. 4, utg av Lennart Thanner, Norrköping, s. 387.
[73] Präst prot, 1689–1714, s. 392.

fåfänga protesterna 1689) gjordes vid 1818 års riksdag. Prästeståndet, som under hela 1600- och 1700-talen hade hävdat att kungörelseläsningen utgjorde ett främmande inslag i deras ämbetsutövning, begärde att världsliga författningar, beslut och underrättelser inte skulle kungöras förrän gudstjänsten var avslutad. Undantag skulle göras endast för böndagsplakat som ansågs vara av religiös karaktär. Prästerna ansåg att deras uppläsning av kungörelser inte var förenlig med en god kristen ordning. Hur skulle de kunna upprätthålla den "högtidliga värdighet, som bör råda vid gudstjänsten då man, innan den ännu är slut, förtager sig uppläsning av de mest profana saker, taxor för hyrkuskar och åkare, ja även för renhållningsentrepreneuren: långa listor på rymmare med fullständig beskrivning på deras klädsel vid avvikandet, på färgen av deras hår och ögonbryn?"[74]

Till argument av det slaget fogades alla de praktiska olägenheter som kungörandet medförde. I många fall måste kyrkoherden hålla gudstjänst i två församlingar under samma dag (moderförsamling och annexförsamling). Kungörandet kunde ta upp emot två timmar att genomföra och då hann inte prästen med nästa gudstjänst, hävdade man. Huvudargumentet var emellertid genomgående att kungörandet aldrig borde ha ingått i präsernas arbetsuppgifter, varken 1686 eller senare. Hur stat och allmänhet skulle lösa sina kommunikationsbehov var inte kyrkans sak. Prästerna borde inte behöva lämna förslag på alternativ.[75]

Den föreslagna förändringen förefaller idag så obetydlig att man blir förvånad att finna att den mötte hårt motstånd. Det starkaste motståndet kom emellertid inte från statsmakten, vars intressen var upphov till hela systemet. Nej, det var bönderna som var systemets huvudsakliga försvarare och som motsatte sig varje slag av förändring av det. En av dem var Jacob Ersson Elfstadius, riksdagsledamot i bondeståndet, som den 19 janauri 1818 utnyttjade Bibeln för att visa att kungörelserna visst hörde hemma i kyrkan:

> Månne icke wåra Lagars påminnelser å predikstolarne äro i dessa tider lika så heliga som i Moses tid? Ännu har jag ej funnit någon Nya Testamentets erinran, som hindrar Allmänna Lagars utspridande bland den enfaldigare, utan fast mera: warer all mensklig ordning undergifne. Det är i sammanhang härmed som jag wågar i största korthet anföra, att ... publicationer, pålysningar, med flere tillkännagifwanden, hwarwid nationen redan är wan, ej är stridande mot Religionen, men fastmera nyttig för samhällslefnaden; hwilken i likhet med religion föreskrifwer ens skyldigheter och länder till allmänt wäl, och bör derföre ej anses menlig, att jemte religion påminnas den okunnige Med-

[74] *Bihang till Samtl. Riks-Ståndens protokoll. Urtima Riksdagen 1817–1818.* Sjunde bandet. Stockholm 1818, s. 104–105.
[75] Biskop Sundberg, 21 sept 1868, *Allmänna Kyrkomötets protokoll*, 1868, s. 226.

> borgaren. Wåra fäder, som stiftade Kyrkolagen, som flere sedermera förlupne Riksdagar hafwa insett nödwändigheten, att bibehålla det gamla bruket af Lagarnes kundgörande till en del derföre, att urgamal plägseder, då de ej äro lagstridiga, icke utan förwillelse och äfwentyr kunna afläggas.[76]

Elfstadius inlägg i debatten ledde till många instämmanden från övriga ledamöter i bondeståndet. En av dem var Nils Månsson (Skumparp) från Malmöhus län. Han prövade dessutom det provokativa greppet att hävda att det fanns annat som var mer störande för andaktslivet än uppläsningen av kungörelser, nämligen att prästen under gudstjänsten och pågående psalmsång upptog kollekt: "Jag anser detta bruk wara mera obehörigt, att afbryta och upptaga uppmärksamheten under andaktstunderne, än kungörandet af werldsliga stadgar och bud…"[77]

Vad bönderna och även en del i övriga stånd befarade var att många av de mer ljumt intresserade gudstjänstbesökarna inte skulle stanna kvar för att höra kungörelserna om dessa lästes först sedan själva gudstjänsten hade avslutats:

> Skulle nu åter det nya projectet winna framgång, så blir följden att qwinnor, drängar och pojkar, som ej hafwa hågot att risquera af Kungörelsernas efterlefnad, rusa ut. Dånet betager Husbönderne att få höra sina åligganden, och så kommer far lika okunnig som mor hem, och wet ej hwilka dagar äro utsatte till Böndagar, till Tingsterminer, Taxeringar, uppbördsstämmor, kronoskjutsning, vägsyner, friwillige och executiva auktioner, m m. Ja, största anledning för den skattskyldige till ursäkt för uteblifwande kan häraf uppkomma, då han omöjligt kan höra hwilka dagar är utsatte till det enas eller andras fullgörande, hwilket af de i kyrkan qwarstadnande lätt kan vitsordas.[78]

Borgarståndet ägnade inte lika stort intresse åt frågan som bönderna, men även där fanns försvarare av det traditionella kungörelsesystemet. Där framhöll man att systemet hade stort värde ifråga om offentliggörandet av enskilda personers meddelanden "som detta är nästan det enda sätt, hwarmed socknens ledamöter uti en vidsträckt landsförsamling kunna communicera sig med varandra, och hwilket ofta i anseende till deras gemensamma åligganden, kan vara för dem af vigt".[79]

Lagutskottet försvarade i sitt betänkande 1818 prästernas inställning att det inte var kyrkans ansvar att ombesörja världsligt kungörande:

---

[76] Jacob Ersson Elfstadius, *Bondeståndets protokoll, urtima riksdagen 1817–1818*, band 2, 443–445.
[77] Nils Månsson, Bond prot 1817–1818, band 2, s. 445–446.
[78] Bond prot 1718–1818, band 3, s. 306–308.
[79] Herr Eklund, *Borgarståndets protokoll urtima riksdagen, 1817–1818*, band 1, s. 815.

> ...Är det huvudändamålet med våra religiösa sammankomster, att meddela underrättelser om politiska eller ekonomiska författningars innehåll, och böra dessa författningar promulgeras på uppbyggelsens bekostnad? Då blifwer Religionen, med alla sina heliga Öfvningar, icke annat än ett politiskt band, nyttigt att leda och tygla den stora tanklösa hopen; den blifwer... icke annat än ett supplement till Policen.[80]

Kungörelseläsningens ändamålsenlighet diskuterades alltså många gånger under riksdagsdebatterna på 1800-talet. Den ifrågasattes främst av prästeståndet som bland annat anförde att menigheten inte stannade kvar i kyrkan för att höra kungörelserna. Detta hävdades både före och efter 1849, då kungörelseläsningen ägde rum efter gudstjänstens slut. Det var i synnerhet i städerna som församlingen lämnade kyrkan utan att invänta kungörelseläsningen. År 1868 beskrev en riksdagsman situationen med följande ord:

> Nu företer slutet av en högmässogudstjänst ... i städerna ett för det allvarligt religiösa sinnet särdeles vidrigt skådespel. Knappt hava de sista orgeltonerna förklingat, förr än prästen uppträder på det rum, därifrån han nyss förkunnat eviga lifsens ord, förr att nu med brådskande, halvhög stämma uppläsa kungörelser för en folkmängd, vars ojämförligt större del härunder vänder honom ryggen och lämnar templet så fort trängseln det tillåter, utan ringaste aktgivande på själasörjarens läsning, vilken dock måste fortfara till dess den läsande och kyrkobetjeningen finna sig vara ensamma kvar inom kyrkomurarna.[81]

Under sådana förhållanden fungerade inte kungörelseläsningen längre som ett massmedium.

Alternativ till predikstolen

Få diskuterade alternativa informationskanaler i samband med riksdagsdebatterna 1818, förmodligen därför att goda alternativ helt enkelt inte fanns på landsbygden där majoriteten av befolkningen fortfarande bodde. I städerna fanns andra möjligheter och en av bondeståndets representanter, Johan Magnus Wessing, jämförde situationen i städerna med landsbygden. Han menade att uppläsningen av kungörelserna varken ohelgat religionen eller hittills stört andakten på landet, men däremot att förhållandena var annorlunda i ständerna:

---

[80] Lagutskottets betänkande. bihang till Riksdagsprotokoll 1817–1818, band 7, Stockholm, 1818, s. 105–107.

[81] Allmänna kyrkomötet 1968, motion 10, s. 16–18.

> der ströfwande promenadgångare och fruntimmersbekikare wanka af och an till och med under sjelfa predikan, wi hos wår allernådigste Konung i allerdjupaste underdånighet genast skulle anhålla, att Landsförsamlingarne måtte få förblifwa bibehållne wid sina förmultnade förfäders plägsed att, utan störande buller, få afhöra hwad dess Allernådigste Konung och Dess Befallningshafwande har att påbjuda; men att dermot Städerne, i detta af dem ansedda likgiltiga mål, må få taga hwilka stadgar och författningar de behaga, helst de merendels hafwa Dagblad, af hwilka de kunna blifwa underrättade om sina åligganden, utan att borttaga en af dem förment onyttig stund under Sabbatens firande.[82]

För städernas invånare framstod tidningspressen alltså redan då som ett praktiskt och redan utnyttjat alternativ. Någon förändring i systemet kom som nämnts inte till stånd 1818. Vid kyrkomötena drev emellertid prästerskapet sin kamp mot kungörelseläsningen vidare. Den 8 maj 1849 utfärdades slutligen en förordning som föreskrev att böndagsplakat i sin egenskap av religiöst präglade budskap även fortsättningsvis fick kungöras efter predikan och näst efter bönen "Fader Vår". Övriga kungliga förordningar och alla andra auktoriteters samt enskilda personers kungörelser skulle prästen läsa upp från predikstolen omedelbart efter gudstjänstens slut i samma ordning som dittills varit föreskriven.[83]

Kyrkans män nöjde sig inte med den halva segern utan kämpade omedelbart vidare. Redan vid 1850 års riksdag väcktes en motion om att allt världsligt kungörande skulle avlägsnas från kyrkan. Motioner med samma syfte upprepades vid varje följande riksdag. Särskilt under de två sista ståndsriksdagarna åren 1862–1863 och 1865–1866 framlades många motioner rörande kungörelsesystemet, inte bara inom prästeståndet och adeln, utan även inom borgar- och bondeståndet. Inom bondeståndet fanns emellertid fortfarande en stark majoritet som ville behålla det äldre systemet.

Först på 1860-talet började debattörerna diskutera alternativa former för offentliggörande. Det var inte tidningar som föreslogs i första hand utan utnyttjandet av anslagstavlor i sockenstugan eller på annan plats som kommunalstyrelsen ansåg lämpligt. Så tänkte sig 1868 års kyrkomöte att Kungl Maj.ts förordningar, ämbetsmäns, kommunala myndigheters och enskilda personers i lag medgivna tillkännagivanden skulle anslås.[84] Andra menade att metoden att spika upp kungörelser på anslagstavlor var mindre lämplig "alldenstund publicum ännu icke vore tillräckligt vant att läsa och

[82] Johannes Magnus Wessing från Wästmanland, Bond prot 1817– 1818, 306–308.
[83] Kongl Maj:ts Nådiga Förordning, angående sättet för kungörelsers uppläsande i kyrkorna, gifven Stockholms slott den 8 maj 1849, SFS 1849:31.
[84] Allmänna kyrkomötets protokoll den 21 september 1868, s. 225.

fatta det skrifvna." (Den åsikten kunde alltså fortfarande framföras så sent som 1868!) Alla höll inte med honom utan hävdade motsatsen:

> Vårt folk är numera ett läsande folk. Hwar man och hwar qvinna kan läsa innantill och läser verkligen dels uppbyggelseskrifter, dels tidningar. Folket behöfver ej föreläsare.[85]

Vid 1866 års riksdag konstaterades att:

> I de större städerna, der tidningar dagligen eller flera gånger i veckan utgifvas, tillkännagifvanden af ifrågavarande beskaffenhet genom dem både skyndsammare och säkrare delgifvas allmänheten, till följd hvaraf kungörandet från predikstolarne derstädes syntes gagnlöst... Men enär i de mindre städerna och på landet, ...det nuvarande publikationssättet fortfarande visade sig verksamt för ändamålet, detsamma icke kan undvaras innan kommunikationsanstalterna och spridningen av tryckta skrifter vunnit än vida större utveckling, än den närvarande.[86]

Uttalandet är intressant eftersom det fällts under 1800-talets andra hälft då de flesta orter faktiskt börjat få tillgång till tidningar. Många i samtiden tycks alltså inte ha uppfattat landsbygdens folk som tidningsläsande ännu i mitten av 1860-talet. Eller också är det snarare så att information som var viktig för lokalsamhället på landsbygden inte publicerades i de tillgängliga tidningarna. Men så uttryckte inte riksdagsmännen situationen.

Kungörelseläsningen reduceras

När kungörelsesystemet debatterades 1874 ansågs det fortfarande att det ännu inte fanns några verkligt goda alternativ på landsbygden:

> Förhållandena i städerna och på landet äro nämligen i detta afseende mycket olika. Städernas innevånare hafva tillgång till tidningar, så fort dessa utkomma, då däremot lantbefolkningen är inskränkt till kungörelserna...[87]

Kungörelseläsningen ansågs därför fortfarande nödvändig, men riksdagen enades om att göra vissa inskränkningar i vad som måste läsas upp. Enligt en kungörelse utfärdad den 3 december 1875 skulle i fortsättningen endast såda-

[85] A.F.Sondéns motion nr 27, Allmänna kyrkomötet, 1868, s. 7.
[86] *Sammansl. lag- samt allm. besv.- och ekon. utskottets betänkande nr 9, Bih. till Riksdagsprotokoll 1865–1866.*
[87] Nils Petersson, 2ndra kammarens protokoll den 28 februari 1874, pag. 299.

na kungörelser läsas upp i sin helhet som hade försetts med rubriken "uppläses från predikstolen". Alla övriga kungörelser skulle prästen offentliggöra genom att endast läsa upp rubrikerna. Detta gällde både de centralt utfärdade statliga kungörelserna och länsstyrelsernas. Samtidigt ökade emellertid mängden med kommunalt utfärdade kungörelser som enligt lag skulle offentliggöras från predikstolen. Prästen måste läsa upp alla protokoll från kommunalstämmosammanträden liksom alla kallelser till kommunala sammanträden med uppgifter om de ämnen som där skulle behandlas. Inte förrän vid 1917 års riksdag antog riksdagen förslag som inskränkte den kommunalpolitiska informationen i kyrkan så att blott en uppgift om att ett protokoll blivit justerat behövde meddelas från predikstolen och endast i kommunens huvudförsamling.[88] Kommunalfullmäktige övertog själva ansvaret för uppläsningen, som i t.ex. Helsingborg pågick i rådhuset fram till 1955.[89]

Den juridiska aspekten

Så länge lagar och förordningar inte ansågs ha trätt i kraft förrän de blivit kungjorda från predikstolen kunde regeringen inte gå med på något annat informationsalternativ. En sådan lagändring vågade man inte genomdriva förrän vid 1894 års riksdag. Den 25 maj 1894 utfärdades en lag som upphävde gällande stadganden om att vissa äldre författningar vid upprepade tillfällen skulle läsas upp i kyrkan. Därmed var det slut med de årliga omläsningarna av äldre förordningar. Den 1 juni 1894 utfärdades en lag angående tiden för när allmänna författningar skulle träda i kraft. Det var inte genom kungörandet från predikstolen som de blev gällande utan i stället "fyra veckor från den dag, då lagen eller författningen, enligt derå meddelad uppgift, från trycket utkommit."[90]

Denna lag innebar trots allt inte att allt världsligt kungörande från predikstolarna upphörde. Det fanns nämligen ett antal lagar och författningar som föreskrev att vissa ärenden måste kungöras från predikstolarna, t.ex. kommunalstämmans protokoll fram till och med 1917.

En lag av den 13 mars 1942 reducerade kungörandet ytterligare. Då stadgades nämligen att även om det i lag eller författning var föreskrivet att kungörelse skulle uppläsas i kyrka, skulle ingen uppläsning ske där. Det räckte med att kungörelsens rubrik eller en kort uppgift om dess innehåll

[88] Lag om ändrad lydelse av § 23 i förordningen om kommunalstyrelse på landet den 21 mars 1862, SFS 1917:456.
[89] Anna-Brita Lövgren, Helsingborga historia, VII:1, Helsingborg 1992, s. 135.
[90] Lag angående tiden för allmänna författningars trädande i kraft, gifven Stockholms slott den 1 juni 1894, SFS 1894:44.

anslogs i vapenhuset eller på någon annan lämplig plats i närheten av kyrkan. Där skulle också uppgift finnas om att den aktuella kungörelsen fanns tillgänglig på pastorsexpeditionen eller annat ställe som prästen fann lämplig. Kungl Maj:t förbehöll sig fortfarande rätten att vid behov förordna att kungörelse "som är av synnerlig betydelse" uppläses i kyrkan.[91]

Sammanfattning

Vi har i ovanstående skildring kunnat konstatera att kungörelsesystemet från och med 1686 och mer än hundra år framåt i princip hade de egenskaper som kännetecknade vad jag betecknat som en slags masskommunikation. Det uppfyllde följande viktiga kriterier helt eller delvis:

- Det rörde sig om *indirekt* kommunikation, det vill säga sändaren var alltid skild från mottagaren (allmänheten) i tid och/eller rum. Kommunikationen var så organiserad att en fast kanal hade etablerats genom att överheten ålade prästerskapet att i samband med gudstjänsterna läsa upp statsmaktens meddelanden.
- Kommunikationen var *enkelriktad.* Mottagarna (gudstjänstbesökarna) hade ingen möjlighet att i sändningsögonblicket kommunicera med sändaren (Kungl Maj:t, centrala ämbetsverk, landshövdingeämbetet).
- Kommunikationen var *opersonlig* och allmän i betydelsen *offentlig.* Kommunikationen var inte riktad till någon specifik person utan till en bred allmänhet. Sändaren kände inte mottagarna personligen.
- *Samtidighetskravet* var den egenskap som systemet hade svårast att uppfylla. Det förekom relativt stora regionala variationer i när allmänheten i olika delar av riket tog emot samma budskap. Tidsaspekten kunde i viss utsträckning styras av sändaren/statsmakten som kunde ge hög prioritet åt kommunikation av vissa budskap medan andra nådde allmänheten inom breda tidsramar.

Jag anser alltså att kungörelsesystemet fungerade som ett effektivt massmedium utifrån den kommunikationsteknik som 1700-talet erbjöd. Att använda analogin modernt massmedium har visat sig vara ett användbart redskap för att förstå systemet.

En särskild aspekt skall också poängteras. Det handlade om ett monopolstyrt system. Ingen annan än statsmakten och dess representanter hade tillgång till detta system. Det var inte ett medium för nyheter av det slag som vi förväntar oss i tidningar och andra moderna massmedia. Som kommuni-

[91] Lag med vissa bestämmelser om kungörande i kyrka, 13 mars 1942, SFS 1942:117

kationskanal var kungörelsesystemet stängt för allt oppositionellt tänkande. Enskilda personer hade emellertid tillgång till systemet och utnyttjade det under hela tiden. Deras meddelanden var emellertid föremål för prövning utförd av prästerskapet i deras egenskap av statstjänstemän. Vi skall i nästa avsnitt se vad dessa begränsningar i rätten att utfärda kungöranden innebar i praktiken.

Jag har också visat hur systemet under 1800-talets lopp kom att kritiseras alltmer, särskilt av kyrkan och prästerna som ansåg att det äventyrade deras andliga uppgift. Systemet försvarades däremot av bönderna. I senare kapitel ska närmare utredas vilka intressen de försvarade så starkt.

Efterhand inskränktes systemet alltmer, och 1942 avskaffades det helt. När systemet upphörde ingick tidningar i varje hushåll, innehållande allt som förr kungjordes med den skillnaden att statsmakten fick finna sig i att dess åsikter skärskådades av journalister, som presenterade dem i den utformning som passade varje redaktions politiska åskådning. Läskunnighet var dock inget krav för masskommunikation i och med att radiomottagare hade blivit vanliga i svenska hem åtminstone sedan 1920-talet. Då Radiotjänst började sända i januari 1925 fanns ca 40 000 lyssnare registrerade. Antalet radiolicenser ökade snabbt och var 1937 uppe i ca 1 miljon. År 1937 startade nyhetsmagasinet ”Dagens Eko”, som då inte var en journalistisk produkt utan t.ex. kunde bestå av anföranden av olika myndighetspersoner. I och med radion kunde hela rikets befolkning för första gången samtidigt ta del av exakt samma budskap, oavsett var i landet de befann sig. Införandet av TV-mediet ökade masskommunikationens genomslagskraft ytterligare, åtminstone så länge det endast fanns en enda kanal. Då satt en stor del av rikets befolkning framför sina TV-apparater och kunde ta del av samhällsinformation och även se “uppläsarna” just som deras förfäder en gång satt och tittade på prästerna som läste vad som måste kungöras från predikstolen. Lyssnandet och “tittandet” var emellertid inte längre ett tvång. Den som önskade kunde låta bli att läsa tidningar, lyssna på radio och se på TV. Överheten var inte längre beroende av monopol över media och folkets mottagande av dess budskap. Andra styrmetoder hade utvecklats.

Men under 1600- och 1700-talen och i viss mån även under 1800-talet hade överheten behov av ett sådant monopol, och kyrkan försåg den med en möjlighet. Den historiska kontext som gav kungörelsesystemet dess logik skall närmare presenteras i nästa kapitel.

3 Kungörelsesystemets historiska kontext

I föregående kapitel har jag visat hur Kungl Maj:t från och med 1686 genom införandet av en kort paragraf i kyrkolagen hade säkrat tillgången till en välfungerande informationskanal för sig själv och övriga statliga tjänstemän[1]. All den information som Kungl Maj:t och hans befallningshavande begärde att få allmänt kungjord måste prästerna ända fram till slutet av 1800-talet läsa upp under gudstjänsterna. Dessförinnan hade ansvaret för uppläsandet i regel vilat på kronofogdarna och skett utomhus. Jag har visat att denna nya kommunikationslösning var genialiskt organiserad, när man betänker de möjligheter som stod till buds under en period med få läskunniga i en kvalificerad mening,[2] få statligt anställda och nödvändigheten av att utnyttja tillfällen då så mycket folk som möjligt var samlade på en enda plats där de kunde höra det som tillkännagavs. Innan en analys görs av innehållet i de allmänna kungörelser som allmogen tog del av under 1700-talet, vill jag närmare undersöka i vilket slag av samhälle detta system fick sin fasta form. Vi måste då söka oss bakåt i tiden eftersom det hela inte började 1686 utan var beroende av behov som uppstått i ett äldre samhälle. Vad var den allmänna inställningen till lagar och förordningar i tidigmodern tid? Hur kan allmogen tänkas ha uppfattat uppläsningen av allmänna kungörelser medan de satt i kyrkan för att delta i gudstjänsten? Varför och på vilket sätt var det väsentligt för folket att ta del av informationen om lagar och förordningar, politik och ekonomi? På vilket sätt upprätthölls någon form av rättssäkerhet i samhället?

Lagens ställning i samhället

De allmänna kungörelserna bestod till stor del av förordningar och påbud av olika slag samt av besked om hur lagar skulle tillämpas. Det finns därför skäl att uppmärksamma hur lag och ordning kan ha uppfattats i 1600-talets sam-

[1] Kyrkolagen, kap. 2 § 5, Liljenberg 1879, del III, s. 851.

[2] Syftet med den läskunnighet som prästerskapet utövade tillsyn över i 1600-talets samhälle var att göra det möjligt för människor att själva studera några få grundtexter i kristendomsundervisningen. De flesta fick ingen övning i läsning av andra texter. Deras läskunnighet var ofta därför mycket begränsad och kunde avta med åren. Om "religiös hushållsläsning" se Loftur Guttorssen 1990, diskuterad i Eva Österberg, "Den förmoderna kvinnan" i red. Eva Österberg, *Jämmerdal och fröjdesal*, Stockholm 1997, s. 16 ff. Se även Österberg 1995, s. 214 f.

hälle. Forskare som primärt intresserar sig för maktförhållanden tenderar att se lagarna främst som de härskande klassernas instrument att befrämja egna intressen och att dominera de svagare. Lagen blir ett medel till förtryck. Inget samhälle kan emellertid fungera utan någon form av överenskommelse om hur medlemmarna bör förhålla sig i olika slags situationer.[3] Människan är en social varelse och har därmed behov av ett visst mått av förutsägbarhet ifråga om medmänniskors beteende. Överenskommelser om ordning syftar till att skapa trygghet, ramar för vad man bör göra och inte göra. Forskares syn på ordning har genomgått flera metamorfoser. Begreppet ordning har ömsom varit positivt laddat och ömsom negativt, beroende på i vems intresse ordningen upprättats och hur den i praktiken blivit verkställd. Om den är påtvingad utifrån av en förtryckande överhet får den självklart en negativ innebörd. Härrör ordningen från lokalsamhällets egna behov, bör den kunna upplevas som något positivt avsett att underlätta tillvaron på orten.[4] Som exempel kan nämnas byordningar som mycket detaljerat reglerade lokala förhållanden rörande skötseln av åker, äng, kreatur, stängsel m m.[5] Den som bröt mot byordningen blev av åldermannen krävd på böter som tillföll byn, alltså den menighet som upprättat regelverket. Vid sidan av dessa formella regler, som alltid utgör en minoritet, finns i alla samhällen en oändlig mängd informella regler för samhällslivet. Det handlar om seder och bruk, alltså konventioner för hur man bör bete sig i olika situationer.

Maria Ågren har på ett djupare plan diskuterat allmogens syn på lag och ordning i tidigmodern tid. Otto Brunners teori om att den absoluta staten så att säga infiltrerat hela samhället avvisar hon med hänvisning till senare forskningsresultat. Stora delar av samhället förblev länge opåverkade av statens ambitioner. Den tidigmoderna staten var på intet sätt någon godtyckligt verkande despoti. Ågren betonar att det var slående vilken vikt som lades vid lag och rätt som grund för statlig och annan legitimitet. Den tidigmoderna epoken, som sammanfaller med kungörelsesystemets formaliserande, kan karakteriseras som en period då det fanns en uttalad och stark strävan att skapa ordning inom samhällets olika sfärer. Denna strävan härrörde från

[3] För en diskussion om lagens roll i samhället se bl.a. E.P. Thompson, *Whigs and Hunters*: the origin of the Black act, 1977, s. 263 och Eva Österberg, "Brott och straff i svenska småstäder", i *Över gränser*, Lund 1987 s. 473 f; Eva Österberg och Sölvi Sogner (eds) *People Meet the Law*, Oslo 2000, s. 16 ff.

[4] Jag delar alltså inte den uppfattning som man ibland möter att människan bäst frodas i total frihet från alla regler. All disciplin skulle vara av ondo, hämmande hennes naturliga kreativitet och livsglädje. En sådan människa är inte gjord för att leva tillsammans med andra. Jag tror alltså att det finns någon slags instinkt hos människan som gör henne till en samhällsvarelse med en förmåga och viss vilja att anpassa sig till andra för att underlätta den gemensamma tillvaron.

[5] Om byordningar se Wolter Ehn, *Mötet mellan centralt och lokalt. Studier i uppländska byordningar*, Uppsala 1991.

statsmakten, men det finns anledning att anta att även undersåtarna hade skäl att önska sig den ökade rättssäkerhet som ett mer tydligt regelverk kunde ge. Fastare regler ger en förutsägbarhet som inte finns när lagar och förordningar inom ett visst ämnesområde saknas eller är otydliga. 1600-talet präglades, framhåller Ågren,[6] av en otydlighet på det rättsliga området, eftersom landslagen inte längre räckte för att lösa problem som uppstått i ett samhälle som på många sätt hade förändrats sedan dess tillkomst. För att fylla luckor i lagstiftningen hade en mängd partikulära lösningar tillgripits. När dessa lösningar överklagades blev det alltmer komplicerat för överordnade rättsinstanser att lösa konflikter.[7]

Lagar och regler tillhör de handlingar som mycket tidigt fästes på pränt när skrift blivit uppfunnen. Det har varit viktigt att kunna minnas de regler som varje samhälle har inrättat sig efter. Den som var kunnig om lagarna (det vill säga hade kontroll över deras innehåll) fick också ett stort inflytande över samhället. I det medeltida samhället (och tidigare) uppfattades lagen inte som stiftad av människor utan den fanns i tillvaron som något evigt, oföränderligt naturfenomen eller given av Gud. Lagen framstod som något närmast heligt. Henrik Olsson konstaterar att uppfattningen om lagens beständighet levde kvar med förvånansvärd styrka under tidigt 1700-tal. Det var en uppfattning som inte bara fanns hos allmogen utan den delades av en mäktig opinion i såväl råds- som ständerkretsar samt av expertisen i hovrätten och stora lagkommissionen.[8] Olsson kan visa att den gängse uppfattningen var att den världsliga lagen, i den mån den inte ansågs såsom uttryck för Guds direkta vilja, under alla omständigheter ansågs vila på evärderligt giltiga grunder utan legitimering av högre rätt. Tanken var uråldrig. Lagen var alltså inte uttryck för någon världslig potentats vilja, utan fanns som något självständigt utanför staten och dess representanter.[9] Om allmogen delade den uppfattningen bör den inte ha uppfattat lagen som ett uttryck för överhetens vilja. Däremot bör tolkningarna och tillämpningen av lagen ha kunnat ge upphov till hur många konflikter som helst!

Henrik Olsson noterar att man kan urskilja tre olika sätt att uppfatta lagen under seklernas lopp. I "begynnelsen" uppfattades lagen som till alla delar *oföränderlig*. I vår egen tid betraktas den som till alla delar *föränderlig*, men under lång tid däremellan framstod den som i grundläggande stycken orubblig och åtkomlig för lagstiftarens ingripande endast i mindre väsentliga hänseenden. Olsson avstår från att närmare precisera när uppfattningen från

[6] Maria Ågren, *Att hävda sin rätt. Synen på jordägandet i 1600-talets Sverige, speglad i institutet urminneshävd,* Rättshistoriskt bibliotek LVII, Stockholm 1997, s. 268.
[7] Ågren 1997, s. 28–38.
[8] Olsson, Henrik, "Laguppfattningen i Sverige under 1600-talet och det tidigare 1700-talet", *Karolinska förbundets årsbok* 1968, s. 39
[9] Olsson 1968, s. 41.

"evig och oföränderlig" gav vika för "helt föränderlig" men anser att man kan hävda att den äldre uppfattningen levde kvar ända in på början av 1800-talet. Den perioden sammanfaller alltså med kungörelsesystemet och omfattade den period då detta var som mest omhuldat. Förändringen sammanfaller också, intressant nog, med en alltmer tilltagande läs- och skrivkunnighet. Förändringen följer även samma kurva som uppfattningen om vilken roll politik ska spela i samhället. Under den "oföränderliga" perioden fanns inga ambitioner att åstadkomma stora förändringar i samhället, medan det i modern tid har blivit en självklar uppgift att lägga fram ambitiösa program för förändring. Framstegs- och utvecklingstanken hör moderniteten till.[10] Framstegstänkandet förutsätter att vi aktivt kan påverka vår lott på jorden genom målinriktade aktiviteter och visioner om ett framtida samhälle. Den politiker som inte kan förse sina väljare med en attraktiv plan för framtiden har svårt att göra karriär.

Rättssäkerhet i en muntlig kultur

Stormaktstidens allmogesamhälle kan karakteriseras som till stor del präglat av de villkor som är typiska för en muntlig kultur såsom den skildrats av Walter Ong.[11] De flesta var varken läs- eller skrivkunniga i vår nutida mening, även om den "religiösa läskunnigheten" var häpnadsväckande stor i 1600-talets Sverige, utan man förlitade sig till det egna minnet och andras vittnesmål. Samhället var präglat av ett starkt rättsmedvetande. Det observerar också Maria Ågren i sin omnämnda studie av urminnes hävd. Man kan även lätt se det i de isländska sagorna. Livet var inte rättvist, men frågor om rätt och kränkningar av rätt var ständigt aktuella.[12] Människor måste ständigt vara beredda att aktivt hävda och försvara sin rätt. Ong menar att människorna i "talspråkliga" samhällen lever i nuet. Minnen och sedvanor som inte längre fyller någon funktion läggs åt sidan och faller i glömska. Avtal som en gång ingicks förlorar sin giltighet när ingen längre har behov av dem; då finns de inte mer och kan inte åter tas fram och användas för hävdande av en rätt – i motsats till dokument som kan förvaras hur länge som helst. Det muntliga avtalet har helt enkelt aldrig funnits när det blivit glömt.[13]

---

[10] Sven-Eric Liedman, *I skuggan av framtiden. Modernitetens idéhistoria*, Stockholm 1977, s. 517–528. Om traditionalism i 1600-tals människans ideologi/mentalitet se också Peter Englund, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*, Stockholm 1989. Även Österberg 1995, s. 189.

[11] Ong 1996.

[12] Ågren 1997, s. 128–170. Se även Eva Österberg 1995, s. 46, 195 ff.

[13] Ong 1996 s. 57–58.

Enligt Ong är ett talspråkligt samhälle agonistiskt, det vill säga kampinriktat i sin livsstil.[14] Detta är inte liktydigt med otyglat våld eller liknande. I "skriftspråkliga" kulturer där kunskap kan sökas i litteratur befrämjas ett abstrakt tänkande tack vare möjligheten att återvända till de exakta uttryck och tankar som man tidigare läst. I en talspråklig kultur befrämjas inte abstraktioner, utan där premieras istället slagkraftighet i ord och handling. Man talade gärna i ordspråk och gåtor, man utmanade lyssnarna genom att överträffa det sagda med någonting som var ännu mer välfunnet eller motsägelsefullt. Skryt över den egna skickligheten och/eller smädelser av motståndaren förekommer regelbundet i sammanstötningar mellan litterära gestalter i t.ex. Iliaden och Beowolf samt i den medeltida europeiska romanen. Till Ongs exempel kan fogas de isländska sagorna. Det rör sig genomgående om samhällen där människor har behov av att hävda sig, markera sin position gentemot de övriga.

I den talspråkliga kulturen kunde ett mer passivt förhållningssätt få förödande juridiska konsekvenser. Man måste, såsom även Maria Ågren noterat, kontinuerligt hävda sin rätt och klandra alla kränkningar av den.[15] Enligt Ong har detta att göra med tillvarons homeostatiska karaktär. Den som stillatigande finner sig i att någon inkräktar på ens rättigheter eller ställer krav på en som man egentligen inte anser vara rättmätiga, får själv ta konsekvenserna. Tiger man, uppfattas det som ett medgivande. Inkräktaren, kravställaren får rätt och kommer att få sin rätt godkänd eftersom den kränkta inte protesterade från början.

Offentlighet och rättssäkerhet

Ong gör inga försök att analysera rättssäkerheten eller offentlighetens roll i det talspråkliga samhället. Det framstår emellertid som självklart att offentligheten var viktig för alla avtal som var av någon betydelse. Det gällde att ha så många vittnen som möjligt till alla transaktioner som skulle kunna bli föremål för tvist. Bland annat av den anledningen avtalades många viktiga frågor inför tinget – där fanns en mängd vittnesgilla personer. Vittnen behövde även finnas till hands för att kunna bekräfta att befallningar och instruktioner med ett visst innehåll hade blivit givna och mottagna av personer som förbundit sig att efterkomma dem. Detta gällde i hög grad alla större åtaganden som hela menigheter svarade för, såsom byggande och underhåll av vägar, broar och allmänna byggnader samt uppbörd av skatter. Om tvist uppstod och det inte gick att avgöra vad som ursprungligen varit överens-

[14] Ong 1996 s. 57–58.
[15] Ågren 1997, s. 170, 271.

kommet, stod ord mot ord och då hängde avgörandet på de inblandade parternas anseende och inflytande i samhället. Det är mot den bakgrunden man bör se människors känslighet för angrepp på deras heder under den här perioden. Varje skällsord, varje skymf kunde leda till en stämning inför tinget, och det gällde såväl män som kvinnor. Allmogen använde sig flitigt av sina rättigheter i detta avseende.[16]

Mycket tyder alltså på att 1600-talets allmoge med djupa rötter i en talspråklig kultur av tradition var synnerligen aktiv i bevakningen av sina rättigheter och gärna klagade och överklagade. Kungl Maj:t hade en speciell funktion i detta avseende.

Kungl Maj:ts roll som lagens beskyddare

Konungens uppgift var att skydda lagen. Enligt de medeltida landskapslagarna skulle konungen svära på att:

> hålla, styrka och värja all gammal Sveriges lag, som allmogen med fri vilja och samtycke har antagit och som är konfirmerad av förutvarande konungar och med deras konungsliga makt, så att ingen olag går över deras rätta lag, särskilt ingen utländsk rätt drages över den och in i riket, oss till lag och rätt, ej heller någon ny lag gives allmogen utan att han har fått deras ja och samtycke.[17]

Enligt den traditionella synen på lagen var det alltså inte någon världslig potentats uppgift att stifta lag, utan han skulle värna om den och se till att alla fick njuta det skydd som lagen erbjöd mot allt som kunde hota individ och samhälle. Fredrik Lagerroth menar att t.o.m. under det karolinska enväldet levde den uppfattningen kvar att lagen stod över allt och alla.[18] Han hävdar att Karl XI:s regering inte medförde så stor förändring i lagstiftningsmaktens innehav som man kan förledas att tro. Som exempel på detta anför han den stora respekt som de enväldiga kungarna hyste för landslagen och den försiktighet med vilken de närmade sig stiftandet av det som utmynnade i 1734 års lag. Respekten för Lagen innebar däremot inte alls att kungarna ansåg sig vara underställda någon annan människa eller institution. Marie Lennersand betonar kungamaktens starka och unika ställning under enväl-

[16] Se Erling Sandmo, *Voldssamfunnets undergang*, Oslo 1999, s. 101 ff. Ärans betydelse i det tidigmoderna samhället diskuteras även av Marie Lindstedt Cronberg, *Synd och skam, Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*, Lund 1997, s. 207 ff. Se även Eva Österberg 1987a; Furuhagen 1996, s. 151 ff. Om detta även i Eva Österberg, Sölvi Sogner (eds), *People Meet the Law*, Oslo 2000, särskilt i Introduction och Conclusion.

[17] Södermannalagen, Tillägg, § 3, i Holmbäck och Wessén 1940, s. 238.

[18] Fredrik Lagerroth, *Två regeringsformer*, Lund 1970.

det, men instämmer i uppfattningen att den likväl drog sig för att framstå som enväldig lagstiftare. Lennersand stöder sig bl a på Anthony Upton som visat att Karl XI bemödade sig om att demonstrera att han inte sökte införa ny lag utan endast skyddade och "rätt tolkade" redan existerande lag.[19] Ständerna förklarade sig visserligen inte alltid behöva höras varje gång kungen ville utfärda *stadgar, plakater, reglementen och förordningar* eller ge sina ämbetsmän instruktioner. Samtidigt var dock den enväldige konungen mån om att ge uttryck för sin respekt för lagen. Fredrik Lagerroth konstaterar att lagstiftaren inte var obunden herre över lagen utan snarare i gammal mening dess tjänare, då lagen själv på grund av sin natur satte gränser för hans verksamhet genom principer som icke utan fara kunde rubbas och som det var hans plikt att respektera och efter förmåga låta komma till sin rätt.[20] Till rådet skrev Karl XI 1676 "alltså hålla vi den säkraste och tryggaste suveräniteten bestå uti den tro och hörsamhet vi våra undersåtar gå till handa och att lag och rätt måtte handhas och var och en samtliga deras privilegier och stadgar oförskränkt mainteneras och skyddas."[21]

De uttryck för respekt för lagen och dess mer eller mindre "heliga" natur som redovisats ovan härrör emellertid inte från allmogen utan från lagböcker, rådshandlingar och stormaktstidens juridiska litteratur. Man kan därför inte utan vidare utgå ifrån att allmogen delade denna positiva syn. En liten fingervisning om hur det stod till kan man kanske få genom att se på bondeståndets agerande under riksdagarna. När starka krafter i prästeståndet under 1800-talet försökte avskaffa uppläsningen av världsliga kungörelser, sökte bondeståndet med all kraft bibehålla denna, bland annat med hänvisning till lagens heliga natur:

"månne icke wara Lagars påminnelser å Predikstolarne äro i dessa tider lika så heliga som i Moses tid? Ännu har jag ej funnit någon Nya Testamentets erinran, som hindrar Allmänna Lagars utspridande bland den enfaldigare, utan fast mera: warer all mensklig ordning undergifne" [22]

Så deklarerade Jacob Ersson Elfstadius vid urtima riksdagen 1818. Han fick stöd av ett stort antal bönder. Bönderna uppfattade alltså högläsningen av lagar och förordningar som något positivt, åtminstone vid den tiden. Jag ämnar i ett senare avsnitt visa att de redan under 1600-talet kunde se vissa fördelar med att vara förtrogna med innehållet i lagar och förordningar.

[19] Lennersand 1999, s. 21 ff, s. 52.Anthony F Upton, *Charles XI and Swedish Absolutism*, Cambridge 1998, s. 23 f.
[20] Lagerroth 1970, s. 8.
[21] Lagerroth 1970, s. 10.
[22] Bond prot 1817–1818, band 2, s. 443–445.

Vad förväntade sig allmogen av statsmakten?

Rättsskipningen var av dominerade vikt i förvaltningen under 1600-talet och även under 1700-talet. A W Boisman kom genom sin forskning i det tidigmoderna svensk-finska självstyret till slutsatsen att den statliga förvaltningens ändamål ansågs vara:

> att skydda medborgarna mot orätt och våld samt fara såväl ut– som inifrån, äfvensom deras förkovran både i andligt och materiellt hänseende, hwartill ännu kan läggas ett tredje syftemål, anskaffandet af de medel både i folk och penningar samt prestationer, hvilka staten behöfver för dessa ändamåls förverkligande.[23]

Man skulle kunna vidareutveckla Boismans teori. Riksdagarna under såväl 1600- som 1700-talen ägnade stor uppmärksamhet åt hur statsförvaltningen hade fungerat. Granskningen hade vissa drag av en rättegång. Besvären som de olika ständerna och även enskilda lämnade till riksdagen kan liknas vid stämningsansökningar.

De klagandes århundrade

Stormaktstiden var de klagandes tid, vill jag hävda. I Sverige liksom i många andra länder fanns sedan medeltiden en rätt för undersåtarna att vända sig till konungen med klagomål som rörde kränkningar av deras rättigheter. Det gällde ärenden som inte skulle behandlas vid någon av de vanliga domstolarna samt domar som fällts vid lägre domstolar och som berörd part önskade överklaga. Dessa så kallade besvär har endast i ringa omfattning blivit föremål för systematisk forskning.[24] Hur många klagomål som nådde Kungl Maj:t under 1600-talet är inte känt. De klagande benämndes sollicitanter, och allt tyder på att mängder med klagomål strömmade in till det kungliga kansliet dagligen.[25]

Marie Lennersand betonar att just kungens uppgift att ta emot undersåtarnas klagomål hade flera viktiga funktioner. Ideologiskt demonstrerade kungen att han genom att lyssna visade dem omsorg. Därmed stärktes hans legitimitet på ett grundläggande sätt. Klagomålen kunde tas emot av kungen eller hans utsända vid marknader eller särskilda möten. De kunde ha formen av den så kallade konungsräfsten, där folket också fick tillfälle att framföra

[23] Boisman 1908, s.
[24] Se Pär Frohnert, *Administrasjon i Norden på 1700-talet* (Karlshamn 1985) s. 250 ff
[25] Sture Petrén, "Hovrättens uppbyggnad 614–1654" i *Svea hovrätt. Studier till 350-årsminnet*, Stockholm 1964, s. 8.

klagomål till centralmaktens utsända. Under 1600- och 1700-talen fanns liknande tillfällen att möta kungen och hans representanter. Så kallade suppliker lämnades ofta direkt till kungen, fast de kunde givetvis även skickas till honom.[26]

En granskning av instruktioner för kungliga kansliet samt för landshövdingar och ståthållare bekräftar att statsmakten tog skyldigheten att höra på klagomål på allvar. I kansliordningen för 1618 stadgades att "Erich Erssons Swenske Referendarij kall och förrättande skall egentligen der i bestå, at optaga den gemene almogens å landet så och alle andre Personers i Suergie öfuerlefrerade Supplicationer angående klagemål öfuer tillfogat woldh och orät och andre besuär".[27]

Instruktionen för kammaren i april 1635 var ännu mer detaljerad med avseende på skyldigheten att stå till allmänhetens förfogande. På förmiddagen på alla vardagar skulle kansliet vara "förplichtet, ifrå sex til otta slår om mårgonen, at emot tagha och extrahera, alle inkommande supplicationer, och dess innehåld (iämnte andre extracter af Landdzhöfdingernes och andres, Cammersakerne angående, ankompne bref, så ock vpsände eller inlefwereredhe frågepuncter) Rijkz och Cammer Rådh referera".[28]

På regional nivå ålades landshövdingarna samma plikt enligt 1635 års instruktion:

> Landshövdingen skall varje vardag kl 8 på morgonen infinna sig i kansliet för att ta emot klaganden och sollicitanter, den ene efter den andra. Så skall han ta emot tills klockan är 11 på förmiddagen. Om han ännu inte har hunnit ta emot alla så kan mottagningen åter öppnas klockan 14.00 eller de beds återkomma kl 8.00 morgonen därpå.[29]

Statsmaktens skyldigheter att höra klagomål minskade inte med enväldets avskaffande. I 1719 års kansliordning, § 9, stadgades att

> När någon hos Kongl Maij:tt ansökningar hafwer at giöra och sig hos dem därom anmäler, böra de med allbeskedlighet och höflighet, utan åtskillnad af stånd och wärde åhöra, deras böneskriffter igenomläsa, och som sakerne då befinnes, antingen på behörig ort och ställe fodersamligen föredraga, eller och när de äro af den beskaffenhet, at wederbörande collegiers, Landzhöfdingars och fleres betänkiande därofwer behöfwes, de samma med deras underskrifft förut infordra[30]

---

[26] Lennersand 1998, s. 31–32. Se även Frohnert 1985, s. 250–259 och. S.A.Nilsson 1990, s. 81–101.
[27] Styffe 1852, s. 294.
[28] Styffe 1852, s. 52
[29] Styffe, 1852, s. 207.
[30] C G Styffe (utg), Samling af instructioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och

Parallellt med de suppliker och klagomål som framfördes till Kungl Maj:t och hans kansli samt landshövdingeämbetena inlämnade ständerna besvär till riksdagarna. I likhet med många av de enskilda supplikerna handlade de om att människor sökte efter sin rätt. Gemensamt för de flesta var att deras ärenden rörde relationerna mellan statsmakten och den enskilde eller grupper av befolkningen. Många fall rörde ämbetsmissbruk.[31] Klagomål framfördes mot fogdar och deras agerande gentemot allmogen, mot officerare, ryttare och soldater och dessas framfart gentemot rote- och rusthållare m fl. Det var kronans uppgift att straffa kränkningar som dess tjänstemän gjort sig skyldiga till. Enligt den rådande ideologin var det Kungl Maj:ts uppgift att upprätthålla den ordning som enligt lag skulle råda samt, för att citera Marie Lennersand, att vara rättvisans och allmogens beskyddare.

Handläggningen av supplik- och besvärsärendena var betungande och tog mycket tid. Kronan/Kungl Maj:t hade emellertid fler och tyngre vägande skäl att söka minska mängden klagomål. Stort missnöje kunde leda till allvarlig social oro. Missnöjet hotade legitimiteten. I den mån missnöjet berodde på långsam handläggning kunde det mötas genom organisationsförändringar. Sollicitantplakatet, som hänvisar de klagande till landshövdingen i första hand, är ett exempel på den lösningen, liksom upprättandet av flera hovrätter.[32] Bättre information till allmänheten om rättigheter och skyldigheter utgör en annan aspekt av försöken att komma till rätta med missnöjet. Allmogen hade under 1600-talet bristande kunskap om sina rättigheter och skyldigheter.

För att utföra sitt uppdrag som högsta domare och rättvisans beskyddare i en talspråklig kultur måste kungen upprätta en personlig kontakt med den klagande. Den klagande måste själv resa till denne eller be någon som ändå skulle till konungen att framföra hans klagan och bön om rättvisa. För den fattige gällde det att passa på när konungen (eller någon hög representant för denne) var på resa i trakten. Bägge metoderna användes länge även sedan skriftspråklig kultur vunnit stora framsteg i rättsutövningen. Vad som är viktigt att uppmärksamma i detta sammanhang är vilka rättskällor som utnyttjades i samband med sådana besvär och suppliker, både som underlag för suppliken och för Kungl Maj:ts motivering av sitt beslut. Vad hade parterna tillgång till för material vid avgörandet? Och nästa viktiga fråga blir: Hur dokumenterades Kungl Maj:ts resolution om klagomålet eller suppli-

---

Finnland, Stockholm 1856, s. 374, 376–377.

[31] Lennersand 1999, s.58 f; Claes Peterson, "En god ämbetsman är bättre än en god lag…" Frågan om justitiekanslern som en allmogens besvärsinstans i klagomål över kronobetjänternas ämbetsutövning 1742–1752", *Administration i Norden på 1700-talet*, Oslo 1985; Frohnert 1993, s. 243 f.

[32] Om hovrätterna, se Rudolf Thunander, *Hovrätten i funktion, Göta hovrätt och brottmålen 1635–1699*, Lund 1993.

ken? Och sedan: Vem fick tillgång till detta beslut? Vilka konsekvenser fick resolutionen för rättskänslan på den berörda orten och hos de berörda parterna i den aktuella tvisten? Nådde resolutionen en större menighet som berördes av den eller stannade den hos ett fåtal som kanske underlät att verkställa vad som blivit resolverat?

Det dröjde länge innan rutiner utvecklades som gav någon form av rättssäkerhet i sådana sammanhang. För att inte Kungl Maj:ts resolutioner om besvär, suppliker och klagomål skulle bli godtyckliga, måste han få tillgång till underlaget för det ursprungliga beslutet eller göra en utredning om de förhållanden som givit upphov till överklagandet. I en icke skriftspråklig kultur innebar det att allt blev beroende av vittnen. Om klagomålet rörde stormän, adel eller Kungl Maj:ts egna tjänstemän kunde det bli väldigt svårt att få en rättvis behandling. Personliga förbindelser och lojaliteter vägde tungt i rättvisans skål när vittnen kallades in. "En rätt Domare bör ransaka klagarens sinne, om han giör det i nöd, wällust eller arghet, och hwad de äro för Folck, om en bör troo dem eller icke" var den anvisning som gavs rättvisans handhavare år 1538.[33] Rättvisan var alltjämt knuten till berörda parters personliga anseende och inflytande, inte till en formaliserad judiciell process.[34]

Arkiven och rättssäkerheten

De äldsta handlingarna i Riksarkivet härrör från 1100-talet men arkivbildningen var oreglerad under flera hundra år. Det innebar att kontrollen över handlingarna var mycket bristfällig, och den skriftliga dokumentation som fanns var därmed svår att utnyttja. Handlingarna förvarades där man ansåg dem bäst skyddade, i domkyrkor och i kronans fasta hus. När Gustav Vasa för att säkra sin ställning och maktbas behövde tillgång till dokumentation över de resurser som fanns, visade det sig att det fanns mycket få offentliga handlingar att tillgå. De viktigaste statshandlingarna hade förts ut ur landet i samband med Kalmarunionen. Gustav Vasas brytning med Rom medförde ytterligare ett incitament till ökad kunskap om rättigheter och skyldigheter som gällt olika grupper i samhället gentemot kyrkan. En skrivare anställdes vid det kungliga kansliet med uppgift att handha indragningen av kyrkogods och kungens arv och eget. Hans huvuduppgift var att bearbeta och utnyttja det insamlade materialet av pergaments- och pappersbrev liksom

[33] Schmedeman, s. 7–9, beslut daterat Uppsala 1538, "Desse säyas wara Ehrelöse och måge ey Lag gå eller wittne bära."

[34] Om den s.k. "förhandlingsrättvisan" i det äldre samhället se t.ex. Österberg och Sandmo, Oslo 2000; och Eva Österberg "Sega gubbar? Den skiftande offentligheten och bönder i rätten under tre hundra år", i *Rätten. En festskrift till Bengt Ankarloo*, Lund 2000.

kopie- och jordeböcker.[35] Detta medvetna samlande av material för information och kontroll har noterats av den tidigare forskningen som i den har sett den starka tidigmoderna statens födelse.[36] Samma process ledde också till bättre möjligheter för Kungl Maj:t att avgöra suppliker och besvär, som ju också krävde kännedom om lokala och regionala avtal.

1618 års kansliordning

Kortfattade skriftliga instruktioner för Kungl Maj:ts kansli finns bevarade först från och med 1590-talet, och inte förrän 1618 utfärdades en mer detaljerad instruktion för sekreterare och skrivare vid kansliet. Detta kan tolkas som att det var först då som man kommit till full insikt om den roll som skriftliga dokument kommit att få i relationerna mellan överhet och undersåte. Det räckte inte att känna till vilket underlag som fanns för uttag av skatter och andra pålagor. Det gällde att känna till vilka instruktioner som utfärdats för kronans tjänstemän på alla nivåer, alla stadgar, recesser, resolutioner, bud och förbud som tid efter annan utfärdats. Det framhölls särskilt att handlingarna skulle kunna "i en hast finnes igenn". Därefter utfärdades en rad allt mer detaljerade instruktioner för personalen i kansliet. De handlingar som kansliets personal skulle hålla reda på ger en uppfattning om hur statsmakten uppfattade sin roll i samhället och vilken information den själv behövde ha tillgång till för att sköta sina sysslor. Det har blivit mycket viktigt att ha tillgång till välskötta arkiv med register och förteckningar av olika slag för att underlätta sökning av och kontroll över handlingarna. Så småningom började särskilda registratorer att anställas vars uppgift var att i anteckningsböcker registrera alla inkommande mål och utgående brev, utslag, remisser, rapporter m m. Dessa anteckningsböcker skulle även förses med särskilda register för att underlätta sökningen efter specifika handlingar.[37]

---

[35] Se t.ex. instruktioner för kammarkollegium 1541 i Styffe 1856, s. 1–9.

[36] Se Harald Gustafsson, "Vad var staten? Den tidigmoderna svenska staten: sex synpunkter och en modell", *HT 1994:2*; Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States, AD 990–1990.* Cambridge, Mass.,1990; Charles Tilly, *The Formation of National States in Western Europe,* Princeton 1975; S A Nilsson 1990; om olika statsbegrepp i den svenska historiografin, se Eva Österberg, "Stat, makt och bönder i modern svensk historieforskning", i *Struktur og Funktion, festskrift til Erling Ladewig Petersen,* Odense 1994; Harald Gustafsson, "Statsbildning och territoriell integration. Linjer i nyare forskning, en nordisk ansats samt ett bidrag till 1500-talets svenska politiska geografi", *Scandia, 1991:2*;.Sven A Nilsson *Stormakten Sverige. Statsbygge och samhällsförändring, Stormaktstid. Erik Dahlbergh och bilden av Sverige,* Linköping 1992; S A Nilsson *1982.*

[37] Rikskansleren Axel Oxenstjernas kansli-ordning, utfärdad den 16 Oct. 1618, i Styffe 1856, s. 300–305.

Ett århundrade dominerat av krig

1600-talet var krigens århundrade och betydande delar av samhället tvingades anpassa sig till krigsmaktens behov. Det perspektivet har väl skildrats av Sven A Nilsson. Han betecknar 1600-talets Sverige som en militärstat och har visat hur dess behov av resurser av olika slag ledde till omfattande organisatoriska förändringar. För att få tillgång till och kontroll över alla tillgängliga resurser utvecklade centralmakten alltmer förfinade administrativa system. Grunden för stora delar av den nuvarande statliga förvaltningen lades under denna epok. Perioden kan även nämnas som statsbyggandets storhetstid.[38]

Befolkningen och dess tillgångar började bli noggrant dokumenterade. Den centrala kontrollen över utskrivningar av manskap, skatter och bevillningar hårdnade.[39] Detta medförde en allt tätare kommunikation med lokalbefolkningen som måste få besked om vad den förväntades göra i olika situationer: när och var skulle den infinna sig för att mantalsskrivas, för att kyrkobokföras, för att skrivas ut till krigstjänst, för att erlägga olika slag av skatter och avgifter m m. Det faller sig naturligt att centralmakten i sin översyn av stora delar av den statliga administrationen på såväl central som lokal nivå även undersökte hur kommunikationen med undersåtarna kunde effektiviseras.[40] År 1686 års kyrkolag om allmänt kungörande av Kungl Maj:ts och hans befallningshavandes påbud från predikstolarna passar väl in i ett sådant sammanhang.

Som redan berörts i kapitel 1, är forskarna emellertid inte eniga om vilka konsekvenser för lokalsamhället den utökade centrala kontrollen hade. Perioden har å ena sidan skildrats som ett enormt disciplineringsprojekt syftande till att förvandla en tidigare obändig, obehärskad,ociviliserad allmoge, till lydiga, väldresserade undersåtare, som tänkte, tyckte och handlade på det vis överheten dikterade.[41] Andra forskare, såsom Eva Österberg och Harald Gustafsson, framhåller å andra sidan att allmogen trots allt behöll ett betydande utrymme för eget agerande.[42] Staten var framför allt en skattestat med mer begränsade ambitioner rörande invånarnas liv och leverne. När staten fått sina skatter, folket gick i kyrkan och de gemensamma bördor som det ålåg allmogen att ombesörja sköttes hjälpligt, så räckte det. Varken ti-

[38] Se S A Nilsson 1990, s. 226 ff

[39] Se S A Nilsson 1982.

[40] Anna-Brita Lövgren, "Stormaktstidens förvaltning – organisationsförändringar och utvecklingslinjer" i *Tre Karlar*, red. Gudrun Ekstrand, utgiven av Livrustkammaren,Stockholm 1984., s. 67–79.

[41] Se t.ex. Jan Lindegren, *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640*, Uppsala 1980. Se även Per Johan Ödman, *Konformismens triumf. Utvecklingslinjer i svensk 1600-talspedagogik* Stockholm 1984. Se även Florén 1987.

[42] Österberg 1989,s. 84–87: Harald Gustafsson 1994, s. 137f.

dens politiker eller någon annan torde egentligen ha kunnat föreställa sig ett samhälle där en centralmakt grep in på alla områden i lokalsamhället. Hur djupt eller ytligt centralmakten försökte gripa in på lokal nivå bör man kunna avläsa i de allmänna kungörelserna. Det faktum att kungörelsesystemet medvetet effektiviserades under enväldet kan tolkas som en ambition från statsmaktens sida att nå längre ut och djupare ned i lokalsamhället.

Krig förs till ackompanjemang inte bara av ökade skatter, rustning och utskrivning utan också till ackompanjemang av propaganda, och stormaktstidens krig utgjorde inga undantag från den regeln. Statsmakten torde ha koncentrerat de viktigaste propagandainsatserna till riksdagsmännen samt officerare och manskap, men som jag redan nämnt i tidigare avsnitt försökte makthavarna även att nå och påverka gemene mans åsikter. Göran Malmstedt och Sverker Arnoldsson har demonstrerat hur böndagsplakaten utnyttjades för sådan verksamhet.[43] Steget från böndagsplakat till världslig allmän kungörelse var inte långt. Böndagsplakaten upprättades inte av kyrkans män utan av kungen/regeringen.[44] Sven A Nilsson anser att den krigspropaganda som förmedlades med endast fyra böndagsplakat om året kunde vara tillräcklig för att motivera 1600-talets allmoge till stora uppoffringar. Hur det än må vara med det, bör centralmakten inte ha ansett det vara en nackdel om allmänheten kunde påverkas med kortare intervaller. Vi bör alltså kunna förvänta oss att de allmänna kungörelserna utnyttjades för spridning av propaganda.

Legitimitetsproblem

Det har redan nämnts att 1600-talet var klagomålens tid. Det var också en period då maktmissbruk av allt att döma förekom på alla nivåer. Fogdar krävde allmogen på högre skatter och avgifter än vad de hade rätt till, krigsmakten for för hårt fram bland rote- och rusthållare, korruption var inte ovanlig. I slutet av varje krig under 1600-talet överöstes Kungl Maj:t av klagomål över hur dess högre och lägre tjänstemän hade missbrukat sin makt.[45] Den situationen utgjorde ett allvarligt hot mot kronans anspråk på legitimitet. Kronan/Kungl Maj:t kunde knappast framstå som rättvisans och allmogens beskyddare (Lennersands ord) samtidigt som dess tjänstemän bröt mot lagar och regler och på olika sätt misshandlade folket.

[43] Malmstedt 1994, s. 104 f; 170 ff; Arnoldsson 1941, s. 161 ff; Bill Widén, "Böndagsplakaten och opinionsbildningen", Kyrkohistorisk årsskrift 1987.
[44]. Malmstedt har belagt att de karolinska monarkerna själva var involverade i författandet av bönedagsplakaten, Malmstedt 1994, s. 171
[45] Se t.ex. Lennersand 1999 s. 58 f.

Ett sätt att försöka komma till rätta med problemet var att sätta upp kommissioner för att höra allmogens klagomål och straffa skyldiga tjänstemän. Statsmakten försökte på så sätt återvinna allmogens förtroende. Skulden lades på de enskilda tjänstemännen och inte på systemet som sådant.[46] Parallellt med kommissionerna gjordes också omfattande organisatoriska förändringar för att effektivisera kontrollen över såväl folket som statens tjänstemän. Dessa organisatoriska förändringar är väl kända men är dock av intresse för förståelsen av kungörelsesystemets politiska kontext. De innebar bl a följande:

- Upprättandet av fler rättsinstanser, främst hovrätter.[47]
- Utfärdandet av sollicitantsplakat med uppmaning till de klagande att vända sig till landshövdingen. Avsikten var att avlasta Kungl Maj:ts kansli, men också att förkorta handläggningstiden. De klagande skulle snabbare kunna få besked om ärendet avgjordes på regional nivå istället för centralt (då ärendet ändå måste utredas lokalt).
- Fastare rutiner inom statsförvaltningen. Utökad central kontroll över lokala och regionala tjänstemän för att därmed söka förebygga tjänstemissbruk..
- Bättre tillgång till information om rättigheter och skyldigheter på lokal nivå, dvs kungörelsesystemet överfördes från kronofogdar till prästerskap och instruktioner för handlingarnas bevarande i socknens arkiv utfärdades.
- Verkställigheten av centralt fattade beslut kontrollerades regelbundet. Allmogen skulle därmed få möjlighet att själv kunna avgöra om den situation den befann sig i stämde med lagar och förordningar eller om den hade giltigt skäl att klaga.

Städernas tillgång till skriftlig dokumentation om rättigheter och skyldigheter

Städerna hade sedan medeltiden dragit nytta av de privilegier och förordningar som Kungl Maj:t beviljade dem. Enligt Nils Herlitz uppfattade samtiden sådana kungliga brev som förmåner för mottagarna. Det gällde inte bara de fall då konungen meddelade sitt försvar och skydd eller befriade från tull och skatt eller gav rätt till att driva handel och sjöfart. Herlitz gör den säkerligen riktiga iakttagelsen att även då de kungliga breven meddelade reg-

[46] Lennersand 1999, s. 244 ff.
[47] Thunander 1993; Sture Petrén, *"Hovrättens uppbyggnad 1614–1654", i Svea hovrätt, studier till 350-årsminnet*, Stockholm 1964.

ler av civil-, straff- eller processrättsligt innehåll, bestämmelser om stadens politi osv. uppfattade man dem som bevis för att stadens befolkning genom dem tillförsäkrades en förmån, närmare bestämt förmånen att leva under en rättsordning, som var anpassad efter dess särskilda behov och villkor och på så sätt främjade dess intressen.[48] Städernas förmåner betecknades ofta som friheter samt som privilegier. En annan term som speciellt tog sikte på förmånernas relation till kungamakten var "nåder". Men även andra uttryck användes såsom "skickelse", "ordinantia", "ordning", "mandat".[49]

Dessa urkunder, som utfärdats av Kungl Maj:t, blev också använda av staden för att vid behov hävda sin rätt gentemot kungen. Det var av största vikt för en stad att själv fysiskt äga urkunder för att vid behov kunna åberopa dem. Staden måste alltid vara beredd på att själv kunna styrka sina anspråk på alla de förmåner som konstituerade dess rättsliga ställning. Den skiljer sig i detta avseende radikalt från en nutida kommun som kan hänvisa till en mångfald regler vilka gäller oberoende av om ett skriftligt beslut har tillförts dess arkiv.[50]

Landsbygden och dess tillgång till information om rättigheter och skyldigheter

Häradstinget utgjorde det centrum där rättsskipningen ägde rum, och dit kom även representanter för kronan för att informera om påbud och befallningar av olika slag.

Kronofogdarna och länsmännen följde sedan upp verkställandet i socknarna genom ytterligare information som de meddelade allmogen på kyrkbacken eller annan plats beroende på typen av ärende. Häradsrätterna skulle i likhet med städerna förvara handlingar som rörde häradets rättsskipning och invånarnas gemensamma angelägenheter. Kungl Maj:ts påbud och förordningar, resolutioner om häradsbesvären m m borde förvaras i häradskistan tillsammans med domböckerna. I praktiken visade det sig svårare att bevara den typen av handlingar. Domböckerna brukar finnas i gott behåll, men de allmänna kungörelserna tenderade att "lånas ut" till olika personer som behövde anlita dem, ofta kronofogden själv men även riksdagsmännen. Sedan lades de inte tillbaka igen trots att det kunde röra sig om förordningar som hade giltighet under lång tid framåt. Reglerna fanns inte längre tillgängliga i det område där de skulle tillämpas. Om vi håller oss till Skåne så dröjde

[48] Nils Herlitz, Företal till *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges Städer*, första delen, Stockholm 1927, s. XXI f; Anders Olsson, *Borgmästare, bastioner och tullbommar. Göteborg och Halmstad under statligt inflytande 1630–1660*, Lund 1995.
[49] Nils Herlitz 1927, s. XXIII.
[50] Nils Herlitz 1927, s. XXI.

det ända till 1551, innan den första allmänna bestämmelsen utfärdades om att domböcker skulle föras vid häradsting samt stadsrätter. Varje tingsskrivare skulle ha en tingbok, i vilken han skulle införa, "alle domme, skiödebreffue, vidner oc alle andre merckelige breffue, som gaar til tinget udi hans tidt, mett samma breffues dato." När en tingsskrivare avgick från tjänsten skulle hans bok läggas i gott förvar, "paa thet huer kand theraff forfare om behoff giöres, hues tilforn forhandlidt er." Samtidigt gavs en straffbestämmelse för tingsskrivare eller annan som gjorde sig skyldig till förfalskning av tingbok: han skulle straffas såsom en förfalskare.[51]

Protokollföring skulle länge fortsätta att utgöra en risk för rättssäkerheten. Tingsskrivarna brukade göra sina anteckningar på "sedlar" under själva tingsförhandlingarna och först senare skriva in dem i tingböckerna. Det de då skrev stämde inte alltid med vad som faktiskt hade blivit framfört och beslutat, "hvorofver vidnisbyrd, domme och anden brefve tit oc ofte forvandelis oc fast anderledis gifvis beskrefven, end de blefve vundene eller afsagt oc en part dermed komme fraa dieris ret och under tiden och sag om lif ere oc guods."[52] Rättssäkerheten i den skriftliga dokumentationen var alltså långt ifrån perfekt. För att förebygga sådant ålades skrivarna att i omedelbar anslutning till förhandlingarna skriva in det som skett och innan de lämnade tinget "strax at oplösse liudligen paa tingit ud af tingboken epter som vundit eller dömpt blef, udi dieris paahörelse, som vundit hafve och dieris, som sangen er anrörendis."[53] Någon förändring fick därefter inte göras i domboken. De som varit närvarande vid förhandlingarna hade genom uppläsningen av det som antecknats kunnat kontrollera att tingsprotokollet stämde med vad som faktiskt ägt rum. Boken fick därmed funktion av en dubbel rättskontroll. Man hade tillgång till både de närvarandes vittnesbörd och minnesanteckningar. De närvarande hade först hört och sett vad som ägde rum under själva förhandlingarna och därefter genom "den ljudliga uppläsningen" fått alltsammans repeterat i form av en sammanfattning.

Mycket snart visade det sig att mer detaljerade anvisningar om dombokföring behövdes. Domar och beslut måste kompletteras med en tydlig motivering. Anvisningar om detta gavs i 1558 års recess som stadgade att domar skulle givas "retteligen och klarligen beskrfvit met begge parternis bevisning, saa mand nok kunde blifwe berettet af samme skriftelige dome, hvor sagen seg forloben er, nar den komer ind for koningen och raadet.[54]

[51] Den gavs i Kristian III:s recess daterad 21 december 1551, § 3. Se C G Weibull, "Dombokföringen och häradstingsarkiven i Skåne" i *Landsarkivet i Lund*, red Elisabeth Reuterswärd, del 1, s. 39 f.
[52] Weibull 1987, del 1, s. 39.
[53] Weibull 1987, s. 40.
[54] V.A.Secher, *Forordninger, recesser og andre konglige breve*, I, Kopenhavn 1887–1918 s. 13.

Dessa centralt utfärdade instruktioner för dokumentation av vad som avhandlats vid tingsrätterna har tolkats som exempel på en av statsmaktens metoder för att utöka kontrollen över lokalsamhället. Den iakttagelsen är säkerligen riktig. Det som däremot är mer vanskligt att påstå är att den utökade kontrollen automatiskt skulle innebära försämrad rättssäkerhet för allmogen. Korruption och maktmissbruk förekom även på bynivå. Lokalt bevarad skriftlig dokumentation kunde därför även utnyttjas för att höja rättssäkerheten på lokal nivå.[55]

Socknens tillgång till rättsliga handlingar

Före 1686 fanns på sockennivå kyrkans arkiv. Däri ingick inte allmänna kungörelser såvitt de inte på något sätt rörde kyrkans egna angelägenheter. Detta innebar att statliga påbud och förordningar normalt förvarades långt ifrån de människor de angick. Häraderna var stora, åtminstone i södra Sverige, och omfattade många socknar. Det innebar att det var besvärligt och tidskrävande att få tillgång till en specifik förordning om osäkerhet uppstod om dess innehåll.

Ett partikulärt rättsväsende

Rättsväsendet i Sverige var inte enhetligt under stormaktstiden utan kan betecknas som partikulärt, det vill säga lagarna tillämpades med betydande lokala variationer. Detta har relevans för förståelsen av kungörelsesystemets utveckling. Maria Ågrens studie av institutet "urminnes hävd" visar hur ett sådant rättssystem fungerade i teori och praktik. Hon noterar att den period som ofta kopplats samman med framväxten av absoluta statsmakter samtidigt karakteriseras av ytterst mångfacetterade och flexibla rättsystem. Europas furstar var som regel angelägna om att visa att de styrde i överensstämmelse med gammal, god rätt, samtidigt som de genom olika förordningar aktivt sökte omforma samhället enligt riktlinjer och mål som kunde variera från nation till nation. Den beskrivningen stämmer in på såväl Karl IX som Karl XI enligt Ågren. Resultaten blev en blandning av rättsinfluenser från olika håll, och regionala särdrag kunde till och med förstärkas. Inkorporeringen av före detta danska områden ökade denna mångfald ytterligare. Lokalsamhället kunde få en ganska stark roll, eftersom det var där som kunskapen om vad

[55] I detta sammanhang se Thunander 1993. Han visar att hovrättens tillkomst ökade rättssäkerheten i 1600-talets samhälle där människor förut kunnat dömas till straff utan lag och att likhet inför lagen inte alltid rådde.

som var sedvänja fanns och eftersom rättsapparaten var beroende av att lokalsamhället delade med sig av denna kunskap och gav sitt samtycke.

Det var under samma period som grunden lades för en ny typ av ekonomisk ordning. Den statliga kontrollen och insynen ökade, och det fick som effekt (kanske oavsedd) att det civilrättsliga regelverket reformerades och gjordes mer enhetligt och förutsägbart.

Maria Ågren ser 1680 som ett viktigt gränsår. Före 1680 var det lokala inflytandet över praxis mycket påtagligt vid avgörandet av tvister om jordinnehav. Högre domstolar måste skicka representanter till orten för att skaffa sig kunskap om ägoförhållandena. Ågren tyckte sig kunna se att under tiden efter ca 1680 finns många yttranden som tyder på att lagstiftarna och även kungen hade intresse av att skapa regler som karaktäriserades av att staten fick bättre insyn i vad som skedde runtom i de svenska lokalsamhällena. När det gällde t.ex. uppodlingar fick man inte längre söka lokala lösningar med grannarnas samtycke. Hårdare beviskrav ställdes på den som åberopade urminnes hävd. Ågren noterar att i betoningen av statlig insyn låg samtidigt en betoning av tydlighet och publicitet, som blev ännu tydligare under tidigt 1800-tal.[56] Hon menar:"Även om mycket av det som skrevs om urminnes hävd i 1734 års lag inte var alldeles nytt i sak, så innebar det ändå en stor förändring att reglerna nu samlades på ett ställe (i 1734 års lag) ty där var de mer tillgängliga för alla. Vad som var rätt blev därmed mer tydligt och entydigt. Tidigare hade lagen varit oklar i det att jordabalken kunde anses säga en sak och byggningabalken en annan. I och med den nya lagen blev det lättare för var och en att ta reda på och förstå vad som gällde. Bestämmelser som kommit ur bruk uteslöts ur lagen, giltiga bestämmelser som ditintills bara funnits i förordningar infogades och lagen ändrades på punkter där praxis förskjutits genom sedvänja eller riksdagsbeslut, "så att allt må bringas i god ordning."[57]

Maria Ågren betonar särskilt betydelsen av att reglerna i samhället blev tydligare och deras effekter – förmodligen – mer förutsägbara. Kunskapen om det rätta gjordes mer allmänt tillgänglig, samtidigt som domstolarna började göra sig mindre beroende av den lokala kunskap om ägoförhållanden vilken tidigare varit så viktig. Hon noterar att detta var något som inte bara skedde på det fastighetsrättsliga området. Man kan även se t.ex. avskaffandet av edgärdsinstitutet och dess ersättande av den legala bevisteorin (år 1696) som uttryck för att det fanns en ambition att ersätta en viss typ av lokal kunskap (om vem som var skyldig) med en annan typ av kunskap, som växte fram ur en process där man vägde två oberoende vittnens uppgifter mot varandra. Sammanvägningen gjordes av domstolen, som därmed började

[56] Ågren 1997, s. 269
[57] Ågren 1997, s. 269

kontrollera vad som skulle gälla som sanning på ett helt annat sätt än vad som tidigare varit fallet.

Ågren konstaterar i sin sammanfattning av de tendenser hon kunnat mejsla fram i sina studier att det är viktigt att lyfta fram att den ökade formella och statsauktoriserade kontrollen innebar bättre insyn och större förutsägbarhet för individen, inte bara för statsmakten. Hon poängterar att det sena 1600-talets lagstiftare medvetet önskade gynna inte bara statens intressen utan även den enskildes.

Hon ställer även frågan om varför den gamla ordningen med lokalt inflytande valdes bort till förmån för det nya förfaringssättet. En viktig förklaring var att det under sent 1600-tal fanns en uppfattning om att urminneshävdreglerna missbrukades och även utnyttjades, t.ex. av adeln i maktkampen mellan kungamakt och adel. Man "uppfann" traditioner, där sådana inte fanns för att därmed bättre kunna hävda sin rätt.[58]

Ågren påminner om att man för en förståelse av perioden också måste väga in hur minnesbaserade, talspråkliga kulturer fungerar och hur dessa förändras, när skrift blir den dominerande kommunikationstekniken.

Krav på tillgång till förordningar

Under 1600-talet framförde bondeståndet vid upprepade tillfällen krav på bättre tillgång till offentlig information. Detta var inte något unikt för Sverige utan skedde även i andra europeiska länder. Andreas Würgler finner i sin undersökning av allmogemotstånd och uppror i Sydtyskland och Schweiz 1691–1784 att ett av de viktigaste krav som allmogen ställde var offentlighet kring det politiska styret. Allmogen krävde att grundlagar och privilegier skulle tryckas, att lagstiftning och kamerala längder skulle vara offentliga – allt för att skapa garantier mot godtycklighet i det politiska styret, för att garantera att styret skulle vara rationellt, rättvist och offentligt.[59] För allmogen var tillgång till beslut och regelverk ett sätt att skydda sig mot godtycke och förtryck. Marie Lennersand finner i sin undersökning av kommissionernas verksamhet under 1680-talet att böndernas klagomål i stor utsträckning gällde pålagor som tagits ut under tvivelaktiga former. En anledning till att tjänstemännen kunde missbruka sin ställning var att bönderna hade svårt att ta reda på vad som egentligen krävdes av dem enligt gällande bestämmelser. Om allmogen undanhölls information om vilka påbud som hade gått ut, hade den naturligtvis svårt att känna till sina rättigheter.[60]

[58] Ågren 1997, s. 270

[59] Andreas Würgler, *Unruhen und Öffentlichkeit. Städtische und ländliche Protestbewegungen im 18. Jahrhundert.* Tübingen 1995. (Rec. av Pär Frohnert i Historisk Tidskrift 1998:1, s. 152–153).

[60] Lennersand 1999, s. 245.

Tillgång till de förordningar som reglerade allmogens egna rättigheter och skyldigheter kunde fungera som ett vapen mot oärliga tjänstemän. Bonden kunde (åtminstone teoretiskt) hänvisa till gällande förordning om han riskerade att bli utsatt för en kränkning. Därför började bönderna i riksdagen att ställa krav på att förordningar som gällde dem skulle tryckas. Vid riksdagen 1668 tackade "vij af Allmogen underdånigst" Kongl Maj:t för att denne lovat att "förmedelst een wiss Förordning stadga och påbiuda, så wäl om tijden som andre omständigheter, wid wåre uthlagors uthkräfwiande kunna hända, och till afskaffande af all orättwisa och egennyttige undersleef på thet högsta tiäna."[61] Fyra år senare anhöll bondeståndet "om någon tryckt Förordning huru mycket the äro skyldige at Gifwa sine Siälesöriare wid Troloffningar, Bröllop, Barnsdoop, Kyrckiogångar, Begrafningar och Lijkstool, särdeles huru många huus och af hwad stoorleek och kostbarheet the äro skyldige på prästegårdarne at underhålla".[62]

Kungl Maj:t sade sig inte vara ovillig att åstadkomma en sådan förordning men ville vänta med det tills den nya kyrkoordningen var klar. Därför hoppades han att allmogen ville nöja sig till dess med att "blifwa wid sin gambla Sedwana uthi een och annan Persedels afgifft". Han rådde allmogen att försöka komma överens med sina själasörjare och om det inte var möjligt att vända sig till biskop och konsistorium. Denna resolution kan tjäna som exempel på att det fanns tillfällen då allmogen ansåg sig ha mer att vinna på rikstäckande förordningar än på lokal sedvänja. Centraliseringsprocessen mötte inte alltid lokalt motstånd, det fanns tillfällen då allmogen hoppades att Kungl Maj:t skulle värna dess intressen bättre än vad den lokala eliten gjorde.[63]

Det är möjligt att Kungl Maj:t hoppades att en mer allmän tillgång till gällande lagar och förordningar skulle leda till en minskning av suppliker och besvär. Den ökade kunskapen om förordningar skulle teoretiskt avskräcka tjänstemän från ämbetsmissbruk eftersom allmogen inte var lika okunnig som tidigare. Samtidigt skulle allmogen upphöra att klaga utan att ha verkligt skäl till det.

[61] Stiernman, andra delen, s. 1641, § VII.
[62] Stiernman 1729, del 2, s. 1644.
[63] Se t.ex. K Maj:ts resolution på allmogens besvär § III, 1672, Stiernman, s. 1644.

Sammanfattning

Det 1600-talssamhälle i vilket kungörelsesystemet fick sin första reglerade form, hade vissa drag som hade betydelse för systemets effektivitet och logik. De kan summeras på följande sätt:

1. Det fanns i samhället i regel en positiv inställning till lag och ordning. Det gällde inte bara för de mer priviligierade; även allmogen som hade behov av en viss förutsägbarhet, en viss ordning. Laglöshet var inte ett önskvärt tillstånd. "Lagen" var av allt att döma något man hade en positiv inställning till och utnyttjade för egna behov också bland allmogen. Statsmakten å sin sida hade – också under enväldets tid – ett behov av att legitimera sig med lagens och rättens hjälp, och en sådan legitimering kunde inte ske om inte lagarna i viss mån stod ovanför/utanför politiken.[64]
2. Formaliseringen av kommunikationen med allmänna kungörelser infördes i ett samhälle där både allmoge och ståndspersoner av tradition synnerligen aktivt bevakade sina rättigheter och klandrade alla kränkningar.
3. Det handlar om ett samhälle präglat av ett regelbundet återkommande missnöje över bristande rättssäkerhet vilken ledde till en mängd klagomål på alla nivåer.
4. Samtliga ständer framförde krav på bättre information om rättigheter och skyldigheter.
5. Fogdarna, som före 1686 haft huvudansvar för att läsa upp de allmänna kungörelserna, åtnjöt inte alltid allmänhetens förtroende, eftersom 1600-talets makt- och militärstat alltmer tvingat dem att utföra ofta ganska obehagliga uppgifter i en tid av ständigt ökade krav på resurser. Förändringen i ansvaret för kungörelserna från fogden till prästen kan tolkas som en del i försök som gjordes för att lösa en hotande legitimitetskris för Kronan.
6. Förändringen i *plats* för kungörandet utgör en signal om fler förändringar i relation mellan överhet och undersåte. Det kan handla om ett sätt att tydligt demonstrera att nya författningar inte är förhandlingsbara. Man förhandlar inte under en gudstjänst. Men förändringen vittnar också om behov av tätare kommunikation. Det centrala och lokala kommer i framtiden ha tätare kontakt.

[64] För diskussion om lagens roll i samhället se bl.a. Thompson 1977, s. 263 och Österberg 1987, s. 473 f.; se även Österberg 2000, s. 16 ff.

7. Samhället hade ännu en delvis muntlig kultur samtidigt som interaktionen stat-folk också innefattade en strid ström av skrivelser åt båda håll. Både den politiska kulturen och rättssäkerheten krävde å ena sidan muntlig information, å andra sidan text som arkiverades. Kungörelsesystemet tillgodosåg båda aspekterna.

Vi lämnar nu regelverk, historisk kontext och kungörelsesystemet som teori för att undersöka praktiken.

4 Predikstolen som massmedium

I föregående kapitel har undersökts hur kungörelsesystemet skulle fungera i regelverket. Nu är det dags att närmare studera dess innehåll och funktion i praktiken. Vad blev kungjort en "typisk" söndag i en landsbygdsförsamling? Vad handlade kungörelserna om? Vem hade utfärdat dem? Blev verkligen alla centralt utfärdade kungörelser upplästa? Hur lång tid tog det innan en kungörelse blev uppläst?

Inledningsvis behövs en kort orientering om den rikspolitiska situation som rådde vid denna tid. Fred rådde i riket men det innebar inte att kriser saknades. De centralt utfärdade kungörelserna härrörde från en ny regim. Ett maktskifte hade ägt rum på 1765–1766 års riksdag, då mösspartiet med stor majoritet slog ut hattarna. Riksdagen varade i hela 21 månader, längre än någon annat ståndsmöte i svensk historia. Maktskiftet resulterade i en radikal omläggning av såväl hattarnas merkantilistiska finanspolitik som utrikes- och försvarspolitiken. De ansvariga för den gamla politiken blev inte bara avsatta från rådsposter utan även straffade för vad som ansågs som ett brottsligt förfarande med motiveringen att de hade skadat rikets intressen. Ett politiskt maktskifte var inte en smärtfri affär under 1700-talet. De nya makthavarna genomförde ett sträng sparsamhet för att råda bot på de ekonomiska svårigheter som landet råkat i. Pommerska kriget som pågått mellan 1756 och 1763 hade förstört ekonomin. Staten hade blivit beroende av stora lån och när sedan en internationell handelskris inträffade vid krigsslutet gick många företag omkull. De beslut och förordningar som kungjordes 1767 är ett resultat av den stormiga riksdagen och det krisprogram som där genomdrevs.[1]

Vi inleder vår undersökning med ett besök i Gårdstånga församling den 15 mars 1767 (andra söndagen i fastan). Valet har fallit på Gårdstånga av det enkla skälet att det i den församlingens kyrkoarkiv har bevarats en förteckning över upplästa kungörelser. Denna är en förutsättning för att vi med någorlunda säkerhet ska kunna rekonstruera systemet i praktiken.[2]

Vi vill nu bilda oss en uppfattning om vad vi kunde hämta för slags kunskap genom att lyssna på kungörelserna en helt vanlig söndag. Vi bänkar oss därför i kyrkan och deltar i gudstjänstfirandet. När gudstjänsten närmar sig slutet, men innan välsignelsen ska läsas, förklarar prästen från predikstolen att han skall läsa kungörelserna. Församlingsborna är vana gudstjänstbesökare och därför väl förtrogna med den rutin som läsningen utgör. De vet

[1] Sten Carlsson, "De yngre mössorna vid makten", *Den svenska historien*, Stockholm 1967, del 6, s. 288 f.

[2] Förteckning över upplästa kungörelser, Gårdstånga kyrkoarkiv, vol. J:4, LLA.

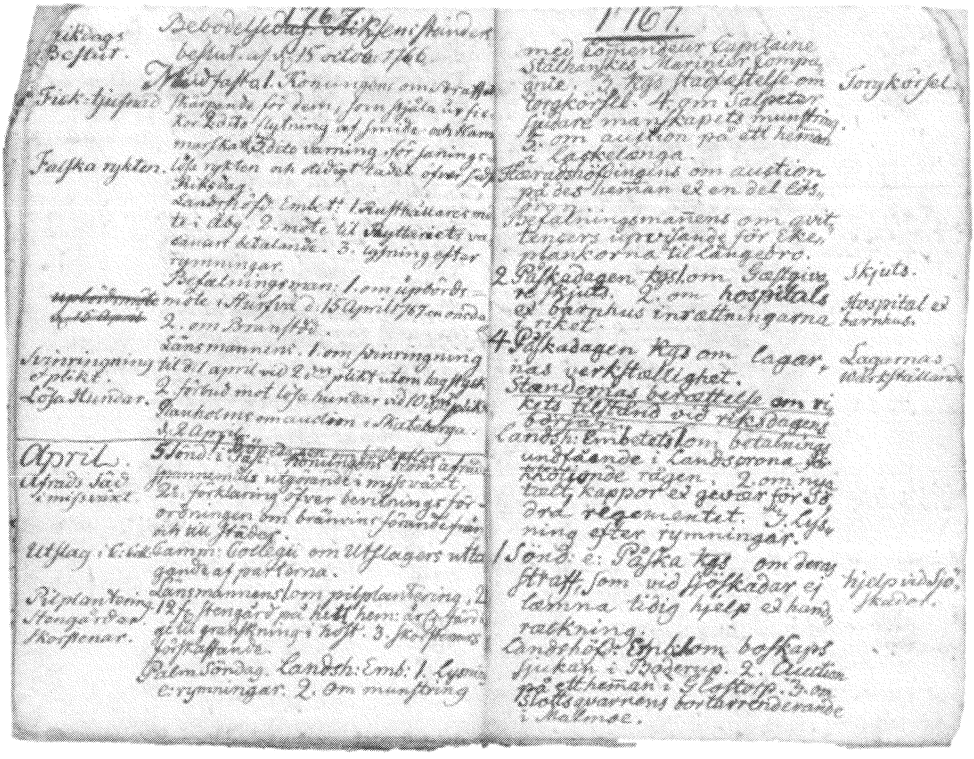

Kopia av sida i Gårdstånga församlings förteckning över upplästa kungörelser, (Gårdstånga kyrkoarkiv, vol J:4, LLA).

också ungefär vilken typ av innehåll som är att vänta av de olika slagen av kungörelser. De blir upplästa i den ordning som anges i kyrkolagen och som även specificeras i senare föreskrifter.[3] Ordningen i kungörelseläsningen kan jämföras med det sätt på vilket innehållet i en tidning är strukturerat. Man vet var i tidningen artiklar med olika slags innehåll kan sökas.

Först lästes kungliga förordningar, därefter kungörelser ifrån kungliga hovrätten och kollegierna, landshövdingeämbetet och domkapitlet. Därefter läste prästen upp magistraters och domares kungörelser samt rådstugurätters och tingsrätters eventuellt utfärdade förbud. Sedan lästes kronobetjäningens ämbetskungörelser som i sin tur följdes av enskilda personers meddelanden om t.ex. upphittade och förlorade saker, auktioner, betalningar för det man ropat in på auktion mm. Därefter kungjorde prästen det som rörde gudstjänsten, kyrkan och församlingen; upplysningar om när högtids-, böne- och helgdagar inföll i veckan, när veckopredikningar och förhör skulle hållas, när nattvard skulle äga rum, kollekter som skulle samlas in kommande söndag eller högtidsdag; uppgifter lämnades om vad som influtit till kyrko- och fattigkassorna, om tidpunkt när sockenstämma skulle hållas m m. Allra sist kungjorde prästen om någon i församlingen stod uppenbar kyrkoplikt.

Söndagen den 15 mars 1767 inleddes läsningen med kungens förordning om seglationsfrihet för lantmannen,[4] en förordning som tillät fri bondeseglation på alla orter inom riket. Detta var ett beslut som var efterlängtat av bönder och fiskare på många orter som dessförinnan tvingats avyttra sina varor i vissa städer. Det är tveksamt om gårdstångaborna hade något särskilt intresse av den förordningen. Många slölyssnade sig förmodligen igenom uppläsningen som tog lika lång tid som det tar att läsa ∫ sida tryckt skrift.

Därpå följde ytterligare en kunglig förordning som var något längre. Den gällde kronofogdars skyldigheter och ansvar vid utmätningar. Kronofogdarna varnades i den för att dröja för länge med att verkställa en beslutad utmätning. Dröjsmålet var ofta till förfång för borgenärerna. Nu fastställdes en tidsfrist på högst tre månader. Om en kronofogde dröjde längre än så, kunde han själv bli tvingad att betala det belopp han skulle ha utmätt![5]

Den tredje kungörelsen härrörde från kommerskollegium som tillkännagav tillstånd för arbetare inom finare metallmanufaktur att slå sig ner i vissa

[3] Den ordning som var utfärdad för kyrkobetjäningen i Linköpings stift, kap.4, §32 rekommenderades som rättesnöre för rikets präster och publicerades därför i *Handbok uti svenska Kyrko-Lagfarenheten*, utg av Christian Wåhlin, Stockholm, 1824. Den ordning som angavs där, följdes genomgående i Gårdstånga sockens register över upplästa kungörelser 1762– 1815. Den angivna ordningen följdes alltså redan under 1700-talet.

[4] Kungl Maj:ts kungörelse, angående den landtmannen i gemen förunnade seglationsfriheten inom riket till dess varors och afvels afsättande, utfärdad den 20 november 1766. Årstrycket. Modée del VIII, s. 7411–7412.

[5] Kungl Maj:ts kungörelse angående kronofogdars skyldighet och ansvar vid utmätningar, utfärdad den 11 december 1766. Årstrycket. Modée del VIII, s. 7599–7600.

städer. Det meddelandet lär knappast ha intresserat någon i Gårdstånga. Efter dessa tre följde landshövdingeämbetets kungörelser, och dessa bör församlingsborna ha funnit mer angelägna. Redan den första var spännande. Den gällde stölder av en mängd kanonkulor som legat travade i kulstaplar under bar himmel på Landskrona fästning. Allmänheten varnades i hårda ordalag från att köpa någon sådan kanonkula.[6]

Därnäst upplästes vad vi skulle beteckna som en annons om trädgårdsfrön, som kunde köpas hos trädgårdsmästare Lars Lundberg på Viderups gods (Vidarp). Han hade fått hem en mängd olika frön av allra bästa slag från Holland.[7] Den kungörelsen måste ha varit betydelsefull för trädgårdsintresserade i en tid då import av frön var sällsynt. Reklamen åföljdes av allmänna efterlysningar av rymlingar. Dessa efterlysningar torde till en del ha fyllt samma sensationsfunktion som innehållet i vår moderna kvällspress. Denna söndag redogjordes för sju efterlysningar. Den första gällde en 31-årig soldat som rymt från garnisonen i Landskrona där hans regemente då var förlagt (Jönköpings regemente, Wista kompani.) Vi får veta att han var stor till växten, rödlagd i ansiktet, hade brunt hår och bruna ögonbryn och att han vid avvikandet var klädd i en grå vadmalsrock, blå väst, skinnbyxor med flata tennknappar, grå strumpor och runda skor. Han hade även haft med sig en blå kappa, en koppardryckesflaska och en ränsel av läder. Bland de övriga efterlysta fanns ytterligare en soldat från Kronobergs regemente som hade rymt från garnisonen i Kristianstad. Hans signalemente kungjordes liksom alla de övrigas i den mån det var känt. De övriga rymlingarna hade begått något slag av brott utöver själva avvikandet. Kyparen Peter Östberg hade rymt från sin tjänst i Stockholm sedan han avslöjats för förskingring, olaglig handel och otrohet mot sin arbetsgivare. Ett enligt den tidens syn ännu värre brott hade drängen Sven Olsson från Kalmar län begått. Han hade befunnits skyldig till tidelag, och det brottet var belagt med dödsstraff. Ytterligare en rymling kom från Kalmar län, nämligen en artillerihantlangare Lars Larsson Lustig som olovligen hade avvikit och tagit med sig ett svart sto. Signalemente lämnades både på Lustig och stoet. Man fick också veta att han uppgav sig vara fältskär och ägnade sig åt åderlåtning av hästar och boskap. Ett par judar som livnärde sig på uppvisning av trollerikonster ("taskspelerikonster") efterlystes för att kunna förpassas ur riket eftersom deras näringsgren var förbjuden. Slutligen meddelades att en kopparslagarlärgosse i Ängelholm hade rymt sedan han avslöjats som tjuv.

Efterlysningarna var nu avklarade och därmed kanske den för flertalet

[6] Kungörelse utfärdad den 18 februari 1767, Malmöhus länskungörelser 1765–1769, LLA:s bibliotek.

[7] Kungörelse utfärdad den 18 februari 1767, Malmöhus länskungörelser 1765–1769, LLA:s bibliotek.

åhörare mest spännande delen av kungörelserna. Därpå följde uppgift om de auktioner som skulle äga rum i länet. De som kungjordes av länsstyrelsen var i regel exekutiva även om en del frivilliga också förekom. Denna söndag kungjordes det att auktion skulle äga rum efter avlidne kyrkoherden Bagger i Stora Harrie prästgård. Silver, koppar, mässing, tenn, malm, järnvaror, gång- och linkläder, hästar, får, svinkreatur m m. skulle säljas där den 12 mars. Personer som hade något att fordra eller var skyldiga sterbhuset något uppmanades att anmäla detta till auktionsförvaltaren och se till att detta likviderades. På Arendala (herrgård utanför Lund där auktioner på boskap ofta förrättades) skulle auktion hållas den 16 och 17 mars på olika slag av lösöre, husgeråd och kreatur såsom oxar, får, utvalda kor av holländsk ras, hästar, svin m.m.

Landshövdingeämbetet hade fler ärenden att kungöra och en del av dem kan knappast ha välkomnats av åhörarna. Efter auktionerna läste prästen upp en kungörelse författad av landshövdingen, som i sin tur blivit ombedd att se till att ett beslut fattat vid föregående riksdag blev verkställt. Det gällde fyllandet av vakanser vid armén till lands och sjöss. Rust- och rotehållare var skyldiga att göra detta enligt sina kontrakt. Skulle någon underlåta att inom viss tid skaffa ny häst eller karl till en sådan vakans, skulle han vara skyldig att betala karlens hela lön och kostnaden för underhåll av en häst dubbelt upp.[8] Berörda rust- och rotehållare i församlingen torde ha tvingats agera snabbt på den kungörelsen.

Nästa uppläsning gällde utfallet av årets markegångstaxa som hade blivit fastställd. Den informationen hade mycket stor ekonomisk betydelse, ty den låg till grund för hur de faktiska kvantiterna av naturabetalningen av alla slags skatter och avgifter skulle beräknas. (Bönderna bör ha visat samma intresse för en sådan kungörelse som människor i dag ägnar åt riksbankens besked om höjningar och sänkningar av räntan.) Därmed kunde bönder som lämnat spannmål till Landskrona magasin få besked om penningvärdet av sina leveranser och få kvitton på det.[9]

Därpå följde ytterligare ett par kungörelser rörande auktioner: den ena utfärdad den 3 mars rörande utsockne frälsehemmanet nr 5 ∫ Gummarp som tillhörde kronobefallningsman Ståhl; den andra gällde gästgiveriet i Mörarp som skulle säljas med tillhörande kronoskattehemman nr 6 1/3 mantal Mörarp och ett gatuhus, som gjorde dagsverken, samt hästkvarn till husbehov. En närmare beskrivning av ägorna och deras avkastning ingick i kungörelsen. Den sista av landshövdingeämbetets kungörelser gällde en förrymd ryttare från Södra Skånska regementet.

[8]Kungörelse utfärdad den 4 mars 1767, Malmöhus länskungörelser 1765–1769, LLA:s bibliotek..

[9] Kungörelse utfärdad den 24 februari 1767, Malmöhus länskungörelser 1765–1769, LLA:s bibliotek.

Om några lysningar av kyrklig karaktär kungjordes den söndagen vet vi inte ty, de har inte registrerats i den bevarade förteckningen. Den sista kungörelsen som upplästes denna dag enligt förteckningen var utfärdad av häradshövdingen och gällde tingsterminen som uppgavs börja den 12 maj. Den upplysningen var viktig för de församlingsbor vilka hade ärenden som behövde avgöras vid tinget.

Den bevarade förteckningen över upplästa kungörelser upptar inga meddelanden från enskilda personer. Detta bör inte uppfattas som bevis på att sådana inte blev lokalt kungjorda. Att de inte registrerades berodde enbart på att de saknade intresse för myndigheterna och inte heller hade någon judiciell betydelse. Prästerskapet hade emellertid redan enligt 1571 års kyrkoordning givits tillstånd att kungöra vad som blivit upphittat eller borttappat. En del sådana meddelanden blev under 1700-talet kungjorda genom landshövdingeämbetets försorg, men det skedde endast om den enskilde hade råd att betala för en sådan efterlysning. De som vände sig direkt till prästen för hjälp med efterlysningen av det borttappade eller ägaren till det upphittade behövde inte betala. Vanligast var att kungörelser av detta slag gällde grisar, kor eller hästar som sprungit bort.

Gårdstånga-förteckningen innehåller inte heller information om uppläsning av gamla kungörelser som skulle upprepas en eller flera gånger varje år. Sådana kungörelser skall närmare skildras nedan.

När allt detta kungörande var gjort läste prästen välsignelsen och därmed kunde församlingsborna resa sig upp och lämna kyrkan. Totalt hade 13 meddelanden blivit kungjorda den här dagen om vi räknar alla efterlysningarna som en enda kungörelse. Läsningen bör ha tagit ungefär en halv timme i anspråk, det vill säga den tid det kan ha tagit att läsa upp ca 10 sidor tryckt text.

Fanns det något i meddelandenas innehåll som kan förklara varför bondeståndet stred så hårt långt in på 1800-talet för att bibehålla kungörelsesystemet? Kändes det verkligen så angeläget att varje söndag tvingas lyssna till högläsning av en mängd förordningar och påbud, samtliga utfärdade av överheten? Kunde den information som blev kungjord verkligen intressera gemene man? Vad handlade kungörelserna om närmare bestämt, vilka behov fyllde de? I riksdagsdebatten vid 1800-talets början talade sig bönderna varma för det stora värde de ansåg kungörelserna besitta. Först när vi vet mer om vad kungörelserna rörde kan vi närma oss de frågor som ställdes i inledningskapitlet, nämligen om allmänheten genom kungörelserna kunde få kunskap om olika slags förhållanden i samhället.

En halvtimmes kungörelseläsning – det motsvarar längden på ett nyhetsprogram i radio eller TV idag. Och det lär inte vara av en slump som den tidsmängden har avsatts för den typen av nyhetsförmedling. Förmodligen är det ungefär så länge som människor förväntas aktivt kunna lyssna på uppläs-

ning av meddelanden med blandat innehåll. Den tidsgränsen kunde hållas ganska ofta under 1700-talet, även om vissa kungörelser var så långa att de helt sprängde den tidsramen. Längden och mängden har betydelse. Blir mängden alltför stor och innehållet alltför enformigt till sin karaktär, torde åhörarna tappa förmågan till koncentration och då kan de inte längre ta innehållet till sig. Det ingen lyssnar till får ingen effekt, om en sådan varit avsedd. Det effektiva och flerfalt övervakade och kontrollerade system som kungörelsesystemet utgjorde bör ha varit avsett att nå allmänheten. När man försöker tänka sig in i åhörarens situation bör man också ta hänsyn till att det för allmogen sällan fanns alternativ till lyssnandet i kyrkan. I brist på alternativa nyhetsorgan var det kanske värt att spetsa öronen under uppläsningen, om inte för annat så för att ha något att diskutera med grannarna på väg hem från gudstjänsten.

Var kungörelserna som upplästes i Gårdstånga den 15 mars 1767 då representativa för det året? I förteckningen över vad som blev uppläst under hela året 1767 har totalt 271 kungörelser registrerats. I den summan ingår då som nämnts inte de årliga kungörelserna som upprepades. Antalet som lästes upp varierar en del, vissa söndagar lästes fler, andra färre. Till en del torde detta ha berott på längden av de olika förordningarna och plakaten. Men den 15 mars 1767 framstår knappast som särskilt avvikande.

Hur länge dröjde det innan en kungörelse blev uppläst i Gårdstånga?

Det var i första hand utfärdaren som avgjorde hur snabbt eller långsamt informationsspridningen skulle ske. Detta kan avläsas i länsstyrelsernas diarier över inkomna skrivelser från Kungl Maj:t respektive de centrala ämbetsverken. I diarierna noterades normalt datum för skrivelsernas avsändande från Stockholm, datum då de ankom till länsstyrelsen samt slutligen datum då de skickades vidare till magistraterna i städerna och kronofogdarna på landsbygden för distribution till pastoraten för publicering från predikstolarna. Normalt skickade länsstyrelsen inkomna kungörelser vidare redan samma dag som de ankommit. Sedan kunde det dröja upp till 14 dagar innan de blev upplästa. Läsningen kunde ju endast ske på söndagar och i samband med de stora helgdagarna då gudstjänster också ägde rum. Under 1767 dröjde det alltid minst 10 dagar från det att en kungörelse från Stockholm hade nått Malmö tills den blev uppläst i Gårdstånga.

I ett fåtal fall fördröjdes uppläsningen ända upp till åtta veckor från det kungörelserna nått Malmö tills de offentliggjordes i Gårdstånga. Jag har undersökt dessa fall närmare. Det gäller tre kungörelser som fördröjdes onormalt länge sedan de ankommit till församlingen, det vill säga, prästen läste

dem inte omedelbart (vid första gudstjänsttillfället) utan fördröjde offentliggörandet. Den första kungörelsen innehöll "ständernas redogörelse för rikets tillstånd vid riksdagens början". Den relationen hade tryckts den 10 november 1766 och nådde länsstyrelsen i Malmö den 12 februari 1767, men blev inte kungjord i Gårdstånga förrän den 19 april.[10] Det rör sig om ett 20 sidor långt dokument, och den typen av kungörelser skickades i regel med långsam postgång eftersom det inte rörde någon angelägenhet som krävde omedelbar åtgärd från allmänhetens sida. Berättelsen bestod av en svidande kritik av den föregående regeringen och dess politik. Den andra kungörelsen var förordningen till "befrämjande av lagarnas behöriga verkställighet bland rikets ämbetsmän och övriga undersåtar". Den var utfärdad i Stockholm den 12 november 1766 och ankom till Malmö den 16 februari 1767. Därifrån skickades den vidare den 16 respektive 19 februari, men också den blev kungjord i Gårdstånga först den 19 april 1767. Den tredje och sista kungörelsen som allvarligt fördröjdes lokalt var lantmäteriförordningen som nådde Malmö den 2 juli men inte blev uppläst i Gårdstånga förrän den 9 augusti samma år.

Dessa tre fall rör förseningar som uppstått på lokal nivå. Många andra förseningar finns också, men de har uppstått på central nivå. Kungl Maj:t har då bedömt att utskicket av någon förordning eller kungörelse varit mindre brådskande och förseningar på upp till ett halvt år har inte varit ovanliga. När förseningen uppstått på lokal nivå har det alltid rört kungörelser som varit mycket långa, men samtidigt varit av sådan art att de inte krävt omedelbara åtgärder av folket. De har varit rent informativa. Två av de ovannämnda handlingarna utgjorde politisk propaganda och var avsedda att motivera de åtgärder som de nya makthavarna i rådet och sekreta utskottet påbjöd. Det som är anmärkningsvärt är att de överhuvudtaget blev kungjorda och att de skickades ut snabbare än t.ex. riksdagsbeslutet och resolutionerna om allmänna besvär!

Även brådskande kungörelser kunde bli fördröjda, men då rörde det sig normalt om besvärliga förhållanden i postgången på vintervägar. Den 2 mars 1767 utfärdades i Stockholm en "kungörelse och varning till förekommande av sanningslösa ryktens utspridande". Den nådde Malmö den 16 mars och skickades samma dag vidare för att slutligen bli uppläst i Gårdstånga söndagen den 29 mars. I det fallet fanns det uppenbarligen ett starkt intresse från

[10] Anteckningarna om kungörelsernas avsändande från Stockholm och ankomst i Malmö och utskick till kronofogdarna för distribution till pastoraten finns noterade i Malmöhus läns landskanslis diarium, vol. B I a:43. LLA. Datum då det faktiska kungörandet ägde rum finns noterad i Gårdstånga-förteckningen i Gårdstånga kyrkoarkiv, vol. J:4, LLA.

regeringens sida att snabbt nå ut till hela befolkningen. Ändå dröjde det 27 dagar. Vintervägslaget kan möjligen ha påverkat tidsutdräkten.[11]

Det finns dock exempel på snabbare distribution. Kungörelsen om attentatet på Gustav III natten mellan den 16 och 17 mars 1792 blev uppläst i Gårdstånga inom loppet av 14 dagar, trots att den måst skickas från Stockholm på mörka vintervägar. Den skickades från Stockholm den 17 mars och nådde Malmö den 24 mars. Följande söndag, dvs den 1 april blev den uppläst för gårdstångaborna. Förmodligen hade den nått prästen i Gårdstånga redan den 25 mars som var en vardag. Kungen levde då fortfarande, men när gudstjänsten då kungörelseläsningen ägde rum söndagen den 1 april, hade han hunnit avlida.[12]

Min slutsats är att de centrala myndigheterna, dvs främst Kungl Maj:t, bestämde hur snabbt eller med vilken fördröjning de olika typerna av kungörelser borde offentliggöras vid gudstjänsterna. Vissa bedömdes som brådskande, andra hade låg prioritet. Till dessa senare hörde bl a det så kallade riksdagsbeslutet (den sammanfattning av alla riksdagens beslut som ställdes samman i slutet av varje riksdag) samt Kungl Maj:ts resolutioner om de allmänna besvären. Det dröjde i regel ett halvt år innan dessa nådde varje kyrka. I Kungl Maj:ts kansli fattades beslut om när varje utskick skulle ske. Landshövdingeämbetet tycks alltid ha vidarebefordrat centralt utfärdade kungörelser samma dag som de ankom eller dagen efter. Detta framgår tydligt av diarierna över ankomna och avgångna skrivelser i Malmöhus läns landskansli.

Landshövdingeämbetets egna kungörelser blev alltid upplästa vid första gudstjänsttillfället efter det att de ankommit till pastoratet.

Skickades alla centralt utfärdade kungörelser till Gårdstånga?

Den första frågan som skall ställas är om *alla* centralt utfärdade allmänna kungörelser skickades till Malmöhus län för offentliggörande i dess kyrkor eller om det rörde sig om ett regionalt anpassat urval. För att undersöka detta har Gårdstånga församlings register över allt som blev uppläst 1767 jämförts med Modées utdrag ur handlingar, plakat, förordningar och resolutioner som utgavs 1767. En del av 1767 års kungörelser hann inte bli upplästa förrän 1768 i Gårdstånga, varför kontrollen har utsträckts till det året.

Enligt Modée utfärdades sammanlagt 43 förordningar m m år 1767.[13]

[11] Malmöhus läns landskansli, diarium över ankomna skrivelser 1767, vol. B I a: 43, samt Gårdstånga-förteckningen, Gårdstånga kyrkoarkiv, vol. J:4, LLA

[12] Malmöhus läns landskansli, diarium över ankomna skrivelser från Kungl Maj:t 1792, vol. B I a: 68 samt Gårdstånga-förteckningen, Gårdstånga kyrkoarkiv, vol. J:4, LLA.

[13] Modée, del VIII, (1774) opaginerat register över utkomne publique handlingar mm år 1767 i volymens början.

Jag har då uteslutit kungörelser som utfärdats av kungl slottskansliet samt av borgmästaren och rådet i Stockholm, eftersom dessa utryckligen gällde Stockholms stad och inte hela riket. Däremot är kungörelser rörande Finland inkluderade bland de 43. Jag fann att endast 23 av dem, det vill säga ungefär hälften, blev upplästa i Gårdstånga.[14] Vad var det som gårdstångaborna gick miste om? Urvalet gjordes varken i Gårdstånga eller på länsstyrelsen i Malmö, utan skedde redan i Stockholm. Det framgår av diarierna över inkomna skrivelser i Malmöhus läns landskansli. De 20 som inte nådde skånsk landsbygd visade sig alla rikta sig till en begränsad yrkesgrupp eller geografisk ort, vilket framgår av följande exempel.

Kommerskollegiet kungjorde t.ex. hur exportpremier för sillfångster som utskeppats 1765 skulle beräknas. Sådant har tydligen inte berört den stora allmänheten på landsbygden. Svea Hovrätt utfärdade brev om arbetsmetoder som skulle tillämpas för att förkorta rättegångar samt flera andra anvisningar till sina ledamöter angående meritlistors insändande, om hur sakören vid städer och verk skulle utgå i speciemynt och slutligen om hur man skulle åtala domare som begått fel då vittnesmål skulle avläggas. Några av Kungl Maj:ts förordningar rörde endast specifika delar av riket. Det gällde t.ex. en metod för hemmansdelning som utnyttjades i Västernorrland där barn genom lottkastning delade ett hemman mellan sig medan föräldrarna fortfarande levde. En annan förordning gällde sätt att förhindra att hela älgbeståndet i Västernorrland blev utrotat. Justitiekanslern utfärdade också en del kungörelser som inte nådde Gårdstånga. De var alla riktade till fiskaler med befallning att dels aktivt ingripa för att hindra spridning av "sanningslösa rykten" och dels kontrollera att budkavleförordningen av 1743 verkligen blev kungjord från predikstolarna. Vissa kungörelser som rörde krigsmakten blev inte heller allmänt kungjorda. De gällde t.ex. uniformen för generaler i arméen, instruktion för "mönsterherrar" rörande hur de skulle förrätta generalmönstringar, hur uppbörden för generalförrådskassafonden skulle redovisas (gällde även landshövdingar) samt vissa "omständigheter vid accorder och pensioner i Arméen". Kommerskollgium utfärdade det året flera brev angående hur hallstämplingen av importerat toppsocker och tobak skulle utföras. De breven skickades inte heller till länets landsbygdskyrkor för kungörande utan endast till hallrätterna.

Jag har efter ovanstående kontroll av kungörelser som ej blev upplästa i Gårdstånga dragit slutsatsen att de ej skickats ut för allmänt kungörande därför att de bedömts sakna allmänt intresse. Modée har bemödat sig om att redovisa allt offentligt tryck, inklusive detaljföreskrifter som endast behandlat små enskildheter i specifika yrkesgruppers verksamhetsutövning eller unika förhållanden i specifika geografiska områden i riket. Att så så stor

[14] Gårdstånga kyrkoarkiv, förteckning över upplästa kungörelser 1762–1815, J:4, LLA

mängd som hälften av publikationerna år 1767 skulle undanhållas den breda allmänheten kan tyckas mycket tills man närmare granskar innehållet och finner att det definitivt saknar allmänt intresse för allmogen i en skånsk landsortsförsamling.

I övrigt kungjordes allt. Det bör noteras att generella instruktioner för statliga ämbetsmän alltid kungjordes. Det gällde t.ex. instruktioner för lantmätare, provinsialläkare m fl.

Min slutsats är således att befolkningen på skånsk landsbygd tog del av i stort sett samma information som landsbygdsbor i övriga delar av Sverige vad avser de centralt utfärdade kungörelserna Dessa kungörelser lästes också upp i alla *städernas* kyrkor. De regionalt och lokalt utfärdade kungörelserna var däremot naturligtvis specifika för varje län. Detsamma gällde de kungörelser som utfärdades av magistraterna i städerna och ståthållarämbetet i Stockholm, de offentliggjordes endast inom den egna stadens gränser.

Innehållet i kungörelserna året 1767

I kapitel 1 antyddes att kungörelserna borde kunna användas som källa till kunskap om hur överheten framträdde inför sina undersåtar, hur den önskade bli uppfattad samt – vilket kanske inte behöver vara samma sak, hur den i praktiken framträdde. När och i vilka sammanhang valde den att framträda som befallande, beskyddande, förhandlande respektive informerande? För att närmare belysa dessa frågor skall jag i följande avsnitt undersöka vilka representanter för överheten som överhuvudtaget kommunicerade med allmänheten via kungörelser och i vilken omfattning de gjorde det. Vidare skall analyseras vilka ärenden de behandlade och hur de då valde att framträda. Enligt min hypotes bör överheten uppträda i olika skepnader inför olika slag av frågor. Förordningar och författningar som utfärdas idag har en helt opersonlig, juridisk prägel; statsmakten och regeringen har nu andra kanaler för att påverka allmänheten. Under 1700-talet bör däremot vid behov de allmänna kungörelserna ha använts för att aktivt påverka opinionsbildningen i en eller annan riktning. Kommer maktskiftet 1766 att märkas och på vilket sätt? Och gavs någon information om orsakerna till den nya hårda ekonomiska politiken som initierades?

I de förteckningar över kungörelser som prästerna själva upprättade under 1700- och 1800-talen har kungörelserna alltid grupperats efter utfärdarna, dvs Kungl Maj:t och de centrala ämbetsverken, landshövdingeämbetet, lägre tjänstemän. Samhällets hierarkiska struktur avspeglades alltså tydligt i den ordning som styrde uppläsningen. Den ordningen anger också mycket grovt något om innehållet. Kungl Maj:ts kungörelser dominerades av förordningar och påbud som utfärdats av regeringen. Det innebar att de kunde

behandla alla slags frågor som låg inom regeringens uppdrag enligt regeringsformen. Samma sak gällde för vart och ett av de centrala ämbetsverken, och naturligtvis för kungörelser från de övriga ämbetsmän och tjänstemän som enligt kyrkolagen hade rätt att begagna sig av systemet. Landshövdingeämbetets kungörelser var långt fler än regeringens under 1700-talets andra hälft men dominerades av information om auktioner samt efterlysningar av rymlingar. I övrigt innehöll länskungörelserna information som rörde det praktiska verkställandet av de centralt utfärdade förordningarna och de uppgifter som länsstyrelsen enligt sin instruktion ansvarade för. De lägre tjänstemännen ansvarade för en relativt begränsad del av kungörelserna. Både kronofogden och länsman lät kungöra en del auktioner samt gav detaljerade uppgifter rörande hur och när beslut som kungjorts på högre nivå skulle verkställas på lokal nivå. Till dessa tre kategorier ska läggas en fjärde som hörde till samma höga nivå som Kungl Maj:t, nämligen riksens ständer. Samtliga riksdagsbeslut kungjordes och även vissa andra meddelanden som ständerna önskade göra allmänt kända.

I tabell 1 redovisas den hierarkiska strukturen i kungörelsesystemet samt hur stor mängd kungörelser som utfärdades inom varje kategori.

Tabell 1. Kungörelser upplästa i Gårdstånga 1767. Fördelade på utfärdare.

	År 1767
Riksens ständer	6
Kongl.Majt	43
Kammarkollegium	2
Kommerskollegium	2
Krigskollegium	2
Övriga centrala verk	0
Landshövdingen	155
Kronofogden	24
Häradsskrivaren	1
Mantalskommissarien	1
Häradshövdingen	7
Länsman	25
Övriga	3
Summa	271

Källa: Förteckning över upplästa kungörelser, Gårdstånga kyrkoarkiv, vol. J:4, LLA.

Totalt kungjordes 271 "nya" kungörelser i Gårdstånga år 1767. Till dessa 271 kungörelser måste också läggas de sammanlagt 54 tidigare utfärdade lagar och förordningar som varje år åter måste uppläsas. Om dessa 54 "gamla" författningar läggs ihop med Kungl Maj:ts 43 kungörelser uppgår den kategorin år 1767 till 97 stycken och den totala mängden till 271+54 = 325. Siffran 54 baseras på den förteckning som trycktes av Johan Edman i Uppsala 1769.[15]

Det mest iögonfallande resultatet av sammanställningen i tabellen är att endast ca 20 procent av de "nya" kungörelserna hade utfärdats centralt. De centralt utfärdade vägde emellertid tungt det året ifråga om det kvalitativa innehållet och även ifråga om längden på de upplästa kungörelserna. Om de kungörelser som årligen också upprepades läggs till de centralt utfärdade, stiger andelen till ca 31 procent av alla som upplästes. De övriga nära 70 procent, som härrörde från landshövdingeämbetet och de lägre tjänstemännen, var alltid kortare och hade som i det följande kommer att närmare skildras, delvis en helt annan karaktär.

Jag har valt att i det följande redogöra för innehållet i kungörelserna på en relativt detaljerad nivå, eftersom man inte kan ta för givet att det är allmänt känt vad t.ex. ett riksdagsbeslut eller en bevillningsförordning bestod av under 1700-talet. Detsamma gäller en mycket stor del av de övriga kungörelserna. Analysen ligger alltså på ett kvalitativt plan snarare än ett kvantitativt, även om vissa vagare kvantitativa mått ibland också ges. Denna kvalitativa skildring har i huvudsak koncentrerats på de kungörelser som lästs i Gårdstånga 1767, men i vissa fall har kompletterande exempel hämtats även från andra år.[16] Målsättningen har varit att visa såväl bredd som djup på den information som allmogen erhöll. Först om man övertygas om en sådan variation i kungörelserna och samtidigt kan se att de rörde förhållanden som måste ha varit viktiga för både överhet och folk, står det klart att systemet fungerade på ett sätt som analogivis kan betecknas som ett centralt massmedium.

[15] 1769 års förteckning består av sammanlagt 67 kungörelser men några av dem upprepades en eller flera gånger under året. Jag har räknat kungörelser som lästes t.ex. tre gånger om året som tre olika kungörelser i detta sammanhang, trots att det rörde sig om samma kungörelse.

[16] Uppgifter om vad som kunggjordes i Gårdstånga har tagits från förteckningen i Gårdstånga kyrkoarkiv, J:4, 1762–1815, LLA. Förteckningen innehåller dock bara rubrikerna. För uppgift om hela innehållet i varje kungörelse hänvisas till årstrycket. Jag har utnyttjat de samlingar av inbundna kungörelser som förvaras i Landsarkivets i Lund bibliotek. De centralt utfärdade ingår även i Modée.

Rikets ständers kungörelser

Kallelser till riksdagen utfärdades av konungen och kungjordes alltid. Kallelser till val av riksdagsmän kungjordes av häradshövdingarna. Häradsskrivaren lät kungöra terminerna när allmogen skulle betala sina riksdagspengar. Likaså kungjordes när riksdagsmännen skulle färdas till riksdagen vid dess början och hem igen när den var avslutad så att gästgiveri och skjutsningsväsende stod till deras förfogande.

Inget hördes normalt sett från predikstolarna rörande de diskussioner som fördes i riksdagen förrän mötena var avslutade. Då kungjordes besluten, resolutionerna om ständernas allmänna besvär samt eventuellt andra frågor som ständerna ansåg borde offentliggöras. Gårdstångaborna fick ta del av resultatet av riksdagsförhandlingarna som avslutats den 11 december 1766 under våren 1767.

Riksdagsbeslutet av den 15 oktober 1766 kungjordes i Gårdstånga den 25 mars 1767. I det behandlades finansernas dåliga tillstånd. Det talades om "den allmänna kassans utblottade och i stor gäld fördjupade tillstånd" och det stora utredningsarbete som riksdagen ägnat åt att klarlägga orsakerna till detta förhållande. I beslutet uppgavs även en del åtgärder som vidtagits för att rätta till andra problem. En sådan åtgärd var förordningen rörande hur lagarna skulle verkställas på ett behörigt sätt. Ständerna menade att lagarna var bra, men de verkställdes inte, och det behövdes en mängd olika insatser för att komma till rätta med problem som fått allvarliga konsekvenser på många områden. En annan åtgärd var tryckfrihetsförordningen av 1766 som också blev kungjord 1767. Med den skulle en mycket bättre insyn i all offentlig verksamhet bli möjlig och rättsäkerheten därmed öka.

Riksdagsbeslutet omtalade utförligt förlovningen mellan kronprinsen och den danska prinsessan Sophia Magdalena. Ständerna dolde inte att förbindelsen hade politiska fördelar; Sveriges och Danmarks vänskap skulle befästas. Kungliga giftermål förde med sig kostnader för bröllop och en extra skatt var nödvändig. Tre år i rad skulle en sådan gärd upptas.

Ständerna lämnade även upplysningar om de två yngre arvprinsarna och prinsessan Sophia Albertina som sades tilltaga i mognad uti alla "theras höga börd prydande egenskaper". Ständerna sade sig erkänna deras kungliga högheters "högst prisvärda omsorg vid det angelägna uppfostringsverket". De sade sig också ha börjat fundera på "en lämplig inrättning" för prins Carl som nalkades mognare år. Resten av beslutet ägnades åt de förordningar som senare under året skulle kungöras allmänt. [17]

[17] 1766 års Riksdagsbeslut finns i samlingar av bevarade kungörelser som tillhört kyrkoarkiv i bl.a. Burlöv, Tygelsjö och i Årstrycket samt i Modée del VIII, s. 7217 ff.

Bevillningen

Huvudsyftet med 1700-talets riksdagar var att nå fram till ett beslut om bevillningen för den kommande treårsperioden. Resultatet av överläggningarna fastställdes i ett bevillningsplakat. Ett sådant utfärdades den 15 oktober 1766 och blev kungjort i Gårdstånga den 1 mars 1767, alltså innan församlingsborna hade hunnit få besked om vad som betecknades som rikets bedrövliga tillstånd i riksdagsbeslutet. Bevillningsplakaten nådde normalt allmänheten före övriga besked från rikets ständer. De inleddes rutinmässigt med en mycket kort förklaring att statsverket, trots alla tänkbara ansträngningar att klara finanserna utan att ytterligare behöva "betunga rikets inbyggare med extraordinarie bevillning", ändå fann det nödvändigt att göra så. Det var av det skälet som konungen hade sammankallat riksdagen. I det här aktuella plakatet nämndes särskilt det senaste kriget, statsskulden, de stora räntor och obligationer som måste betalas samt problemen med det urholkade penningvärdet. Ständerna betonade att de samtyckt till bevillningsavgiften:

> under det kraftigaste förbehåld, at hwad wi, i anseende til Rikets tarfwor oss nu påtagit, icke må lända til något inbrott i wåre Privilegier, Fri- och Rättigheter, såsom ock ej eller, emot orda förståndet af efterföljande puncter i någor måtto förtydas eller extenderas, utan wärkställighen af alla wederbörande handhafwas i alt såsom här utsatt finnes, wid answar, om theremot handhafwas i alt såsom här utsatt finnes, wid answar, om theremot något sker Cronan eller undersåtarne för när eller til förfång.[18]

Bevillningsplakatet var långt, som vanligt, eftersom det innehöll de olika specificerade bevillningsavgifter som krävdes av en mängd olika yrkesgrupper och socialgrupper. Det tog viss hänsyn till olika inkomstskikt i samhället. Detta gav alltså allmänheten insyn i vad var och en – från rikets förnämsta ämbetsmän och förmögnaste borgare ner till enkla drängar och pigor - skulle erlägga. Hela plakatet var 43 sidor långt. Det är naturligtvis omöjligt att veta om plakatet i sin helhet verkligen blev allmänt kungjort. Det kan ha varit frestande att endast läsa upp de delar som direkt angick de egna församlingsborna samt meddela dem att intresserade personer kunde få ta del av resten om de så önskade. Detta stred mot reglerna för kungörande, men skedde förmodligen ändå. I Gårdstånga hann nämligen prästen vid samma tillfälle att också läsa upp en hel del andra kungörelser utfärdade av landshövdinge-

[18] Bevillningsplakatet 15 oktober 1766, Modée, del VIII, s. 7228–7279.

ämbetet. Det är osannolikt att han kunde klarat det om hela bevillningsplakatet först skulle ha avverkats.[19]

Förordningen till "främjande af lagarnas behörige wärkställighet"

1700-talets förordningar kunde radikalt skilja sig från vår tids författningar. Förordningen "till främjande af lagarnas behörige Wärkställighet bland Rikets ämbetsmän och öfrige Undersåtare" utfärdad den 12 november 1766 och uppläst i Gårdstånga den 19 april (4:de påskdagen) 1767 är ett gott exempel på detta. Förordningen innehåller ständernas skrivelse till konungen i detta ämne med deras synpunkter på vad som felades samhället. Avsikten med det allmänna kungörandet skulle vara att allmänheten själv skulle kunna övervaka att gällande lagar blev verkställda. Ständerna hade försökt utreda orsakerna till "Wåre gode lagars elaka werkställighet". Invånarnas "väl-trevnad" och frihetens bestånd vilade på lagarna och när dessa inte längre blev verkställda uppstod alla de svårigheter som riket nu drabbats av.

Problemen ansågs ha sin början redan i ungdomens uppfostran. Hade den skötts illa, så kom det att inverka i ganska hög grad på hur "ämbetsmannaegenskaper i allmänhet" utvecklades. Statens ämbetsmän och tjänstemän hade alltså fått en dålig uppfostran redan från början. Det var den första orsaken. Därnäst menade ständerna att felet låg i själva lagskipningen, särskilt i tillsynen över hur ämbetsmän och deras tjänstemän uppfyllde sina plikter. En bidragande orsak ansågs vara bristen på skriv- och tryckfrihet, en brist som ständerna den 2 december 1766 åtgärdat genom beslutet om skriv- och tryckfrihet. Skriv- och tryckfrihetsförordningen gav offentlig insyn i myndigheternas handlingar. Ständerna menade att den tilltagande fattigdomen i riket också kunde vara en bidragande orsak till att lagarna inte längre åtlyddes. I skrivelsen lämnades även förslag till hur man borde göra för att komma till rätta med nämnda missförhållanden. Gymnasie- och akademieutbildningen skulle förbättras. Professorer och docenter skulle ha noggrann tillsyn över de studerandes seder och levnadssätt. Allt tillfälle för de studerande till "yppighet, wekliga nöjen och tidsfördrif" skulle förhindras.

Alla tjänstemän som anställdes vid hovrätter och kollegier skulle först undergå en examination för att kontrollera att de behärskade de kunskaper som var nödvändiga för den tjänst de sökte. Det räckte inte med kunna visa upp "ett intyg från någon academie" - det hade prövats och befunnits opålitligt!

[19] Bevillningsplaketet som utfärdades 15 oktober 1766 finns i bevarade kungörelsesamlingar som tillhört kyrkoarkiv, i Årstrycket samt i Modée, del VIII, s. 7228 ff.

Ständerna behandlade olika typer av tjänster i skrivelsen och övergick därefter till att diskutera systemet med rangordning som starkt ifrågasattes. "Man äger säkra rön, at i de Länder och merendels alla fria regeringar, der ingen Rang ordning är... blef ämbeten och kvalifikationer uppskattade efter förtjänst. Rangordning skapade ett skenheligt krypande för dem som öfwer en person med högre rang medan de som stod under behandlades med förakt och åtlyddes inte i utöfningen av deras tjänster." [20]

Genom denna kungörelse, som smutskastar de ämbetsmän som hattarna tillsatt, sökte de nya makthavarna rättfärdiga den räfst som de inlett mot ämbetsmän som tillsatts av den gamla. Det var en form av propaganda som nådde ut till hela den vuxna befolkningen och var inte ett ämne som begränsades till den politiska eliten. Följande kungörelse är av likartad natur.

Sekreta utskottets redogörelse om "Rikets tillstånd vid riksdagens början 1765"

Kungen hade i böndagsplakatet för 1767 antytt något om "bistra öden och välvningar". I ett utdrag den 2 oktober 1766 ur sekreta utskottets protokoll, som ständerna lät kungöra och som blev uppläst i Gårdstånga den 19 april 1767, gavs närmare besked om vad dessa öden och välvningar kunde tänkas ha bestått av. Riket befanns vara i ett eländigt tillstånd. Utskottet hade funnit att ju djupare utredningen grävde desto värre visade sig allting vara. Den hade upptäckt "så många bristfälligheter uti riksbyggnaden, så många inrotade sjukdomar uti rikskroppen, och en så olycklig söndring i samfundet, att utan den högstas hjälp och behjärtade mäns outtröttliga omsorg, all möda warit fåfäng och rikets räddning ett vågspel."

Statsverket hade dragit på sig "överflödiga utgifter och med en odrägelig gäld betungadt." Riksbudgeten hade, bland annat på grund av kostsamma krig, årligen blivit mer och mer belastad och hade "med swaga styltor länge blifwit understödt". För att täcka bristerna hade staten tagit upp nya lån samt inrättat lotterier och liknande. Därmed hade skulderna ökat ytterligare i och med att en större del av statsinkomsterna måste användas för att betala räntor på lånen. Penningvärdet hade samtidigt sjunkit med två tredjedelar. "Rikets Cassa war tom, och en betydande Statsbrist tycktes genast fordra fördubblade utlagor, och at öka then tunga, som redan tryckte willige undersåtares axlar."

Inte stod det heller bättre till med försvaret. Armén saknade både kläder och beväring. Rikets örlogsflotta sades vara i ett sådant skick att den måste räd-

[20] Förordningen till främjande af lagarnas behörige wärkställighet 17 november 1766, i kungörelsesamlingar som tillhört kyrkoarkiv, i Årstrycket, samt i Modée, del VIII, s. 7297 ff.

das från "en förestående wanmakt". Fästningsbyggnaderna som hade kostat enorma summor var också i dåligt skick. Förrådshusen var i stort sett tömda.

Därpå följde en redogörelse för finans- och bancoverket. Dess tillstånd beskrevs som så förvänt och olyckligt att det ökat istället för minskat rikets beklagliga tillstånd. Riksbankens valv sades förr ha varit fyllda av "redbarheter" och dess kredit så god och aktad som guld och silver. Nu hade den blivit lämnad vidöppen för skadliga lån och dess redbarheter "utjagade". Ständerna sade sig inte heller vilja dölja att banksedlar i små valörer hade tryckts upp och givits ut i obegränsad omfattning vilket ytterligare allvarligt hade försämrat det finansiella läget."The wigtigaste beslut hafwa blifwit öfwerträdde och wanwårdade, och illa sinnade Medborgare, som i then delen smygt sig att bereda Rikets wanmagt, hafwa nyttjat them till egen styrka och båtnad".[21]Utskottet kritiserade därpå de subsidier som den svenska staten tagit emot från utlandet (från Frankrike, fast det nämndes inte i kungörelsen). Villkoren för dessa subsidier sades vara så beskaffade: "at Riket just genom them bragt sig sielf i en odrägelig skuld, småningom tillagat sig egen ofärd, och äfwentyrat at komma uti ett twång och en slags undergiwenhet, som hwarken anstår, hedrar eller gagnar ett fritt och sjelfständigt Folk."

Utskottet påstod dessutom att subsidieavtalet hade slutits på ett olagligt sätt. Det fanns ingen måtta på vilket elände "Rikets goda Lagars elaka Werkställighet" hade orsakat. Självsvåld, den gängse benämningen på tygellöshet och hänsynslöshet, undergrävde all god ordning:

> Egennyttan vanskapade landets egna barn. Goda seder, kärlek till fosterjorden, enighet mellan landsmän hade hart när blivit bannlysta och hade försvunnit. Fattigdom och nöd hade alstrat ohyggliga laster. Och för hur många hemliga fiender hade inte det utblottade riket legat hjälplöst!

Ständerna förklarade i kungörelsen varför all denna uselhet hade offentliggjorts:

> ifrån thenna swarta tafla skulle Riksens Ständer ej taga täckelset, om Medborgarnas rätt thet ej kräfde. The behöfwa ej gjöra faran större än then är, för at therigenom så mycket mera utmärka theras ådagalagde nit. Riksens ständer önska högt, at utaf en lyckelig utgång och en påsyftad wärkan av widtagna författningar, i framtiden kunna fulltyga, at the endast sökt therutinnan theras berömmelse, at hafwa beredt bättre tider och wårdat Folkets både rätt och sällhet.

[21] Namnen på dessa "illasinnade medborgare" offentliggjordes inte i kungörelsen – en av dem var finansmannen Gustaf Kierman som blev dömd till livstid på Marstrands fästning där han emellertid avled inom loppet av några månader. Rörande räfsten inom finansväsendet, se Sten Carlsson 1967, s. 288–291.

På de därpå följande sidorna i berättelsen följde en kort sammanfattning av de viktigaste av de åtgärder som ständerna beslutat vidtaga. Sträng sparsamhet skulle råda överallt. Stora besparingar skulle göras inom den offentliga sektorn. Vissa anslag skulle minskas, andra skulle ökas genom förhöjda avgifter. En rad exempel med belopp i siffror redovisades för att förklara hur ständerna tänkte sig att finanskrisen skulle bemästras. Statsskulden uppgavs vara omkring 60 millioner daler i silvermynt.[22]

Berättelsen är unik och kännetecknar en ny fas. Det är de nya herrarna som efter maktskiftet 1766 grundligt "gör upp" den föregående regimen.

Kungl Maj:ts resolutioner på de allmänna besvären vid riksdagen

De allmänna besvär som slutligen framfördes till ständerna var resultat av en lång urvalsprocess. I riksdagen blev de föremål för överläggningar inom varje stånd, och det sammanlagda resultatet utmynnande i vad som blev allmänt kungjort som Kungl.Maj:ts resolutioner om allmänna besvär. Gårdstångaborna hade i likhet med andra sockenbor deltagit i besvärsprocessen på dess lägsta nivå, det vill säga i utformningen av sockenbesvär, vilka sedan hade förts upp på häradsnivå (Frosta härad, Malmöhus län) där nästa bearbetning genomfördes. Riksdagsrepresentanterna för varje härad förde sedan med sig sitt härads besvär till riksdagen, där man inom varje stånd ytterligare bearbetade och sammanställde de inkomna besvären från hela riket. (Urskiljningsdeputationens arbete med besvären.) De besvär som överlevde dessa bearbetningar och urvalsprocesser lades fram som allmänna besvär inför riksdagen, som fattade beslut om hur de skulle avgöras. Resolutionerna utfärdades av Kungl Maj:t.[23]

Resolutionerna om städernas och prästerskapets besvär 1766 kungjordes i Gårdstånga söndagen den 31 maj 1767. Om krigsbefälets besvär fick man veta söndagen den 14 juni och slutligen den 21 juni kungjordes om allmogens allmänna besvär.[24] Allmänheten hade inte dessförinnan via kungörelsesystemet fått några upplysningar om hur deras egna sockenbesvär blivit behandlade i de olika instanser som först måste passeras. Predikstolen var uppenbarligen inte rätt medium för sådan information. De besvär och resolutioner som kungjordes var endast de som överlevt hela urvalsprocessen.

[22] Riksens Ständers Berättelse, om Rikets tilstånd, sådant som thet wid Riksdagens början war, Samt The medel och författningar, Riksens Ständer til thess förbättrande widtagit. Stockholm then 2 October 1766. Årstrycket. Kungörelsen ingår i Tygelsjösamlingen, LLA:s bibliotek, Modée del VIII,

[23] Ang besvärsförfarandet se Frohnert 1985, s. 185–286.

[24] De tryckta allmänna besvären 1766 finns bl.a. i bevarade kungörelsesamlingar som tillhört

För att få kunskap om hur häradets enskilda besvär avgjorts fick invånarna vända sig till häradstinget.[25]

Någon inre ordning eller logisk struktur tycks inte ha funnits i besvärsresolutionerna. Varje besvär presenteras som om det var unikt utan samband med de övriga. Avslagna besvär blandas med beviljade ansökningar. Geografiskt böljar besvären fram och tillbaka mellan olika delar av riket – än rör de Skåne, än handlar de om förhållanden i Savolax eller Karelen, än om Jämtland eller Öland. Ämnesmässigt är de lika ostrukturerade. Detta förhållande måste ha ställt stora krav på lyssnaren vid kungörelseläsningen. Samtliga ständers besvär bör åtminstone på några punkter haft intresse för gårdstångaborna. Krigsbefälets besvär kunde handla om olika aspekter av dess rättigheter och skyldigheter gentemot rust- och rotehållare medan städernas besvär ofta rörde handel, tullar och marknader som påverkade landsbygdens befolkning. Prästerskapets besvär handlade också ofta om skatter och avgifter som allmogen var skyldig att betala.

Främst bör emellertid allmogen ha varit intresserad av det egna ståndets besvär och i första hand då av sådana frågor som den själv klagat över. Vid den nyligen avslutade riksdagen hade allmogen i Skåne besvärat sig över att antalet kyrkovärdar och brevbärare ökat. Dessa personer var befriade från skjutsningar, körslor och liknande plikter som därmed måste fördelas mellan övrig allmoge. Den skånska allmogen begärde att kyrkvärdarna m fl skulle tvingas delta i utgörandet av de allmänna skyldigheterna. I besvärsresolutionen gavs beskedet att allt skulle förbli såsom redan var stadgat i kungliga förordningar. Allmogen och vederbörande skulle rätta sig efter dessa.[26]

Rusthållarna i Skåne hade också "högeligen beswärat" sig över de många dagsverken som deras tjänare och ryttare tvingades göra på officersboställena. Detta var till stort förfång och olägenhet för såväl rusthållarna som ryttarna, hävdade man. Med hänvisning till specifika regler, bl a 1692 års förordning, begärde de att sådana dagsverken inte mer skulle utkrävas. Kungl Maj:t fann deras klagomål skäliga och gav order om att den gamla förordningen skulle anskaffas och läsas upp från predikstolarna årligen så att allt missbruk skulle förekommas.[27]

Kunde gårdstångaborna ha något intresse av vad andra klagade över? Det kan tänkas att de blev medvetna om möjligheterna att klaga över förhållanden som de kanske annars hade resignerat inför och ansett som

kyrkoarkiv, i Årstrycket samt i Modée: prästeståndet s. 7437 ff, ständernas besvär s. 7445 ff, allmogens besvär s. 7465 ff.

[25] Häradets enskilda besvär var långt fler än de allmänna besvären. Kongl. Maj:ts resolutioner på dem bevarades i häradsrättens arkiv. En stor samling av sådana finns t.ex. i Västra Göinge häradsrätts arkiv, Landsarkivet i Lund.

[26] Kungl Maj:ts resolution och förklaring på allmogens allmänna beswär wid sistöfwerståndne riksdag den 9 december 1766, § 78. Tygelsjösamlingen, LLA:s bibliotek.

[27] Allmogens allmänna besvär den 9 december 1766, § 79, Tygelsjösamlingen LLA:s bibliotek.)

ofrånkomliga. Besvären visade att överheten emellanåt kunde ta hänsyn till lokala förhållanden – förutsatt att centrala intressen inte tog skada. Här anas en presentation av överheten som förhandlande.

Kungörelserna rörande vad som tilldragit sig i riksdagen 1766 visar att de nya makthavarna utnyttjade möjligheten att ge allmänheten sin tolkning av rådande förhållanden i landet. Man svärtade ner den gamla regimen på ett tidigare otänkbart sätt. Oppositionen gavs inte en chans att försvara sig eller ge motbilder via det enda existerade massmediet som bevisligen nådde hela folket - predikstolarna.

Kungl Maj:ts övriga kungörelser

År 1767 kungjordes i Gårdstånga 45 nya förordningar, plakat m m som utfärdats av Kungl Maj:t. Det var ett ovanligt stort antal i jämförelse med övriga år under ståndervåldet. De många förordningarna var resultat av den mycket långa riksdagen och den mängd åtgärder som ständerna kommit överens om. Under år som inte låg i anslutning till en riksdag blev sällan mer än 20 nya förordningar utfärdade av Kungl Maj:t för allmänt kungörande.

Som framgått ovan hade många av de kungörelser som lästes upp 1767 utfärdats av Kungl Maj:t redan 1766. Bland dem fanns - förutom de redan nämnda förordningar som rörde speciemynt - information om avgifter på brännvinsförsäljning, hospitals- och barnhusinrättningar, instruktionen för provinsialläkare, grunden till storskifte i Skåne och Kronobergs län samt lantmäteriförordningen. Andra frågor som berördes i Kungl Maj:ts förordningar gällde skatteköp samt förklaringar rörande ärvdabalken i avseende på testamenten.

Här har endast en handfull av Kungl Maj:ts förordningar redovisats, utan något försök till närmare innehållsanalys. Innehållet varierade starkt från år till år, beroende på vad riksdag och regering fann angeläget att åtgärda. Det väsentliga i detta sammanhang är att dess åtgärder i den mån de tog form av förordningar, plakat m m blev offentliggjorda i rikets kyrkor. Den överhetsroll som i huvudsak kommer till synes i dessa sammanhang är en kombination av den informerande och den befallande auktoriteten.

Böndagsplakat

Jag har i detta sammanhang valt att betrakta de årligen kungjorda böndagsplakaten som exempel på hur överheten kunde demonstrera sitt beskydd och på det viset demonstrera sin legitimitet som patriark och sammanhållande kraft.[28] Dessa plakat utfärdades av kungamakten i dess egenskap av den rätta religionens beskyddare. Genom böndagarna skulle nöd och olyckor av alla slag avvärjas. De inträffade eller hotande olyckorna såsom krig, hungersnöd, missväxt, epidemiska sjukdomar eller politisk oro skildrades normalt i dessa plakat för att motivera de böner eller tacksägelser som folket uppmanades att ägna sig åt. Det gällde att få folket att avstå från synder och försona sig med Gud. Böndagarna kan uppfattas som en manifestation av överhetens ansvar för det världsliga och andliga tillståndet i riket. Men, som Göran Malmstedt också noterat, kungen kunde i dessa plakat även ge information om krig, pest och missväxt utanför rikets gränser. Böndagsplakaten fungerade som ett viktigt språkrör för statsledningen, som i dem framställde sig som en räddare i nöden eller i varje fall som en ledare med uppgift att lotsa sitt folk genom alla de faror som kunde hota.[29]

Under frihetstiden utfärdades böndagsplakaten vanligtvis i början av året då det var möjligt att blicka tillbaka på det gångna året och sammanfatta utfallet av skördar och andra förhållanden som påverkat tillståndet i riket. Kungen kommenterade vad som skett. Om tillståndet var krisartat hade folket drabbats av Guds rättmätiga straff och manades till bot och bättring. Om förhållandena var goda berodde det på Guds nåd och för den uppmanades folket att visa tacksamhet men också att akta sig att tro att nåden skulle bli bestående.[30]

Böndagsplakatet för 1767 utfärdades den 7 januari och lästes upp i alla kyrkor den första böndagen vilken inföll den 3 april 1767.[31] Kungen antyder i försiktiga ordalag att riket under det gångna året ofta varit hotat av "de bistraste öden och hwälfningar../men / at all ting äntå stadnat uti ro, lugn, frid och säkerhet". Kungen erkänner även att invånarna varit hemsökta av "wisse landsplågor och syndastraff". Dessa har han valt att tolka som Guds metod att leda in invånarna på bättre vägar. Till landsplågorna hörde bland

[28] Böndagsplakaten ingår i Årstrycket. Böndagsplakat utfärdade före 1773 har inte tryckts i Modée, men en stor samling finns i Löderupsamlingen LLA:s bibliotek.
[29] Se Malmstedt 1994, s. 171. I samma volym finns även en historik över böndagarnas införande och funktion., s. 94–106. Bill Widén har gjort en spännande studie över "Böndagsplakaten och opinionsbildningen", *Kyrkohistorisk årsskrift* 1987.
[30] Malmstedt 1994, s. 171.
[31] Texterna i böndagsplakaten har inte återgivits i Modées utdrag förrän fr.o.m. 1773. För tiden före 1773 har jag utnyttjat Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.

Kongl. Maj:ts
PLACAT

Om

Fyra Allmänne, Solenne-Tacksägelse-
Faste-Bot-och Böne-Dagar,

Som

Öfwer hela Sweriges Rike, Stor-Furstendömet Finland och alle Sweriges Crona tilhörige och underliggande Furstendömer, Land-och Herrskaper högtideligen hållas och begås skola uti innewarande År 1764.

Gifwit Stockholm i Råd-Cammaren then 3. Februarii 1764.

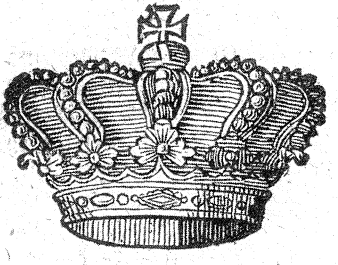

Cum Gratia & Privilegio S:æ R:æ Maj:tis.

Tryckt uti Kongl. Tryckeriet.

annat missväxt på vissa håll i riket. Nu var emellertid bättre tider att vänta eftersom den gångna skörden varit ganska god och övriga näringsgrenar hade bibehållits i drift, hävdar kungen.

Kungen nämner i plakatet att riksdagsmötet nu är över och att riksdagsmännen nyligen farit hem efter "att i ro och stillhet /fått/ rådgöra och överlägga om the angelägnaste Rikets tarfwor och behof, samt therjemte widtaga the anstalter och författningar, hwaraf til Rikets widare wälstånd och förkofring en nyttig wärkan framdeles är at förwänta". Därpå berättar han att kronprinsen (den blivande Gustav III) hade förmälts vid "en princessa, hwars höga dygder och egenskaper ej allenast dagligen tillskynda oss och hela wårt konungahus en särdeles hugnad och förnöjelse, utan ock äro wärde, at af Eder samt och synnerligen älskad och wördas".Egendomligt nog nämner kungen inte vem denna blivande svärdotter var eller ens från vilket land hon kom. (Sofia Magdalena av Danmark.)

Det är intressant att se hur böndagsplakatets signalord är av typen "Gud", "Guds nåd", "ro", "lugn", "frid", "säkerhet", "Rikets välstånd", "förkovran", etc. Idealbilden som frammanas handlar om ett rike i samklang med Guds bud, och under hans beskydd, som lever i fred, inre lugn och god ekonomisk utveckling. Kungen själv står bakom denna utveckling som en garant och faderlig rådgivare.

I kapitel 5 återkommer jag till hur överheten använde böndagsplakaten under krisperioder.

Övriga centralt utfärdade kungörelser

Endast ett fåtal kungörelser utfärdades av de övriga centrala ämbetsverken. Krigskollegium kungjorde hur ålderstigna soldater skulle gå till väga för att söka pension och reglerna kring det. [32] Kommerskollegium kungjorde villkoren för arbetarnas verksamhet inom finare metallmanufaktur. Kammarkollegium gav anvisningar om hur berörda parter i ansökningar och mål mellan enskilda personer skulle få fram kollegiets utslag.

[32] Avskedat indelt manskap ur armén, som fick pension ur Vadstena krigsmanshus kassa, benämndes som gratialister.

Råd och anvisningar

Allt som utfärdades centralt bestod inte av förordningar, även råd och anvisningar kungjordes. Följande exempel är valda från olika år.[33] Råden sparades nämligen tillsammans med övriga kungörelser och togs fram eller beställdes på nytt då de problem de avsåg att råda bot på aktualiserades. Vi ser här den informerande och förmanande överheten träda fram.

Kungl Sundhetskommissionen utfärdade t.ex. den 18 juni 1750 råd om hur "de skötas måge, som blifvit angripne av rödsot och durchlopp, men ej förmå skaffa sig dyrbarare hjelpmede".[34] Kollegium Medicum lät 1738 kungöra "en beprövad huskur emot vattenaktig svullnad after förutgångne febrar". Från samma håll utfärdades den 8 november 1760 en kungörelse "angående tjäruvattnets nyttjande till preservativ för koppor". Kollegium Medicum hade även redan den 5 maj 1756 utfärdat en kungörelse om vad som borde iakttas vid koppympning.[35]

Under 1700-talet drabbades boskap och hästar av upprepade epidemiska farsoter. I samband med dessa kungjordes mängder av recept som avsåg att bota eller förekomma smittan.[36] I samband med epidemiska sjukdomar bland människor utfärdades dessutom en stor mängd förordningar innehållande botemedel samt metoder att hindra spridningen.[37]

I samband med missväxtperioder kungjordes råd om hur livsmedel kunde drygas ut på olika sätt. Linnés berättelse om de inhemska växter som i brist på säd kunde användas till bröd och maträtter trycktes på Kungl Maj:ts befallning år 1757 för allmänt kungörande.[38] År 1781 kungjordes Vetenskapsakademins, på Kungl Maj:ts befallning "Underrättelse, huru man vid infallande brist på vanligt foder kan medelst tillhjelp af andra födande ämnen öfver vintern framföda sina boskap". [39] Den 17 juni 1784 lät Kollegium

[33] Exemplen har hämtats ur inbundna samlingar av kungörelser som tidigare tillhört kyrkoarkiv i Burlöv, Tygelsjö och Löderup som nu förvaras i Landsarkivets i Lunds bibliotek.
[34] Modée del V, s. 2953.
[35] Kongl Collegii Medici kungörelse om det, som wid kopp-ympning bör i akt tagas, Modée, del VI, s. 3912.
[36] Se tex Kungl Maj:ts kungörelser 1750 innehållande bl.a. "Utdrag af Konungens i Preussen utfärdade beskrifning, angående boskapssjukans förekommande och botande der i landet, Modée del V, s. 2943, 2848.. Se även Elisabeth Reuterswärd, "Boskapspest och upproriska bönder" i *Ale, Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge,* 1994:3.
[37] Se t.ex. "Collegii Medici underrättelse om en beprövad huskur emot vattenaktig svullnad efter förutgånge febrar, utfärdad 1758", men ej daterad. Årstrycket.
[38] Linnés redogörelse finns tryckt i Modée, del VI, s. 4734 ff.
[39] "Underrättelse, huru man wid infallande brist på wanligt foder, kan, men tilhjelp af andra födande ämnen, öfwer wintren framföda sin boskap", Modée, del XII, s. 217.

Medicum utfärda en kungörelse om "sådana ämnen till föda i hungersnöd, som inom riket lätteligen kunna af menige man anskaffas".[40]

Råd om nya grödor och bättre odlingsmetoder kungjordes likaså. Det gällde t.ex. den genom Kungl Maj:t och Kommerkollegium år 1749 utgivna "underrättelse om jordpärons plantering, nytta och bruk". [41] År 1757 kungjordes en "berättelse om ett försökt och beprövadt sätt och medel att erhålla ymnig sädesväxt och skörd på mager åker samt att befria säden ifrån sädesmasken".

Råd gavs även om hur man effektivt kunde utrota rovdjur av olika slag 1745 och 1747. 1747 års kungörelse bestod av en berättelse "med hvad nytta förgiftade ludrar blivit brukade för rofdjur förlidet år 1746 jemte beskrivning av några hittills ej allmänt bekanta sätt af slik dödande ludring, hvilken äfven sträcker sig till ohyra och råttor, samt om vittring att gifwa rofdjuren spår till ludren".[42] År 1753 kompletterades dessa råd med översten och riddaren baron Berndt Wilhelm von Liewens utgivna "vetenskap" om att döda vargar samt andra rovdjur och rovfåglar.

Kungörelsesystemet kunde även ha en slags utbildande funktion rörande de senaste rönen i för allmänheten angelägna frågor. Sålunda kunde överheten demonstrera sin omsorg om folket i situationer då det behövde hjälp i nödens stund. Överheten ställde vetenskapen till folkets tjänst genom att publicera dess rön rörande sjukdomar, odling och liknande. Den frenetiska insamlingen av nyttig information om hur landets näringar och befokning tedde sig, som utmärkte 1700-talets nyttighetsideologi och som jag berört redan i kapitel 1, fick har sin pendang. Nu gällde det att öka nyttan genom att sprida goda råd.[43]

Inbjudningar till förslag

Såväl Kungl Maj:t som ständerna använde sig av allmänna kungörelser för att uppmana allmänheten att lämna förslag till förbättringar av vissa författningar. Ett exempel på detta fanns i förordningen om tull och accisavgifter, utfärdad den 20 augusti 1766 (kungjord i Gårdstånga den 22 februari 1767).

[40] "Kongl Collegii-Medici kungörelse om sådane ämnen til föda i hungersnöd, som inom Riket lätteligen kunna af menige man anskaffas", 17 juni 1784, Modée, del XIII, s. 78 ff.
[41] "Underrättelse om Jord-Pärons Plantering, nytta och bruk, af Kongl. Maj:ts och Riksens commerce Collegio utgifwen och til Trycket befordrad år 1749", Burlövsamlingen, LLA:s bibliotek..(Anvisningarna om potatisodling finns inte i Modée 1749.)
[42] Årstrycket. (Förordning ang rovdjurs dödande 1747 – ej i Modée. Inte heller von Liewens skildring! Kungörelser av detta slag har inte alltid bundits in i kronologisk ordning. Troligvis togs de fram vid behov under olika tider och sattes sedan inte tillbaks på sin plats igen.
[43] Johannisson 1988, s. 109 ff. Se även Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria, Frihetstiden*, Stockholm 1978, s. 91–109.

Förordningen inleddes med en hänvisning till det missnöje som Riksens ständer anfört rörande författningarna inom det aktuella området. De behövde förbättras för att råda bot på de hinder och skador som undersåtarna åsamkats för att skaffa sig pass eller i samband med otillbörlig stränghet vid visitationer, konfiskationer av varor mm. En rad åtgärder för att råda bot på de värsta problemen förordnades därför av Kungl Maj:t. I samma dokument förklarade emellertid Kungl Maj:t sig också i anledning av vad Riksens ständer hade tillstyrkt "att lemna var och en frihet, att intil nästa Riksdag hos dess och Riksens General Tull-Direction, med eller utan namns undersättjande, upgifwa anmärkningar och påminnelser wid den af Riksens Ständer wid 1756 Riksdag antagne och af Kongl Maj:t utfärdade Landtulls- och Accisordning, jemte Förslag, huru hwarjehanda oredor och twång bäst må förekommas".

Den nu utfärdade förordningen skulle betraktas som ett interimsarrangemang för att avhjälpa de värsta bekymren tills bättre lösningar eventuellt åstadkommits.[44]

Konstruktiva förslag välkomnades av ständerna i kungörelsen "ang lagarnas bättre verkställighet". Det gällde punkten g) där ständerna sökte finna metoder för att mer rationellt sköta kammarväsendet. En belöning på 200 daler *Specie* utlovades till den som vid nästa riksdag lämnade ett godtagbart förslag till "räkenskapernas förkortning som till efterlevnad vid räntornas uppbärande". Ett lika stort belopp utlovades i belöning till den person som lämnade ett godtagbart förslag till att förenkla Kammarkollegiums och Kammarrevisionens arbete. En tredje lika stor belöning slutligen skulle gå till den som utarbetade ett godtagbart projekt till en kammarlag som grundade sig på alla fortfarande gällande förordningar.[45]

Dessa inbjudningar till förslag kan uppfattas som tecken på ett mått av öppenhet utåt även om det i praktiken rörde sig om komplicerade byråkratiska processer som endast redan erfarna personer skulle kunna ha synpunkter på. Offentliggörandet av behovet av förändring kan också i sig ses som ett erkännande av att de administrativa rutinerna inte fungerade på ett tillfredställande sätt. Allmänheten erbjöds en i varje fall teoretisk möjlighet att påverka systemet och den var inte helt omyndigförklarad.

[44] Årstrycket. Förordningen finns även tryckt i Modée band VIII, s. 7190–7197.
[45] Kungörelsesamlingen från Tygelsjö, LLA:s bibliotek. Se även Modée del VIII, s. 7311.

De årligen upprepade kungörelserna

Den som idag öppnar en tidning eller bänkar sig framför ett TV-program förväntar sig inte att bli befalld att göra eller inte att göra olika saker, ej heller att bli varnad för de straff som väntar personer som begår brott mot olika lagar och förordningar. Vi tar i varje fall inte emot sådana upplysningar i form av direkta befallningar. Dock förekommer ett rikt flöde av information i massmedia om olika faror t.ex. av alkoholmissbruk, ovarsamhet i trafiken, våld på gator och i hem, tobak, felaktig kost, skattesmitning, prostitution osv. Vi förväntar oss sådan information. Det gjorde nog även 1700-talets kyrkobesökare.

Som kyrkobesökare blev man snabbt van vid att under en del söndagar bli utsatt för vissa varningar och förmaningar som upprepades år ut år in. Det gällde ett antal lagar och förordningar som enligt Kungl Maj:t skulle läsas upp årligen. I Gårdstånga-förteckningen har dessa årliga kungörelser inte registrerats med undantag för budkavleförordningen, vars årliga uppläsning särskilt skulle kontrolleras av landshövdingen.

En praxis utvecklades med tiden för bestämda månader då var och en av dessa kungörelser skulle läsas. Många av dem innehöll dessutom krav på uppläsning vid en viss högtid eller liknande. Det finns ingen anledning att göra en genomgång av dem alla. Men det är viktigt att ge exempel på vilken typ av kungörelser det handlade om. I slutet av 1600-talet var det endast ett fåtal som blev upplästa, nämligen de kungliga förordningarna om barnamord, skogseldar, tjänstefolk (legostadgan), eder och sabbatsbrott, hustjuvnad och "nödiga stycken av kyrkolagen" samt slutligen straffet för hor eller lönskaläge i den första svågerskapsgraden.[46] För att underlätta för prästerna lät stiftssynoden i Uppsala år 1725 trycka en lista med rubriker på de kungörelser som skulle läsas årligen. Det gällde endast 14 stycken, egentligen bara 10, eftersom fyra av dem skulle läsas inte en gång utan två gånger om året. Dessa fyra var sollicitantplakatet[47], barnamordsplakatet, förordningen rörande skogseldar samt 1723 års förordning om tjänstefolk och legohjon. Till detta skall fogas tiondeplakatet (utfärdat 1638), som emellertid inte lästes upp förrän efter gudstjänsten.[48]

Listan på förordningar som skulle läsas upp årligen blev med tiden allt

[46] Deltagarna i Uppsala stiftssynod 1721 blev påminta om att de måste verkställa den årliga uppläsningen av de nämnda kungörelserna, Lundström 1908, pag 292.

[47] Sollicitant var benämningen på en person som besvärade sig över ett myndighetsbeslut. Plakatet innehöll upplysningar om hur den som ville överklaga ett beslut skulle gå till väga.

[48] Uppläsningen i sockenstugan stipulerades i 1638 års tiondeplakat, som fortfarande var i kraft 1725. Man tycks ha litat på prästens eget intresse av att tiondet blev erlagt så att någon ytterligare påminnelse inte behövdes. Det förefaller ändå egendomligt att detta plakat som i så hög grad rörde allmogens intressen inte var inkluderat i förteckningen!

längre ty fler och fler kungörelser fogades till den. År 1769 lät stiftssynoden i Uppsala trycka en ny förteckning, och den omfattade totalt 54 kungörelser varav 9 stycken skulle läsas två eller fler gånger om året. Förordningen mot Svalg och Dryckenskap skulle t.ex. läsas fyra gånger om året! Totalt innebar detta 67 stycken uppläsningar varje år av "gamla" lagar och förordningar. År 1774 trycktes det första kompletta sammandraget av alla förordningar m m som måste kungöras en eller flera gånger varje år. Ett supplement till sammandraget utkom 1799, och 1814 sammanställdes och publicerades ytterligare ett sammandrag av årliga kungörelser. Det sista sammandraget av det slaget publicerades 1852.[49] I dessa så kallade sammandrag hade en hel förordning eller en del av en viss förordning som skulle läsas upp, samlats i en enda volym. Prästerna behövde därmed inte längre varje gång själva leta upp de aktuella förordningarna bland de övriga kungörelserna.

Här redogörs för förteckningen från 1769 vars innehåll nära ansluter sig till förteckningen från 1725 men också till sammandraget från 1774. I de fall där förordningarna inte uttryckligen stadgat om uppläsning vid en viss årstid, kan månad för uppläsning variera mellan de olika förteckningarna. Jag har hållit mig till den ordningsföljd som rekommenderades 1769. Därmed har hänvisningar till texterna inte gjorts till något sammandrag utan till Modées utdrag. Det handlar alltså om sammanlagt ca 54 årliga kungörelser.

Januari

Året inleddes med en förordning utfärdad den 20 december 1745, om att straffet skulle skärpas för tjuvar. I den hävdas att tjuvnadsbrotten hade ökat både på landsbygden och i Stockholm, "at Tiufwarne i samma missgiärnings föröfwande wisa en märkelig arghet, i det de förkläda och sammansätta sig at stiäla, samt förse sig med dyrkar och annan sådan redskap, som tiänar til wåldsamt inbrytande genom stängde och igenlåste Portar, Dörrar, Luckor, Fönster och Plank". Eftersom lagens straff inte visat sig avskräcka från sådana gärningar, hade straffet skärpts. Den som bröt sig genom vägg, golv, tak, port, dörr, lucka och fönster, går över eller genom plank, m m "bör utan alt skonsmål warda hängd, ehwad det är man eller qwinna."[50] I samma månad skulle förordningen om straff för dem som olovligen bröt upp andras brev och tog pengar eller andra värdesaker läsas upp. De skulle också straffas med döden genom hängning.[51]

I januari upplästes även en förordning som gällde postförseln i riket. Den som störde eller hindrade någon postiljon, posthållare eller postridare och

[49] Sammandrag 1774.

[50] Förordning 20 december 1745 angående straffets skärpande för tiufwar, Modée del III, s. 2245.

[51] Förordning av den 5 mars 1746 om dem, som olofligen bryta up andras brev, Modée del III, s. 2299.

vägrade lämna honom företräde på vägen skulle böta 10 daler smt.[52] Kapitel XIII av landtulls- och accisordningen, utfärdad den 17 december 1756, kungjordes i januari. Det handlar om det beskydd som tull- och accistjänstemän åtnjöt i sina ämbeten, men också om att de i sin tur inte hade rätt att förolämpa någon. Det stadgades i själva texten i kapitlet att det skulle kungöras en gång om året, i synnerhet i anslutning till infallande marknadstider.[53]

Februari

Barnamordsplakatet kungjordes tre gånger om året. Under första delen av 1700-talet hade det kungjorts på 3dje och 4de böndagarna, dvs normalt i juni och i september. I själva plakatet rekommenderas just böndagarna för uppläsningen, eftersom de gudstjänsterna var de bäst besökta. Plakatet påminde om att den kvinna som efter "olovlig beblandelse" blivit havande och döljer det, söker enslighet vid födelsen och gömmer fostret, hon skall halshuggas och brännas på bål. Det spelade ingen roll om fostret var dött eller inte fullgånget. Föräldrar, husbönder och husmödrar, anhöriga och husfolk befalldes hålla ögonen på ogifta havande kvinnor och hindra dem från att föda i lönn. Den som bistod en kvinna med fosterfördrivning/barnamord skulle också straffas.[54]

I februari skulle även Kungl Maj:ts förordning av den 16 oktober 1750 angående villkor för enrollering vid amiralitetet kungöras. Det är en relativt lång kungörelse som försöker uppmuntra båtsmän i hela riket att anmäla sig till amiralitetet.[55]

I samma månad kungjordes kapitel 2 i Landtulls- och accisordningen. Det handlade om att utge och samla in tullsedlar som krävdes för all in- och utförsel av varor till och från städer.

Slutligen kungjordes förordningen angående "hämmande af de så kallade Tartares och Ziegeuners, samt annat löst folks och lättingars strykande omkring landet". I inledningen till förordningen sägs att den utfärdats därför att äldre förordningar fallit i glömska och att en mängd klagomål kommit in både vid riksdagarna och däremellan. Denna förordning skulle kungöras fyra gånger om året vid alla gränsorter och två gånger om året i övriga riket. Förordningen befallde att personer som strök omkring och for från by till by på landet genast skulle gripas och skickas till landshövdingen. Sedan skulle de utvisas från riket via den gränsort där de tagit sig in. Om det fanns "tartarer" som slagit sig ned på någon ort och vistats i riket en längre tid samt idkade en tillåten näring, skulle de emellertid behandlas på samma sätt som

[52] Påbud den 14 februari 1752 mot hinder vid postförseln, Modée del V, 3180.
[53] Kungl Maj:ts landt-Tulls och accisordning, 17 december, 1756, Modée, del VI, s. 4272 ff.
[54] Barnamordsplakatet d 12 juli 1750, Modée del V, s. 2955.
[55] Förordning, angående det sjöbefarne manskap, som redan låtit eller händanefter wilja låta enrollera sig, at tiena wid Kongl. Amiralitetet. Modée del V, s. 3008.

alla andra invånare. Det var dock inte helt förbjudet för tartarer som var fast bosatta att fara från marknad till marknad. Det väsentliga var att de inte for från gård till gård. Om de gjorde det skulle de straffas med spö och sedan utvisas. Bestämmelserna för t.ex. judar, lindansare och gycklare var ännu hårdare. De var helt förbjudna att fara omkring i landet utan giltiga pass och pass beviljades endast judar m fl som redan var fast bosatta i riket. Om en sådan person påträffades på landsvägar och marknader utan pass skulle han straffas med spö eller ris, som dock inte fick överskrida 30 par spö respektive 23 par ris.[56]

Mars

I mars kungjordes förordningar rörande djur- och fågelskjutande under förbjuden tid och de straff som skulle utmätas vid överträdelse.[57] I samma månad lästes även en del av förordningarna angående landskulturen.[58] I mars kungjordes också för första gången förordningen av den 17 april 1733 emot Svalg och Dryckenskap. Den som påträffades berusad skulle bötfällas – första gången med fem daler silvermynt, andra gången 10 och tredje gången 15 daler. Om den skyldige inte kunde betala skulle han eller hon istället sättas i fängelse – 4 dagar första gången, 8 dagar andra gången men tredje gången 8 dagar vid vatten och bröd. Ifall "någon wore til fylleri så begifwen" att han avslöjades vara berusad en fjärde gång, höjdes straffsatsen ytterligare. Ryttare, soldater, båtsmän, arbetskarlar, tjänstefolk, gesäller och lärlingar samt deras kvinnliga gelikar skulle om de inte förmådde betala sina böter i pengar sitta i stocken på söndagen och om de begick brottet en tredje gång slita spö eller ris. Präster var skyldiga att föregå med särskilt gott exempel. Om en präst påträffades berusad under sin tjänstgöring skulle han avsättas från sitt ämbete. Om allmänheten kom berusad till kyrkan och störde gudstjänsten blev straffet strängare än annars. Berusning utgjorde inte heller någon ursäkt för brott som begicks under rusets inflytande. Det var förbjudet att fresta andra till dryckenskap, och värdshusvärdar fick inte ge sprit till personer som de visste var missbrukare. På söndagar och högtidsdagar fick inga krogar, källare eller kaffehus servera något förrän kl 7 om aftonen.[59]

---

[56] Ytterligare förordning, angående hämmande af de så kallade Tartares och Ziegeuners, samt annat löst folks och lättingars strykande omkring landet, 24 mars 1748. Modée del IV, s. 2668 ff.

[57] Påbud den 18 mars 1734 mot djur och fågelskjutande i förbuden tid. Modée del II, s. 1031 ff.

[58] Förordning, utfärdad den 25 november 1740. Det var inte fråga om att årligen kungöra hela den mycket långa förordningen, utan endast de delar som försökte uppmuntra allmogen att odla upp oländiga utmarker.Detta framgår av det utdrag som trycktes i Sammandrag 1774, s. 41–43.

[59] Förordning 17 april 1733, emot Swalg och Dryckenskap, Modée del II, s. 998 ff.

Slutligen i mars kungjordes en förordning som varnade folk från att olovligen bege sig utomlands.[60] Den vände sig särskilt till arbetare vid bruk och gruvor, sjöfolk, soldater och krigsfolk, hantverks- och tjänstefolk samt slutligen till ståndspersoner och allmoge. För varje grupp uppgavs hur de skulle förfara om de måste göra en resa samt vad som skulle hända om de trotsade reglerna.[61]

April

1655 års stadga om religionen samt budkavleförordningen av 1743 lästes upp på första böndagen. Budkavleförordningen förbjöd sammankallandet av folk utan att man först fått tillstånd av kronofogden. Trots mot förbudet kunde straffas med döden.[62]

Dessutom skulle i den månaden läsas regeringsformen av den 2 maj 1720, riksdagsordningen av den 17 oktober 1723 och Svea konungaförsäkran av den 18 oktober 1751. Tyvärr uppger inte tabellen av 1769 vilka delar av dessa grundlagar som årligen skulle kungöras. Påbuden om att dessa grundlagar skulle årligen kungöras infördes efter försöket till statskupp 1756. Förmodligen var det de paragrafer som rörde konungens avståndstagande från envälde som lästes upp.[63]

I april kungjordes även reglementet av den 15 oktober 1723 angående inspektion av ryttares och soldaters utrustning. Två gånger om året skulle alla munderingar tillhörande soldater och ryttare inom indelningsverket inspekteras hemma hos rote- och rusthållsbönderna. Kungörelsen klargjorde hur detta skulle gå till. Normalt utfördes inspektionen av en underofficer som endera skulle komma ensam eller i sällskap med en korpral. Han var förbjuden att föra med sig ett större sällskap. Bönderna, som i god tid skulle ha fått besked om när visitationen skulle äga rum, var skyldiga att ha munderingarna framplockade så att ingen tid skulle gå till spillo genom letande. Om underofficeren upptäckte att något saknades eller hade blivit skadat eller fördärvat, skulle han "med höflighet och beskedlighet underrätta sig om orsaken därtill". Om rust- eller rotehållaren var vållande till skadan fick den visiterande underofficeren "ingalunda öfwerfalla honom med bannor eller

[60] Förordning av den 18 februari 1768 om dem som olåfligen begifva sig utur Riket. Modée, del IX, s. 4 ff.

[61] För information om pass och resande, se Anna-Brita Lövgren "Rätten att fårdas fritt", i *Rätten, en festskrift till Bengt Ankarloo,* Lund 2000 s199–221.

[62] 1655 års stadga om religionen finns i årstrycket samt även i Sammandrag 1774, s. 227 ff. Budkavleförordningen av den 1 juli 1743 finns i årstrycket, i Modée, del III, s. 2053 ff, samt i Sammandrag 1774, s. 232 ff.

[63] "Kongl. Maj:ts Bref til Samtelige Landshöfdingarne, angående Grundlagarnes offenteliga afkunnande år Predikstolarne", Modee, del VI, s. 4588. I skrivelsen beordrades landshövdingarna att dela ut Rikets grundlagar till varje kyrka där de skulle förvaras samt årligen kungöras under varje infallande helgdag mellan påsk och pingst, då antalet århörare var som högst.

oqwädningsord, mycket mindre med hugg och slag." Allmogen fick även veta att underofficeren inte hade rätt att begära någon mat eller dryck eller något annat utan "redbar och skälig betalning." Om underofficeren:"med skrämmande, hot, olåt, skjälsord, hugg, slag eller på något annat sätt aftwinga Rusthållaren eller Rotan, öhl, brännewin, mat, hästefoder, någon annan gåfwa, eller ock fri skjuts, skall sådant blott, efter lag och omständigheterne, straffat warda" Det kan tilläggas att rote- och rusthållarna var skyldiga att själva betala för all utrustning samt se till att bristerna ersattes.[64]

Maj

I maj kungjordes varningar för stöld ute på markerna och hur sådant skulle bestraffas[65] samt delar av 1734 års skogsförordning (§ 27–30 som rörde svedjebruk och skogsbränder).[66]

Sollicitantplakatet av den 3 oktober 1723 kungjordes två gånger om året: första gången i maj, andra gången i december. I detta plakat informerades folk om hur de skulle bära sig åt som ansåg sig orättvist behandlade. Det var förbjudet att besvära sig direkt till kungen. De klagande hänvisades istället till lägre instans, det vill säga till landshövdingen eller domstol. Dock hade de fortfarande rätt att vända sig till konungen om de blivit orättvist behandlade av landshövding eller domare. Besvärsförfarandet beskrevs i plakatet, men även det straff som kunde drabba den som missbrukade rätten att klaga.[67]

I maj kungjordes också för första gången under året flera plakat och förordningar rörande sabbatens firande och den "rätta religionens" utövande. Dessa skulle läsas upp den andra stora böndagen som inföll i maj eller juni. I ett brev av den 28 maj 1746 konstaterade Kungl Maj:t att det förekom att kyrkor stod nästan tomma under tider då de borde vara fyllda med gudstjänstfirare. Församlingsborna ägnade sig i stället åt världsliga sysslor och i värsta fall åt "swalg och dryckenskap, dobbel och spel samt hwarjehanda andra lasters utöfning". Kungen lät nu alla veta att han skulle erfara "en känbar fägnad" om hans trogna undersåtar tack vare denna hans påminnelse i fortsättningen rätteligen helgade vilodagen. Om någon utan giltigt skäl försummade att fira sabbatsdagen skulle denne näpsas. [68]

I maj kungjordes även förordningen av den 8 februari 1681 rörande präs-

[64] Reglemente av den 15 oktober 1723 angående Ryttare och kneckte monderingars visiterande. Modée del I, s. 396 ff.
[65] Förordning av den 3 augusti 1748, om stöld ute på markerna, Modée del IV, s. 2734–2735.
[66] Förordning av den 12 december 1734 om skogarna i Riket, Modée del II, s. 1115–1135.
[67] Sollicitantsplacatet d 3 oktober 1723. Årstrycket. Finns även i Modée del I, s. 393. Personer som önskade överklaga eller besvära sig över ett beslut, kallades sollicitanter.
[68] Warning d 28 maj 1746 om sabbatens firande; Religions Placatet d 19 mars 1667; Plakat den 21 februari 1671 om the utgångne religions stadgars i akt tagande.

terskapets uppbörd. Prästerna hade möjlighet att istället läsa den förordningen på valborgsmässodagen i sockenstämman.[69]

Juni

I juni fortsatte det årliga kungörandet av förordningar som rörde den "rätta" religionens utövande. Då varnades mot varjehanda irrläror och för olovliga sammankomster, det vill säga det så kallade konventikelplakatet av 1726 kungjordes. Likaså upplästes stadgan av den 17 oktober 1687 om eder och sabbatsbrott eller i dess ställe Cap III i missgärningsbalken. Om en minderårig svor: "then skal af föräldrarna eller husbonden med ris agas, eftersom åldren och wanarten är til. Sker thet oftare; sättes i Stocken wid kyrkodörren. Försumma föräldrar at aga sina Barn för svordom; böte fem daler".[70]

Förordningen av den 22 december 1686 angående slagsmål, oljud och förargelser i kyrkorna kungjordes också i juni (för andra gången under året). I en årlig kungörelse först utfärdad redan den 28 september 1694 varnades häradsfogdar, häradsskrivare, länsmän och nämndemän för att kräva någon som helst betalning av gäldenärer som de utmätte gods hos. Det arbete de då utförde rymdes inom det som de avlönades för av staten. I kungörelsen förklarades att om någon tjänsteman krävde sådan otillåten ersättning för sitt besvär, skulle han både förlora sin anställning och böta 40 daler i silvermynt, varav angivaren hade rätt till hälften. Den andra hälften av bötesbeloppet skulle tillfalla det närmast belägna hospitalet.

Förordningen angående ekskogars fredande kungjordes i juni. Det var fråga om en mer än tio sidor lång kungörelse som skildrade varför ek skulle fredas, hur utsyningar skulle utföras, hur fällda träd skulle fraktas och auktioneras, hur återplantering skulle ske m m.[71]

Juli

Barnamordsplakatet lästes för andra gången. Förordningen av den 21 oktober 1698 om hur tiggare och fattiga skulle behandlas lästes också upp vid denna årstid.

Legostadgan kungjordes varje år, såväl vid sommartinget som i samband med gudstjänsterna. Stadgan reglerade förhållanden mellan husbönder och tjänstefolk:

[69] Det alternativet gavs i ovan nämnda tabell över kungliga förordningar, upprättad 1769.
[70] 3.cap. missgjärningsbalken. Om swordom och sabbats-brott, 2§, tryckt i Sammandrag 1774, s. 89.
[71] I 1774 års Sammandrag skulle denna förordning, dat. 10 januari 1746, upläsas i september istället, s. 143–158.

> Och på det ingen må förebära någon okunnighet härom, skal denna förordning wid Sommar-tingen upläsas, och dessutom en gång om året, nemligen de nästa twenne Söndagar för Olofsmässo-dagen /27 juli/allmänneligen kundgiöras uti otte- och Aftonsångarne i Städerne, men å landet efter slutad Gudstienst, antingen i kyrkan eller Socknestufwan, på det sättet, at kyrkoherdarne en Söndag förut gifwa församlingarne tilkänna, det denna Tientstehjons-Ordning den följande Söndagen kommer dem at föreläsas, med antydan at husbönder så wäl som tienstehjon sig enhälligt infinna til at den samma afhöra, hwarom kyrkoherdarne draga behörig försorg.

Alla som berördes blev alltså årligen påminda om reglerna på arbetsmarknaden vid den tidpunkt då det var dags att säga upp sig respektive förlänga kontrakt. Rättigheter och skyldigheter å ömse sidor specificerades i den 16 trycksidor långa stadgan. Det var hårda villkor som de obesuttna löd under, och stadgan underströk med kraft deras skyldigheter och arbetsgivarens rättigheter. [72]

Förutom legostadgan lästes den här månaden Kungl Maj:ts förordning angående det straff som skulle drabba personer som förfalskade sina tjänstgöringsintyg. De dömdes till förlust av äran, böter på 40 daler silvermynt samt att ersätta den skada som de förfalskade intygen orsakat. Den förordningen riktade sig alltså också till tjänstefolk.[73]

Augusti

I augusti varje år kungjordes det Kungl brevet av den 10 oktober 1699, vari man påminde om att hor och lönskaläge i första svågerskapsgraden var belagt med dödsstraff. Det kunde alltså tillämpas om en gift man hade samlag med sin hustrus ogifta syster eller sin brors änka, eller omvänt om en gift kvinna låg med sin mans ogifta bror eller sin avlidna systers man som var änkling. En ogift man eller änkling kunde drabbas av samma straff om han låg med sin avlidne hustrus gifta syster eller sin brors hustru. Ytterligare tänkbara kombinationer inom första svågerskapsgraden räknades upp i kungörelsen.[74]

I samma månad kungjordes också ett brev utfärdat den 22 juni 1725 av Svea hovrätt rörande villkoren för syskonbarns (kusiners) möjlighet att ingå giftermål. De måste söka tillstånd av Kungl Maj:t och kunde erhålla ett sådant om de kunde bevisa att förhållandet byggde på ”kärlek uti dygd och

[72] Se Förnyad Legohjons-Stadga, utfärdad den 21 augusti 1739. Om legostadgorna, se Harnesk 1990.

[73] Kongl Maj:ts Förordning angående deras straff, som skrifwa eller låta andra skrifwa sig falska Orlofssedlar eller afskedspass, 17 augusti 1757, Modée del VI, s. 4630.

[74] Kongl. Brev d 10 oktober 1699. Om hor och lönskaläge i 1. Svågerskapsgraden. Se Schmedeman, s. 1559. Om detta se även bl.a. Lindstedt Cronberg 1997.

ärbarhet". Om deras förhållande inte var anständigt utan ingånget "i lösaktighet" skulle de dömas och straffas efer allmänna lagen, "utan håpp, at dem skal blifwa tillåtit, träda med hwarandra i Äcktenskap".[75]

September

I september upprepades flera av de kungörelser som lästs tidigare under året: tull- och accisordningen, förordningen om ödehemman, förordningen mot svalg och dryckenskap (dvs frosseri och fylleri). För första gången på året upplästes nu förordningen av den 27 augusti 1723 angående de förmåner som skulle tillfalla personer som hittade mineralfyndigheter. Nu kungjordes också förordningen av den 31 januari 1738 om lumpors insamlande för pappersbruken. Husbönder och husmödrar i alla slags hem i såväl land som stad tillsades att noga vaka över att inget linne, vare sig grövre eller finare, och att inga ylleklutar blev bortkastade. Detsamma gällde allt gammalt papper, inklusive avklippta pappersremsor. Sådant skulle samlas i ett rum som inte var fuktigt, och en viss tjänstepiga skulle ha tillsyn över det. För sitt arbete med lumpsamlingen skulle pigan få någon liten betalning. Om hon inte lyckades samla några lumpor alls skulle hon mista en del av sin lön. Om någon husmor eller husbonde inte ville låta pigan ta hand om lumporna, måste de själva göra det. Det insamlade skulle sedan hämtas av särskilda lumpsamlare, vars ankomst skulle kungöras från predikstolarna.[76]

I september varje år kungjordes även de straff som skulle drabba personer som försummade att infinna sig till katekesförhör (förordning utfärdad av Kungl Maj:t den 4 december 1765). De föräldrar, husbönder och matmödrar som utan laga förfall var frånvarande skulle bötfällas med 8 öre silvermynt i Stockholm, halva beloppet på landsbygden. De skulle även böta om deras barn eller tjänstefolk inte infann sig till förhör. Hände det mer än en gång fördubblades plikten varje gång. Hjälpte inte böterna skulle den halsstarrige utsättas för stockstraff och om det inte heller hade avsedd verkan skulle saken anges i behörig domstol.[77]

Oktober

Förordningen av den 18 februari 1720 angående hustjuvnad eller i dess ställe XLII Cap 1 § Missgärningabalken kungjordes årligen i oktober. I den stadgades att all stöld inom hushåll skulle straffas dubbelt så hårt som annan stöld, vare sig brottet ägde rum i staden eller på landet. Tjänstefolk som stal från

[75] Kongl. Swea Håf-Rätts Bref angående Syskone-barns Giftermål, 22 juni 1725. Årstrycket. Finns även i Modée del 1, s. 629.
[76] Kongl. Förordning angående lumpors samlande för Pappers-wärken, och huru därmed skall tillgå. 31 januari 1738. Årstrycket. Finns även i Modée del II, s. 1344.
[77] Kongl. Förordning, om plickt och straff för dem, som försumma bewistandet af Cathechismi förhör, 4 december 1765. Årstrycket. Finns även i Modée band VIII, s. 7061.

sina husbönder kunde dömas till döden om de ertappades med ett sådant brott upprepade gånger.

I förordningen av den 25 november 1740 om lantkulturen samt i förklaringen över vissa avsnitt i den som var utgiven 17 juli 1747 lästes ännu en gång de avsnitt som rörde uppodling av svårbrukad mark, såsom kärr m m.

Samma månad kungjordes påbudet av den 20 mars 1735 som sökte hindra irrläror och avfall från den rena evangeliska läran. Det påbudet underströk att alla måste infinna sig till katekesförhör. Den som flyttade från en församling måste ansöka om en attest hos prästen som däri noterade uppgifter om utflyttarens leverne samt kunskap om kristendomsstyckena. Den attesten skulle enligt påbudet snarast lämnas till den nye husbonden som i sin tur måste lämna den till kyrkoherden senast inom en månad. I återstoden av kungörelsen skildras hur personer som visade sig ha "villfarelser" i religiöst avseende skulle förmås till "sunda tankar i Christendomen" samt hur personer som medvetet spred irrläror skulle behandlas: "Ty sådant blifwer förbudit, wid 14 dagars fängelse på watten och bröd, eller swårare straff, såsom landsflyktighet, efter omständigheterne, emedan en sådan ej kan sägas i slikt fall lida för Religionens skull, utan för thet han sökt oroa Guds församling, och förstöra then allmänna roligheten".[78]

Barnamords plakatet lästes för tredje gången på den fjärde stora böndagen som normalt inföll i oktober.

November

I november kungjordes förordningen av den 29 maj 1739 om mått, mål och vikt. I den kungörelsen, som var nästan tio tryckta sidor lång, beskrevs hur olika mått och vikter skulle mätas och vägas beroende på varuslag m m. Vid samma tillfälle kungjordes de straff som skulle drabba mätare som använde oriktiga mått. De skulle stå i halsjärn vid en påle med en skovel i handen och skämmas under en timma och dessutom vid samma påle slita 30 par spö samt därefter göra tvångsarbete två eller tre år vid någon av kronans fästningar. I november lästes även förordningen av den 24 april 1745 om de hårda straff som drabbade den som handlade munderingspersedlar från soldater. Det gällde allt från gevär till beklädnadspersedlar samt krut, lod, hackor eller andra redskap. I november kungjordes även tiondeplakatet av den 22 februari 1638.[79]

---

[78] Sammandrag 1774, s. 237.

[79] Kongl. Maj:ts Förnyade Förordning, angående Mål, Mått och Wigt, utf. 29 maj 1739. Årstrycket. Modée, Del II, s. 1527; Kongl Maj:ts förordning angående deras Straff, som med Soldater om Monderings- och andre Cronan tilhörige Gewärs- och Ammunitions-Persedlar på något sätt sig i handel inlåta, utg. 24 april 1745. Årstrycket. Ingår även i Modée, del III, s. 2208; Kungl Maj:ts Nådiga Förordning angående srtaffets skärpande för mätare, som med oriktighet i mätande beträdas..utf. den 1 oktober 1752. Årstrycket. Finns även i Modée, del V, s. 3359–3360.

December
Under årets sista månad upprepades åter kungörelser rörande sabbatens firande, sollicitantsplakatet och förordningen mot frosseri (svalg) och fylleri. Uppläsningen sammanföll med de stora helgerna och de fester som då normalt ägde rum.

Sammanfattning rörande de årliga kungörelsernas funktion

De årliga kungörelserna spänner över många områden av samhällslivet. Religionens betydelse för människornas välfärd berörs i flera förordningar. Majoriteten rör emellertid helt andra frågor, alla av stor betydelse för statsmakten, som ekonomi och näringar men också social ordning i vid mening.

Tidpunkterna för uppläsningen är inte utan betydelse. De tidpunkter som rekommenderades i 1769 års tabell var inte de samma som i 1725 års, och i det Norellska sammandraget av 1774 har ytterligare justeringar tillkommit. Vissa av kungörelserna blev dock alltid upplästa på speciella dagar. Olika frågor togs nämligen upp så att de sammanföll med återkommande verksamheter som ägde rum i samhället såsom erläggandet av tiondet och andra skatter. Förordningarna rörande salpetersjudning kungjordes när den verksamheten ägde rum, det vill säga under sommaren när djuren inte längre måste stå inomhus. Tull och accisförordningar kungjordes vid årstider som sammanföll med de stora marknaderna. Skogsförordningar lästes upp under våren då faran för brand var stor och då plantering av ny skog skulle utföras. Barnamordsplakaten lästes på de stora böndagarna och andra dagar då kyrkorna var välbesökta, likaså budkavleförordningen. Legostadgan föredrogs alltid i juli för att alla skulle hinna meddela arbetsgivare respektive tjänstefolk om önskan att fortsätta respektive upphöra med en tjänsteförbindelse inom lagstadgad uppsägningstid.

Förordningar som inte hade anknytning till skatter, avgifter, indelningsverket, eller olika yrkesverksamheter hade i många fall en disciplinerande eller uppfostrande funktion. Det gällde de flera gånger upprepade förordningarna angående frosseri och fylleri, liksom varningarna för tjuvnadsbrott, barnamord, brott mot äktenskapslagstiftningen eller slagsmål och oljud i kyrkorna.

Straffsatser förekommer ymnigt. Det pris som måste betalas av den som bryter mot någon bestämmelse i en kungjord förordning görs känt. Här bör särskilt noteras att straffen för tjänstemäns maktmissbruk också kungjordes. Rättigheter och skyldigheter på ömse sidor gjordes kända i de flesta frågor där överhet och undersåte hade nära kontakt med varandra under årets gång. Det är i hög grad den straffande överheten som framträder i dessa

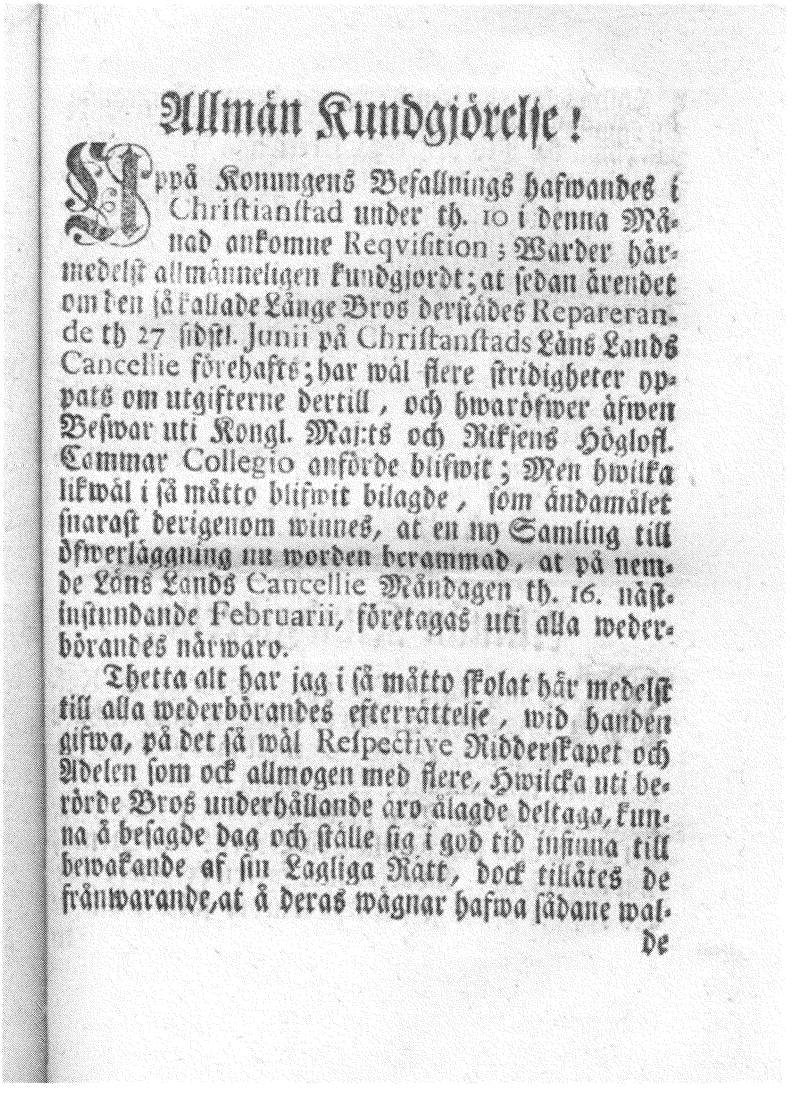

Allmän Kundgjörelse!

Uppå Konungens Befallnings hafwandes i Christianstad under th. 10 i denna Månad ankomne Reqvisition; Warder härmedelst allmänneligen kundgjordt; at sedan ärendet om den så kallade Långe Bros derstädes Reparerande th 27 sidstl. Junii på Christianstads Läns Lands Cancellie förehafts; har wäl flere stridigheter uppats om utgifterne dertill, och hwaröfwer åfwen Beswar uti Kongl. Maj:ts och Rikens Höglofl. Commar Collegio anförde blifwit; Men hwilka likwäl i så måtto blifwit bilagde, som ändamålet snarast derigenom winnes, at en ny Samling till öfwerläggning nu worden bramad, at på nemde Läns Lands Cancellie Måndagen th. 16. nästinstundande Februarii, företagas uti alla wederbörandes närwaro.

Thetta alt har jag i så måtto skolat härmedelst till alla wederbörandes efterrättelse, wid handen gifwa, på det så wäl Respective Riddersk apet och Adelen som ock allmogen med flere, Hwilcka uti berörde Bros underhållande äro ålagde deltaga, kunna å besagde dag och ställe sig i god tid infinna till bewakande af sin Lagliga Rätt, dock tillåtes de frånwarande, at å deras wägnar hafwa sådane wal-

de

Reparationer av broar, vägar och allmänna byggnader ombesörjdes av skattebetalarna som deltog i besluten om när och hur och till vilket pris arbetet skulle utföras. Kungörelsen som var utfärdad den 16 januari 1767 rörde reparationen av Långebro vid Kristianstad. Malmöhus läns invånare var skyldiga att bidra till den kostnaden.

ständigt upprepade kungörelser. Eller, skall man tolka det så att det är för att skydda undersåtarna mot de många straffen som Kungl Maj:t ständigt påminner dem om den fara som hotar ifall de bryter mot lag och ordning? Man kan gå ett steg längre i tolkningen. Den överhet som är mån om de förordningar som ständigt upprepas är i första hand mån om de intressen som skyddas av förordningarna. Det är inte alltid allmogens intressen.

Länskungörelserna

Nära 70 procent av alla de kungörelser som upplästes i Gårdstånga år 1767 härrörde som sagt från landshövdingeämbetet. Detta är inte oväntat. Landshövdingen var konungens ställföreträdare i länet och hade stora maktbefogenheter enligt sin instruktion. Det ålåg länsstyrelsen att se till att alla centralt fattade beslut blev lokalt verkställda när så krävdes. För att så skulle ske behövdes en rad praktiska anvisningar. Dessa utfärdades av landshövdingen och hans underlydande tjänstemän. Vid närmare granskning visar sig differensen mellan de centralt utfärdade kungörelserna och landshövdingens påbud emellertid inte vara så stor som den verkar vid första ögonkastet. Mer än hälften av de totalt 154 länskungörelserna år 1767 (Gårdstånga) bestod nämligen av information om kommande auktioner (54 stycken) och efterlysningar (36 stycken, varav de flesta gällde mer än en person). Information om auktionerna var av stor betydelse för köpare, säljare och spekulanter överhuvudtaget, men de handlade inte om försök till styrning eller opinionsbildning från överheten och dess representanter. Att de blev allmänt kungjorda kan naturligtvis betraktas som en viktig tjänst som statsmakten var villig att göra samhället. I de fall då auktionerna rörde egendom som tagits i mät för skulder till kronan tjänade kungörelserna även överhetens egna intressen. Men de utgör ändå en annan typ av information än den som överheten förmedlade rörande lagar och förordningar. Om auktioner och efterlysningar exkluderas, är antalet styrande kungörelser som utfärdats centralt respektive regionalt ungefär lika stort.

Låt oss nu titta närmare på dessa regionala kungörelser.

Landshövdingen kallar till möten och förhandlingar på regional nivå

I sitt försvar i riksdagsdebatterna om kungörelsesystemet framhöll bönderna särskilt betydelsen av att de därigenom bland annat fick besked om när olika viktiga möten skulle äga rum. De möten som åsyftades var säkerligen möten där deltagarna hade möjligheter att påverka beslut av olika slag. Ett antal

Allmän Efterlysning!

Följande Rymmare blifwa härigenom allmenneligen efterlyste och böra wid ertappandet til närmaste fästning försändas neml.

1:mo. Volontairen för N:o 37 Petter Nilsson Malmberg som från Carlscrona olofl. afwikit, beskrifwes 40 år gammal af medelmåttig statur, trindlagd i ansigtet, med kort swart brunt hår, ljusa ögon och mörcka ögon bryn, samt wid afwikandet klädd uti grå wallmars släpe kläder, hwita ullstrumpor, och Carpus på hufwudet.

2.do. Qwinfolcket Catharina Allbrects dotter som till ett af henne framfödd oäckta barn, angifwit Comministeren Örngrén wara barne fader, och uti des afdagatagande skall deltaget, hwarföre hon wäl redan kropps straff utstådt, men saken emot bemälte Comministers wid 3:ne ting förmedelst Catharinas utebliftwande icke kunnat afgjöras, blifwer härigenom uppå wederbörlig requisition efterlyst, och kommer noga at efterspanas, samt i fall hon ertappas, bör hit till fästningen införas, at sedermera th. 20 nästkommande November uti berörde sak wid Wemmenhögs härads Loft. Tings rätt tilgenswar stända.

3:tio

Allmänna efterlysningar blev kungjorda i kyrkorna varje söndag.

sådana möten kungjordes 1767. Kallelserna hade i de flesta fall utfärdats av länsstyrelsen. Dessa möten gällde bl a fastställandet och reglerandet av markegångstaxan i länet.[80] Allmogen anmodades att komma eller skicka representanter med fullmakt. En annan kallelse, utfärdad den 16 januari 1767 gällde överläggningar i Kristianstads länskansli om Långebros i Kristianstads län dåliga tillstånd. (Långebro var byggd av sten över Helge å vid Kristianstad.) Allmogen i Malmöhus län var skyldig att bidra till underhållet. En majoritet av kallelserna till överläggningar gällde rust- och rotehållare som måste besluta om hur de skulle lösa gemensamma uppgifter rörande rustnings- och munderingspersedlar och liknande. De kunde välja mellan att själva komma eller att yttra sig genom befullmäktigade ombud. Andra kallelser åter gällde överläggningar om hur ett länslasarett lämpligen skulle finansieras, eller om huruvida invånarna var villiga att bidra genom ett sammanskott för att täcka drabbade djurägares förluster genom boskapspesten.

Det var viktigt med dessa överläggningar och det förhandlingsutrymme som allmogen förfogade över och det måste respekteras av överheten. Detta framgår tydligt av Kungl Maj:ts resolution om allmogens besvär 1766, då samtliga ständer klagade över att kallelser kungjorts utan att innehålla besked om vilka ärenden som skulle behandlas vid de aktuella överläggningarna. Allmogen hade därmed berövats möjligheten att instruera sina fullmäktige. Besvären över detta avgjordes till allmogens fördel. Kungl Maj:t resolverade att kontrakt som beslutats om vid möten som inte blivit korrekt kungjorda skulle förklaras ogiltiga. I §76 i allmogens besvär framhöll Kungl Maj:t också hur "högst obehagligt" han ansåg det vara att publikationer kallade allmogen eller någon del av dem, såsom rust- eller rotehållare till utsatt plats utan att samtidigt ange vilket ärende som skulle behandlas. Allmogen hade därför "icke kunnat meddela sine fullmäktige, som utsedde och afsände blifwit, sina tankar huru de sig förhålla och utlåta borde". [81]

Av detta skäl lät landshövdingen den 18 april 1767 utfärda en kungörelse som klargjorde att ett kontrakt upphävts som slutits med en del av rusthållarnas fullmäktige på mötesplatsen Lillö 1764. Det hade gällt att varje rusthåll skulle betala 40 daler silvermynt till inköp av tre hingstar samt årligen en tunna havre till deras underhåll. Behovet av goda hingstar för försvaret kvarstod emellertid, och därför kallade landshövdingen rusthållarna till ny förhandling om hur kostnaderna för sådana skulle täckas. Förhandlingsmöjlig-

[80] Kungörelse, utfärdad den 12 januari 1767, kallande till möte den 4 februari, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.

[81] Kungl Maj:ts resolution på allmogens besvär den 11 december 1766, § 81. I resolutionen hänvisades även till vad som resolverats på allmogens besvär 1739, §§ 7 och 9, vari klargjorts att kallelser till möten med rusthållare skulle innehålla besked om vilka ärenden som skulle behandlas.

heterna var alltså begränsade till hur ett beslut fattat på högre nivå skulle verkställas på lokal nivå.

Överläggningarna på regional nivå kunde bli stormiga, vilket framgår av kungörelserna rörande reparationerna av Långebro vid Kristianstad. Bron tillhörde den katagori som allmänheten måste bidraga till. Allmogen hade vid ett sammanträde den 27 juni 1766 vägrat gå med på så kostsamma reparationer som länsstyrelsen ansåg nödvändiga. De ovilliga hade besvärat sig både hos Kungl Maj:t och kammarkollegiet. Vad resultatet av dessa besvär i detalj bestod av framgick inte av kungörelsen, som istället tillkännagav att behovet av reparation kvarstod och att ett nytt sammanträde skulle hållas för överläggningar om hur utgifterna skulle bestridas. De underhållsskyldiga uppmanades att själva eller genom ombud infinna sig för att bevaka sin lagliga rätt. Landshövdingen tillkännagav att den som inte själv infann sig eller skickade någon befullmäktigad fick skylla sig själv eftersom inga undanflykter längre fick hindra att bron gjordes i ordning.[82]

Länslasarettet i Lund finansierades också genom sammanskott som bestämdes i samråd med allmänheten. En påminnelse om resultatet vid överläggning som hållits den 20 mars 1766 gjordes i en kungörelse utfärdad den 9 juli 1767. Ständernas deputerade i länet hade föreslagit och samtyckt till bildandet av en fond för att inrätta ett lasarett. Fonden skulle byggas upp genom en årlig avgift av 8 öre silvermynt för varje tunna behållningsspannmål vid alla kyrkorna i länet under en period av sex år. Hela projektet byggde alltså på medel som länets jordbrukare regelbundet förhandlade om med länsstyrelsen. Projektet omhuldades av landshövdingen. Om bönderna uteblev från sådana förhandlingar kunde de omintetgöra hela projektet. Ett exempel på sådant förfarande ägde rum 1774. Kallelse till ett möte den 16 juni 1774 hade kungjorts via predikstolarna. Det visade sig att "ganska få av detta Lähnets Inwånare sig infunno, men aldeles ingen ting af allmogen, så at därwid inten ting kunde afgjöras eller beslutas". Datum för ett nytt sammanträde kungjordes, och i den kungörelsen framhöll landshövdingeämbetet det stora värdet av lasarettsinrättningen och den nytta allmogen skulle kunna ha av den. Man framhöll hur många patienter som tagits in och blivit botade eller åtminstone bättre. Avgörande var att de olika ståndena i länet bidrog till underhållet med sammanskott. Allmogens uteblivande från det utannonserade mötet hade äventyrat hela projektet.[83]

Det fanns också andra möten som aviserades i landshövdingens kungörelser. Tidpunkter och plats för marknader som godkänts av överheten fanns

[82] Kungörelse utfärdad i Malmöhus läns landskansli 16 januari 1767, Malmöhus länskungörelser 1765–69, LLA:s bibliotek.
[83] Kungörelse (ang. Långebros reparerande), utfärdad den 22 augusti 1774, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.

angivna i almanackan, och eftersom innehav av almanackor var utbrett kan man räkna med att de flesta rättade sig efter dem för sina marknadsresor. Alla marknader var emellertid inte publicerade i almanackan och det hände att tidpunkterna ändrades. I sådana fall kungjordes förändringarna genom länskungörelsen. Så skedde t.ex. med inrättandet av en bytesmarknad i Oxie by för lantmännen på Söderslätt 1767 och med en förändring av datum för Kristianstads marknad 1765. I fråga om ändringar av datum för marknader eller tillstånd för nya marknader hänvisade landshövdingen alltid till Kungl Maj:ts beslut.[84]

En annan typ av kallelser gällde underrättelser om regementsmöten, övningar, mönstringar och liknande. Mönstringar och militära övningar kungjordes på begäran av försvarsmakten via länskungörelserna. Sådana möten krävde en mängd förberedelser som rust- och rotehållare måste bidra med. När möte skulle hållas från den 7 till den 21 september 1767 med Södra skånska regementet till häst kungjordes att samtliga rusthållare inte endast måste förse sina ryttare med tillräckligt underhåll de 14 dagar mötet varade, utan också för den tid som gick åt för att färdas till och från mötet inklusive inkvartering i de byar manskapet då passerade. Rusthållarna skulle skaffa fram hö, havre, hackelse m m; dessutom för varje rusthåll ett skålpund krut av god kvalité samt papper att göra patroner av. Rekryteringsmöte skulle hållas vid samma tillfälle den 10 september och rusthållarna inbjöds att närvara genom sina deputerade.

Dessa stora möten hade även intresse för krögare och andra som sysslade med bespisning. I samma kungörelse uppmanades nämligen krögare både på landsbygden och i städerna att erbjuda mat, vin, öl och brännvin för officerare och manskap i de berörda byarna, längs marchvägen mellan samlingsplatsen och nattlägren. De skulle erhålla kontant betalning för sina varor.[85]

Under år 1767 meddelades via kungörelsesystemet upplysningar om datum och ort för 36 möten som rörde rusthållare, skattebetalare, underhållsskyldiga för vägar och broar. Meddelanden om tider för ting samt marknader kungjordes. I ovannämnda siffra ingår inte auktionskungörelserna, eftersom de kan betraktas mer som reklam (samt vara av värde för kreditorer och andra intressenter).

Uppbördsmöten hölls i oktober, november och december månader, då skatteskyldiga i pengar erlade sina skatter grundade på vad som förut levere-

[84] Kungörelse (ang en bytesmarknad i Oxie by) utfärdad 30 maj 1767, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek. Ändring i datum för Kristianstad marknad kungjord länskungörelse utfärdad i Malmö 12 september 1765, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.

[85] Kungörelse utfärdad 10 juli 1767i Malmö rörande regements möten mm, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.

rats i natura och sedan värdesatts enligt årets markegångstaxering. Den som missade ett sådant möte utan godkänd förklaring, blev bötfälld. Avkortningsmöten (restantie-) ägde rum i början av året, och dessa var mycket betydelsefulla för dem som av någon anledning behövde uppskov med betalningarna eller hade fått så förändrade förhållanden att den ursprungliga skatteläggningen inte kunde verkställas.[86]

Efterlysningar

Den näst största katagorien av alla länskungörelser utgjordes av efterlysningar. Detta gällde 1767, men även övriga år som undersökts.[87] Till landshövdingens uppgifter hörde att beskydda länets invånare så att deras "hus och hemfred uppehålles, at röfweri och rapperi förtages, wåld och orätt afwärjes, och de, som där med umgå alfwarligen afstraffas".[88] Den stora mängd efterlysningar som kungjordes bör sättas in i det sammanhanget. Landshövdingen saknade dessutom under denna tid nästan helt en polisiär styrka, bortsett från de fåtaliga kronofogdarna och de underlydande länsmännen som förväntades ägna sig åt en mängd andra sysslor förutom efterforskning av efterlysta. Det var därför nödvändigt att söka allmänhetens aktiva bistånd.

Genom efterlysningarna fick gudstjänstbesökarna besked om våldsverkare, tjuvar och rymlingar av olika slag som betraktades som ett hot mot samhället. Genom efterlysningarna skulle de brottsliga snarast möjligt kunna fångas in, och övriga invånares trygghet och säkerhet skulle vara återställd. Så skulle eventuellt efterlysningarna kunna uppfattas. De kan också uppfattas som varningar så att invånarna gavs möjlighet att ta sig i akt för de farliga personer som befann sig på rymmen. Vänder man på perspektivet och ser efterlysningarna ur de jagades synpunkt, faller dessa kungörelser inom kategorin den straffande överheten. Allt hänger på i vilken situation åhörarna själva befann sig. Detta blir uppenbart när man närmare studerar innehållet i efterlysningarna. Av vilka orsaker blev människor efterlysta? Handlade det om brott eller flykt från något eller någon?

Men åhörarnas motiv för att lyssna var sannolikt mångfacetterade och vi kommer inte åt dem. Kanske lyssnade de flesta till kungörelserna inte för att känna sig beskyddade, eller för att få kunskap om hotande faror, utan av ren

[86] Ang förfarandet vid uppbörd av skatter, se Pär Frohnert 1993, s. 94–105. Av Gårdstångaregistret framgår att det var kronofogden som utfärdade kungörelserna rörande datum och plats för uppbördsmöten samt häradshövdingen som utfärdade kungörelsen om datum för avkortningstinget, Gårdstånga kyrkoarkiv, J:4, LLA.

[87] Se tabell 3.

[88] Instruction för landshöfdingarne, utfärdad den 4 november 1734, § 13, Modée del II, s. 1080.

nyfikenhet eller sensationslystnad. Innehållet i efterlysningarna var tillräckligt detaljerat för att kunna appellera till sådana böjelser.

I Malmöhus län efterlystes i genomsnitt ca 100 personer om året under hela 1700-talet. De flesta av dessa var efterlysta för någon form av brott mot lagar eller förordningar. Samtliga efterlysningar avslutades med en passus om att ifall de sökta påträffades skulle de snarast föras till närmaste fästning. Efterlysningarna gjordes i de länskungörelser som varje länsstyrelse ansvarade för. Detta innebar inte att de efterlysta nödvändigtvis var hemmahörande i det aktuella länet eller ens hade någon anknytning till det. Länsstyrelserna skickade nämligen efterlysningar till andra län när de befarade att den sökte kunde ha tagit sig bortom det egna länets gränser.

Eftersom efterlysningar utgjorde en så stor del av kungörelsesystemet har jag närmare undersökt innehållet. Det visar sig att människor eftersöktes av flera olika skäl.

Varje år kungjordes ett antal efterlysningar av personer som brutit mot lagar rörande sexualitet. En del av dessa gällde personer som haft samlag med varandra trots att de var nära besläktade som t.ex. den avskedade artillerikarlen Lars Jönssons hustru Mätta Andersdotter från Särslövs socken. Hon skulle ha begått hor med sin makes farbror, som sedermera hade avlidit.[89] Mätta hade tagit till flykten för tre år sedan och inte setts sedan dess. Med sig hade hon fört den dotter som hon avlat med makens farbror.

Den 18 november 1765 utfärdades en efterlysning i Malmöhus län gällande hattmakaren Lars Borg från Uppsala. Han hade tagit till flykten sedan han ertappats med att ha begått blodskam med sin svärmor, bondeänkan Anna Johansdotter.

Om det som betecknades som blodskam i förbjudna släktled drev folk på flykten, så hade den som begått tidelag ännu starkare skäl att fly eftersom straffet i regel var döden. Efterlysningar av "tidelagare" var inte vanliga, men förekom någon gång om året. Ett sådant fall gällde t.ex. den 20-årige getvalldrängen Ola Nilsson från Maglesäte, Höörs socken i Frosta härad. Han hade överraskats tillsammans med en ko som tillhörde rusthållaren Ola Larsson i Maglesäte. I efterlysningen skildrades hur och när händelsen blivit upptäckt, nämligen den 8 augusti 1766.[90]

De efterlysta behövde emellertid inte ha begått ett så allvarligt brott som hor eller tidelag – lägersmål kunde räcka.[91] Den 16 september 1765 utfärdades en efterlysning efter den 48-årige änklingen Sven Larsson från Nackhälla

[89] Malmöhus läns länskungörelse, daterad Malmö 27 november 1767, LLA:s bibliotek

[90] Kungörelsern utfärdades i Malmö landskansli den 15 augusti 1766, LLA:s bibliotek.

[91] Om sexuallagstiftning och sexualbrott under 1700-talet i Skåne se Lindstedt Cronberg 1998, s. 51 ff; Om tidelag se Jonas Liljequist, *Brott, synd och straff. Tidelagsbrottet i Sverige under 1600- och 1700-talet*, Umeå 1992.

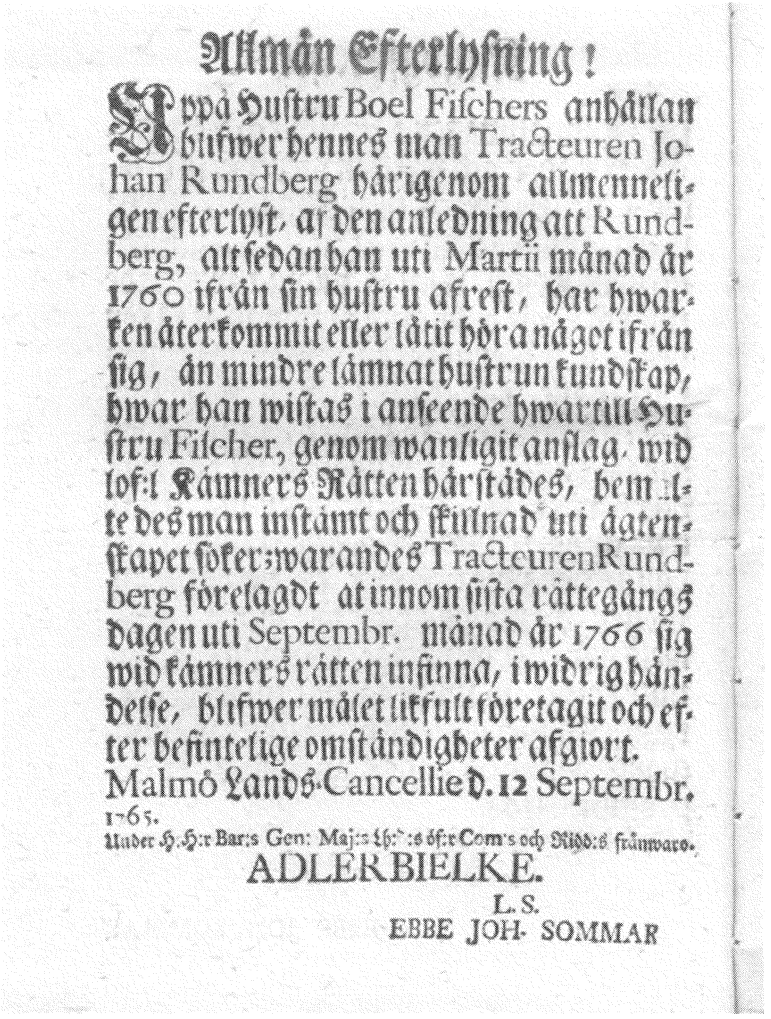

Allmän Efterlysning!

Uppå Hustru Boel Fischers anhållan blifver hennes man Tracteuren Johan Rundberg härigenom allmenneligen efterlyst, af den anledning att Rundberg, altsedan han uti Martii månad år 1760 ifrån sin hustru afreste, har hwarken återkommit eller låtit höra något ifrån sig, än mindre lämnat hustrun kundskap, hwar han wistas i anseende hwartill Hustru Fischer, genom wanligit anslag wid löf:l Kämners Rätten härstädes, hemlte des man instämt och skillnad uti ägtenskapet söker; warandes Tracteuren Rundberg förelagdt at innom sista rättegångs dagen uti Septembr. månad år 1766 sig wid kämners rätten infinna, i widrig händelse, blifwer målet likfult företagit och efter befintelige omständigheter afgiort.

Malmö Lands-Cancellie d. 12 Septembr. 1765.

Under H:r Bar:s Gen: Maj:ts Lh:ts öfr:e Com:s och Rijdd:s frånwaro.

ADLERBIELKE.

L. S.

EBBE JOH. SOMMAR

Män och kvinnor som rymt från sina äkta makar blev efterlysta. I en del fall sökte den övergivna få tillbaka maken. I andra fall önskade hon skilsmässa. Om han inte hörde av sig inom ett år därefter fick hon sin skilsmässa.

by i Spannarps socken, Halland, och en 24-årig kvinna Elin Börjasdotter från Brogård i Grimetorps socken, Halland. Paret hade rymt sedan de blivit anklagade för lägersmål med varandra.

Andra åter blev efterlysta för att de levde olagligt tillsammans, i värsta fall medan de fortfarande var gifta med någon annan. Det gjorde Nils Larsson som efterlystes på begäran av Lunds domkapitel vilket ämnade ställa honom och den kvinna han sammanlevde med inför rätta. Kvinnan var Anna Magdalena Hamburg. Deras förhållande hade resulterat i två barn. Nils Larsson hade redan en hustru som bodde i Pommern.[92]

Både män och kvinnor blev efterlysta för att de övergivit sin maka respektive make. Så t.ex. efterlystes den avskedade ryttaren Jonas Forsberg på begäran av hans hustru Britta Andersdotter i en kungörelse daterad Malmö landskansli den 4 mars 1767. Han hade övergivit henne och avvikit från orten. Enligt vad hustrun visste kallade han sig numera för Jonas Kindberg och utgav sig för att vara korpral vid ett värvat regemente. Dessutom var han tillsammans med en kvinnsperson från Skåne som han påstod sig vara gift med. Mannen ifråga var i 50-årsåldern. Ett annat exempel var efterlysningen, daterad den 30 augusti 1765 i Malmö, rörande Eva Lisa Sureus, 32 år gammal, gift med den avskedade soldaten Samuel Beckman. Hon hade gett sig av i samband med Genarps marknad och inte hörts av sedan dess.[93]

En särskild typ av efterlysning gällde människor som var försvunna och vars öde inte var känt. Deras hustrur eller makar hade givit upp hoppet om att de alltjämt levde och önskade ingå ett nytt äktenskap. För att en dödförklaring skulle kunna ske måste de efterlysas. En av dessa hustrur var Anna Andersdotter i Järna socken. Hennes man Anders Christophersson Norström hade som trossdräng begivit sig till Pommern 1757. Sedan dess hade hon inte hört av honom överhuvudtaget. Makarna hade inga barn och därför förväntades inga problem från mannens släkt om hon ämnade ingå ett nytt gifte. Mannens bror bistod Anna i hennes ansökan, som de gemensamt lämnat till tingsrätten, på vars begäran efterlysningen nu skedde. I samma situation befann sig Magdalena Jönsdotter enligt en efterlysning utfärdad den 14 juli 1768. Hennes man Hans Jönsson Degerfelt, soldat vid Västerbottens läns regemente, uppgavs ha kommit bort under det Pommerska kriget. Hustrun önskade gifta om sig och tingsrätten kunde inte yttra sig över saken innan efterlysning gjorts i hela riket.[94]

En mindre vanlig form av efterlysning gällde personer som var arvsberättigade, men vars adress var okänd. Dessa personer kunde ha varit utan kon-

[92] Kungörelse utfärdad av länsstyrelsen i Halland men kungjord även av Malmöhus läns landskansli, 16 september 1765, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.
[93] Kungörelse utfärdad 30 augusti 1765, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.
[94] Kungörelse utfärdad den 14 juli 1768, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.

takt med sina anhöriga under mycket långa perioder. Det hände att utfärdaren av efterlysningen moraliserade över sådana förhållanden. Ett fall gällde en mor som efterlyste sin dotter. Modern hade vänt sig till kyrkoherden i Norrköping, som i sin tur satt igång det händelseförlopp som ledde till att länsstyrelsen i Malmö utfärdade en efterlysning den 28 september 1769. Modern uppgav att dottern hade fått en tjänst i Stockholm 1752 och senare 1757 blivit anställd hos något herrskap i Uppsala men "sedan utur ackt låtit sin barnsliga plickt at låta föräldrarna få underrättelse som sitt tillstånd". Nu väntade henne ett arv.[95]

Andra söktes för ekonomiska brott. Kassaförvaltare utgör en kategori för sig bland de efterlysta. Dessa personer hade haft ansvar för förvaltning av kassamedel hos en bank, en stad, ett regemente eller liknande. När räkenskaperna inte stämde och de ställdes till ansvar för bristen flydde de. Ett typiskt exempel finns i en kungörelse daterad den 11 november 1767. I den efterlystes rådmannen och stadskassören Gustaf Bergholm i Lovisa stad i Finland. Han hade häktats misstänkt för bokföringsbrott men lyckats fly. Bergholm uppgavs vara ungefär 50 år gammal och beskrevs noggrant i efterlysningen. Ett mer ovanligt inslag var att en belöning på 600 daler kopparmynt utlovades den som ertappade honom.[96] Belöningar för fasttagande förekom men var relativt fåtaliga. Flera av de efterlysta kassaförvaltarna tillhörde i likhet med rådmannen från Lovisa samhällets mer privilegierade skikt. År 1765 efterlystes för samma slags brott välborne Carl Blixenstråhle, bankokommissarie i Stocholm, för brist i general-bankokassan, som han hade ansvar för. Den 15 augusti 1765 utfärdades en efterlysning begärd av Kungliga slottskansliet efter Jacob Hultstedt, assessorn vid Kungl kommerskollegiet. Han hade flytt sedan man "förmärkt oreda vid räkenskaperna samt balans uti de publika medel som stått under hans förvaltning".[97]

De i särklass vanligaste efterlysningarna under 1700-talet gällde dock soldater och båtsmän som rymt från sina regementen. I de flesta fall synes inget brott utöver själva rymningen från tjänsten ha begåtts. I många fall tycks ett helt "gäng" ha rymt på samma gång. Ålder, utseende och klädsel skildrades i efterlysningen.

En del av de efterlysta hade tagit till flykten på grund av skulder de inte förmådde betala. I en del fall tog de med sig hela sina familj, i andra fall flydde den skuldsatte ensam. En av dessa var skepparen Jöns Weladsson som blivit stämd av sina fordringsägare inför magistraten i Skanör. Han befarades

[95] Kungörelse, utfärdad den 28 september 1768, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.
[96] Kungörelse, utfärdad den 11 november 1767, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.
[97] Kungörelse, utfärdad den 15 augusti 1765, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.

ha flytt från Sverige tillsammans med hustru och barn enligt efterlysningen daterad Malmö landskansli den 24 augusti 1767. Samma man hade endast en vecka tidigare efterlysts för stöld av 48 alnar lärft i Falsterbo.[98]

De skuldsatta tillhörde såväl högre som lägre samhällsskikt. De efterlystes ofta på begäran av sina kreditorer. Så var fallet med grosshandlare Carl Emanuel Lang från Stockholm som söktes över hela riket i en efterlysning daterad den 21 juli 1768.[99]

En ganska vanlig typ av efterlysning gällde kungörandet av att en stöld hade ägt rum, uppgift om vem som blivit bestulen och vad som stulits. I dessa fall var förövaren okänd. Ibland utlovade den bestulne en belöning åt den som kunde återskaffa varorna. Så gjorde buntmakaren Henric Löthman från Varberg. Han hade haft en marknadsbod i Lund, och från den hade natten mellan den 16 och 17 september stulits två stycken björnhudar, en varskinnsmuff, en ljus klädeskappa med svart sibiriskt lammskinnsfoder och knapphål på bägge sidorna, två servetter och några linkläder av olika sorter. Kungörelsen var daterad Malmö landskansli den 19 september 1765.[100]

Det var mycket ovanligt att de efterlysta beskrevs som farliga för den allmänna säkerheten rent fysiskt. En del av dem var efterlysta för begångna våldsbrott, men det föreföll inte som om man befarade att de skulle kunna angripa vem som helst. Bristen på varningar för våld kanske kan tolkas på annat sätt också. Det är möjligt att allmänheten automatiskt iakttog en försiktig hållning gentemot främlingar och i synnerhet om man visste att en våldsman gick lös. Man kan emellertid också anta att tidens tekniska förhållanden spelade en roll – få av de efterlysta förmodades vara försedda med skjutvapen. Ingen av dem kunde sprida massdöd från på långt håll med ett automatvapen.

Mest utsatta för den risk som brottslingar utgjorde torde ha varit fångvaktare i samband med transporter av infångade rymlingar och andra fångar. Trots det användes barn emellanåt för forslandet. Den 26 maj 1768 utfärdade länsstyrelsen i Malmö en efterlysning på soldaten Wilhelm Eggertz som rymt när han under bevakning skulle föras från Kristianstad till Malmö den 21 maj. Till fångförare hade fjärdingsmannen skickat en 14 årig pojke. Annandag pingst hade pojken påträffats mördad på sträckan mellan Håstad och Stångby. Han hade, enligt efterlysningen, blivit nedtrampad i en gödselpöl, "grufweligen sargad och stucken i ansiktet och hela kroppen".[101] Flera sådana fall förekom, trots att myndigheterna rekommenderade att barn inte skulle användas som fångförare. Det faktum att barn ändå fortsatte att bru-

[98] Kungörelse, utfärdad 24 augusti, 1767, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.
[99] Kungörelse, utfärdad 21 juli 1768, Malmåhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.
[100] Kungörelse, utfärdad i Malmö den 19 september 1765, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.
[101] Kungörelse, utfärdad i Malmö den 26 maj 1768, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.

kas så in på 1800-talet kan tyda på att man trots allt inte förväntade sig alltför stort våld. En mörkare tolkning är att vissa barn levde i en så hård miljö att ingen brydde sig om vad för slags ökade risker de utsattes för.

Även vuxna fångvaktare kunde råka illa ut. En kungörelse utfärdad i Malmöhus län den 13 maj 1768 gällde en 22-årig kvinna, Märta Johanna Algren, som hade blivit dömd till döden för barnamord. Hon skulle föras från Strömstad via Kvistrum till Bohus fästning. Två fångvaktare bevakade henne. I Kvistrum påstod hon sig vara så sjuk att fångvaktarna gick med på att stanna där över natten mellan den 25 och 26 april med henne. På morgonen var hon försvunnen. På golvet i den kammare där hon varit inlåst låg den ene av hennes fångvaktare – död.[102]

I en efterlysning utfärdad i Malmö den 31 augusti 1769 gavs en detaljerad beskrivning av vad som kunde möta en fjärdingsman under tjänsteutövning. Han hade tillkallats av gästgivaren i Rotebro (Sollentuna socken, Stockholms län) för att gripa två okända personer som uppgivit sig vara muraregesäller. På vägen vid Kummelby skog begärde den ene och fick "lov att i något ärende med fjärdingsmannen gå av vägen och då de kommit vid pass 12 alnar i skogen...tagit upp en kniv och stuckit fjärdingsmannen, så att han genast dog" varefter de två tog till flykten in i skogen åt sjösidan.[103]

Inte heller fängelserna var säkra enligt vad som framgick av efterlysningarna. Till och med fångar som bar halsjärn och black om fötterna blev relativt ofta efterlysta. Många av dem hade rymt från Bohus fästning samt från ankarsmedjan i Karlskrona. Det var ofta fråga om massrymningar. Till dessa skall läggas alla kvinnor som rymde från spinnhuset i Stockholm (Långholmen) samt spinnhuset i Malmö.

Efterlysningar av borttappat och upphittat, främst djur, fanns också och förekom säkerligen ymnigt under hela 1700-talet. Den typen av kungörelser, som alltid gjordes på begäran av enskilda personer, hade präster läst upp från predikstolen även före 1686 års kyrkolag. I varje fall medgav 1571 års kyrkoordning att sådant kungörande fick ske. Personer som hade tappat bort eller hittat något kunde även begära att efterlysningen ombesörjdes via länsstyrelsen, men då måste de vara beredda att betala en avgift för den. Om kungörelsen utfärdades av länsstyrelsen nådde den hela länets invånare.

[102] Kungörelse utfärdad i Malmö den 13 maj 1768, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.
[103] Kungörelse, utfärdad i Malmö den 31 augusti 1769, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.

Auktioner

En inte oväsentlig del av länskungörelserna bestod av vad som enklast kan sammanfattas som underrättelser och notiser som bragts till allmänhetens kännedom genom landshövdingeämbetet. Till denna kategori kan hänföras kungörelser rörande exekutiva och frivilliga auktioner.

År 1767 kungjordes 51 auktioner i Gårdstånga. En del av dessa var exekutiva, men många, kanske de flesta, var frivilliga. Enligt en förordning utfärdad den 17 februari 1748 måste exekutiva auktioner kungöras från predikstolarna i det härad där den gäldbundna egendomen var belägen.[104] Syftet med offentliggörandet var naturligtvis att locka många köpare för att därmed erhålla så höga priser som möjligt. Offentliggörandet av exekutiva auktioner via kungörelsesystemet gav emellertid också allmänheten kunskap om vilka tidigare besuttna människor i samhället som råkat på ekonomiskt obestånd. Till auktioner rörande egendom skall tilläggas entreprenadauktioner som normalt anordnades för kronans räkning.

Auktionsannonserna gav allmänheten en möjlighet att göra inköp och spelade därmed också en viktig roll i det lokala ekonomiska livet. Både säljare och köpare fick behövlig information om varandra. Auktioner på lösöre från dödsbon var mycket vanliga under hela 1700- och 1800-talen, och det var förmodligen den vanligaste metoden för många människor att förvärva redskap, hushållsföremål, linne, kläder m m. Entreprenadauktionerna gällde ofta varor som försvaret behövde. Som exempel kan anföras en beställning för Kronprinsens regemente som behövde 822 alnar vitt kläde, 2 055 alnar foder väv, 342 halv-dussin mässingknappar, 822 stycken skjortor, 822 par skor och 2 055 alnar stibletväv.[105] Det rörde sig alltså om offentlig upphandling som varenda kyrkobesökare fick kännedom om.

Kreatursauktioner kungjordes regelbundet under 1767. Alnarps kungsgård använde sig ofta av länskungörelserna för att annonsera ut partier av feta oxar. Arendala utanför Lund använde sig av samma metod för att sälja kreatur.

Mer ovanligt var det med annonser från andra delar av landet. I den mån sådana förekom gällde de verkliga storföretag, t.ex. Hjälmare slussverk i Västerås län, som utbjöds till försäljning eller arrende 1768. Intresserade personer kunde rekvirera ett tryckt prospekt om anläggningen. [106]

[104] Kongl. Maj:ts nådige förordning, angående gäldbunden fast egendom, som igenom offentligit utrop försäljes, gifwen Stockholm i Råd-Cammaren then 17 Febr.1748, Modee del IV. s. 3614–3616.
[105] Kungörelse, utfärdad den 30 juli 1767, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.
[106] Kungörelse, 9 maj 1768, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.

Sammanfattande översikt över 1767 års kungörelser

Efter denna kvalitativa genomgång vill jag nu göra en sammanfattande översikt av 1767 års kungörelser utifrån de frågor som ställdes inledningsvis, det vill säga med sikte på hur överheten framträdde men också på bredden i informationen från predikstolarna. Det har visat sig svårt att göra en sådan översikt, och mitt försök bör uppfattas som tentativt. Jag har delat in de kungörelser som lästes upp i Gårdstånga år 1767 i sex olika grovt avgränsade kategorier. Resultatet framgår av följande tabell.

Tabell 2. 1767 års kungörelser i Gårdstånga, indelade i approximativa ärendekategorier.

Ärendekategori	Centralt utfärdade Antal	Landshövdingen Antal	Lägre tjänstemän m fl. Antal	Absoluta tal	Procent
1. Kallelser till möten	0	15	12	27	10
2. Centralt utfärdade beslut, förordningar	41			41	16
3. Regionalt utfärdade befallningar mm		13	7	20	7
4. Råd, anvisningar, allmän information	14	57	18	89	33
5. Efterlysningar		34	3	37	13
6. Auktioner		36	21	57	21
Summa	55	155	61	271	100

Källa: Förteckning över upplästa kungörelser 1767, vol. J:4, Gårdstånga kyrkoarkiv, LLA.

Genom den första kategorin, kallelser till möten, framtonar framför allt den förhandlande överheten. Inte mindre än 10 procent av kungörelserna rörde möten där någon form av förhandlingar ägde rum. År 1767 skedde alla dessa förhandlingar på regional och lokal nivå. De rörde bl a markegångssättningen, reparationer av broar, hur ägare till djur som nödslaktats i samband med boskapspest skulle ersättas, hur kostnader för inköp för indelningsverkets räkning, finansiering av ett länslasarett. Till samma kategori har lagts lägre tjänstemäns kallelser till möten. I de fallen rör mötena inte förhandlingar utan uppbördsmöten, möten rörande väglagning, pilplantering och liknande.

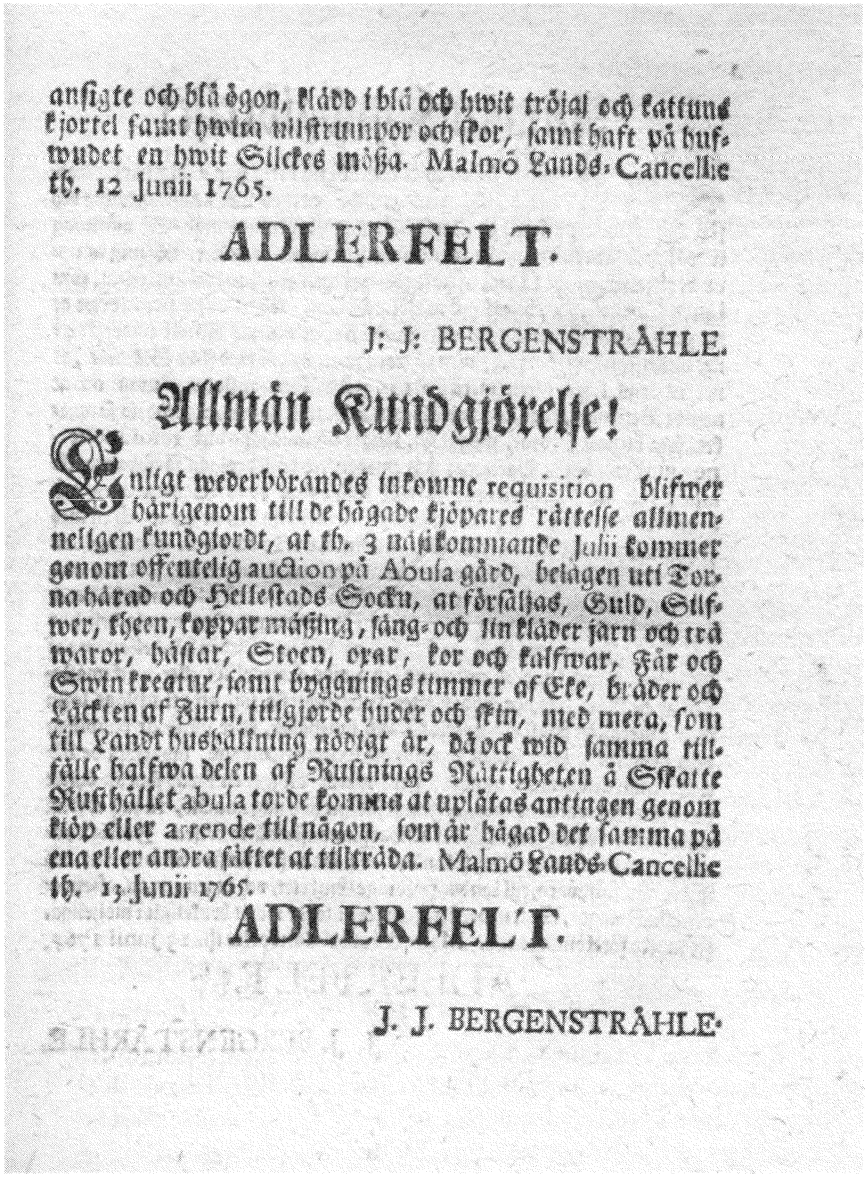

ansigte och blå ögon, klädd i blå och hwit tröja och kattuns kiortel samt hwita nilstrumpor och skor, samt haft på hufwudet en hwit Silckes mössa. Malmö Lands-Cancellie th. 12 Junii 1765.

ADLERFELT.

J: J: BERGENSTRÅHLE.

Allmän Kundgjörelse!

Gunligt wederbörandes inkomne requisition blifwer härigenom till de hägade kjöpares rättelse allmänneligen kundgiordt, at th. 3 nästkommande Julii kommer genom offentelig auction på Abusa gård, belägen uti Torna härad och Hellestads Socken, at försäljas, Guld, Silfwer, kheen, koppar mässing, säng- och lin kläder järn och trä waror, hästar, Steen, oxar, kor och kalfwar, Får och Swin kreatur, samt byggnings timmer af Eke, bräder och Läckten af Furu, tillgjorde huder och skin, med mera, som till Landt hushållning nödigt är, då ock wid samma tillfälle halfwa delen af Rustinings Rättigheten å Skatte Rusthållet abusa torde komma at uplätas antingen genom kiöp eller arrende till någon, som är hägad det samma på ena eller andra sättet at tillträda. Malmö Lands-Cancellie th. 13 Junii 1765.

ADLERFELT.

J. J. BERGENSTRÅHLE.

Kungörandet av kommande auktioner blev allt vanligare under 1700-talet. På en auktion gavs möjlighet att köpa varor till ett lägre pris än om de måste beställas av hantverkare m.fl. Auktion hölls nästan regelmässigt efter dödsfall. De som hade råd begärde att auktionen kungjordes via länsstyrelsen.

Kategori 2 och 3 innehåller alla författningar och befallningar som utfärdats på central och regional nivå. Dessa två kategorier, som sammanlagt utgjorde 23 procent av alla kungörelserna, visar oss den befallande överheten. Det var inom dessa katagorier som samhällets spelregler fastställdes. Tilltalet i dem är i regel neutralt, men det kan också vara såväl hotfullt som vädjande. I slutet av nästan varje författning i denna kategori finns uppgift om det straff som kan drabba den ohörsamme.

Inom kategori 4 (råd och anvisningar) finns kungörelser som inte hade någon juridisk betydelse, utan bestod av råd och anvisningar. En del av dessa råd var avsedda som vägledning i konsten att förbättra lantbruk, förhindra hungersnöd, bota sjukdomar, och liknande. Man skulle kunna säga att den kategorin som omfattar ca 33 procent av alla kungörelserna hade en utbildande funktion. All utbildning innebär en förändring av tankesätt och/eller beteende. Överheten framträder i den kategorin som förmanande, men även som beskyddande.

En tredjedel av kungörelserna bestod av efterlysningar och auktioner (kategori 5 och 6) Efterlysningarna utgjorde 13 procent av alla kungörelser. De är alltid neutralt formulerade. De kan uppfattas på flera olika sätt men bär alla vittnesbörd att överheten straffar den som begår brott. Samtidigt utgör de bevis om att överheten upprätthåller ordningen och gör vad den kan för att gripa brottslingar som annars kan tänkas skada människor och egendom. Överheten demonstrerade således både sin straffande och sin beskyddande funktion i en och samma efterlysning.

Auktionerna utgjorde en av de största kategorierna, över 20 procent. Den kategorin ligger utanför statsmaktens styrelseuppdrag och måste istället betraktas som en tjänst som överheten var villig att bistå säljare och även potentiella köpare med. Auktioner kungjordes inte från predikstolen i början av 1700-talet, och när de först började förekomma gällde det statsmaktens egna intressen i samband med utmätningar och liknande. Så småningom förändrades överhetens inställning och auktionskungörelser blev vanligare. De bör uppfattas som informerande inom ett område som hade stor betydelse för allmänhetens egna intressen. Enskilda personer som utnyttjade länskungörelserna för att annonsera om en auktion fick betala för det. Kronofogdar, länsmän och andra lägre tjänstemän hade däremot inte rätt att ta betalt för att lämna auktionskungörelser till predikstolen. Allmänheten måste söka tillstånd hos kronofogden för att få hålla en auktion överhuvudtaget, och detta förhållande förklarar varför ca 60 procent av alla auktionskungörelser som blev upplästa i Gårdstånga 1767 var undertecknade av lokala tjänstemän. Utbudet av färdiggjorda varor var begränsat under 1700-talet, då mycket tillverkades endast på beställning av den enskilde kunden. Auktioner gav därför möjlighet till köp av varor till ett förmånligt pris. Dessutom var de offentliga auktionerna ett stort folknöje. Det var flera månaders

betalningsanstånd även för små belopp, och för att ytterligare öka köplusten bjöd auktionsutroparen ofta på kaffe och brännvin.[107]

Det överväldigande intrycket av 1767 års kungörelser är att överheten gör vad den kan för att skapa "ordning och reda" i samhället. Den söker nå sitt mål på flera olika sätt - hot, förhandlingar, utbildning och andra former av opionionsbildning – och den visar ett visst mått av respekt för allmogen när den har behov av dess stöd och samtycke. Allmogen framstår som en part, om ock svag, i rikets gemensamma angelägenheter.

Förändringar i kungörelsesystemet längs tidsaxeln

Redogörelsen av kungörelsernas innehåll ovan har i huvudsak begränsats till vad som blev uppläst i en enda församling under ett enda år, nämligen 1767. Kungörelsesystemet hade då varit i full funktion under drygt 80 år och det skulle fortgå i ytterligare ca 180 år, dock i mycket begränsad omfattning under 1900-talet. Det handlar alltså om ett mycket långlivat informationssystem. Även om denna studie är begränsad till tiden ca 1740-ca 1790, så finns det skäl anta att förändringar ägde rum i innehållet (ärendeslag), i mängden av kungörelser samt i olika utfärdares grad av utnyttjande av systemet över tid. Vissa företeelser i samhället visar sig kanske fungera väl endast en relativt kort period efter deras introduktion och för sedan en alltmer tynande tillvaro. Eller samhället förändrades och de behov som olika administrativa system avsåg att möta har därmed också förändrats eller existerar inte längre. Den utveckling som kungörelsesystemet undergick under 1700- och större delen av 1800-talen visar emellertid på motsatsen. Systemet frodades och kom att utnyttjas alltmer intensivt. Det som förändras är balansen mellan vissa slag av kungörelser. Låt oss se närmare på den utveckling som fångas i tabell 3, där jag sammanställt resultatet av en större undersökning av hela länet Malmöhus under en fyrtioårsperiod.

[107] Om auktionernas roll i bondesamhället se Ragnar Bjersby, *National Encyklopedien*, band 2, s. 115.

Tabell 3. Antal kungörelser diarieförda/upplästa i Malmöhus län 1727–1820

	1727 antal	1737 antal	1757 antal	1767 antal
Kungl Maj:t m fl	24	12	53	55
Landshövdingens allmänna kungörelser	16	26	56	85
Landshövdingens efterlysningar	15	22	23	34
Landshövdingens auktions-kungörelser	–	9	18	36
Totalt	55	69	150	210

Källa: Malmöhus läns landskanslis diarier över kungörelser som utfärdats av centrala myndigheter samt landshövdingeämbetet i länet. För år 1767 har Gårdstångaförteckningen över upplästa kungörelser använts som underlag, dock utan att inkludera kronofogden häradsskrivaren, m fl kungörelser. Därmed har de fyra åren blivit jämförbara.

Det totala antalet har mer än fyrdubblats under de fyrtio åren tabellen omfattar. Ökningen gäller alla tre kategorierna. Kungl Maj:ts och övriga centrala myndigheters kungörelser har fördubblats. Den mest anmärkningsvärda skillnaden gäller emellertid landshövdingens kungörelser. Landshövdingen utfärdade, som redan skildrats ovan, förutom auktionskungörelser och efterlysningarna en stor mängd andra budskap. Före 1767 var hans budskap relativt få. Detta kan naturligtvis bero på att han var mindre aktiv. Min tolkning är emellertid en annan. Landshövdingen saknade möjlighet att mångfaldiga sina budskap annat än genom kopior gjorda för hand. Det fanns inget tryckeri i Malmö förrän 1764 och när det väl fanns på plats togs det omedelbart i anspråk för tryckandet av länsstyrelsens kungörelser. Kungl Maj:t bestämde var tryckerier fick anläggas och mycket få tillstånd beviljades i landsorten under 1700-talet. Ingen hade rätt att etablera ett tryckeri utan att först ha erhållit ett kungligt privilegium. Kristianstad fick sitt första tryckeri 1810. I Halmstad ansökte landshövdingen om ett tryckeri till staden 1792 men det beviljades inte av Kungl Maj:t förrän närmare 20 år senare.[108]

I brist på ett stort antal skrivare valde landshövdingen att skriftligen meddela endast varje kronofogde vad han ville få gjort och framfört ute i länet. Kronofogden kunde sedan själv begära att få sina meddelanden kungjorda från predikstolen. Han kunde emellertid också själv framföra befallningar muntligt på kyrkbacken, vid tinget, uppbördsmötet, eller var han

[108] För uppgift om sambandet mellan länskungörelser och de äldsta tryckerierna i rikets residensstäder, se Torbacke 1998, s. 57–63.

fann lämpligt. Han hänvisade förmodligen till landshövdingens befallning, men han fick säkerligen också finna sig i att bli ifrågasatt ibland. Det gällde att kunna visa att det han krävde hade sin legitimitet i en kungörelse som hade utfärdats av Kungl Maj:t vid ett tidigare tillfälle. Så länge som allmogen var hänvisad till kronofogdens eget meddelande bör de ha kunnat känna sig rättslösa på det sätt som skedde under 1600-talet, då bondeståndet vid flera tillfällen uttryckligen bad om tillgång till skriftliga förordningar.[109]

I detta sammanhang framstår även antalet kungörelser som kallar till möten som intressant. Det gäller i synnerhet år 1727 då landshövdingen förutom efterlysningar, endast utfärdade sex allmänna kungörelser men åtta kallelser till möten av olika slag. Man kan förmoda att han själv var närvarande vid flera av dessa möten och då passade på att informera menigheten även rörande andra frågor än de som var mötets huvudsyfte. Förändringarna i balansen mellan de olika typerna av kungörelser blir tydligare i procentuell form:

Tabell 4. Procentuell fördelning mellan olika kategorier av kungörelser 1727–1767.

Ärendekategori	1727 %	1737 %	1757 %	1767 %
1. Kallelser till möten	15	14	6	11
2. Centralt utfärdade beslut, förordningar m m	46	16	38	23
3. Landshövdingens allmänna kungörelser	12	25	28	26
5. Landshövdingens efterlysningar	27	32	16	16
6. Landshövdingens auktions kungörelser	–	13	12	24
Summa	100	100	100	100

Källa: Se tab. 3

Resultaten i tabell 3 visar tydligt hur stor betydelse kallelserna till möten hade under den första delen av 1700-talet, men även 1767. De centrala myndigheternas andel av kungörelserna minskade med 50 procent mellan 1727 och 1767. Landshövdingen kom att spela en allt mer framträdande roll.

Flera forskare har noterat en ökat aktivitet från statsmaktens sida på regional och lokal nivå. Detta kan knappast ha kunnat åstadkommas enbart med hjälp av en lägre tjänstemans befallningar. Jag vill hävda att länsstyrelsens möjlighet att distribuera tryckta kungörelser som accepterades som lag-

[109] Se t.ex. Stiernman,andra delen, s. 1641, § VII, och s. 1644.

ligt grundade utgjorde en viktig del i den expansion av statlig verksamhet som konstaterats under senare delen av 1700-talet. Varken kronofogdens eller länsmans ord hade nog tyngd i sig själva för att accepteras av allmogen. Landshövdings ord hade ett större värde, men även det kunde ifrågasättas, vilket kommer att visas i kapitel 6.

Tabell 5. Antal kungörelser diarieförda/ upplästa i Malmöhus län 1767–1820.

	1767 antal	1800 antal	1820 antal
Allmänna kungörelser, centrala, regionala och lokala	177	121	252
Auktioner	57	60	222
Efterlysningar	37	89	164
Totalt	271	270	638

Källa: Förteckningar över upplästa kungörelser i Gårdstånga och i Stora Herrestads församlingar, LLA. I dessa förteckningar ingår även kungörelser utfärdade av lägre tjänstemän, kronofogdar, länsmän, häradshövdingar m fl.

Ökningen fortsätter åren 1767–1820. Skillnaderna mellan år 1767 och 1800 är små och totalsummorna är så gott som helt lika. Efterlysningarna har fördubblats under de tre decennierna, medan mängden auktioner är nästan den samma. Intressant nog visar sig antalet övriga allmänna kungörelser ha minskat år 1800. År 1820 har alla kategorier skjutit i höjden. Det är ett annat samhälle med andra behov som kan anas bakom siffrorna.

Det finns fler faktorer som kan påverka mängden och man måste därför akta sig för att ta en lineär utveckling för given. Riksdagsmöten hölls normalt vart tredje år under ståndsväldet. I anslutning till sådana år utfärdades en betydligt större mängd nya förordningar till allmänt kungörande än under andra år. En del förordningar tillkom såsom resultat av ständernas beslut och utfärdades i slutet av riksdagssessionen men trycktes ofta långt senare för distribution och kunde därför även komma att kungöras allmänt först året därpå. Riksdag hölls fr.o.m. hösten 1726 t.o.m. oktober 1727 och ledde till en större mängd kungörelser år 1727 än vad som förekom 1726, enligt Malmöhus läns landskanslis diarier. Inget riksmöte hölls i anslutning till år 1737, och mängden centralt utfärdade kungörelser och förordningar kan därför förväntas vara mindre än om så hade varit fallet. År 1757 års kungörelser bör däremot ha påverkats av den riksdag som sammanträdde fr.o.m. oktober 1755 t.o.m. oktober 1757. En för samtiden ovanligt lång riksdag inleddes den 15 januari 1764 och avslutades den 15 oktober 1766. Detta förklarar kanske delvis den stora mängden kungörelser år 1767. År 1800 sammanträdde ständerna fr.o.m. den 15 januari t.o.m. den 15 juni. Ingen riksdag sammanträdde 1820 eller året innan. Jämförs antalet kungörelser från år 1737 med det från

1820, det vill säga från två år utan riksdagar, framstår ökningen emellertid som om möjligt ännu mer anmärkningsvärd. Uppenbarligen kan variationerna inte enbart förklaras med riksdagar, utan det handlar trots allt om en långsiktig och varaktig ökning av antalet kungörelser under senare delen av 1700-talet och början av 1800-talet jämfört med 1700-talets början.

Förändringar i systemet kan även avläsas i den mängd kungörelser som olika befattningshavare utfärdade. Se tabell 6.

Tabell 6. Antal kungörelser som utfärdats av olika myndigheter/ befattningshavare 1727–1820.

	1727 Antal	1767 Antal	1800 Antal	1820 Antal
Kongl Majt	21*	41	19	38
Kammarkollegium	*	2		11
Kommerskollegium	*	2	5	12
Krigskollegium	*	2		1
Övriga centrala verk	*		1	1
Riksens ständer (inkl res. på besvär)	3	6		
Landshövdingen	31	155	213	531
Kronofogden	–	24	15	31
Häradskrivaren	–	1	3	
Mantalskommissarien	–	1		
Häradshövdingen / lagmannen	–	7	5	5
Länsman	–	25	9	8
Övriga	–	3		
Summa	55	271	270	638

Källa: Underlaget för 1727 kommer från Malmöhus läns landskanslis diarier över inkomna respektive avgående skrivelser. Underlaget för övriga årtal kommer från förteckningar över upplästa kungörelser i Gårdstånga och Herrestads kyrkoarkiv, LLA. Kungörelser som utfärdats av lägre tjänsteman ingår inte i siffrorna för år 1727. Alla centralt utfärdade kungörelser 1727 har sammanförts med Kungl. Maj:ts.

Uppgifterna rörande 1727 är alltå ofullständiga ifråga om de centralt utfärdade kungörelsernas fördelning mellan Kungl Maj:t, kollegierna och de övriga centrala ämbetsverken. Detta påverkar dock inte den översikt som här eftersträvas. Helt klart framgår att mängden kungörelser som utfärdades centralt inte alls ökade i samma omfattning som de regionalt utfärdade. År

1767 framstår på denna punkt med stor tydlighet som ett exceptionellt år, betingat av den mycket långa riksdagen och alla åtgärder den beslutat om.

Om vi begränsar tidsperioden till 1727–1767 finner vi att mängden kungörelser upplästa i Malmöhus län fyrdubblades, ökande från 55 år 1727 till 271 år 1767. (Tabell 5). Ökningen bör spegla statsmaktens ökande aktivitet på såväl central som regional och lokal nivå. Detta skulle innebära att statsmakten stadigt ökar sin aktivitet längs tidsaxeln.

Ser man till den procentuella fördelningen mellan olika kategorier av kungörelser över tid, finner man vissa variationer som dock i regel inte ändrar den generella bilden av proportionerna. Stora kategorier är hela tiden centralt utfärdade beslut och förordningar, som inkluderar råd och allmän information av det slag som skildras ovan, samt efterlysningar medan kungörelserna om auktion tar fart först i 1737 års siffror. Ett slående resultat som är betydelsefullt är att landshövdingens röst hörs oftare i kungörelserna än Kungl Maj:ts.

Sammanfattning

I detta kapitel har jag undersökt hur kungörelsesystemet användes i praktiken. Det har skett med en blandning av kvantifieringar och kvalitativ presentation av kungörelserna. Studien har koncentrerats på 1767, men har även blickat både framåt och bakåt i tiden och har på det viset kunnat fastställa utvecklingen under nästan en hundraårsperiod, ca 1720–1820. Jag har kunnat visa att nästan alla förordningar, påbud och plakat som utgick från Kungl Maj:ts kansli och som hade generell syftning för allmänheten blev kungjorda i en liten skånsk landsbygdsförsamling om ock efter 10–14 dagars transport eller mer. Eftersom det inte finns några skäl att tro att Gårdstånga var unikt och regelverket för kungörelsesystemet var nationellt, får vi förmoda att samma information har nått alla andra församlingar i riket. Vad regeringen har förordnat har därmed blivit känt för alla män och kvinnor, oberoende av samhällsställning, som besökt gudstjänsterna. Av allt att döma kunde man få lyssna på kungörelser under ungefär en halvtimma varje söndag, utan att det ansågs outhärdligt.

Riksdagens verksamhet blev också kungjord, dock med den viktiga begränsningen att endast dess beslut blev offentliggjorda. Avvikande meningar, debatter och diskussioner nådde aldrig allmänheten genom kungörelsesystemet. Oppositionen kunde inte göra sin röst hörd. Budkavleförordningen, med sitt hot om dödsstraff för otillåtna folksamlingar, har kunnat användas som ytterligare ett vapen för att kväva spridning av kritik mot regeringen. De upplästa kungörelserna kan alltså ha väckt stark indignation, men möjligheterna för åhörarna att offentligt vädra sin upprördhet har varit synnerligen begränsade.

Systemet användes för att legitimera makten. Varje åtgärd som påbjöds försågs alltid med besked om vilken lag eller tidigare författning som gav den legitimitet. Jag kommer i ett senare kapitel (6) att visa hur medvetna bönderna var om denna aspekt och att de även kunde utnyttja systemet för att främja sina egna intressen.

Länskungörelsernas innehåll avslöjar att bönderna hade ett visst inflytande på länsnivå. Deras synpunkter efterfrågades i ett betydande antal kungörelser och ger därmed en anledning till varför bönderna omhuldade kungörelsesystemet så länge.

De årliga kungörelserna fyllde många funktioner och torde ha tillfredställt olika gruppers intressen. De bör ha uppfattats som de viktigaste av alla kungörelser, eftersom de innehöll information som betraktats som nödvändig för alla människor. Till en del utgjorde de ett svar på bondeståndets krav under 1600-talet om att få besked angående sina egna rättigheter och skyldigheter. På det viset skulle de kunna värja sig mot ämbetsmissbruk utövat av t.ex. visiterande underofficerare, salpetersjudare m fl. Andra årliga kungörelser hade starkt disciplinerande funktioner riktade till tjänstefolk, obesuttna, lösdrivare och övriga grupper som levde i samhällets periferi. Efterlysningar av rymlingar och brottslingar utgjorde alltid en stor kategori.

Slutligen kan man se vilken viktig ekonomisk roll länskungörelserna spelade. Auktionerna, som vid 1700-talets början endast förekom sparsamt, ökade stadigt och tog allt större plats bland kungörelserna, i takt med omsättningen på egendom och handel. År 1737 fanns endast nio auktionskungörelser registrerade i landskansliets diarium, trettio år senare 57. Efter ytterligare ett halvt sekel hade antalet stigit till 219 auktioner och utgjorde 40 procent av den totala mängden kungörelser. Från att ha spelat en helt underordnad roll i kungörelsesystemet hade de kommit att dominera det!

Nära 80 procent av vanliga "nya" kungörelser i Gårdstånga år 1767 var regionala, utfärdade av landshövdingen och i viss mån av de lägre tjänstemännen, dvs kronofogdarna och länsmännen. Om man inkluderar de årliga kungörelserna ökar de centralt utfärdades andel till ca 34 procent och de regionalas sjunker till ca 66 procent.

Man skulle kunna sammanfatta denna undersökning om användningen av kungörelsesystemet i praktiken med konstaterandet att systemet var ett mycket framgångsrikt massmedium som förde en alltmer blomstrande tillvaro under hela 1700-talet och även en bra bit in på 1800-talet. Ökningen mellan 1800 och 1820 innebar rentav drygt en fördubbling av det totala antalet kungörelser i Malmöhus län, från ca 270 till ca 630.

Kungörelserna rörde en komplex verklighet – stort som smått. Den bild av överheten som framträder ur det samlade materialet är en kombination av framför allt två roller: den informerande och den förmanande överheten. Icke desto mindre ställde denna överhet också krav och straffade. Men den

förhandlade även och inbjöd ibland folket att lämna förslag om hur administrativa problem kunde lösas.

I den kommunikation från Kongl Maj:t till folket som förmedlades direkt genom kungörelserna från centrum ser man klart hur överheten legitimerade sig genom att inför folket visa sin patriarkala omsorg på följande sätt:

- genom att oroa sig för ordningen i samhället så att den inte störtes av brott och dryckenskap
- genom att företräda lag och rätt och oroa sig för rättvisa och rättssäkerhet
- genom att sprida nyttig kunskap – om allt möjligt
- genom att stå för en viss ideologiproduktion, vilken bl a i denna tid innebar att värna den religiösa världsbilden
- genom att redovisa hur folkets klagomål hanterats.

I följande kapitel skall jag närmare undersöka hur systemet användes av överheten under mer speciella förhållanden, nämligen under kriser framkallade av krig och uppror. Att kungörelserna framstår som ett effektivt massmedium under fredstid i 1700-talets Sverige är en sak. Frågan är om det fungerade lika väl under krig och oroligheter, då sekretess och politisk oro kan ha tvingat fram ett mer selektivt system. Låt oss gå vidare.

5 Kungörandet av krig och uppror

Inledning

I det följande skall jag analysera kungörelserna under två dramatiska perioder i 1700-talets historia, på 1740- och 1780-talen.

Under perioder av genomgripande kriser sätts ett samhälle på svåra prov. I det tidigmoderna samhället fanns det ritualer för att underlätta krishantering. Fyra gånger om året deltog hela befolkningen i högtidliga böndagar påbjudna av Kungl Maj:t. Under ståndsväldet inföll i regel den första böndagen i mars eller i april, den andra och tredje i början av sommaren och den fjärde i september eller i oktober. Datum varierade, men böndagarna firades alltid på fredagar. De tillhörde de mer allvarsfyllda av kyrkans högtider och skiljde sig från de flesta i det avseendet att de hade tillkommit på den världsliga överhetens initiativ.[1] De gav Kungl Maj:t en möjlighet att direkt och mer allmänt tala till sitt folk om sin syn på förhållandena i riket. Alla måste delta. Böndagsfirandet omgärdades av stränga bestämmelser som upprepades i de årliga böndagsplakaten. En allvarlig botstämning skulle råda överallt. Alla krogar skulle vara stängda och folket uppmanades att komma fastande till kyrkan. I många av böndagsplakaten betonade regenterna också att alla världsliga sysslor var förbjudna. Det innebar att det inte var tillåtet med arbete, köpenskap eller långväga resor. Den som bröt mot dessa bestämmelser skulle dömas till böter. Det handlade alltså om en flera gånger om året upprepad ritual i avsikt att avvärja kriser såsom krig och örlog, misssväxt, hungersnöd och sjukdomar. Det är samhällskriser av sådana slag som närmare skall studeras i detta kapitel.

Regering och riksdag hade enligt lagar och förordningar ett ansvar för rikets välstånd. En av överhetens primära uppgifter var att skydda invånarna mot yttre och inre fiender, avvärja nöd och att lösa omfattande kriser.[2] Det bör åtminstone teoretiskt sett ha varit för att få ett sådant skydd undersåtarna erlade skatter och avgifter av olika slag. De borde ha rätt att vänta sig någon form av bekräftelse eller bevis från överhetens sida på att den uppfyllde sina förpliktelser.[3] Även om någon sådan förpliktelse inte erkändes från något håll, tvingar dock alla svåra kriser överhet och undersåte till närmare

[1] Malmstedt 1994, s. 94 f. Se även Bill Widén, "Böndagsplakaten och opinionsbildningen", *Kyrkohistorisk årsskrift* 1987.

[2] Se Regeringsformen 2 maj 1720, § 5, Modée del I, s. 150.

[3] Ang uppfattningar om kontrakt mellan överhet och undersåte under stormaktstid se Nils Runeby, *Monarchia mixta. Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden*, 1962. Runeby baserar sin studie på överhetens egen uppfattning. Eva Österberg har visat att

kontakt, och eftersom kommunikation står i centrum för denna studie faller det sig naturligt att närmare undersöka sådana svåra situationer. Förhoppningsvis kan de leda till ökad kunskap om den rådande politiska kulturen och de roller som överhet såväl som undersåtar förväntades spela i den.[4]

Ändå är det angeläget att reflektera kritiskt kring forskningsstrategin. Vad talar då emot en studie av krisår? De krisår som studien uppmärksammar är få och utgör ett slags undantagstillstånd. Varför inte studera informationsutbudet via predikstolarna under fredsperioderna i stället såsom också skett i föregående kapitel? Normalitet präglar vardagen, som utgör större delen av tillvaron för både makthavare och underlydande. Man bör därför kunna räkna med att politiska, ekonomiska och sociala förhållanden har utformats för att i första hand fungera i fredstid. Risken finns att en analys av den politiska kulturen under de exceptionella krigsperioderna ger en helt felaktig uppfattning av förhållandena under fred.

Det finns emellertid argument som talar för en undersökning av krisperioder när det nu gäller att fördjupa den mer översiktliga analys av kungörelserna som gjorts i föregående kapitel. Innehållet i kommunikationen och de former den tog under sådana perioder kan avslöja makthavarens förväntningar på reaktion från de underlydande. Förväntningarna bör vara styrda av erfarenheter från förhållandena under fredstid samt under tidigare kriser. Var uppfattade överheten att gränsen för dess politiska, ekonomiska eller sociala ansvar gick? Gränsen kan inte ha varit helt annorlunda i krig och kris än vad den var i fredstid – och *om* den var annorlunda bör överheten ha känt sig tvingad att legitimera extraordinarie krav och åtgärder. I svåra situationer sätts relationer på prov. Kan man lita på varandra? Har undersåtarna förtroende för makthavarnas förmåga att lösa den aktuella krisen på ett sätt som inte kommer att skada deras intressen? Litar överheten i sin tur på att undersåtarna beter sig såsom den önskar? Hur agerar den för att styra allmogen under en kris? Med kris menas här situationer som hotar stora delar av samhället med svält, död och osäker framtid. Det är den typ av kris som råder vid krigstillstånd, stora naturkatastrofer samt omfattande epidemier av dödliga sjukdomar. Det fanns ett helt spektrum av olika möjligheter för överheten att handla, beroende på vad som var det aktuella behovet:

föreställningen om ömsesidiga rättigheter och skyldigheter i förhållandet mellan överhet och undersåte även fanns hos allmogen, och var fortfarande aktuell under 1700-talet, Österberg 1993, s. 190 ff.

[4] För begreppet politisk kultur se t.ex. Österberg 1989 och Eva Österberg "Vardagens sträva samförstånd" i *Tänka, tycka och tro.* (1993) och i "Stark stat och starkt folk. En svensk modell med långa rötter" i *Innsikt og utsyn. festskrift till Jorn Sandnes.* (Trondheim 1996), s. 94 ff

1. Behov av att bibehålla socialt lugn:
– Allmänheten bör förmås att uppträda lojalt mot regeringen och dess lokala representanter.
– Allmänheten bör i en svår kris beredas på kommande uppoffringar som den kan tvingas genomlida.
2. Behov av att skapa aktivt bistånd:
– Allmänheten bör om möjligt förmås att aktivt bistå regeringen, t.ex. genom frivillig anmälan till krigstjänst, eller genom att uppspåra och ange orostiftare, "fiender", "spioner" m fl för överheten misshagliga personer. Vilka argument var gångbara under den rådande politiska kulturen?

Mot denna bakgrund finns det anledning att bära med sig följande frågor:
– Vilka känslor vädjade överheten till? Vilka värden åberopades i kungörelserna?
– Vände överheten sig till särskilda grupper för stöd, med förmaningar etc?

Vilken bild av sig själv tecknade överheten under trycket av kris? En överhet som visade förtroende för undersåtarna och som invigde dem i rikets angelägenheter, inte bara i riksdagen eller i dess utskott utan även på gårdar och torp? Eller behandlades folket som en okunnig hop som inte kunde förstå komplicerade situationer, människor som det var meningslöst att förklara något för? Framstod allmogen som så underlägsen och underdånig att den förväntades lyda befallningar utan någon närmare upplysning?

Vilken bild av sig själva bibringades samtidigt undersåtarna av överheten under trycket av kris? Hur omfattande och ärlig var egentligen den information om krig och uppror som allmänheten fick under 1700-talet?

I detta kapitel analyseras alltså kungörelserna som information och som legitimerande kommunikation mellan överhet och undersåtar just i tydliga kristider. Analysen sker i två block: det ena rör 1740-talet, det andra rör 1780-talet. Undersökningarna är relativt omfattande. Det som offentliggjordes genom kungörelsesystemet måste nämligen profileras mot den diskussion som fördes vid riksdagarna och mot vad vi genom annat material vet faktiskt hände under dessa kriser. Dessutom vävs en speciell analys av böndagsplakaten in som i viss utsträckning innefattar också andra år under 1700-talet.

Varje krisperiod sammanfattas för sig, men mot slutet av detta stora kapitel görs också en viss jämförelse mellan perioderna.

Forskning om kriser

Litteraturen om krig och propaganda är omfattande, och många studier finns om hur regeringar i sådana situationer sökt påverka allmänna opinionen genom massmedia. Jag har redan nämnt Stig Boberg och Sverker Arnoldsson. Av intresse för min studie är också Åke Abrahamssons analys av tidningsväsendet och arbetarrörelsen och det sociala medvetandets ekologi. Abrahamsson har fokuserat på Stockholm under 1800-talet, men hans metod och resultat har även relevans för min studie. Han har utgått från att människors mening om hur samhället är beskaffat grundas på den uppfattning som de bibringas genom språk, ett språk som inte bara tillhör nuet, utan också bär med sig tankar från en förfluten tid. Som exempel anför han lagtexter och läror, trosåskådningar och myter, i sedvanor och ideal – det vill säga i själva språket. Överheten tenderar att släpa efter samhällsutvecklingen i sitt språkbruk, något som kunde få stora konsekvenser i dess kommunikation med t.ex. arbetarklassen. Det är i hög grad genom språket som det sociala medvetandet utvecklas. Abrahamsson undersöker vad som sker när språket inte stämmer överens med samhällsutvecklingen.[5] Jag kommer inte att genomföra en systematisk analys av språket, men ändå uppmärksamma det i vissa dokument.

Jag kommer även att försöka pröva Kapferers teori om hur makthavare bemöter rykten, eftersom ryktesspridning under hela 1700-talet uppfattades som ytterligare ett hot i kriser, sett från makthavarnas perspektiv.[6]

Det saknas undersökningar om hur överheten valde att framställa kriget 1741–1743 för allmogen. Inte heller har någon studerat vilken information de svenska myndigheterna lämnade allmänheten om dalupproret som ägde rum under samma tid. Närmast kommer Stig Bobergs studie av kunglig krigspropaganda under Gustav III:s ryska krig, som också skall undersökas i den sista delen av detta kapitel. Han utnyttjar dock ett annat källmaterial som inte hade samma räckvidd som de allmänna kungörelserna, nämligen tidningar, pamfletter, broschyrer och liknande, dvs material som har varit inriktat på stadsbefolkningen och de mer bildade skikten i samhället. Jag koncentrerar mig på allmogen.

Pär Frohnert har gjort viktiga iakttagelser rörande statstjänstemännens agerande under bl a 1740-talets krisår. Han kan konstatera att trots att de statliga tjänstemännen var så få och kriserna så omfattande, förlorade inte statsmakten all kontroll utom under en mycket kort period. Han visar vidare

[5] För diskussion om det sätt på vilket samhället förmedlas i språket se Abrahamsson 1990 s. 404 f.

[6] Se kapitel 1, s. 11.

att det i den tidigmoderna staten med dess mycket små kårer av ämbetsmän var möjligt att upprätthålla skatteindrivning och uttag av soldater även under svåra krisår. Utifrån sina resultat ställer Frohnert frågan om vilken syn bönderna hade på statsmakten. Han undrar bl a också varför de så länge svärmade för det karolinska enväldet. Kan detta ha att göra med den uppfattning de bibringades om ständerväldet genom dess kungörelser? Vi behöver ökad kunskap om *de ideologiska aspekterna* av ständerväldet för att kunna förklara varför bönderna stödde kungamakten.[7] Frohnert föreslår att man skulle undersöka andra källor än det material han utnyttjat rörande skatteindrivningen, i första hand riksdagsmaterial (från alla nivåer), broschyrlitteratur och kanske även sockenstämmoprotokoll. Kungörelsematerialet nämner han inte i det sammanhanget, då han fokuserar på böndernas egna texter.

I min studie blir det den ideologi som överheten sökte överföra som står i fokus. Vilken bild av sig själv försökte överheten ge undersåtarna? Forskarna har hittills främst koncentrerat sig på den bild som framträtt under tingsförhandlingar, framför allt i samband med rannsakningar av brott.[8] Prästerskapet har också tilldelats en viktig roll som överhetens förlängda arm, kontrollerande och undervisande församlingsborna om framför allt deras plikt att lyda.[9] Ingen har tänkt på att Kungl Maj:t, ständerna och de centrala ämbetsverken kunde kommunicera direkt med allmogen. Det skedde visserligen genom prästerskapet, men inte på deras villkor eller genom prästernas eget val av ord och synpunkter, utan genom de centralt utformade kungörelser som de måste läsa upp.

Litteraturvetaren Ingemar Carlsson har i sin avhandling om Olof Dalin och den politiska propaganden inför "lilla ofreden" analyserat den flora av mer eller mindre förtäckt propaganda som cirkulerade i ledande och bildade kretsar.[10] Min studie är inriktad på det motsatta, nämligen överhetens egen verksamhet gentemot de breda folklagren, främst allmogen på landsbygden. Krigspropagandan från motståndarna har emellertid intresse för min studie så till vida att överheten var medveten om att den fanns och eventuellt kunde få behov av att bemöta den i sina egna kungörelser.

En av periodens svåraste kriser, nämligen dalupproret 1743, har ingående skildrats av Bjarne Beckman som analyserat alla kontakter mellan de upproriska och överheten. Han har dock inte haft som ambition att närmare ana-

[7] Frohnert, 1993 s. 293.
[8] Se t.ex. Taussi Sjöberg, *Brott och straff i Västernorrland 1861–1890*, Umeå 1981; Österberg, 1995, s. 145 f. Se även Furuhagen 1996.
[9] Kyrkoherdens och sockenstämmans roll i undervisande, kontrollerande och straffande syfte belyses av Larsson 1999; Furuhagen 1996 s. 101– 142; Bergström 1991, s. 88 f.
[10] Carlsson, Ingemar, *Olof Dalin och den politiska propagandan inför "lilla ofreden". Sagan Om Hästen och Wår-Wisa i samtidspolitisk belysning.* Lund 1966.

lysera hur överheten hanterade krisen informationsmässigt gentemot den breda allmänheten.[11]

Demografiskt inriktade forskare har lagt fram flera viktiga undersökningar av effekterna av nöd, svält och epidemier i det förindustriella Sverige.[12] Deras forskning ger vid handen att kriser av olika slag var vanliga i det förindustriella samhället. Det bör ha uppstått en praxis om hur överheten borde agera, vad som skulle sägas, vad som skulle göras.

Ständernas inställning till allmänt kungörande i 1700-talets samhälle

Regeringsformen hade under ståndervälde fram till 1760-talet tolkats så att ständerna betraktade sig som fullkomligt självtillräckliga och av författningen höjda över den allmänna meningen, skyddade mot kritikens smädelser och följaktligen ofelbara.[13] Det var förbjudet att publicera diskussion eller kritik mot författningen eller riksdagens handlande med den typiska motiveringen att "drägligare att i sådana ämnen vara utan kunskap än af oriktiga och falska begrepp intagen".[14] Avvikande mening fick alltså inte offentliggöras. Det utfärdades t.o.m. ett riksdagsbeslut 1741 (§ 11) om att ingen fick klandra beslut fattade vid riksdagarna. Den som vågade yttra sig kritiskt kunde vänta sig "näpst och straff, som Sweriges Lag och stadgar och innehåller". Ständerna varnade:

> alle Wåre i Landsorterne wistande Medbröder, af hwad Stånd och wilkor the wara måge, at för slike af sin plikt emot Gud och Fäderneslandet förgätne menniskors arghet, hwilka wrånga omdömen fälla och utsprida skulle, öfwer the rådslag, mått och beslut, hwilke såsom redeliga och om Wåre Medbröders sällhet, trygg- och säkerhet sorgfälle Swenske Män, Wi efter yttersta förstånd och Samwete sökt at lämpa til Guds Namns Ära och Wårt kära Fäderneslands bästa.[15]

---

[11] Beckman, Bjarne, Dalupproret 1743 och andra samtida rörelser inom allmogen och bondeståndet. Göteborg 1930.

[12] Ann-Sofie Ohlander och Hans Norman, "Kriser och katastrofer. Ett forskningsprojekt om effekterna av nöd, svält och epidemier i det förindustriella Sverige", Historisk Tidskrift 1984:2. Se även Marie Clark Nelson, *Bitter Bread: The famine in Norrbotten 1867–1868*, Stockholm 1988.

[13] Michael Roberts, *The Age of Liberty: Sweden 1719–1772*, Cambridge Univ. Press 1986, s. 150.

[14] Roberts 1986, s. 150.

[15] Riksdagsbeslutet utfärdat den 22 augusti 1741, § 11, Årstrycket, Modée del III, s. 1696.

Censorn hölls stadigt sysselsatt med granskning av allt som skulle tryckas. Det var ständernas bild av verkligheten som skulle gälla – inga alternativa tolkningar tolererades. Trots detta, eller kanske snarare på grund av detta, förekom en rik flora av rykten och pamfletter som gisslade makthavarna och deras åtgärder.[16] Makthavarna var starkt medvetna om detta, i annat fall hade de inte vidtagit så starka mått för att komma åt sina kritiker. Man kan även förvänta sig att det förhållandet kan ha tvingat dem att bemöta sina kritiker och att i känsliga angelägenheter lägga ner större möda på att göra sin egen politik så övertygande som möjligt för undersåtarna.

Det jag med ovanstående vill visa är att undersåtarnas syn på överheten och dess politik inte var oväsentlig för ständerna. Det låg i statsledningens intresse att förse undersåtarna med en för sitt ändamål passande bild av verkligheten.

Böndagsplakatens grundsyn på kriser

Innan innehållet i de allmänna kungörelserna studeras närmare, skall vi undersöka hur överheten skildrade samhället i böndagsplakaten. Forskningen har redan uppmärksammat hur väl dessa böndagar lämpade sig för propaganda till förmån för regeringen under stormaktstiden.[17] I böndagsplakaten kunde Kungl Maj:t klargöra sin syn på samhällsutvecklingen och samla folket till kollektiv handling. Plakaten utgör därför en användbar utgångspunkt för en analys av de uppfattningar som överheten försökte bibringa allmogen. Vad var det för slags politisk kultur som skildras i dem? Vad beskrivs som eftersträvansvärt och vad försöker överheten få undersåtarna att ta avstånd från? I nästa stadium av analysen skall vi se om dessa värden åberopas i de allmänna kungörelser som upplästes i samband med krig och uppror, missväxt och boskapspest. Vi vet redan nu mycket om den roll straff och disciplin hade under stormaktstiden och i det tidigmoderna samhället generellt för att förmå allmogen att foga sig i överhetens befallningar. Vi vet också åtskilligt om den roll kyrkan spelade i dessa sammanhang.[18] Överheten använde sig emellertid inte bara av våld eller hot om våld utan nyttjade även lockbeten. Den som följde dess råd och påbud kunde förvänta sig något positivt som belöning. Denna aspekt har fått mindre uppmärksamhet, kanske därför att våldet (låt vara legitimt betingat) ytterst legat till grund för all maktutövning. Förtryck och underkastelse torde dock inte räcka i längden. Även det legiti-

[16] Carlsson 1966. Se även Ingemar Carlsson, *Frihetstidens handskrivna politiska litteratur*. En bibliografi, Göteborg 1967.
[17] Se Arnoldsson 1941; Malmstedt 1994, s. 219–226; Widén 1987.
[18] Se t.ex. Lindstedt Cronberg 1997, s. 249 ff; Harnesk (1996), s. 191 ff; Ödman 1996, s. 261 ff.

ma våldet måste kunna motiveras. En aspekt är att avvärja något skadligt – och därmed finns underförstått något gott som skall skyddas, eftersträvas. Det som intresserar mig är att försöka kartlägga i vilken mån överheten försöker upplysa allmogen om några sådana positiva effekter av dess åtgärder, och i synnerhet då åtgärder som den påbjuder i krissituationer.

Jag bör även vara uppmärksam på en *brist* på positiv motivering av information. I vilka situationer har det räckt med negativ motivation, dvs enbart hot om straff utan hänvisning till något positivt ändamål utöver undvikande av böter, smärta, social förnedring m m? Låt oss nu se på de värden och uppfattningar om överhet och undersåte som böndagsplakaten ger uttryck för.

Bilden av konungen

I varje plakat bekräftades att konungen "älskar" undersåtarna. Alla böndagsplakat inleddes under både frihetstiden och det gustavianska enväldet med frasen "...tillbiude Eder, Oss älskelige våre trogne undersåtar". Kungen omhuldade och behövde sina undersåtar såsom en far behövde sina barn. Fredrik I lät i böndagsplakaten 1732 alla veta, att han under det föregående året varit i Tyskland och att han under "wår skildnad ifrån Eder ...hafwe måst sakna det nöje, som Wår närwaro hos Eder oss alltid Oss tilskyndat". Vid sin återkomst hade han "fått förnya Wår glädie öfwer alles Eder beständige wälmågo".[19] Sambandet mellan invånarnas välstånd och konungens kärlek till dem framhölls gång på gång i plakaten. Konungens drivkraft skildrades ungefär såsom man brukar beskriva föräldrars relation till sin familj. På så sätt ville konungen försöka skapa intryck av en slags närhet till sina undersåtar. Avståndet framgår emellertid också. Varje plakat inleds med alla de titlar som konungen hade. Det är tveksamt om dessa upplästes, men det fanns många påminnelser om att det var en konung som "talade". Här och var finns uttryck som "wår konungsliga nåd" och liknande. Det är alltså en mycket högt uppsatt person, den högste i riket, som här vill visa att han ömmar för alla sina underlydande (med betoning på det sista ordet). Att hälsningsretoriken mellan överhet och folk vid denna tid innehöll aspekterna "nåd" och "undersåte" är också naturligt, om man beaktar den utveckling som bl a Eva Österberg konstaterat i sin analys av 1500- och 1600-talens hälsningsformler.[20]

[19] Böndagsplakat utfärdat 17 januari 1732, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.
[20] Österberg 1993, s. 136–138.

Idealbildningen

Synden spelar en slags huvudroll i böndagsplakaten. Detta är väntat, eftersom meningen med plakaten var att avvärja Guds vrede och den vedergällning han befarades straffa all synd med som också Malmstedt visat. Om Guds straff tycktes ha uteblivit något år skulle alla tacka honom för den nåd han skänkt. Straffen drabbade i form av krig, missväxt, sjukdom eller andra slag av omfattande olyckor.[21]

Det är intressant att se skillnader mellan olika kungars sätt att skildra synden i samhället. Fredrik innefattar sig själv bland de syndiga. Det gör inte de övriga kungarna under hela den period som jag undersökt. I böndagsplakatet 1734 talar han om att Gud kommer att "noga skiärskåda Wår wandel och bepröwa wåre hiertan, om Wi icke genom ett synder lefwerne förtörne och rete Herran, at åter draga ut öfwer Oss det swärd, ..."[22] Kungen lät undersåtarna se honom som en av dem inför Gud. Det kan emellertid även tolkas på ett annat sätt, nämligen som en bekräftelse på de rykten som var i svang om Fredrik I:s förbindelse med den unga hovfröken Hedvig Taube, en relation som resulterade i flera barn och djupt upprörde bland annat prästerskapet. Plakatet kan knappast ha författats av Fredrik utan förmodligen av ärkebiskopen.

I denna syndiga värld, ständigt hotad av Guds straff, gav konungen sitt folk råd om hur de skulle bete sig. Undersåtarna skulle *vara trogna*. I de inledande meningarna till varje böndagsplakat tituleras de alltid som "trogna" och den frasen återkommer ofta i plakaten. De skildras som fria från svek, som lojala och pålitliga, hängivna sin konung. Undersåtarnas trohet behandlades genomgående som ett faktum och något att vara stolt över. Det var fint att vara trogen. Alla förutsattes ha ett fast band till konungen som visade stor tillfredsställelse över detta och tydligt visade att undersåtarna borde göra detsamma. Trohet var emellertid en fråga om ömsesidighet. Konungen skulle också vara trogen mot sina undersåtar och skildrar sig själv som sådan, med fraser som "wår trogna och faderliga förmaning".[23] Konung och folk skulle alltså hålla ihop och vara lojala mot varandra under sin tid på jorden.

I nästan alla plakat under perioden 1721–1793 bedyrade Kungl.Maj:t att *fred* i riket var ett av de mest eftersträvansvärda tillstånd människan kan leva i. Det finns inte ett enda böndagsplakat som har något positivt att säga om

[21] Malmstedt 1994, s. 171.
[22] Böndagsplakat för 1734, utfärdat 24 januari 1734, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.
[23] 1744 20/1 års plakat För diskussion av trohetsbegreppet i tidigmodern tid se Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden,* Stockholm/Stehag 2000, s. 122–128.

krig. I många av plakaten under 1720- och 1730-talen påmindes däremot folket om hur fruktansvärt lidandet var under det föregående stora nordiska kriget. I t.ex. 1734 års böndagsplakat jämförde Fredrik I den goda fredstid som nu rådde i landet med de ohyggligheter som människorna tidigare hade genomlidit.

> I läran så mycket mehr kunna wörda denna dyra Nåden, om i allenast vänden Edre tanckar tilbakas på de förre olycksalige Åhren, då detta Wårt Rike nogsamt sedt och erfarit alla de swåra öden, som ett långwarit och förderfweligt krig med sig förer. Krig och örlog är och blifwer i alla tider ett owedersäijeligt bewis af Herrans hämnde-domar.[24]

Krig var alltså ett ohyggligt straff som Gud utmätte. Människor skulle söka fred. Många av böndagsplakaten utmålar fred som ett tillstånd av sällhet och lycksalighet. När fred rådde kunde människorna i ro ägna sig åt "gudsdyrkan", och var och en hade tillgång till "landets goda" och fick med glädje äta det bröd som "Herrens milda hand utur jordens sköte honom räcker".[25]

Fredens lovsång sjöngs i en sådan omfattning i alla böndagsplakat att man måste fråga sig varför det var så viktigt? Åren omedelbart efter de långa förödande krigen i början av århundradet bör det ha känts helt naturligt att känna djup tacksamhet för att det rådde fred. Men av vilken orsak fortsatte Kungl Maj:t att tala så mycket om fredens stora värde i ett läge då krig låg långt bakom och var ett avlägset minne blott? Var det av slentrian, tradition eller konvention som freden skulle hyllas eller fanns det andra orsaker? Jag skall återkomma till detta.

Ordet *välfärd* förekommer i många böndagsplakat och utgör alltså också ett av dessa eftersträvansvärda tillstånd som samhället och alla dess invånare gemensamt bör leva i. Det handlar om både enskild och kollektiv välfärd. Vi får ingen särskilt uttömmande beskrivning av hur välfärden var beskaffad utöver möjligheten att leva i sällhet, att få del av det goda landet erbjuder och att få äta sig mätt i lugn och ro. Ord som vältrevnad förekommer också (1745). Vad mera, det var legitimt att söka egen välfärd. Det gällde alla, inte blott någon del av befolkningen. Det förekom inget tal om att vissa borde nöja sig med att tjäna andra och söka sin lycka i uppoffring eller den slags tankegångar, utan samhällets mål var allmänt förekommande välfärd. I böndagsplakatet 1742 intygade kungen att hans nyligen avlidna maka Ulrika

[24] "Kongl Maj:ts placat om fyra allmänne, Solenne Tacksäijelse- Faste- Bot- och Böne-Dagar, som Öfwer hela Sweriges Rike, Stor-Furstendömet Finland, alla Sweriges Crono tilhörige och underliggande Furstendömer, land- och herrskaper, högtideligen hållas och begås skola, uti innewarande åhr 1734. Gifwit Stockholm i Råd-Cammaren den 24 Januari 1734", Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.

[25] Böndagsplakat utfärdat 24 januari 1734, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.

Eleonoras högsta mål hade varit att erhålla "alles Eder kärlek och beständiga wälmågo, och i sinnerhet låtit Sin milda hand wara them förtryktom och nödlidandom til hugnad och uprättelse". I 1747 års plakat betonar Fredrik att det var "Wår Faderliga ömhet och kärlek för Eder Wälfärd" som drev honom att åter påminna folket om de hårda straff och plågor som Gud skulle låta drabba dem om de fortsatte med sitt syndiga levnadssätt. I 1761 års plakat betygade Adolf Fredrik i sin tur samma sak "Af then Faderliga omsorg, som Wårt konungliga kall åligger at draga för alles Eder så Andeliga som timmeliga wälfärd, hafwe wi utfärdat". I en del av plakaten framhålls att det är Guds önskan att människor ska leva i sällhet. Folket skall godvilligt lyda Guds helige bud och befallningar "the ther endast hafwa Eder egen sällhet til ögnamärke".[26]

Till det goda och eftersträvansvärda hörde *frihet*, men det begreppet förekommer endast i ett fåtal av böndagsplakaten.[27] I 1737 års plakat (utfärdat 24 januari 1737) uppmanas undersåtarna att tacka Gud för att han har: "försatt Eder uti en önskelig frihet". Vad friheten bestod av förklaras inte närmare i frihetstidens böndagsplakat. Att döma av de sammanhang som denna frihet åberopades i, torde det syfta på vad Jonas Nordin sammanfattat som evangelisk samvetsfrihet (alltså "friheten" att tillhöra den enda "rätta tron"), frihet från främmande övervälde, frihet från livegenskap och personligt tvång.[28]

Till livets goda hörde förmånen att den rätta evangeliska läran predikades överallt: "Then outsäijelige nåden, som Gud oss och Eder thärutinnan betedt hafwer, at han beständigt förlänt oss sitt helia Ords rena sanning".[29] I 1737 års böndagsplakat noterade Kungl Maj:t på liknande sätt hur värdefullt det var att den rätta tron predikades: "Wi hafwe påmint Eder the oändeliga nådes rikedomar, med hwilka then milde Guden oss och våre företrädare öfwerskyddat, tå han i Wåre hyddor uptändt thet härliga evangelii rena lius".[30]

Ett genomgående drag i böndagsplakaten är kungens bekräftande av att det fanns en *samhörighet*, ett gemensamt intresse som höll samman alla, hög och låg, män och kvinnor. Alla var delaktiga i det samhälle som skildras i plakaten. Både Malmstedt och Widén har uppmärksammat den aspekten och menar att plakaten har aktivt bidragit till skapandet av en nationell identitet. "Böndagarna firades för att riket som helhet skulle undgå Guds straff och i stället erhålla hans nåd och välsignelse. Varje böndagsplakat utgjorde därmed en påminnelse om folkets kollektiva öde som nation, och bön-

[26] Adolf Fredriks böndagsplakat utfärdat den 16 februari 1753, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.
[27] Se t.ex. 1737 års böndagsplakat, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.
[28] Jonas Nordin 2000, s. 179.
[29] 1727 års böndagsplakat, utfärdat 16 februari 1727, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.
[30] 1737 års böndagsplakat, utfärdat 24 januari 1737, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.

dagarna blev en manifestation av det gemensamma ansvar som alla invånare hade för fäderneslandets välgång", hävdar Malmstedt.[31]

Uppmaningar till vad som kan betecknas som *solidaritet* är vanliga. Man skall dela med sig till sämre lottade. I flera plakat ställs frågan om "huruvida Edre närings-sätt af Eder idkas til Rikets och Edra medborgares gemensamma förmon eller om icke hos the fläste en syndig och oförswarlig egennytta therwid fått öfwerhanden". I samma plakat uppmanades åhörarna att betänka "huru I anwänden Jordenes frukt til Eder och Eder nödstälta Nästas bästa, eller om I icke missbruken then samma til et syndigt och skadeligt öfwerflöd".[32]

Det mest karakteristiska för böndagsplakaten är de hotbilder som framanas i dem. Det var naturligt i och med att böndagarnas uppgift var att avvärja faror och hade sin grund i en gammal syn på lidande vilket betraktades som Guds straff. Göran Malmstedt har, som redan nämnts, analyserat vedergällningsteorins betydelse i stormaktidens samhälle.[33] Vedergällningen innebar att Gud kunde hemsöka ett land med svåra olyckor som oväder, missväxt och hungersnöd för att straffa ett folk för deras synder. Vedergällningen kunde också ta form av sociala katastrofer som krig och inbördeskrig. Det var alltid fråga om kollektivt drabbande straff som träffade såväl skyldiga som oskyldiga. Denna teori om den straffande Guden märks fortfarande i de flesta böndagsplakat under 1700-talets första hälft. Guds svärd fanns i ständig beredskap för att straffa de syndiga, och inte ett enda år passerade utan att konungen förfasade sig över att så mycket synd fanns i hans rike. I syndens spår följde förr eller senare alltid de stora landsplågorna – krig, hungersnöd och farsoter. Människorna kunde aldrig veta när Gud skulle vända sin vrede mot dem. Ingen kunde vara trygg, ja det var rent av farligt att känna sig trygg och säker. Människorna var aldrig tillräckligt goda, aldrig tillräckligt tacksamma för att i längden göra sig förtjänta av den gudomliga nåden. När allt var väl, när fred rådde, skördarna var goda, näringarna blomstrade och folket var friskt låg hotet ändå ständigt i luften. "Huru kunne Wi då förmoda, at de oss beskiärde gåfwor och förmåner skola blifwa långwarige och beständige? Och at Gud i sin wrede icke lärer taga dem åter ifrån oss igen? Det står uti hans heliga försyn och alwisa råd, hwad han kan öfwer oss til straff hafwa beslutit."[34] Av den anledningen måste känslan av säkerhet motarbetas. Ovissheten om när katastrofen kunde inträffa påtalas mer eller mindre öppet i alla plakaten. 1752 gav Adolf Fredrik följande uttryck för den otrygga synen på tillvaron och Guds inflytande: "kommen ihåg, at under et långsamt lugn, thet storsta owäder kan wara at befara. Om förthenskull thet

[31] Malmstedt 1994, s. 106.
[32] 1748 års böndagsplakat, utfärdat 5 februari 1748, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.
[33] Malmstedt 1994, s. 193 ff.
[34] 1726 års böndagsplakat utfärdat 17 februari 1726, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.

onda, hwilket then högste torde hafwa beslutit at oförmodeligen låta komma oss över huvufwudet, skall kunna undvikas".[35] Han förde därefter in tankegångarna på de beslut som fattats under den pågående riksdagen, och han lät förstå att om dessa beslut skulle kunna leda till avsedd välsignelse måste folket förhålla sig väl.

Oavsett vad Gud avsåg att göra med folket ämnade kungen älska och skydda det. "Likwäl när vi anse den allmenna säkerheten som ibland oss är, och huru densamma alt mer och mer tiltager, så föranlåtoms Wij af den innerliga kiärlek, hwarmed Wij Eder samt och synnerligen omfatte, Eder till sinnes att föra, och ånyo sökia genom milda och faderliga förmaningar att förmå Eder till bättring".[36]

Allt det goda i livet var en gåva från Gud som man måste göra sig förtjänt av och alltid visa tacksamhet för. Det som väckte Guds vrede och alltså måste undvikas var vad som betecknades som skadlig egennytta, fördärvlig avund, split och vedervilja. "Ondska och tvedräkt kunde förstöra de allra rikaste och mäktigaste länder och göra stenhopar av de härligaste slott och fästen".[37] Avvikelse från den "rena evangeliska läran" utgjorde ytterligare ett stort hot som måste avvärjas.

Skydd mot farorna

Genom böndagsplakaten gavs allmogen en möjlighet att närmare lära känna sin konung och hans tankar om deras tillvaro. Han utnyttjade tillfället att ge undersåtarna råd och anvisningar om hur de borde förhålla sig för att de själva och fäderneslandet skulle få leva i välmåga. Vid dessa tillfällen valde han oftast att framträda som deras beskyddare och underströk alltid att ändamålet med skyddet var att de skulle få leva i välmåga. Det var hans uppgift att se till att de fick en så god tillvaro som möjligt. Det var därför de tillhölls att leva i gudsfruktan. Plakaten var däremot lågmälda när det gäller fruktan för överheten – kanske sådan fruktan togs för givet. I vilket fall som helst var det inte den straffande överheten som framträdde i dessa plakat. De var snarare ägnade att väcka tillit och förtroende. Det är så man kan tolka kungens upprepade försäkringar om att allt han gjorde styrdes av omsorg om och kärlek för folket. Folket skulle frukta Gud, men känna kärlek och förtroende för sin överhet. Men andra ord: Gud var farlig men kungen en mäktig vän och pålitlig beskyddare.

[35] 1752 års böndagsplakat, utfärdat 28 januari 1752, s. 3, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.
[36] 1733 års böndagsplakat, utfärdat 30 januari 1733, s. 1–2, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.
[37] 1734 års böndagsplakat, utfärdat 24 februari 1734, s. 2–3, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.

Kombinationen av kungens kärlek och omsorg samt medvetandet av de ständigt hotande farorna bör ha kunnat tjäna som en slags förberedelse för den politik som statsmakten förde. Alla de hot som samhället var utsatt för innebar att invånarna behövde ett starkt skydd. Det påtalas i flera av plakaten, där en stark regering sägs vara något att vara särskilt tacksam för.[38] Det var mycket som behövde skyddas, riket hotades av både yttre och inre fiender, religionen av irrläror, friheten av utländska förtryckare och envåldshärskare, näringarna av brott mot lagar och förordningar, hälsan hos människor och djur av sjukdomar. All den uppmärksamhet som ägnades hotbilder kan tolkas som ett sätt att förmå befolkningen att acceptera kostnader, för krigsmakt och för olika lagar och förordningar i syfte att åstadkomma det skydd som deras välfärd krävde. Livet var farligt och därför behövdes kraftfulla åtgärder för att folket inte skulle duka under. Så framställdes situationen av överheten.

Tacksamhet var en dygd i alla lägen. Folket skulle vara tacksamt för allt gott som det fått känna av i form av t.ex. goda skördar, fred eller allmänt goda konjunkturer. Men det skulle också vara tacksamt för de straff som Gud gav det i form av krig, hunger, sjukdomar och andra plågor. Straffen skulle uppfattas som varningar eller välförtjänta tillrättavisningar för synder som det tillåtit ske i samhället

Lydnad är ett nyckelord som inte saknas i något böndagsplakat.Den enda utvägen för att klara sig undan alla hotande faror var att lyda och frukta Gud och den överhet som han försett riket med. "Herren har låtit till Eder warning wisa, i hwad fara och äfwentyr man, genom olydno och genträfwoghet emot Öfwerhetens hälsosamma Bud och Befalningar, sig lätteligen störa kan."[39]

Sammanfattningsvis kan följande sägas: De exempel på värderingar som överheten velat framhålla i böndagsplakaten skulle kunna mångfaldigas. Det jag har försökt visa är att de genomgående demonstrerar den *beskyddande* överhetens omsorg om folkets välfärd. Det sätt som beskyddet utövades på enligt böndagsplakaten var att tillhålla folket gudsfruktan, undvikande av allt syndigt leverne, laglydnad, solidaritet med grannar och nödlidande. Endast om undersåtarna levde på rätt sätt och utövade rätt tro kunde de hoppas på fred, goda skördar, god hälsa samt goda sociala och politiska förhållanden. Det gällde att hela folket följde konungens vädjan såsom den framställdes i frihetstidens plakat. De som själva levde "rätt" måste aktivt medverka till att

[38] Se t.ex. 1734 års bönedagsplakat där en av fördelarna med freden var att det världsliga regementet vann i styrka och tillväxt, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.
[39] Böndagsplakat för 1744. Citatet torde syfta på dalupproret och de straff som drabbade de upproriska. Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.

allt syndigt leverne som andra förde i deras samhälle upphörde. I annat fall skulle alla kunna drabbas av Guds straff och vedergällning. Krig, pest och missväxt var att vänta.

Nu ska vi närmare undersöka hur de verkliga kriserna hanterades informationsmässigt utöver kungens ord i böndagsplakaten.

Kriget mot Ryssland 1741–1743

Låt oss då se på huvuddragen i den faktiska utrikespolitiken och politiska utvecklingen, som utgångspunkt för frågan om vad folk i riket fick veta om detta genom kungörelserna och i vilken form de fick veta det.

Kriget mot Ryssland var det första krig som ägde rum under frihetstiden. Det var också ett krig som försatte landet i kriser av flera allvarliga slag. Kriget mot Ryssland 1741–1743 skall här studeras utifrån offentlighetsperspektivet, det vill säga uppmärksamheten skall riktas på vad som blev kungjort om det – när, hur och varför. För att kunna analysera kungörelserna om kriget behövs först en kortfattad orientering om vad som drev fram kriget och om dess förlopp.

Tjugo år hade passerat sedan det stora nordiska kriget avslutats. De värsta såren hade hunnit läka, ekonomin var någorlunda återställd och en ny generation hade vuxit upp som saknade egna minnen av de stora umbärandena som krigen hade inneburit. Bland dessa unga fanns många officerare som hade få karriärmöjligheter i en tid då krigsmakten hölls på låg fredsnivå. Krigsmakten måste fortfarande avlöna många gamla officerare som fått sina tjänster under det sista kriget och ännu fanns kvar i livet. I fredstid fanns inget utrymme för de unga. Bland inflytelserika politiker fanns därför en grupp som inte ville finna sig i de territoriella förluster som Sverige tvingats till i de tidigare fredsuppgörelserna. Man önskade revansch och hoppades dessutom kunna få ett större utrikespolitiskt inflytande. Till de tidigare grupperna sällade sig även grosshandlare, redare och fabrikörer som var missnöjda med den politik som den åldrade Arvid Horn och hans anhängare hade bedrivit under de föregående decennierna. Lämpligen borde ett framgångsrikt krig kunna föras i en situation då Ryssland var upptaget av krig med andra länder, helst i andra delar av världen. Ryssland hade förklarat Turkiet krig 1735 och dess förmåga att försvara sina intresseområden i Finland och Baltikum var därmed försvagad. I det komplicerade virrvarr av allianser som sammanlänkade de olika länderna i Europa, var Sverige knutet till Frankrike och Turkiet, båda motståndare till Ryssland och Österrike. Krigsivrarna i Sverige räknade med stöd från framför allt Frankrike. Det fanns alltså en vilja till krig i inflytelserika kretsar i Sverige.[40]

Det fanns emellertid också ett betydande motstånd till eventuella krigsplaner, och krig hade knappast kommit till stånd om inte ett maktskifte ägt rum vid riksdagen 1738–1739. Horn och hans "mössor" tvingades lämna sina platser i rådet som under de kommande åren istället dominerades av krigs-

[40] Malmström 1895, s. 421–431; Sten Carlsson, "Hattarnas krigspolitik 1739–1743", i *Den svenska historien, frihetstiden 1719–1772*, band 6, Stockholm 1967, s. 101 f.

Orſaker,
Som föranlåta
Kongl. Maj:t
at förklara Krig e=
mot Czaren af
Ryßland.

Cum Gratia & Privilegio S:æ R:æ Maj:tis

STOCKHOLM,
Tryckt uti thet Kongl. Tryckeriet hos Directeuren
PET. MOMMA. 1741.

Den 24 juli 1741 förklarade svenska regeringen krig mot Ryssland. Samma dag utfärdades även ett manifest rörande orsaker till den åtgärden. Både krigsförklaringen och manifestet kungjordes allmänt. På bilden syns prästens anteckning att manifestet blivit kungjort den 9 augusti i Hörups församling (annex till Löderup).

lystna "hattar". Situationen i riksdagen kan betecknas som krisartad. Den verkliga makten efter maktskiftet kom inte att ligga hos rådet utan i det sekreta utskottet, där kriget aktivt men i stor hemlighet förbereddes. Inte ett ord av dessa politiska förändringar blev kungjort. Allmänheten fick t.ex. aldrig upplysningar om namnen på riksråden eller besked om varför medlemmar av rådet avgick.[41]

Till krigsivrarnas besvikelse slöt Turkiet och Ryssland fred i september 1739 men andra faktorer som föreföll gynnsamma för svenskt krigförande ägde därefter rum, nämligen tronföljdskriser i både Ryssland och Österrike. Det föreföll som om Sverige skulle kunna ha en del att vinna på en inblandning i de konflikter som kunde följa. Sekreta utskottet ansåg att sommaren 1741 var rätt tillfälle att inleda ett krig som skulle vara kort och enligt planerna mycket effektivt. Man utgick ifrån att Ryssland skulle vara fullt upptaget av egna interna bekymmer med tronföljden och att det dessutom fortfarande var svagt och utmattat efter kriget mot Turkiet. Statsledningen räknade också med ett starkt ekonomiskt stöd från Frankrike. Kriget skulle alltså i princip bara leda till stora vinster och knappast kosta något alls. Om kriget gick bra skulle Sverige återta alla sina forna provinser på andra sidan Östersjön jämte hela landet mellan Ladoga och Vita havet. Gick det mindre bra kunde man nöja sig med de delar av Karelen som förlorades 1721 samt Petersburg, Kronstadt och landet däromkring.

De fysiska förberedelserna för kriget hade börjat redan hösten 1739 då 6 000 man fördes över till Finland. Redan våren 1740 saknades det emellertid tillgångar för truppernas underhåll i Finland, och rådet måste därför sammankalla ständerna till december 1740 för att finna medel till finansiering av det planerade företaget. Till detta kom en kris i försörjningen i flera delar av riket som under en följd av år hade drabbats av missväxt.

Vid krigsutbrottet i juli 1741 fanns omkring 18 000 man reguljära trupper i Finland. De bestod av regementen från både Sverige och Finland. Man beredde sig på att föra över ytterligare omkring 8 000 man från Sverige. Att dra samman och transportera trupper var en sak. En annan var att hela försvarsmakten sedan länge varit inställd på fred. Fästningarna i Finland var svaga och illa underhållna. Örlogsflottans upprustning, som visserligen hade planerats sedan 1734, var långt ifrån fullbordad. Underhållstjänst och inkvartering var uselt planerade. Manskapet slet ont och dukade under för sjukdomar redan innan kriget hade brutit ut.[42]

Krigsoperationerna löpte inte efter de planer som ledningen tänkt sig. Det blev ryssarna som anföll svenskarna istället för tvärtom. Den 23 augusti

[41] Jag har inte påträffat uppgifter om vare sig riksråds eller talmäns tillsättande eller avskedande i någon allmän kungörelse under åren 1730–1790.
[42] Malmström 1897, del 3, s. 9

1741 anföll ryska trupper Villmanstrand, stormade staden, brände bebyggelsen och raserade befästningarna. Invånarna och 1 200 av soldaterna (finnar och svenskar) togs till fånga och fördes bort. Ryssarna förmådde emellertid inte utnyttja sitt överläge utan drog sig tillbaka.[43]

Charles Emil Lewenhaupt, som var en av hattarnas ledande män och hade fungerat som lantmarskalk vid riksdagen 1740, var överbefälhavare och ledare för krigsförberedelserna. Denne man skulle komma att spela en viktig roll i de kommande kriserna. Det skulle dock dröja innan hans namn förekom i allmänna kungörelser. Han kom till Finland i september 1741 men förmådde inte gå till någon form av motattack direkt efter nederlaget vid Villmanstrand. Några månader senare gjordes dock en svensk framstöt. I november 1741 bröt Lewenhaupt upp från Fredrikshamn med 6 à 7 000 man och tågade över gränsen till Ryssland. Samtidigt lät han i Ryssland sprida ut ett manifest, vari svenskarnas avsikt blott sades vara "att skaffa upprättelse för lidna oförrätter och att befria ryssarna från främmande ok".[44] Det var alltså den ryska tronföljdsstriden som nu skulle utnyttjas. Om Sverige gav aktivt stöd åt Elisabet i hennes kamp för den ryska kronan, borde hon som tack för detta, skänka Sverige en del territorier i belöning. Den planen gick inte heller i lås. Elisabet lät hylla sig själv som kejsarinna men utvecklades inte alls till någon tacksam bundsförvant. Hon aktade sig för att lova bort några landområden (som ju var det svenska målet för kriget). När hon nått sina egna politiska mål lät hon svenskarna veta att hon betraktade fortsatt krig som meningslöst för hennes del. Lewenhaupt slöt i det läget ett "tyst" stillestånd med ryssarna på obestämd tid trots att rådet rådde honom att åter rycka fram för att sätta ytterligare press på ryssarna. Regeringen trodde fortfarande att svenskarna kunde diktera fredsvillkoren. Lewenhaupt vågade inte göra det utan drog sig istället i början av december 1741 tillbaka över gränsen. Vid det laget var det dessutom vinter, en tid då krigsoperationer i praktiken var mycket svåra att bedriva. Initiativet hade övergått till ryssarna vilkas överlägsna krigsresurser blev större för varje månad. Den militära krisen fördjupades.[45]

Dagen före Elisabets statskupp, dvs den 24 november 1741, avled drottning Ulrika Eleonora utan att lämna någon bröstarvinge och någon därmed självklar tronföljare efter sig. En för många tänkbar efterträdare var hennes blott 13 år gamle systersonson, hertig Karl Peter Ulrik, ende son till den 1739 avlidne Karl Fredrik av Holstein Gottorp. Men den presumtive tronföljaren hade konverterat till den ortodoxa läran och utsetts till rysk tronföljare, och han var därmed formellt diskvalificerad som framtida svensk monark. Freds-

[43] Malmström 1897, del 3 s. 17–20
[44] Malmström 1897, s. 32.
[45] Malmström 1897, s. 44 f.

förhandlaren (överste Carl Otto Lagercrantz) fick ett förödmjukande nej till både erbjudandet om den svenska tronen och förlängning av stilleståndet som sades upp av Elisabet i februari 1742. Inte nog med det. Tsarinnan hade egna synpunkter på Sveriges framtida monark och föreslog Karl Peter Ulriks fars kusin, furstbiskopen av Lübeck, Adolf Fredrik. Om svenskarna valde honom kunde hon tänka sig att avstå från krav på krigsskadestånd, dock inte från erövrade landområden. Villkoren för fred hade därmed kopplats till ryska intressen inför den svenska successionen.[46]

Krigsförlusterna

Av de 18 000 man, som överförts till Finland, kom endast 6 à 7 000 hem. Till detta kom förlusterna vid de finska förbanden, där också många deserterade. På örlogsflottan, där brist på dricksvatten och proviant fick ödesdigra följder, dog under kriget enligt en beräkning 5–6 000 man, på skärgårdsflottan över 1 000.[47] Riket hade under kriget inte vunnit terräng, utan istället förlorat ytterligare stora områden. I augusti 1742 hade hela Finland fallit i ryska händer.[48]

Under 1742–1743 års riksdag rådde en milt utryckt upprörd stämning. De flesta hade fullständigt förlorat förtroendet för krigsledningen. Överbefälhavaren Lewenhaupt och hans underbefälhavare Buddenbrock ställdes 1743 till ansvar inför en ständerkommission som dömde båda till döden. Buddenbrock avrättades genom halshuggning den 16 juli 1743 och Lewenhaupt den 4 augusti. Den sistnämnde hade lyckats fly på den planerade avrättningsdagen den 30 juli, men undgick inte sitt öde då han fasttogs ett par dagar senare.[49]

Misstroendet mot krigsledningen fick emellertid fler följder än en räfst med dess ledande män. I Dalarna, som förlorat mycket manskap och dessutom plågades av missväxt och i övrigt försämrade villkor, sjönk tilliten så djupt att dess bönder gjorde myteri, grep till vapen och tågade mot Stockholm. Det jäste betänkligt även i andra delar av landet samt bland Stockholms fattigare befolkning. Den 20 juni 1743 hade dalkarlarna nått Norrtull utanför Stockholm. Därifrån trängde de vidare in i staden men krossades fullständigt av reguljära trupper den 22 juni, tre dagar efter det att nyheten om en preliminär fred med Ryssland erhållits och dagen innan tronföljarvalet skulle äga rum i riksdagen.

---

[46] Malmström 1897, del 3, s. 140; samt Carlsson 1968, s. 110.
[47] Emil Hildebrand, *Sveriges historia intill tjugonde seklet*. Sjunde afdelningen. Stockholm 1903, s. 142.
[48] Malmström 1897, del 3, s. 92.
[49] Malmström 1897, del 3, 158–160 och 203–205.

Sammanfattning

Sammanfattningsvis kan konstateras att kriget erbjuder ett rikt spektrum av krisartade situationer som väl lämpar sig för en analys av hur statsmakten valde att informera allmänheten. Flera faser av kriget väcker intresse.

Den första intressanta fasen gäller förberedelserna för kriget. Användes kungörelserna för att skapa en allmän beredskap för krig? Av ovanstående skildring framgår att ledande grupper redan i början av 1730-talet önskade ett krig. Frågan är om kungörelserna på något sätt speglar krigsstämningar? Eller gick det att föra landet i krig utan att förbereda befolkningen på det som skulle ske? Gjordes något för att få folket att acceptera kriget som legitimt? Vi har redan kunnat konstatera att överheten i böndagsplakaten var inriktad på fred. Kunde en sådan överhet även sätta igång ett anfallskrig och få den breda allmänheten att acceptera det?

Nästa fråga gäller information om motiv till kriget. I och med att det var ett anfallskrig torde ganska starka motiv ha behövts åtminstone för finländarna, på vars mark det i första hand skulle utspelas. Gavs motiveringar och i så fall på vilket sätt? Närmare 18 000 man fördes över till Finland för krigsoperationerna och ett betydande antal användes för att förstärka skyddet av Sverige. Behövdes information till allmänheten för att mobilisera viljan att delta i och bekosta kriget?

Krigsoperationerna slog fel redan från första början. Framgick detta av kungörelserna? I ett något senare skede ifrågasattes öppet överbefälhavarna och även många officerarares lojalitet och kompetens, ett förhållande som skapade stor oro bland manskapet på finsk mark men även bland allmogen i både Sverige och Finland. För regeringen var detta naturligtvis mycket allvarligt. Vilka spår avsatte den situationen, det sista stora bondeupproret, i de allmänna kungörelserna? Frågan om val av ny tronföljare skapade kris i riksdagen – märks den i de allmänna kungörelserna?

Innan ovanstående frågor besvaras måste närmare undersökas vilka faktorer som kan ha påverkat berörda parters inställning till eventuellt allmänt kungörande av olika frågor i denna krissituation. Vilka rättigheter och skyldigheter hade egentligen myndigheterna och folket i dessa sammanhang?

De ledande politikerna i rådet och sekreta utskottet bör ha befunnit sig i en komplicerad situation i sitt förhållande till offentlighet respektive sekretess. Lagarna gav dem möjlighet att undanhålla åtskilligt. Visserligen hade Kungl Maj:t inte rätt att påbörja ett krig utan ständernas samtycke, men om rikets gränser överskreds eller starkt hotades av en fientlig makt kunde han vidta omedelbara åtgärder till dess försvar utan att först invänta en riksdag. Han behövde endast överlägga med riksens råd. Utrikesfrågor skulle i riksdagen behandlas av sekreta utskottet, i vars instruktion stadgades att: ”freds-

värket, någon krigsplan, alliancer och flere sådane ärender, hvilka i anseende till utrikes machter eller för rikets besynnerliga interesse skull böra hållas tyste."[50] Å andra sidan bör det i praktiken ha varit mer eller mindre omöjligt att föra ett land in i ett krig utan att dess invånare, som skulle bekosta och bedriva själva kriget, visste något alls om det. Rimligen bör det därför ha legat i de ledande politikernas intresse att genom information och propaganda skapa någon form av beredskap hos allmänheten.

Den politiska situationen från och med hattarnas maktövertagande vid riksdagen 1738–1739 var konfliktfylld. Horn och hans anhängare hade bedrivit en försiktig politik avsedd att bibehålla fred. Bondeståndet var negativt till krig och eftersom det var ett anfallskrig som planerades, orsakade detta ett politiskt problem i riksdagen. Ständerna måste nämligen enligt grundlagen godkänna att ett sådant krig inleddes. Propaganda behövdes om hattarna skulle kunna få ett erforderligt brett stöd för sitt planerade krig. Mot en propagandakampanj talade en annan faktor, nämligen planen att överraska fienden. Ryssarna skulle helst inte hinna iståndsätta sitt försvar längs finska gränsen. De skulle inte ana att ett svenskt anfall var att vänta. I själva verket visste ryska regeringen det mesta om vad som tilldrog sig i det sekreta utskottet. De förfogade över goda kunskapare.[51]

Det fanns alltså å ena sidan starka skäl som talade mot all information som kunde förbereda allmänheten på krig. Det var emellertid inte bara behovet av att överraska fienden som krävde sekretess. De ledande politikerna sökte också genom att dölja sina planer undvika politiskt motstånd inom riksdagen.

Det fanns emellertid å andra sidan också goda skäl att genom information förbereda folket på ett kommande krig. Hur skulle krigsmakten annars kunna mobiliseras utöver vad som var vanligt inför övningar under fredstid? Det var ett stort företag att samla tillräcklig proviant och utrustning som krävdes för ett krig, även om det var kort. Alla förberedelser skulle ta längre tid om ingen beredskap fanns ute i bygderna.

Regler för kungörande av krigsangelägenheter

Det fanns regler för vad som måste offentliggöras och vad som skulle hållas hemligt. Regeringsformen av 1720 fastslog att "Kongl. Maj:t äger freda och frälsa sit rike, särdeles emot utrikes våld och fienders inträngande

[50] Riksdagsordningen 1723, Instruktioner för sekreta utskottet riksdagen 1738–1739, § 1, *Frihetstidens grundlagar och konstitutionella stadgar*, utg av Riksarkivet genom Axel Brusewitz, Stockholm 1916, s. 259.
[51] Malmström 1897, del 3, s. 3, 12.

mackt…"[52] Kongl Maj:t hade alltså rätt att försvara riket mot fientligt utländskt angrepp. Ett försvarskrig kunde i en akut situation inledas utan att ständerna först behövde höras. Däremot hade regeringen inte rätt att utan ständernas vetskap kräva undersåtarna på några bidrag till kriget, gärder, tullar, utskrivningar eller andra avgifter. Det innebar att ständerna hade rätt till insyn i beslut som rörde många av de åtgärder som behövdes för att kunna bedriva ett krig. Kungl Maj:t hade heller inte rätt att utan ständernas "föregångna öfvervägande och samtycke begynna krig och angripa dess i frid sittiande naboer med vapenskifte eller örlig." Det enda undantaget var om "någon ostyrig och vrångvis inländsk eller hädskefull utrikes fiende med härsmackt och uppenbara våld med riksens råds råde, utan at först afvänta ständernas sammankomst och betänkande, genast bemötas, riket försvaras, fredas och frälsas samt nödvändig och oumgängelig gärd dertill utskrifvas, til dess riksens ständer kunna sammankomma."[53]

I riksdagsordningen av 1723 fanns närmare bestämmelser om hur information och överläggningar om utrikesärenden skulle behandlas. De tillhörde det sekreta utskottets domäner, och som utskottets eget namn antyder, skulle de hållas hemliga: "utrikes saker, fredswärket, någon krigsplan, alliancer och flere sådane ärenden, som i anseende till utrikes machter eller för rikets besynnerliga interesse skulle böra hållas tyste." Krig, eller snarare planer rörande krig, skulle liksom övrig utrikespolitik alltså inte offentliggöras, utan snarare hållas hemligt så långt som möjligt.[54]

Krigsärenden skulle behandlas av ständerna, men inte i plenum utan i sekreta utskottet där bönderna saknade representation. I sekreta utskottet satt 100 ledamöter, varav 50 tillhörde adeln, 25 prästerskapet och 25 borgarståndet. Böndernas inflytande och insyn var begränsad till själva voteringen då sekreta utskottets förslag skulle tillstyrkas eller avslås. Bönderna var väl medvetna om sin svaga ställning och stred hårt för representation i utskottet, bland annat med motiveringen att krig drabbade allmogen hårdast. Därför borde dess representanter ha full insyn i sådana frågor. Formellt var de emellertid uteslutna och beroende av det som ledamöter av utskottet själva valde att delge dem.[55]

Alla beslut som togs i plenum i riksdagen var emellertid offentliga, och dessa blev allmänt kungjorda från rikets predikstolar, dock inte förrän riksdagen var avslutad. Många beslut tillkännagavs dock tidigare i form av för-

[52] Regeringsformen 1720, § 5–6 utgiven i *Frihetstidens grundlagar och konstitutionella stadgar*, utg av Riksarkivet genom Axel Brusewitz. Stockholm 1916, s. 25; samt i samma verk, instruktioner för sekreta utskottet enligt riksdagsordningen 1734, s. 257.
[53] Regeringsformen 1720 § 6, Modée del I, s. 150.
[54] 1723 års riksdagsordning, § 18 mom. 1. Modée del I, s. 518.
[55] Se Malmström 1897, del 3, s. 114, rörande förhållandena då bönderna äntligen fick rätt att ha en representant i sekreta utskottet 1742–1743.

ordningar och påbud vars legitimitet vilade på riksdagsbeslut. Trots de starka begränsningar i rätten till insyn som lagen stadgade, fanns det alltså möjligheter till ett visst offentliggörande via allmänna kungörelser. Många beslut som fattats i sekreta utskottet och som godkänts av ständerna offentliggjordes i form av förordningar. I dessa förordningar kunde överheten ge information som förklarade, motiverade eller på olika sätt kunde påverka allmänheten. Kungl Maj:t, sekreta utskottet, riksdagen och centrala ämbetsverk kunde alla offentliggöra vad de ansåg lämpligt så länge uppgifterna inte äventyrade rikets säkerhet. Det fanns under den aktuella perioden mycket som ansågs utgöra en säkerhetsrisk. Men som vi skall se längre fram var ett visst mått av offentliggörande också nödvändigt om rikets ledning skulle kunna uppfylla sina lagstadgade uppgifter.

Böndagsplakaten och hattarnas krig

När hattarna 1738 erövrade makten i rådet och det sekreta utskottet, fick de möjlighet att påverka innehållet i böndagsplakaten. Formellt var kungen ansvarig för innehållet i dem och Göran Malmstedt har påvisat att kungen under stormaktstiden utövade det ansvaret även i praktiken.[56] Under den nu aktuella undersökningsperioden utfärdades plakaten av kungen i rådskammaren, och därmed kan vi utgå ifrån att rådet kunde påverka innehållet. Fredrik I var länge motståndare till det planerade kriget, men han gav efter för hattarnas krigspolitik. [57] Jag har tidigare visat hur böndagsplakat normalt sett prisade freden. Hur hanterade man nu detta då ett krig närmade sig?

År 1740 framskymtade i plakatet att ur makthavarnas synpunkt var fredens dagar räknade. Genom Guds skickelse rådde *ännu* den "ädle freden", men samtidigt framhölls att det fanns "widt utseende rörelser, som inwiklat andre Machter i Europa uti krig och oro".[58] Krig och oro fanns i närheten. Författaren till texten var medveten om att krigsutbrottet bara var en tidsfråga. När böndagsplakatet för 1741 publicerades i början av året rådde visserligen alltjämt fred, men ständerna hade redan förmåtts godkänna sekreta utskottets beslut att förklara Ryssland krig så snart krigsmakten hunnit göra sig redo. I böndagsplakatet lovsjöngs fortfarande freden. Kungen konstaterade ännu en gång, att den viktigaste grunden till invånarnas välfärd bestod i att landet fått leva i fred efter en lång period av förhärjande krig och att det var en nåd att den goda freden "in til thenne dag" fått förlängas. Mobiliseringen hade då påbörjats.

[56] Malmström 1897, del 3, s. 170–171.
[57] Ludvig Stavenow, *Frihetstiden, 1718–1772*, Stockholm 1903, s. 129.
[58] 1740 års böndagsplakat, utfärdat den 5 februari 1740, s. 1 f., Löderupsamlingen, LLA:s. bibliotek.

Man kan säga att överheten på sätt och vis försatte undersåtarna i en permanent krigsberedskap genom att i böndagsplakaten ständigt framhäva alla hot mot välfärden. Men det fanns en motsättning i detta i och med att överheten också framställde sig själv som fredsälskande och som ständigt mån om att skydda folket mot krig. Det fanns därför ingen beredskap för ett anfallskrig, enbart för ett försvarskrig.

Böndagsplakaten användes alltså inte som propaganda för det stundande kriget 1741. Endast de redan invigda lär ha kunnat uppfatta nyanserna i dessa plakat.

När böndagsplakatet för 1742 utfärdades pågick kriget, eller snarare rådde ett osäkert stillstånd. Kriget berördes i plakatet. Det var Gud som försatt riket i krig!: "Herren har i thet förledna Året gjort then förändring med Eder, at han förwandlat Edert hittils hafde fredlige tilstånd uti et uppenbart Krig och Örlog, hwilkens utgång endast och allena står i then Alswåldige Gudens mäktiga hand".

Det var för folkets synders skulle som Gud "nu håller the Pilar i handen, med hwilka Han Eder sarga och förderfwa kan". I samma plakat säger Fredrik (beskyddaren!) sig inte vilja ingjuta misströstan. Det fanns nämligen all anledning (hävdade Fredrik) att hoppas på Guds "kraftiga bistånd" eftersom "Wi äro i Wårt samwete therom öfwertygade, at thetta närwarande krig har warit å Wår sida oundwikeligit, så wida hela Rikets heder och säkerhet ej skulle gifwas til spillo för en then tiden öfwermodig fiende". Detta påstående rimmar illa med vad han sade strax innan. För att ytterligare ingjuta mod i undersåtarna sade han att: "härarnes Herre, uti hwilkens händer Wi Wår rättmätiga sak med et trygt hierta lemnat, lärer, ther wi i sann botfärdighet hålle oss til honom, Sielf strida för oss, och utföra thetta wärk til sin Egen ära, samt thetta Rikes wälstånd och säkerhet". Gud kämpade alltså på svenskarnas sida![59]

Som ytterligare bevis för Guds välvilja hänvisade kungen i samma plakat till upptäckten av de "illvilliga anslag" som gjorts mot riket och lett till: "alla Edre tå på Riksdagen warande Medbröders hiertan uti thet enhälleliga beslut, at i Hans Stora namn fatta til Wapn emot then, som Oss och Edert kära Fädernesland utan sak förfölgt och förtryckt hafwer". Det var alltså tack vare Gud som regeringen fått kunskap om Rysslands planer mot Sverige och Gyllenstiernas roll i det hela. Böndagsplakatet ger sken av att allt lovar gott för Sveriges del i det pågående kriget.

[59] Böndagsplakat, utfärdat den 7 januari 1742, s. 3, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.

Övrig propaganda

Den 17 juni 1739 hade Malcolm Sinclair (det sekreta utskottets sändebud till Turkiet) mördats i Österrike, förmodligen av ryska agenter. Enligt Malmström och många andra historiker skulle nyheten om dådet, som inte hemlighölls, ha uppväckt den häftigaste förbittring i Sverige. "Abels blod, som ropar på hämnd" skulle ha blivit ett allmänt talesätt och Sinclair-visan "på en gång uttryckande stundens förbittring och upplifvande minnena af Sveriges forna krigsära, ljöd snart öfver hela landet så mäktigt att dess efterklang förlefvat ända till våra egna dagar." Läsaren bibringas uppfattningen att hela landet sjöd av hämndlust och krigsiver. Malmström förklarar att "om ryska regeringen själf velat framkalla ett anfall från Sverige kunde den ej hafva valt ett verksammare medel därtill än denna upprörande våldsbragd." [60]

Någon sådan anti-rysk propaganda märks dock inte i de allmänna kungörelserna. Anders Odells Sinclair-visa trycktes förmodligen inte förrän 1741 då kriget redan brutit ut och kan knappast ha fungerat som propagandamedel bland större delen av allmogen under de föregående 18 månaderna då kriget förbereddes. Den sjöngs förmodligen främst i officerskretsar av män som redan var inriktade på krig.

En enda kungörelse, daterad 10 december 1739 av överståthållarämbetet i Stockholm, som förbjöd stenkastning mot den ryska ministerns hus, torde anspela på Sinclairaffairen.[61] Uppvigling förekom utan tvivel lokalt i Stockholm, men inget tyder på att sådan aktivitet pågick i andra delar av landet. Antirysk propaganda utgjorde heller inte ett dominerande inslag i bondeståndets riksdagsprotokoll förrän under våren 1741.[62]

Därmed kan böndagsplakaten läggas åt sidan som källor för krigsinformation och krigspropaganda. Uppmärksamheten skall istället riktas mot allmänna kungörelser och förordningar.

---

[60] Malmström 1895, del 2, s. 365.

[61] Sinclair nämns inte i kungörelsen som eventuellt kan ha varit utfärdad på begäran av ryska ministern. I den utlovas en stor belöning till den som kunde avslöja vilka som kastat sten på byggnaden nattetid, Modée del II, s. 1612.

[62] Jag baserar mitt påstående om brist på anti-rysk propaganda bland bondeståndets riksdagsmän före 1741 på intryck från en genomläsning av bondeståndets riksdagsprotokoll 1739–1741, Bond. Prot 1738–1739, 1740–1741.

Bondeståndets krav på information

Den 14 augusti 1740 utfärdades en kallelse till den riksdag som skulle börja den 4 december samma år. Denna kallelse kan betecknas som den första allmänna kungörelse som avslöjade att ett krig höll på att förberedas. Föregående riksdag hade avslutats så sent som 19 april 1739. Normalt förflöt tre år mellan varje riksdag, och tätare sammankomster förekom bara då något allvarligt hotade. Av kallelsen, som alltså kungjordes från alla rikets predikstolar, framgick att ständerna skulle behandla frågor rörande rikets säkerhet. Den hänvisade till framgångsrika åtgärder som vidtagits sedan föregående riksdag avslutades "i synnerhet, at Riket, som både genom inwärtes författningar, och nära Förbund med des Grannar, och andra Mackter, ser sig uti Stånd, at icke lätteligen af någon kunna oroas, härtils fådt niute fred och rolighet".[63] Så långt var allt väl. Nu ansåg emellertid Kungl Maj:t att ytterligare åtgärder borde diskuteras med tanke på vad som skedde i omvärlden:"Fordrandes jämwäl försiktigheten, wid nu warande sakernes belägenhet i Europa, och wid de omskiften, som dels sig redan tilldragit, dels framdeles hända kunna, at i tid bewaka det, som til Rikets wälfärd hörer, och att wara betänckta på medel, til at, igenom den Högstas bestånd, försättia Riket uti en beständig trygghet och tilbörligit anseende".[64]

Man behöver inte vara alltför fantasirik för att ana att en förstärkning av krigsmakten förestod. Det var mer dunkelt vad som åsyftades med "beständig trygghet" eller "tilbörligt anseende" utöver ett behov att skapa respekt hos utländska makter.

Trots att riksdagen sammankallats i syfte att övertala ständerna att bevilja resurser till ett kommande krig, rådde stor återhållsamhet när det gällde information rörande vad som planerades. Bondeståndet hölls utanför krigsplanerna, ett förhållande som dess ledamöter ilsket beklagade. Ståndets talman, Olof Håkansson, hade begärt att få ta del av sekreta utskottets instruktion, som med all säkerhet innehöll besked om eventuella krigsplaner, men nekades detta redan i riksdagens inledningsskede.[65] En del av bondeståndets ledamöter hade in pleno hävdat att ståndet borde ha rätt inte bara att få ta del av instruktionen utan även att ha egna representanter i sekreta utskottet. Som skäl angav de att riksdagen var extraordinär och att i sekreta utskottets göromål förmodligen ingick sådant som rörde krigsplanering och kontributioner: "Sådant rörde deras barn och egendom samt hela Almogen, hwars full-

[63] 14 augusti 1740. Kongl Maj:ts Bref och Påbud til Riksens Ständer, angående en allmän Riksdag til den 4 december h.a., Modée del II, s. 1654.
[64] Ibid. Modée, del II, s. 1654.
[65] Talmannen Olof Håkansson, den 20 december 1740, Bond. Prot. 1740–1741, s. 29.

mäktige de wore. I förl:t år hade deras soldater blif:it uttagne utan at de wettat hwarför."[66] Här får vi alltså en bekräftelse på att allmogens representanter åtminstone var väl medvetna om att krig stod inför dörren, samtidigt som den stora allmänheten var helt okunnig om hur detta kom sig. Någon officiell information hade inte kungjorts, och detta fann bönderna oacceptabelt.

Bondeståndet fortsatte att pressa sekreta utskottet på information. Den 16 februari 1741 klagade de åter på att trupper blivit flyttade under pågående riksdag utan att ständerna hade hörts. Detta stred mot regeringsformen. Försåtligt och "oskuldsfullt" konstaterade de dessutom vid samma tillfälle att Sverige inte alls var utsatt för något krigshot och att det därför var mycket egendomligt att den grundlagsstridiga överföringen av trupper hade ägt rum.[67] Så vitt de visste rådde fred och goda relationer till alla grannar!

Ståndet förklarade sig vara motståndare till eventuella planer på krig. Det gör hanteringen av den för ett sådant ändamål behövliga propagandan desto mer intressant. Krigsivrarna hade att bemöta följande skäl till motstånd: bondeståndet sade sig inte kunna samtycka till några krigsrörelser, ifall de "mot förmodan" skulle påsyftas, i anseende till den allmänna fattigdomen landet, den beklaglige brist på livsuppehälle och boskapsfodren i provincierne samt den bedröfwlige dyrhet nu är på allting." Bondeståndet kunde inte heller " afsee någon trängande fahra, för hwilken man har nödigt sättia sig i hastigt motwärn, emedan riket ännu Gudi lof, lefwer i fred med alla utrikes machter". Om det nu var så att vänskapen med någon av de närmaste grannländerna "till någon del war kallnad", så borde ett sådant förhållande botas och förekommas med andra och efter rikets utmattade tillstånd bättre lämpade medel än krig.[68] Hade sekreta utskottet något behov av att förändra den inställningen bland allmogen?

Om böndernas stöd krävdes för att inleda krig, måste de först övertygas om att krig inte gick att undvika. De måste erfara att riket var i fara. Dessutom måste de övertygas om att landet trots dess dåvarande svaga tillstånd på grund av missväxterna skulle kunna klara ett krig. Om riksdagsbondernas åsikter var representativa för allmogen i riket, torde eventuellt även en rikstäckande informationskampanj behövas. Eller räknade de ledande politikerna med att allmogen utan knot skulle finna sig i ett oförklarligt krig?

[66] Talmannen Olof Håkansson, den 20 december 1740, Bond Prot 1740–1741, s. 29.
[67] Talmannen Olof Håkansson, den 16 februari 1741, Bond.Prot 1740–1741, s. 67–68.
[68] Bondeståndets riksdagsprotokoll, den 16 februari 1741, Bond.prot 1740–1741, s. 69.

Sammanfattning av överhetens åtgärder för att förbereda allmogen på krig

Varken bönderna i riksdagen eller den breda allmänheten blev förberedda på ett förestående krig. Inga försök gjordes att piska upp någon krigsstämning ute i landet, knappast ens i riksdagen bland bönderna. I riksdagen förmåddes bönderna till slut till samtycke genom den skandal som uppstod kring den unge kansliämbetsmannen Johan Gyllenstiernas besök hos den ryska legationen i februari 1741. Höga tjänstemän i hans ställning hade inte rätt att umgås med främmande ministrar. Hattarna lyckades få incidenten, som flera andra drogs med i, att framstå som landsförräderi.[69] Ryssland anklagades för att försöka tillskansa sig makt över Sverige. Bönderna i riksdagen fick efter detta svårt att hävda att Ryssland inte hyste onda avsikter. Inga allmänna kungörelser utfärdades emellertid om detta. Krigsförberedelserna kan sägas ha blivit begripliga för riksdagsmännen efter den incidenten, men knappast för allmogen ute i landet.

Riksdagsmännen bedrev inte heller någon lokal kungörelseverksamhet å regeringens vägnar ute bland sina väljare. Alla enskilda personers meddelanden var föremål för prövning av prästerskapet som avgjorde om de kunde läsas upp i kyrkan. Det förekommer inga kungörelser av sådant slag under 1740-talet. En del riksdagsmän skrev till hemmavarande men även om systematiska avskrifter av sådana brev gjordes kunde de knappast nå någon stor allmänhet. Hela Malmöhus län representerades vid den aktuella riksdagen av endast fyra bönder.[70] Sekreta utskottet kan näppeligen ha vågat lita på att bönderna, som i grunden var motståndare till kriget, personligen skulle kunna bedriva propagandakampanjer till förmån för krig bland ännu mer ovilliga hemmavarande bröder.

Resultaten kan tolkas så att det faktiskt var möjligt att föra landet i krig utan att mentalt förbereda allmänheten på ett sådant förlopp, bortsett från de ytterst allmänna hänvisningarna till hotande faror som omnämns i böndagsplakaten. Det berodde förmodligen på att ledande politiker kände sig säkra på att kriget skulle bli både kort och framgångsrikt. Då kunde offentliggörandet vänta tills det hela var över.

Hur fick då allmogen till slut kunskap om det annalkande kriget? Inga öppna besked gavs till allmogen, men indirekt kunde de räkna ut att fara var å färde. Riksdagskallelsen 1740 antydde krig. Dessförinnan bör översändandet av trupper till Finland ha givit allmogen en föraning om hotande krig. De första trupperna hade rekryterats från Närke, där 950 man av Närke-

[69] Malmström 1895, s. 407; Stavenow 1903, s. 130.

[70] Bondeståndets riksdagsprotokoll, den 4 december 1740, innehåller en lista på samtliga bonderepresentanter, Bond prot 1740–1741, s. 12.

Värmlands regemente den 22 augusti 1739 fick besked att de skulle överföras till Finland. Vakanser hade funnits vid regementet, och landshövdingen lät via predikstolarna kungöra att rotarna, som stod i tur att skaffa rekryter, den 12 september skulle infinna sig i landskansliet med svarsgoda och duktiga rekryter, "så kärt dem är, att icke någon rotebonde själv skall gå soldat."[71]. Inget nämndes om krig, men åtgärden kan knappast ha uppfattats som annat än en extraordinär beredskap för krig. Det bör observeras att dessa kungörelser och åtgärder var regionala och därför inte blev allmänt kungjorda i hela riket. Så tidigt berördes t.ex. inte Skåne, vars regementen visserligen hölls i beredskap men inom landets egna gränser.

Kungörelser under kriget

I min studie tjänar år 1741 som utgångspunkt för undersökningen av det regionala kungörelsematerialet, det vill säga länskungörelserna. Det var då ständerna till slut accepterade att krigsoperationer skulle inledas. En genomgång av samtliga centralt och regionalt utfärdade kungörelser som blev upplästa i kyrkorna i Malmöhus län har här gjorts.

Mobiliseringen

Sammanlagt blev ca 40 regionalt och centralt utfärdade kungörelser upplästa från predikstolarna i Malmöhus län under första halvåret 1741, det vill säga innan krig blev förklarat den 24 juli. De innehöll inte så mycket som en tillstymmelse till krigspropaganda. Det som märks var endast en mer än vanligt intensiv mobilisering och värvning av krigsfolk under våren. Någon förklaring till varför det skedde gavs inte, trots att dessa aktiviteter var kännbara för allmogen och måste ha väckt undran och missnöje. Det var alltså fråga om något mycket större än krigsmaktens vanliga övningar.

Det sekreta utskottet hade den 16 mars 1741 beslutat att manskap skulle uppbådas till örlogsflottans besättning, så att flottan så snart som möjligt skulle kunna avgå till Helsingfors för att avskräcka ryssarna från att föra sina galärer till Reval. En vecka senare hade landshövdingen i Malmöhus län låtit distribuera beskedet om manskapets uppbådande till allmänt kungörande.[72] I början av april kom fler besked via de allmänna kungörelserna. De indelta

[71] Lars Otto Berg, "Närkingar under frihetstidens revanschkrig", i Närkingar i krig och fred. Närkes militärhistoria, del 1, Örebro 1997, s. 227.
[72] Diarium över utgående skrivelser till samtlige befallningsmän 1741, (daterad 21 mars), Malmöhus läns landskansli, vol. BIIIa:17, LLA.

regementena skulle göras kompletta till den 1 maj. Det innebar att rust- och rotehållare måste skynda sig att fylla eventuella vakanser. Så långt gick det hela kanske att acceptera som möjlig aktivitet även under fredstid då en viss beredskap också skulle finnas. Den 26 maj 1741 tog emellertid sekreta deputationen vid riksdagen ett mer extremt beslut som ständerna och alltså även bondeståndet godkände: krigsmaktens styrka skulle omedelbart fördubblas. Det så kallade enrolleringsmanskapet skulle uppbådas och fördubblingsbåtsmän, såsom varit brukligt under stormaktstidens krig, skulle skaffas av rotehållarna.[73] Detta var inte populärt ute i landet. Varken flottan eller armén lyckades få tillräckligt med folk genom dessa åtgärder. Den 6 juli fick landshövdingen via "extra post" veta att hårdare tag måste användas för att rekrytera folk till flottan. Alla avskedade båtsmän och saltpetersjudare skulle tvingas till tjänstgöring i flottan såvida de inte var sjuka.[74] Allt detta ägde rum utan att ett ord hade nämnts om ett hotande krig.

Befolkningen fick nu erfara en av tankarna bakom utformningen av den senaste stadgan för legohjon och tjänstefolk utfärdad den 21 augusti 1739, då kriget redan i hemlighet börjat förberedas i sekreta utskottet. I legostadgans första paragraf förklarades att alla arbetslösa karlar och drängar var skyldiga att göra krigstjänst, liksom alla unga män som inte var mantalsskrivna trots att de uppnått 15 års ålder. Stadgan hade infört en begränsning i antalet vuxna barn som fick finnas på varje gård. Det innebar att en bonde inte fick ge flera av sina vuxna söner "laga försvar", det vill säga arbete. För en del av dessa torde det enda alternativet ha varit att söka tjänst som indelt soldat eller båtsman. Var de arbetslösa blev de tvångsrekryterade till krigsmakten. Under våren och sommaren 1741 blev därför en del bondsöner förklarade förfallna till krigstjänst därför att de inte hade rätt att vara mantalsskrivna på föräldrarnas fastighet. Mängder med tvister som handlades av landshövdingeämbetet, uppstod kring detta.[75] Hela våren och de första sommarmånaderna måste för gemene man ha varit oroliga och fyllda av spekulationer om vad som var på gång.

[73] Malmström 1895, band 2, s. 417.
[74] Befallningen från Kungl Maj:t rörande krigstjänst har registrerats som inkommen i Malmöhus läns landskanslis diarium den 6 juli 1741, dnr 41, serie BI a:18, LLA.
[75] Se Malmöhus läns landskansli, serien inkomna och utgående skrivelser 1741. Många rör värvningsmål som lätt kan sökas via diarierna, B Ia:18 och B III a: 18, LLA.

Krigsförklaringen

Den 24 juli 1741 utfärdade regeringen krigsförklaringen som snabbt blev allmänt kungjord. I Löderups församling skedde det söndagen den 9 augusti. Då fick kyrkobesökarna äntligen officiellt besked om vad alla de militära förberedelserna berodde på:

> Vi låter härmed till samtliga våra trogna undersåtares efterrättelse kungöra, hurusom vi, i anseende til de många utav ryska hofwet, oss och vårt rike samt våra undersåtar, tid efter annan, tillfogade oförrätter samt gjorda uppenbara ingrepp uti de traktater och förbund... sett oss oumgängligen föranlåtne att under anropande af den högsta Gudens nådiga bistånd gripa till vapen samt ... förklara krig emot den nuvarande Czaren.[76]

Samma dag kungjordes ett manifest rörande "Orsaker som föranlåta Kongl Maj:t att förklara krig emot Czaren af Ryssland".[77] Manifestet inleddes genom att regeringen betygade att inget låg den närmare om hjärtat än freden och dess bibehållande. Därpå följde en uppräkning av vad det var som likväl förmått en så fredsälskande regering som den svenska att förklara krig. All skuld lades på det ryska hovet som anklagades för att ha brutit mot det nystadska fredsfördraget, kränkt folkrätten, blandat sig i Sveriges inrikes angelägenheter, ständernas rätt och frihet, bland annat tronföljden. Inga närmare besked lämnades angående hur dessa brott och kränkningar var beskaffade. Ryska hovet beskylldes även för att ha "brukat vid åtskilliga tillfällen emot Sveriges rike hotfulla och emellan höga makter ovanliga utlåtelser". Svenska undersåtar hade inte behandlats korrekt vid ryska rätter och domstolar. Mordet på major Sinclair åberopades som ytterligare krigsorsak, liksom att Sverige tvärtemot bestämmelserna i nystadtska fredsfördraget blivit hindrat i spannmålsutförseln. Dessa kränkningar förklarades vara så grova att de betraktades som allvarligare än om Ryssland militärt angripit Sverige.

Regeringen bedyrade i samma skrivelse att den avskydde krig och alls inte längtade efter andras rättmätiga besittningar. "Men Sveriges säkerhet, heder och independence, tillika med jämnviktens återställande i Norden tillåta ej Kongl Maj:t dessa det ryske hofwets fredsbrott och våldsamheter, längre med stillasittande att anse..."[78] Någon ytterligare, mer utförlig förkla-

[76] "Kongl. Maj:ts kungiörelse, Angående krig emot Czaren af Ryssland, Gifwen Stockholm i Råd-Cammaren then 24 Julii 1741", i Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.

[77] "Orsaker, som föranlåta Kongl. Maj:t at förklara Krig emot Czaren af Ryssland, Stockholm 1741" i Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek. Enligt påskrift på kungörelsen hade den lästs upp den 9 augusti. Detta manifest finns inte tryckt i Modée del III.

[78] "Orsaker, som föranlåta Kongl. Maj:t at förklara Krig emot Czaren af Ryssland", Stockholm 1741, i Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.

ring till varför regeringen förklarat krig blev aldrig allmänt kungjord från predikstolarna under de år kriget pågick. Detta förefaller anmärkningsvärt med tanke på att regeringen var väl medveten om att såväl bondeståndet som prästerskapet var mycket negativt ställt till kriget och hade motsatt sig ett sådant företag vid de senaste riksdagarna.

Krigsförklaringen hade godkänts av ständerna, men ständernas redogörelse för beslutet att godkänna kriget nådde t.ex. inte Löderupsborna förrän söndagen den 18 oktober 1741, eftersom riksdagsbesluten aldrig publicerades förrän riksdagen hade avslutats. Den här riksdagens beslut var ovanligt få och kortfattade då syftet med det aktuella ständermötet var att få ständernas medgivande till krigsföretaget. Sammanlagt bestod riksdagskungörelsen av tretton punkter, varav nr 4 och 5 rörde kriget. Under punkt 4 konstaterades att trots att regeringen "med alla makter sökt underhålla vänskap, fred och rolighet, så har dock ryska hovets uppförande, särdeles under de senare åren varit så ovänligt, att Riksens ständer ej undgå kunnat, att i underdånighet styrka till krigs förklarande emot detsamma". Den häftiga debatt som föregått beslutet i de olika stånden nämndes inte och därmed framgick inte heller att bondeståndet tidigare gjort kraftigt motstånd mot alla krigsplaner. Möjligen kan man ana det i den avslutande meningen i paragrafen rörande krigsbeslutet, där ständerna säger sig ha blivit "nödtvungne" därtill, för att rädda rikets heder och anseende.[79] Hur var den politiska kultur beskaffad där överheten kunde förmå allmogen till så stora uppoffringar som ett krig krävde och där det räckte att ge så få och vaga orsaker?

Punkt 5 i beslutet rörde de medel som beviljats av ständerna för att bedriva kriget. När riksdagsbesluten kungjordes i Löderup i oktober 1741 hade dessa beslut redan börjat verkställas. Det gällde bland annat fördubblingen av båtsmännen samt att landsvargeringskarlar[80] skulle anskaffas för hela indelningsverket och roteringen. Redan den 7 juni hade länstyrelsen i Malmö nåtts av beskedet att fördubblingsbåtsmännen skyndsamt skulle bereda sig på uppbrott och marschera till Karlskrona. Den 30 juni kungjordes att alla drängar som begivit sig utomlands måste återvända – en befallning som antydde att något var i görningen. Samma dag befalldes även att alla tidigare entledigade (avskedade) båtsmän och saltpetersjudare skulle tagas ut till krigstjänst i flottan under förutsättning att de var friska. En stor mobilisering av trupper pågick långt innan något krig ens blivit antytt av överheten. [81]

[79] 22 augusti 1741, riksdagsbeslut, § 4, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek. Finns även i Modée del II, s. 1694.

[80] Vargering var en reserv för de indelta trupperna.

[81] Malmöhus läns landskansli, diarium över avgångna skrivelser (inklusive kungörelser), 1741, B III a: 17, LLA.

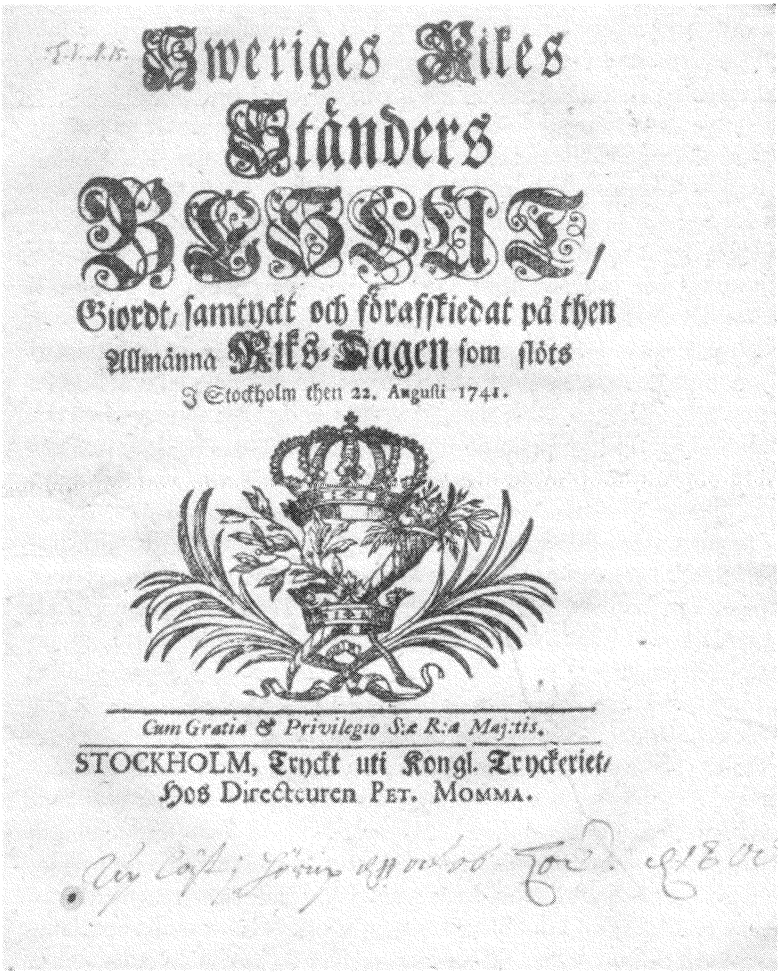

Sweriges Rikes
Ständers
BESLUT,
Giordt, samtyckt och förafskiedat på then
Allmänna Riks-Dagen som slöts
I Stockholm then 22. Augusti 1741.

Cum Gratia & Privilegio S:æ R:æ Maj:tis.

STOCKHOLM, Tryckt uti Kongl. Tryckeriet,
Hos Directeuren Pet. Momma.

Alla riksdagsbeslut blev kungjorda. Besluten gjorda vid riksdagen som avslutades den 22 augusti 1741 blev kungjorda i Hörup den 4 oktober och i Löderup den 18 oktober samma år.

Kungörandet av skatter och avgifter

Krigsförberedelserna innebar att allmogen (och övriga befolkningen) fick finna sig i en rad mycket impopulära åtgärder. I riksdagsbeslutet 1741 förklarades att ständerna för finansiering av kriget hade samtyckt till en avgift på allt brännvin som brändes och såldes, en förlängning av den år 1739 beviljade konsumtionsaccisen, samt en bevillning som skulle betecknas som försvarshjälp vilken skulle utgå till och med 1744 års slut. Allmogen på krono-, skatte- och frälsehemman skulle emellertid under år 1741 och 1742 bara behöva betala hälften av bevillningen, som med full kraft skulle drabba dem 1743 och 1744.[82] Lindringen hade utverkats av bönderna i riksdagen som ett av de villkor de ställde för att kunna godkänna beslutet om krig. Information om avgiften på brännvinsbrännande och säljande lämnades till kronofogdarna i Malmöhus län för kungörande den 23 mars 1741, fast då offentliggjordes inte att avsikten med dem var att bekosta ett krig.[83]

Hösten 1741, när kriget redan börjat, fick allmogen besked om nya avgifter och förbud för att skapa resurser för kriget. En viktig förordning rörde brännvin. Inskränkningar i rätten att bränna brännvin hade redan rått i flera år på grund av missväxten och den resulterande bristen på spannmål. Nu skärptes bestämmelserna för att förse statskassan med pengar. För allmogens del innebar den nya förordningen ett förbud för andra än skatte-, frälse- eller kronoåbor att bränna brännvin. Rätten tillkom dock endast de mer besuttna. Förfogade man över mindre än ett fjärdedels hemman rådde ett oinskränkt förbud mot att bränna, även om spannmål odlades på sådana mindre gårdar. Alla småbrukare uteslöts därmed. De som hade rätt att bränna måste betala 2 daler silvermynt för varje tunna spannmål de brände och måste dessutom förbinda sig att bränna minst en tunna och högst två tunnor spannmål per termin. Avgiften måste erläggas på nytt varje termin. De minst förmögna av dem kunde dock få begränsa sig till en halv tunna. Det var helt förbjudet för flera hushåll att slå sig samman om en gemensam bränning. De hänvisades istället till inköp av brännvin, men även den möjligheten var hårt reglerad. På landsbygden fick endast gästgivare, krogar och värdshus bränna till avsalu och de i sin tur fick bara sälja det de själva hade tillverkat. Gästgivarna och krögarna måste erlägga en högre avgift till staten för sin tillverkning, nämligen sex daler silvermynt per tunna spannmål. Priset för utskänkning var också statligt reglerat genom förordningen. Inget svenskt brännvin fick säljas för en lägre taxa än 2 daler silvermynt kannan (ca 2,6 liter). Bränn-

[82] Riksdagsbeslutet 1741, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek; Modee del II, s. 1694–1697.
[83] Förordningen finns registrerad i Malmöhus läns landskanslis diarium över avgångna skrivelser till "samtlige befallningsmännen", 23 mars 1741, vol. B III a:17, s. 68, LLA.

vin som fungerade som en stapelvara i bondens hushåll hade därmed förvandlats till en lyxvara. Denna förordning förklarades liksom den föregående också ha tillkommit på begäran av ständerna. Ett försök gjordes att få den att framstå som föga betungande då Kungl Maj:t förklarade att ingen blev betungad av den annat än den som frivilligt anmälde sig till brännvinsbränning. I den bemärkelsen var det en frivillig utgift. Den sades också ha införts för att hindra missbruk och de skadliga påföljder som "ett öfwerflödigt brännewins nyttjande med sig förer." Förordningen nämnde inget om att staten ämnade använda inkomsterna från avgiften för krigsfinansiering utan det uttalade syftet var sades vara att hejda missbruk. Straffen för överträdelse av bestämmelserna var höga och noga angivna i förordningen.[84]

Alla förordningar av detta slag gav allmogen full insyn i dels vad de själva skulle erlägga, men dels också vad alla andra stånd och yrkesgrupper blev krävda på. Avsikten kan ha varit att ge intryck av delade bördor, av en slags solidaritet. Staten sökte alltid ge intryck av att den gjorde sitt yttersta för att skona de sämst ställda i samhället, vilket inte hindrade att de ändå drabbades hårdast.

Det fanns många avgifter och skatter som påminde allmogen om vad överheten tog ifrån dem för att bekosta kriget. Lön- och betalningsavgiften krävdes in under våren 1741, då den uppgick till 1 daler för menige allmogen med barn och tjänstefolk över 15 år. Samma belopp erlades av änkor, hustrur, ryttare, knektar och båtmän som stod skrivna för hemmansbruk eller brukade någon hemmandel. Allmogens söner, mågar, drängar, döttrar, sonhustrur och pigor som tjänade hemma betalade mindre, männen 24 öre, kvinnorna 12 öre. Här ska man också hålla i minnet att 1739 års legostadga begränsade antalet vuxna barn som fick arbeta hemma hos sina föräldrar.[85] Lön- och betalningsavgiften var endast vagt motiverad i inledningen till förordningen där det konstaterades att samtliga ständer "för fäderneslandets högst oumgängelige angelägenheters skull, hafwa för godt funnit, att än widare utgiöra then på 1723 åhrs Riksdag bewilljade Lön och Betalnings afgiften och til then ändan hos Oss i underdånighet anhållit..." Förordningen innehöll uppgift om hur mycket alla övriga debiterades: ifrån riksråden, som betalade 45 daler silvermynt var, och ner genom hela samhället ända till gärningsmän och hantverkare på landet som betalade 1 daler silvermynt. Det var alltså ingen hemlighet hur mycket medlemmar av olika stånd och yrken i samhället betalade av denna skatt, liksom av övriga skatter som också måste erläggas.[86] Den

[84] Förordning, angående en ny giord författning med Brännewins-brännande, och en consumtions-accis erläggande därföre, utf. 7 sept. 1741, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek. Även i Modée del III, s. 1717–1726.

[85] För mer information om legostadgorna se Harnesk 1990.

[86] "Förordningen angående Lön- och Betalnings Afgiftens utgiörande", utfärdad 5 juni 1739, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek. Beloppen som angavs i den gällde även under de därpå

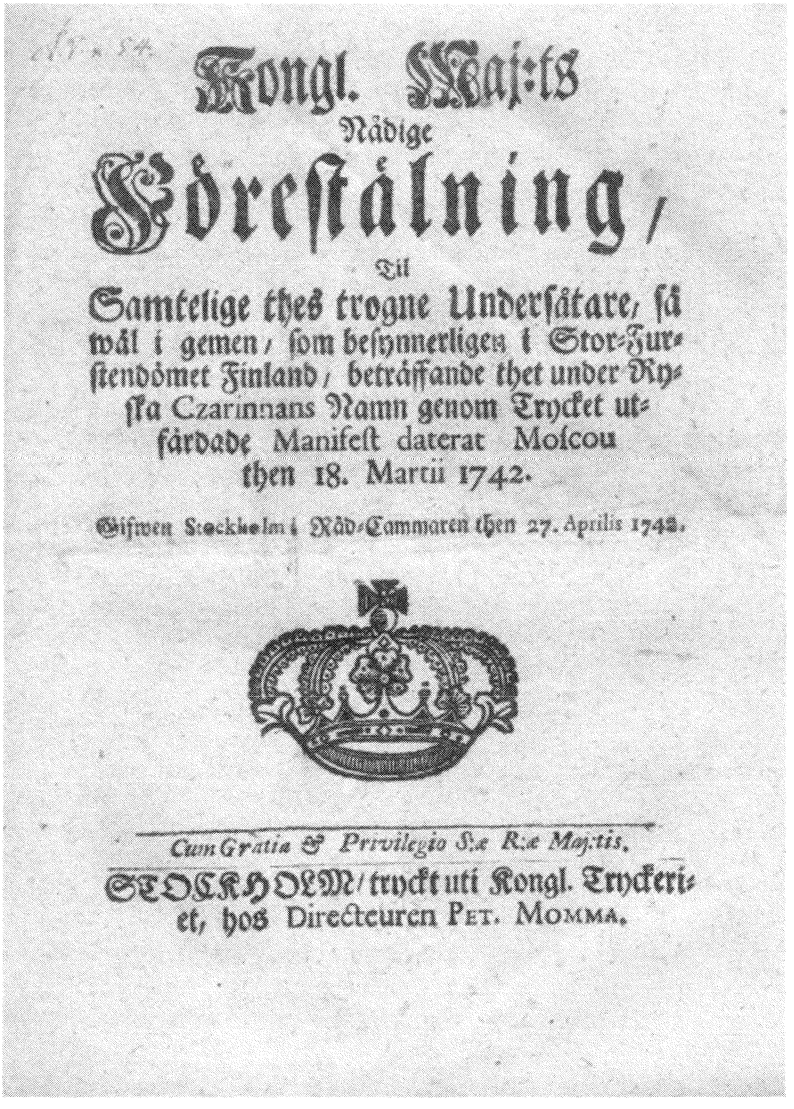

Kongl. Maj:ts
Nådige
Förestålning,
Til
Samtelige thes trogne Undersåtare, så
wäl i gemen, som besynnerligen i Stor-Fur-
stendömet Finland, beträffande thet under Ry-
ska Czarinnans Namn genom Trycket ut-
färdade Manifest daterat Moscou
then 18. Martii 1742.

Gifwen Stockholm i Råd-Cammaren then 27. Aprilis 1742.

Cum Gratia & Privilegio S:æ R:æ Maj:tis.

STOCKHOLM, tryckt uti Kongl. Tryckeri-
et, hos Directeuren PET. MOMMA.

I en kungörelse utfärdad den 27 april 1742 försökte regeringen motverka ett propagandamanifest utfärdat av ryska tsarinnan.

allmänna bevillningsavgiften för 1741 var lika hög som lön- och betalningsavgiften. Till detta kom räntorna på jorden, mantalspenningarna, och den inte ringa kostnaden för att utrusta och underhålla en soldat. Alla uppgifter härom var offentliga. Detsamma gällde avkortningarna, som föredrogs inför häradsrätten för bedömning av nedsatt betalningsförmåga innan länsstyrelsen fattade beslut.

Skatterna skulle stiga ytterligare. Malmström har, som exempel på hur tungt bevillningen för 1743 drabbat, noterat att på penninglöner debiterades 8 procent, på spannmålslöner 12 procent, på "fruktbara kapitaler" 20 procent av räntan, på hushyror i städerna 20 procent; för varje fönsterluft i Stockholm 16 öre, i de större städerna 12 öre, i de mindre 8 och på landet 6 öre men för allmogens fönster endast 3 öre silvermynt; av varje frälsehemman 10 daler silvermynt, av varje ägare av skattehemman 2 daler silvermynt, dock bondeståndet undantaget såvida det inte rörde sig om en bonde som ägde fler skattehemman än det han bebodde. Varje åbo på skatte-, krono- eller frälsejord erlade i bevillning 1 daler silvermynt.[87]

Landet befann sig i krig och det var, som bönderna i riksdagen så ofta framhöll, allmogen som i relation till sina tillgångar, bar de tyngsta bördorna. Men det är intressant att notera hur noga överheten var med att kungöra hur bördorna skulle delas av samtliga stånd och grupper. Kronans legitimitet vilade på att man beaktade hela folkets välfärd.

Kungörandet av krigets fortsatta förlopp

Inga uppgifter om själva krigsförloppet kungjordes i rikets kyrkor. I detta avseende skilde sig ständerväldets inställning till offentliggörande helt från det karolinska och senare det gustavianska enväldets, där åtminstone segrarna omsorgsfullt skildrades i allmänna kungörelser.[88]

Allmänheten fick inte via allmänna kungörelser veta något om att Willmanstrand stormades av ryssarna den 23 augusti 1741. I 1742 års böndagsplakat gjordes en hänvisning till stormningen utan att nämna var den skett:

> Herren har än widare låtit ögonskenligen lysa för oss sin Gudomliga wård öfwer Wårt kära folk, hwilket han ej allenast sielf fört och ledsagat, utan ock med sådant Mod och Tapperhet utrustat, at tå en liten hop af them wid kriget

följande åren och påminnelser gick ut till allmänheten om att skyndsamt betala in avgifterna. Se Malmöhus läns landskanslis diarium över avgående skrivelse till kronofogdarna, B III s.17, LLA.

[87] Malmström 1897, s. 161, not 1.

[88] Se Elisabeth Reuterswärd, "Kungörandet av Gustav III:s ryska krig 1788–1790" i *Över gränser, festskrift till Birgitta Odén*, Lund 1987.

> början, blifwit af en myckethet fiender oförmoderligen anfallen, striden likwäl, genom Guds mäktiga hand, så aflupit, at fiendens anlagde farlige anslag blifwit afbrutne, och han, med en ganska stor förlust, nödgad at draga sig tilbaka.[89]

Inte heller kungjordes att ca 1 000 svenskar stupat och att mer än 1 200 tagits till fånga under kriget. Inget kungjordes om den höga dödligheten i sjukdomar bland manskapet – ca 2 000 avled mellan november 1741 och mars 1742.[90] Nederlag och andra slag av motgångar kommenterades överhuvudtaget inte i krigets initialskede i de allmänna kungörelserna.

Inget kungjordes heller om svenskarnas framryckning den 19 november 1741 med 6 000 fotfolk och 450 dragoner, då de tog sig över den ryska gränsen fram till Säckijärvi, 3 ° mil från Viborg. Den framryckningen väckte stor bestörtning i Petersburg och kunde betraktas som en svensk framgång. Den skenbara framgången blev inte långvarig utan slutade i ett inofficiellt stillestånd som inte heller blev kungjort. Ryssarnas villkor för fred var då ännu inte acceptabla för den svenska regeringen som dessutom fortfarande hoppades på bistånd från Frankrike. Ryssarna tröttnade på svenskarnas klumpigt förda förhandlingar och i vetskap om sin egen styrkeposition sade de upp vapenvilan i februari 1742.[91]

Det ryska manifestet

I samband med de återupptagna fientligheterna utfärdade den ryska regeringen den 18 mars 1742 en propagandaskrift som riktade sig till finnarna men även var tryckt på svenska och tyska. Regeringen lyckades hindra manifestet från att spridas i Sverige men i Finland blev det känt, och detta oroade den svenska regeringen så starkt att den kände sig tvingad att publicera en motskrift.

Den ryska regeringen förklarade i manifestet att den visste att Sveriges Rikes ständer hade delade meningar om kriget och att många var motståndare till det. Kejsarinnan försäkrade att om Finlands invånare avstod från deltagande i kriget skulle de skonas helt, och om de ville befria sig från Sveriges välde så skulle hon på allt sätt befordra detta och skydda Finland med ryska trupper.[92]

---

[89] 1742 års böndagsplakat, utfärdat 7 januari 1742, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.
[90] Malmström 1897, s. 19, s. 44–45
[91] Det var denna stilleståndsöverenskommelse som Lewenhaupt inte förmådde göra villkorlig – eventuellt skulle han ha kunnat förmå den nytillträdda ryska regeringen att göra någon landavträdelse. Så blev emellertid inte fallet enligt Malmström 1897, s. 47–51.
[92] Malmström 1897, band 3, s. 59.

Detta manifest blev bemött i en allmän kungörelse utfärdad av den svenska regeringen den 27 april 1742. Den är ett av de få exempel på renodlad propaganda som allmänt publicerats från predikstolarna. Den svenska motskriften omfattade 5 ° tryckta sidor. I den kommenterades upphävandet av vapenvilan, och regeringen gjorde ett kraftfullt försök att motverka budskapet i det ryska manifestet som beskrevs som ett försök att besmitta finländarna "med ett vederstyggligt uppror och förräderi under fåfänga inbillningar av ett förväntande eget och ifrån Sverige avskilt välde och regeringssätt". Kungl Maj:t underströk flera gånger i ovannämnda skrift att han fullständigt litade på sina undersåtars trohet och "medfödde huldhet och rena nit för Kongl. Maj:t och Rikets wälgång". Han sade sig också vara förvissad om deras hat mot dem "hwilka wilja åstadkomma sådana fläckar på deras Ära, Ed och Samweten".[93]

Överheten använde här en välkänd teknik som gick ut på att den som sviker, sviker inte en anonym överhet eller myndighet, utan någon som står den berörde nära, och som litar på honom såsom man litar på sina allra närmaste och äldsta vänner. Detta åberopande av ett tätt band av trohet mellan överhet och undersåte återfinns i många av de allmänna kungörelserna under frihetstiden och utgör även en fortsättning på en äldre tradition.[94]

Ett av de värden som alltid framhölls i böndagsplakaten gällde folkets enighet. Kungl Maj:t tog särskilt illa vid sig att ryssarna försökte förstöra denna enighet. Den svenska skriften förklarade därför ingående hur bra det var för Sverige och Finland att hålla ihop. Var för sig var de svaga. Rysslands försök att fresta finländarna med självständighet hade ett dolt syfte. Det var aldrig meningen att de skulle bli självständiga, utan endast svaga så att Ryssland kunde lägga riket under sig.

Besked gavs om hur svekfull den nya ryska tsarinnan hade visat sig vara. I början av sin regering hade hon anhållit om vapenvila och "utlåtit Sig ej wilja befläcka samma sin Regering med Swenskt och Ryskt blods utgiutelse, jemwäl ock låtit försäkra Kongl Maj:ts commenderande general i Finland, at i Fredswärket wisa sig billig". Sedan hade hon emellertid utan skäl sagt upp stilleståndet, trots att svenska sidan inte givit henne någon anledning att handla så och trots att hon själv begärt fransk medling, en process som hade påbörjats. Kungörelsen gav med några få meningar en liten inblick i det diplomatiska spel som hade bedrivits.

Kungl Maj:t har i sitt svar på det ryska manifestet visat behov att bedyra

[93] "Kongl Maj:ts nådige föreställning til samtelige thes trogne Undersåtare, så wäl i gemen, som besynnerligen i Stor-Furstendömet Finland, beträffande thet under Ryska Czarinnans Namn genom Trycket utfärdade manifest daterat Moscou then 18 Martii 1742. Gifwen Stockholm i Råd-Cammaren then 27 aprilis 1742", Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.
[94] Se t.ex. Jonas Nordin 2000, s. 115–122.

sina egna fredliga och hederliga avsikter. Alla dess aktioner och förrättningar sades vara motiverade av tro och redlighet, och fredsförhandlingarna hade bedrivits i god tro. Som bevis för detta förklarades att det var på grund av uppfattningen att ett fredsavtal skulle komma till stånd som den svenska armén hade retirerat från rysk mark till Finland, trots att svenskarna just då befann sig i en styrkeposition. I samma mening påstods att ryssarna hade lidit så stora förluster vid Willmanstrand att det givit svenskarna ett övertag som de av hänsyn till de redan inledda fredsförhandlingarna inte ville utnyttja. Det gällde att framstå, inte som den aggressive (som enligt det ryska manifestet startat kriget emot sitt eget folks önskan), utan som den beskyddande och enbart fredligt sinnade!

Faran och hotet mot undersåtarnas välfärd fick stort utrymme. Kungl Maj:t påminde om hur bedrägliga ryska löften visat sig vara i det förgångna. Ryska regeringen hade förr uppmuntrat befolkningen i grannländerna att göra uppror mot sina regeringar i tron att de skulle bli självständiga länder. Alla hade blivit grymt besvikna "tå the med wåld blifwit thet Ryska Oket underlagde och bragte i then Regeringens oinskränkta Slafweri, hwartil Stora Novogrod och Ukraine med flere ännu äro bedröfwelige Witnen, hwilka under deras bojor sucka måste, men hittils föga hopp haft om theras förlossning". Det gällde alltså att övertyga finländarna om att ryssarnas löften om självständighet var falska. De skulle istället tänka på att Kungl Maj:ts undersåtar hade det ofantligt mycket bättre än de ryska, eftersom han "låter them med all Kongl: Nåd och Mildhet niuta och nyttia then frihet och liufwa Regeringssätt som the sielfwe för sig utwalt och belefwat hafwa. Aldrig är Kongl Maj:t något kärare än theras wälgång, och intet ligger Kongl Maj:t mera på hjertat, än at kunna se them trygge och säkre för alt fiendteligt anfall".[95]

Intressant är att konstatera att Kungl Maj:t kände behov av att försvara sig mot den ryska propagandaskriftens anklagelse om att ständerna inte varit eniga i beslutet att deklarera krig och att kriget därför skulle ha inletts på olagliga grunder och var orättfärdigt. Detta förnekades, och som bevis för legitimiteten åberopade Kungl Maj:t den redan tidigare kungjorda krigsdeklarationen och den särskilda kungörelsen rörande orsakerna till kriget.

[95] "Kungl Maj:ts nådige förestälning til samtelige thes trogne Undersätare, så wäl i gemen, som besynnerligen i Stor-furstendömet Finland, beträffande thet under Ryska Czarinnans namn genom Trycket utfärdade manifest dateratMoscou then 18 Martii 1742. Gifwen Stockholm i Råd-Cammaren then 27 aprilis 1742", Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.

Förtroendet förverkat hösten 1742

Som redan nämnts gavs inga besked alls om bakslagen 1741. Det första erkännandet av att allt inte förlöpt enligt de optimistiska planerna kom i den kallelse till riksdag som utfärdades den 29 maj 1742. Enligt den ursprungliga planen skulle kriget endast pågå några få veckor, varefter ryssarna skulle tvingas till fred på svenskarnas villkor. När ryssarna sade upp stilleståndet måste därför ständerna inkallas på nytt. Inga pengar, inga medel fanns kvar för att fortsätta kriget[96].

Innan ständerna möttes förvärrades förhållandena ytterligare. En våg av flyktingar kom till Sverige från Finland hösten 1742, samtidigt som spillror av krigsmakten återvände. Malmström ger följande skildring som bygger på samtida vittnesuppgifter:

> Från början av september ankommo dagligen spillror af den för ett år sedan utsända ståtliga krigsmakten. Hoppackade i hast, så godt sig göra lät, på de fartyg som funnos att tillgå, hade de under överfarten från Finland vara utsatta för svåra lidanden, i det att trängseln jämte oordentlig och otillräcklig utspisning gifvit ökad fart åt den redan förut härjande rödsoten och andra sjukdomar. Många av de inskeppade hade dött på sjön; de överlefvande framkommo till stor del i bedrövligt tillstånd, och man hade icke beredt sig på deras emottagande i sådant skick... Det hände att soldater fingo dö utan någon omvårdnad, att sjuka fingo ligga flera dagar i öppna båtar under bar himmel, att liken av de döda icke så snart blevo bortförda från de sjukas läger.[97]

Detta skedde inför ögonen på befolkningen i Stockholm och var givetvis också väl känt på alla nivåer inom krigsmakten, och allra bäst bland de menige som nu återvände hem för vintern. Erfarenheter av detta slag måste ha varit djupt demoraliserande. Gjordes något från överhetens sida för att stilla den oro som uppkom?

Krav på information

Krav på besked om orsakerna till de stora förlusterna och motgångarna i kriget hade rests upprepade gånger i riksdagen från och med dess begynnelse i augusti 1742. Livliga debatter fördes bland ständerna med krav på att de ansvariga skulle ställas till svars och om hur och i vilket forum de skulle

[96] Malmström 1897, s. 98 f.
[97] Malmström 1897, band 3, s. 117.

rannsakas. I bondeståndet framhölls i alla sådana sammanhang att det var allmogen som drabbats hårdast såväl genom förlusten av manskap som egendom, och att ståndet hade ansvar inför sina hemmavarande att orsakerna blev utredda. Den ena ledamoten av bondeståndet efter den andra lämnade in memorial med krav på besked om att få veta vad som skett med de

> många tunnor guld hwilcka i detta kriget åtgådt, som ock för krigsförrättningarne, både till lands och siös, i synnerhet hwarföre Wiborg eij blifwit angripit under faveur af den timade stora förändringen i Ryssland medelst thronens bestigande af Kaijsarinnan Elisabeth samt hwarföre hela Finland så nesligen blifwit lemnat i fiendens händer.[98]

Den lilla förklaring som givits i svaret på det ryska manifestet om skälen till tillbakadragandet från Ryssland dög tydligen inte på hemmaplan. Den 16 oktober 1742 tryckte bondeståndet på med krav om ytterligare besked. De ville veta varför proviantен varit så otillräcklig att många av det meniga manskapet avlidit. De hävdade att officerarna inte visat nödvändig omsorg om manskapet. Man hade även noterat att officerarna inte avlidit i samma proportion som de meniga soldaterna och ville veta hur det kom sig. Bönderna ville också ha reda på varför officerarna lämnat sina regementen under pågående krig och därmed eftersatt sina plikter och skyldigheter.[99] Den 28 oktober upplästes i bondeståndet Olof Benjaminsons från Roslagen memorial vari han önskade besked om:

- Varför krig blivit förklarat mot Ryssland och vilka i ständerna som samtyckt till det?
- Hur krigsplanerna varit beskaffade?
- Varför generalmajor Wrangel inte fått undsättning vid Willmanstrand av generallöjtnant Buddenbrock?
- Av vilken orsak som "vårt folk", enligt vad som sades, tvingats stå stilla och låta sig skjutas ned utan att ens få försvara sig, samt varför de som gjort fienden avbräck, blivit arresterade?
- Varför drog armén sig ständigt bakåt utan att ha mött några fientliga trupper?
- Fanns det någon giltig orsak till att så mycket manskap hade dött både vid armén till lands och flottan till sjöss?
- Fanns det inte anledning att förutom Lewenhaupt och Buddenbrock även rannsaka övriga generalmajorer och överstar? (Ytterligare frågor ställes också av roslagsrepresentanten).[100]

[98] Jöns Suensson från Älvsborgs län, den 9 oktober 1742, Bond. Prot 1742–1743, s. 69.
[99] Den 16 oktober 1742, Bond. prot 1742–1743, s. 80–81.
[100] Olof Benjaminson, den 28 oktober 1742, Bond. prot 1742–1743, s. 103–104.

Matts Erson från Upplands län hade ännu fler frågor som tydligt visade hur både politiskt och socialt laddat nederlaget i kriget blivit[101]. Han ville veta varför varken ridderskapet och adeln eller prästerskapet kontribuerat till kriget, varför de hade privilegier medan allmogen inte hade några? (Att prästerskapet och adeln hade privilegier i detta avseende kände alla till genom de olika förordningarna rörande kontribution och överloppsmanskap m.m.)Var det rätt att det sekreta utskottet utan bondeståndets vetskap fått fatta beslutet att allmogen och borgarna skulle fullfölja kriget? Hade det inte varit skäligare att adeln och prästerskapet i stället själva hade satt sig i stånd att fortsätta kriget? Många av Matts Ersons krav gällde sekreta utskottets makt. Han protesterade "på det högsta emot alt, hwad Secrete Utskottet i sådana mål sluter, hwaraf en tunga för Almogen". Sådana frågor skulle istället avgöras i plena.[102]

Jag har tolkat ovanstående klagomål och krav som uppkomna ur erfarenheter som allmogen gjort i kriget. Det handlar om frågor som diskuterades vitt och brett överallt där kriget direkt eller indirekt satt spår och det handlar i hög grad om brist på förtroende för överheten. Det intressanta blir nu att se hur detta i fortsättningen hanterades massmedialt, det vill säga i de allmänna kungörelserna.

Våren 1743

Riksdagen gjorde paus i sitt arbete över julhelgen och de flesta ledamöterna reste då hem utan att ha med sig några besked. När de återvände i januari hade många med sig instruktioner från sina väljare med krav på besked om vem som var ansvarig för nederlaget och förlusterna av manskap.[103]

Dessa krav kom starkast till uttryck i Dalarna och ledde där ett par månader senare till väpnat uppror. Till en början ställdes kraven till riksdagen via tillresta representanter från Dalarna men även från Roslagen och Uppland. De begärde å de hemmavarandes vägnar få veta "huru det står till".[104] Olof Åquist, som var rusthållare i Roslagen, berättade att allmogen hade hållit sockenstuga i 14 dagar om dessa frågor. Folket önskade besked om resultatet ("ett skyndsamt avgörande") från den kommission som ständerna tillsatt rörande kriget. De krävde att endast officerare som inte var misstänkta i fortsättningen skulle användas som befäl, inte heller oerfarna ynglingar utan äldre och meriterade män; de ville också ha besked om förkomna munderingspersedlar under finska kampanjen och återresan. Slutligen hade dal-

[101] Matts Ersson den 30 oktober 1742, Bond. prot 1742–1743, s. 105.
[102] Bond. prot 1742–1743, s. 105.
[103] Se t.ex. Otto Olofsson, den 5 februari 1743, Bond. Prot. 1742–1743, s. 178.
[104] Olof Åquist, rusthållare i Roslagen,den 8 mars 1743, Bond. prot 1742–1743, s. 197.

allmogen synpunkter på tronföljdsfrågan. Folket motsatte sig nämligen också valet av biskopen av Lübeck med motiveringen att en sådan lösning skulle leda till nya fiender. Sammanfattningsvis sade sig de deputerade från Dalarna tala för samtliga invånare i sitt landskap. De önskade "få kundskap om rådslagen, krigsväsendet..."[105]

Någon vecka senare, den 29 mars 1743, tog bondeståndet emot ytterligare en deputation på tre personer som sade sig representera allmogen i Västmanland. De hade skickats till riksdagen därför att allmogen i en mängd socknar (som de erhållit fullmakter av) krävde besked om varför deras regemente fått order att marschera utan att allmogen fått någon som helst information om hur saker och ting hängde samman, fast riksdagen redan sammanträtt över 7–8 månader.[106] De inlämnade ett memorial bestående av åtta punkter, varav de flesta rörde åtgärder för att trygga det manskap som nu kommenderades ut i en ny kampanj. Den 7:de punkten krävde uttryckligen att: "allmogen måtte få någon underrättelse om de krigsconseiller, som blivfwit hålne och exequerade i den olyckelige campagnen i Finland". Slutligen hade även de synpunkter på tronföljden där de krävde att kronprinsen av Danmark skulle väljas till tronföljare. Också i Västmanland diskuterades uppenbarligen tronföljden! Enligt protokollet gav talmannen dem muntligt besked om alla punkterna i memorialet, men protokollet återgav inte vad talmannen sade.[107]

Allt fler bevis på det bristande förtroendet för överheten strömmande in till riksdagen och det ledde till uppmaningar från ständerna till Kungl Maj:t att utfärda kungörelser för att lugna ner allmogen. Prästeståndet föreslog den 23 april att Kungl Maj:t skulle låta kungöra ett "monitorial" till allmänheten för att förmå den att ge sitt stöd till det allmänna och inte: "tro widrige omdömen och intryck, som illa underrättade eller illa sinnade till rikets ögenskiendlige förderf kunna utsprida." Bondeståndet biföll det förslaget den 25 april.[108]

Dessa båda stånd hade alltså en viss tilltro till behovet av besked till den breda allmänheten för att lugna den och visa att överheten var medveten om vad som oroade undersåtarna. Man hade kanske också ansett att allmogen hade haft rätt att begära mer information. Detta i sig säger oss något om relationen mellan överhet och undersåte. Kan man rent av hävda att överheten vare sig den ville eller ej måste övertyga undersåtarna om att dess politik

[105] Bond prot 1742–1743, s. 198.
[106] Deputerade från Västmanland den 29 mars 1743, Bond prot 1742–1743, s. 244.
[107] Omfattande propagandakampanjer bedrevs både bland riksdagsmännen och ute i landet för de olika kandidaterna till tronen. Även mutor förekom. Jag har här inte redogjort för den aspekten utan har begränsat framställningen till krav på information. Se Beckman 1930, s. 147 f.
[108] Bond prot 1742–1743, s. 268.

var den rätta? Och att undersåtarna i detta avseende inte var begränsade till deras representanter i riksdagen? Eller förväntade man sig att de få bönderna i riksdagen personligen skulle lämna alla sina väljare besked? Det sistnämnda alternativet torde ha varit ytterst riskabelt ur politisk synpunkt. Det fanns ju ingen garanti för hur bönderna individuellt framställde den politiska utvecklingen. Eller var det så att väljarna förväntades ha ett så stort förtroende för sina representanter att deras beslut aldrig behövde förklaras närmare? De många deputationer som uppvaktade den pågående riksdagen visade tvärtom att allmogens förtroende för riksdagsmännen var synnerligen begränsat.[109] Allmogen ute i landet litade inte på ständerna.

1743 års böndagsplakat

Kriget togs upp redan på första sidan i detta plakat. Gud hade hemsökt människorna med alla möjliga slags straff och landsplågor och det berodde på hans rättmätige vrede över dem. "Wi hafwe thyvärr! Wid en och annan omständighet saknat Hans Gudomelige hielp och bistånd". Orsaken var att de avvikit från Guds vägar och då måste Gud:"bruka riset till theras aga och tuktan, samt fördubbla slagen alt efter theras förhållande emot honom".[110] Det rörde sig knappast om något uppmuntrande budskap, inget som gärna kunde stärka förtroendet för överheten hos ett missmodigt folk.

Mobilisering av krigsfolk under förtroendekris vårvintern 1743

Trots det stigande missnöjet måste Kungl Maj:t pressa folket till ytterligare uppoffringar. I det följande skall närmare undersökas hur berörda myndigheter utnyttjade kungörelsesystemet i en situation då förtroendet för såväl den politiska som militära ledningen gått förlorat, dvs från och med hösten 1742 då Finland förlorats och trupperna återkom i bedrövligt skick, fyllda av indignation över hur deras överordnade hade betett sig. Någon fred hade ännu inte uppnåtts. Tvärtom, var faran för en rysk invasion av Sverige akut och ett försvar måste mobiliseras. Det var ingen lätt uppgift att förmå folket till ytterligare uppoffringar i ett läge då det rådde allmän misstro gentemot såväl ständerna som överhet överhuvudtaget. Statskassan hade redan tömts genom de hittills gjorda ansträngningarna, bevillningarna för 1742 och 1743

[109] Den så kallade principalatstriden om huruvida riksdagsmännen var bundna vid sina väljares synpunkter eller kunde rösta fritt i riksdagen utbröt på allvar hösten 1743 och fortgick de närmaste åren.

[110] Böndagsplakat 1743, utfärdat 29 januari 1743 Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.

hade redan förbrukats. Bönderna i riksdagen varnade för att de ämnade vägra att sätta upp ytterligare manskap under rådande förhållanden.[111]

En serie åtgärder och beslut blev kungjorda för att kunna möta hotet från Ryssland. Den 11 februari 1743 lät Kungl Maj:t utfärda en förordning angående så kallat överloppsmanskap, som kunde tvingas fylla de luckor som uppstått i indelningsverket till lands och till sjöss. Följande kunde pressas till krigstjänst: alla "överflödiga" drängar och timmerkarlar vid ämbets- och hantverksocieteter samt anställda vid skeppsbyggerier; alla icke fast anställda ved- och järnbärare, packare, mätare och parmätare. Detsamma gällde alla icke ordinarie klädedrängar, stall- och myntdrängar, alla "onyttiga borgare" som inte i kontribution till kronan betalade sex daler silvermynt i Stockholm, fem daler i större och tre silvermynt i mindre städer; alla som flyttat in i städerna och där inte bedrev någon annan näring än krögeri och "stadsåker" liksom också de så kallade skottkarlarna. På landsbygden kunde bl a alla som reste omkring och sålde tobak och kramvaror utan att ha särskilda privilegiebrev tas ut till krigstjänst, liksom alla "överflödiga" kuskar, husdrängar, lakejer och trädgårdsdrängar. Drängar som inte hade ständig sysselsättning vid fabriker och verk skulle också gripas. Alla manliga husmän och backstugusittare som var friska och dugliga kunde skrivas ut. Torpare kunde också tvingas delta. Detsamma gällde hemmansbrukare som uppsagt sitt bruk innan de fyllt 60 år fast de var friska. Grovt sammanfattat kunde alla obesuttna män genom denna förordning bli utskrivna till krigstjänst under förutsättning att de inte var alltför bräckliga. Förordningen innehöll även anvisningar om hur t.ex. saltpetersjudarna, vars civila verksamhet var viktig (nödvändig för kruttillverkning) kunde ersättas av "gamle och lytte manspersoner och qwinfolk". Kronofogdarna fick i uppgift att leta upp allt detta överloppsmanskap och i förordningen varnades de för att "se igenom fingrarna med någon." Om någon fogde skulle försumma sin plikt var han själv förfallen till krigstjänst.[112]

Under hela kriget kungjordes efterlysningar rörande förrymda soldater och båtsmän. Efterlysningarna ombesörjdes av länsstyrelserna. Dessa efterlysningar torde knappast ha fungerat som god reklam för försvaret. Varje söndag lästes långa listor upp över soldater och båtsmän som rymt.

Förordningen om överloppsmanskap inleddes med en kortfattad förklaring. Kungen (Fredrik I) vände sig direkt till folket och förklarade att "högsta nödwendigheten kräfwer, thet Rikets wärn och förswar, under närwarande krigstid, på alt mögeligt sätt besörjes". Alla vakanser vid såväl de indelta som de värvade regementerna samt båtsmanshållet i ständerna och på landet

[111] Beckman 1930, s. 48.

[112] "Förordning, angående öfwerlopps Manskap, som kommer at anwändas, til vacancernes recrutering och Armeens skydesamma i stånd sättande, til Lands- och Siöss" daterad 11 feb 1743, Modée del III, s. 2018–2022.

måste skyndsamt ersättas och nu hade "Wi, med Riksens nu församlade Ständer warit uti all sorgfällighet betänkte, huru sådant med Allmogens och flere wederbörande, Wåre trogne Undersåtares, minsta gravation måtte ske". Den obehagliga förordningen hade alltså godkänts av riksdagen. Det poängterades att man eftersträvat att göra förordningen så lite kännbar som möjligt, i synnerhet på orter som redan hade hårt drabbats. Det var helt och hållet "överlopps och mindre nödigt manskap" som berördes. Inget intrång skulle göras i någons privilegier. [113]

Min tolkning är att kungörelsen i sin inledning vänder sig till de besuttna i samhället. Det var inte bönderna eller andra besuttna som skulle skrivas ut. Det var endast de fattigaste, de "onödiga" som det var fråga om. Sådana människor talade Kungl Maj:t aldrig direkt till i kungörelserna. De behandlades alltid som objekt som överheten nådde via bönderna och de besuttna, dem som de fattiga var beroende av för sin försörjning. Överheten var i sin tur beroende av bönderna för skatter och avgifter. De besuttna drabbades dock också ekonomiskt av överloppsförordningen eftersom de alltid måste betala en lega för manskap som rekryterades för att fylla en vakans i indelningsverket. De hade vid det laget i många fall redan rekryterat dubbelt genom den vargering som genomförts redan 1741. Hade den ursprungliga soldaten eller båtsmannen avlidit, skadats svårt eller rymt måste vakansen fyllas på nytt till en ny kostnad. Manskap rekryterades i första hand alltid ur de obesuttnas led och så var fallet även denna gång. Det var städernas och landsbygdens proletariat som skulle skickas till krigsmakten. De besuttna skyddades åtminstone fysiskt och slapp själva riskera de umbäranden som aktiv tjänst innebar. Det bör noteras att allmogens egna representanters ansvar för förordningen blev noga kungjort: bondeståndet hade godkänt förordningen. Det var ett förhållande som blev farligt för en del av dem under de närmast följande månaderna.

Det fanns inte mycket i kungörelserna som gjorde krigstjänst lockande för dem som aktivt skulle delta. Det enda lockbete de erbjöds var försörjning för den tid de tjänstgjorde. (Rotehållarna betalade inte lön till det indelta manskapet under den tid det var inkallat.) Det fanns ingen fast lega (vid städjandet) inom indelningsverket, utan bönderna måste förhandla om priset med varje soldat eller båtsman som eventuellt var villig att fylla en vakans. Priserna steg under krigstid. Värvade regementen betalade alltid ett högre pris men då ingick inget torp eller liknade, utan legan gällde enbart ersättning för den tid personen var i aktiv tjänst. De som lät värva sig till sådana regementen fick via länskungörelser veta vad värvningspenningarna bestod av. Den 26 januari 1742 erbjöds sålunda sjödugligt manskap förutom vanlig lön och underhåll sex daler silvermynt. Besked lämnades även om de bidrag

[113] Förordningen om överloppsmanskap 11 feb 1743, Modée del III, s. 2018.

som skulle lämnas om en sjöman avled eller blev skadad under sin tjänstgöring. Ett halvår senare hade städjesumman stigit till 10 plåtar "som en discretion".[114] I den kungörelsen påpekades särskilt att mannarna inte behövde tjänstgöra mer än två eller tre månader och sedan var fria igen. Detta var säkert en taktik för att få krigstjänsten att framstå som mindre avskräckande. Det kungjordes även att "de skulle få tilräckelig god spisning". Detta påstående hade förmodligen gjorts för att bemöta all klagan som manskapet under 1741 framfört – livsmedelsförsörjningen hade varit helt otillräcklig i Finland. Våren 1743 kungjordes utspisningsreglementet för manskapet vid örlogsflottan.[115] Frukosten bestod av bröd och brännvin, middagen alltid av ärtor, havregryn och fläsk respektive ärtor, havregryn och saltat kött (varannan dag det ena, varannan dag det andra) och till det dricka. Varje man erhöll sin ranson av bröd på morgonen med ansvar att själv förvara det och konsumera det efter behov. På kvällen, alla dagar i veckan, serverades korngryn. Ingen information gavs om hur dessa matvaror var tillrättade. Varje man fick en kvarter (8 deciliter) brännvin om dagen samt 1 ° stop dricka. Tobak utdelades också. Om drickat tröt skulle manskapet i dess ställe förses med brännvin och tobak. Uppgift lämnades även om hur tilldelningen av mat och dryck skulle göras då brist rådde.[116] Kanske det ska uppfattas som information avsedd att lugna dem som då tvingades i tjänst. Sjöfolk visste att sådana situationer kunde uppstå till sjöss. De fick veta vilka regler som gällde och hur nödsituationer skulle hanteras.

Så kallade pardonsplakat för manskap som rymt utomlands utfärdades regelbundet under krigsåren. Dessa erbjöd de berörda personerna ingenting utom just pardon, under förutsättning att de återvände till krigsmakten. Någon sådan pardon var inte aktuell för soldater och båtsmän som rymde i Sverige eller Finland. För dem väntade alltid ett straff – åtminstone så länge landet var i krig.[117]

Det var inte genom åberopande av fäderneslandets väl och ve eller egen heder och ära som de obesuttna skulle förmås att göra krigstjänst. Den bild kungörelserna ger på denna punkt handlar nästan uteslutande om tvång. De tvångsrekryterade kunde känna en sådan fasa för sin uppgift att de tillgrep självstympning för att slippa undan. I en förordning utfärdad den 3 november 1743 förklarades hur man skulle förfara med sådana. Om en man skadat sig själv så svårt att han blev oduglig till krigstjänst skulle han avstraffas med

[114] Publication, daterad 1 juli 1742, angående sjiöfarit manskaps antagande til flåttan. Modée del III, s. 1897.
[115] 3 mars 1743, "Dag-spisnings-ordning på Kongl Flåttan, för 7 man i fatlaget, under detta års siö-expedition", Modée del III, s. 2025.
[116] 10 mars 1743, "Reglemente, hwarefter utspisningen för Kongl.Maj:ts örlogs-skepp, när de äro til sjiöss, kommer att lämpas". Modée del III, s. 2026.
[117] Pardonsplakat utfärdades 29 juli 1741 och 23 februari 1743, Modee del III, s. 1741, s. 2024.

30 par spö, tre slag av vart par och "sedan försändas till någon cronones fästning, at därstädes uti åtminstone 3 eller 4 år, arbeta." Dög han trots allt till krigstjänst skulle han tvingas fortsätta med den men dessutom genomgå spöstraff.[118] I frågor rörande krigstjänst för de egendomslösa lämnades kort sagt inget förhandlingsutrymme i de allmänna kungörelserna. Bortsett från de fåtaliga beskeden om mat, dryck och löneförmåner gjordes inga försök att vinna något förtroende från de obesuttna – det viktiga var att de fick besked om de straff som väntade om de inte gjorde sin plikt, vilken var att lyda alla som de stod i beroende ställning till.

I praktiken fanns det emellertid ett visst utrymme. Väldigt få blev faktiskt tvångsrekryterade till krigstjänst. Enligt C.G.Malmström, som stödjer sig på amiralitets-kollegii riksdagsberättelse 1746, hade man genom värvning under kriget fått sammanlagt 821 underofficerare och gemene inom landet och 232 utrikes men endast 7 genom så kallad pressning![119] I många fall hjälpte kronofogdarna aktivt till att skydda sjömän och fiskare från pressningen. Så var t.ex. fallet med fiskarbefolkningen i Viken på Skånes västkust. Såsom sjövana kunde de alla tvingas till flottan men kronofogden förklarade i en skrivelse till landshövdingen att alla i fiskeläget var fattiga och hade familjer eller föräldrar som var helt beroende av de små förtjänster männen kunde göra på sina båtar eller i land. Det lilla samhället skulle gå under om männen tvingades ut i kriget. Om detta var till slut både överhet och undersåtar eniga.

Bevillningsförordningen för 1743

Parallellt med krav på mer manskap kungjordes krav på ytterligare skatter som allmogen måste förmås att acceptera under rådande politiskt oroliga förhållanden. Vi ska nu se hur detta kommunicerades.

Den 7 april 1743 utfärdades Sveriges rikes ständers bevillning för 1743 som omedelbart blev kungjord. I verkligheten hade redan hela årets bevillning förbrukats i förskott innan året ens börjat. Förordningen innehöll en inledande motivering där överheten gjorde vissa ansträngningar att vinna den besuttna allmänhetens förtroende. Nu var det inte längre överhetens styrka och förmåga att skydda folket som åberopades, utan allt inriktades på den stora fara som riket svävade i trots alla tidigare gjorda ansträngningar. Det var

[118] 3 November 1743, "Förordning om deras Straff, som genom någon lems afstympande giöra sig odugelige til krigs-tiänsten, med mera", uppläst i Löderups församling den 21 januari 1744, enligt anteckning på kungörelsen, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek. Finns även i Modee del III, s. 2107–2110.

[119] Malmström 1897, band 3, s. 161, not 1.

ständernas beslut, inte Kungl Maj:ts att bevillningen skulle erläggas. Detta var en självklarhet och helt i enlighet med grundlagen. I kungörelserna nämns det dock särskilt, säkerligen för att poängtera legitimiteten i beslutet.

Syftet med alla utgifterna och uppoffringarna var att åter få njuta av "fredens önskeliga frukt." Ständerna klargjorde i bevillningsförordningen att de var medvetna om att Riket och Wårt kära Fädernesland ...haft nog swår känning af hwarjehanda, til thes upprätthållande, åtagne Bewilningar, Utgifter och Beswär, jemte the tid efter annan på många Orter i Riket infallne beklaglige missväxter, hwarigenom Wi redan uti nog utblottadt tilstånd försatte blifwit".

Det hymlas inte om hur misslyckat hela krigsföretaget blivit utan konstateras att:

> Riket finnes therigenom wara försatt i then swåra och mer än beklageliga förlust, at ej allenast Storfurstendömet Finland fallit fienden i händer, armeen af siukdom och hwarjehanda tilfällen förderfwad, ach alt för mycket blifwit medtagen, utan ock, at the til krigets utförande, samlade ansenlige medel helt och hållit äro upgångne och förspilte, jemwäl Riksens drätsel och inkomster eljest, på hwarjehanda sätt, förswagade och föminskade wordne.[120]

Här kungjordes alltså för hela folket att riket stod inför sin egen undergång, att allt var slut, alla gjorda satsningar och uppoffringar hade varit förgäves. Allt var bara elände. Det är en dramatisk inledning till en bevillningsförordning som ska delges ett folk som förlorat allt förtroende för sin överhet. Överheten, här i form av ständerna, erkände här inför hela folket sitt eget totala misslyckande.

Ständerna skyndade sig emellertid att därpå rädda det egna anseendet. Det fanns nämligen syndabockar att lägga ansvaret på. Det var Lewenhaupt och Buddenbrock som orsakat riket dess stora olycka.[121] I bevillningsförordningen konstaterade ständerna att de nu kunde lämna folket det lugnande beskedet att "de brottslige, efter lag och krigs-articlar, på thet aldraträngaste dömde och afstraffade warda". Rättegångarna emot de två och även en del övrigt högre befäl var ännu inte slutförda, men utgången var från början avgjord. Det sades inte öppet men formuleringarna antydde att "de brottsligas" huvuden måste falla, det var det enklaste sättet att tillfredställa den allmänna opinionen som måste få utlopp för sitt missnöje. Ständerna fram-

[120] Sweriges Rikes Ständers Bewilning, til en almän Afgift för år 1743, Stockholm 7 april 1743, s. 1–3, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.

[121] Ang rannsakningen och avrättningen av Lewenhaupt och Buddenbrock, se Malmström 1897, s. 157–160, s. 202–207.

ställde sig själva som återställare av lag och rättvisa och nu även som rikets yttersta värn.

Ständerna förklarade att de varit tvungna att göra sitt yttersta för att finna sätt att rädda landet och folket i den katastrofala situation som rådde. Om inget gjordes, det vill säga om flottan inte snarast kunde sjösättas, armén sättas i stånd, fästningarna förses med proviant, ammunition anskaffas och magasin fyllas, utan allt bara lämnades därhän, skulle det gå illa: "och Fienden fria händer lemnas, at föra Riket i träldom, förderf och ändtelig undergång". Information gavs alltså om vad bevillningen skulle brukas till och vilka fasor som måste avvärjas, det vill säga träldom, fördärv och slutlig undergång. Ständerna menade att detta var möjligt trots landets utmattade tillstånd. "Ty hafwe Wi, som redelige Swenske män, efter wåra Förfäders berömlige exempel, å sido sättiandes alt, thet oss eljest trycka kan ... heldre hafwa egendom, Lif och Blod, til Fädernes Landets och wår Frihets förswar ospardt, än at tola och lida fiendens skadeliga afsikt til at förstöra land och folk". Undersåtarna påmindes alltså om att deras förfäder hade förmått göra en sådan ansträngning och nutidens borde kunna klara det också.[122]

Successionskrisen

Som nämnts ovan blev frågan om ny tronföljare akut i samband med Ulrika Eleonoras död den 24 november 1741. Hennes make Fredrik kvarstod som regent men äktenskapet var barnlöst, och det innebar att en ny tronföljare måste väljas. Drottningens död kungjordes omedelbart allmänt.[123] Någon ny tronföljare blev emellertid inte vald av riksdagen förrän den 23 juni 1743, dagen efter det att dalupproret blivit kväst. Under den långa tiden däremellan hade successionen nästan dagligen diskuterats i riksdagen inom de olika ståndеn, och att döma av de många propåer som bondeståndet emottog från deputationer i olika landsdelar, diskuterades frågan intensivt även ute i landet. Frågan blev från början sammankopplad med kriget och fredsvillkoren och även med anklagelser om landsförräderi i ledande kretsar. Det var aldrig tal om annat än att tronföljaren skulle hämtas från ett annat land och därmed var den av största utrikespolitiska betydelse. Hur skulle man kunna försäkra sig om att det var en person som satte de svenska intressena i första rummet?

Inte ett ord om tronföljarproblemet blev allmänt kungjort förrän frågan

[122] Bevillningsförordningen, utfärdad den 7 april 1743, Modee del III, s. 2029–2040.
[123] Malmöhus läns landskansli, diarium över inkomna skrivelser 1741, vol. B I a:18, LLA. Skrivelsen, som återfinns i serien ankomna brev under nr 87, ankom den 3 december, D I a:25, LLA.

var avgjord i riksdagen. Som nämnts ovan hade ständerna uppvaktats av många deputationer som ville förmå riksdagen att vägra godtaga den av Ryssland föreslagna kandidaten. De ansåg att kronprinsen av Danmark bättre skulle tjäna Sveriges behov. Inga försök gjordes från Kungl Maj:t att i kungörelser stilla alla rykten och spekulationer.[124]

Bondeståndet hade gjort ett preliminärt val redan i oktober 1742 då det utsåg kronprinsen av Danmark men bönderna blev under våren 1743 tvingade att frångå sin kandidat. Till det bidrog de ryska påtryckningarna med galärer som härjade långt inne i Roslagen. Om Sverige önskade få tillbaka större delen av Finland måste ständerna välja Adolf Fredrik som tronföljare[125].

Ständernas val av tronföljare den 23 juni blev kungjort i Löderups kyrka den 17 juli. Kungörelsen var sex sidor lång. I den beklagades att drottningen avlidit utan bröstarvingar varefter hänvisningen gjordes till regeringsformens bestämmelser om hur tronföljare skulle utses. Intressant nog, berördes ständernas ursprungliga avsikt att välja Carl Peter Ulric "men som Wi ej kunnat härutinnan winna Wår önskan, medelst that at högbemälte herre antigit then Graekiska Religionen, och med Kejserlig höghets, samt Stor furstes titul blifwit förklarad til efterträdare på then Ryska thronen", kunde han inte komma ifråga. Namn på andra kandidater nämndes inte – kungörelsen ignorerade helt och hållet den danske kronprinsen (något annat vore inte att vänta i en officiell kungörelse). Man berörde i korthet hur Adolf Fredrik av Holstein var besläktad med det svenska kungahuset (släkt med Gustav Vasa), att han var uppfödd i den rena evangeliska läran och begåvad med alla furstliga egenskaper. Kungörelsen hänvisade även till Guds vilja att "bruka thenne herre til et medel, hwarigenom Wårt Käre Fädernesland i framtid, må winna förkofring och sällhet". Det gustavianska kungablodet påstods vara gynnsamt för landets framtida lycka. Den avslutades med en deklaration att:

"Wi nu alt thetta samt och synnerligen på Wåre egne och Wåra hemmawarande medbröders wägnar enhälleligen godtfunnit, beslutit och Oss therom förenat; Ty hafwe Wi ofwannämnde Riksens Råd och Ständer, thetta med Wåre egne händer underskrifwit och tryckt Wåra insegel här nedanföre, som skedde i Stockholm then 23 junii".[126]

I kungörelsen betonades att alla ständerna har enats om Adolf Fredrik samt att därmed hela befolkningen godkänt honom eftersom riksdagsmän-

[124] Ang agitation och ryktesspridning se Beckman 1930, s. 110–145. Se även Malmström 1897, s. 175–176.

[125] Malmström 1897, s. 153.

[126] Kungörelsens titel var "Sweriges Rikes Ständers förening angående hans durchleuchtighets, hertigens och administratorens af Holsten, Adolph Friedrichs förklarande til Efterträdande på then Kongl. Swenska Thronen, gjord och fastställd i Stockholm then 23 Junii år 1743", Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.

nen representerar "alla hemmavarande medbröder".[127] Alla medborgare i hela riket hade därmed knutits till honom genom den trohetsed som svurits i riksdagen.

Kungörandet av resolutioner på allmänna besvär under kriget

I inledningen till detta kapitel underströks hur ständerna gjorde sitt yttersta för att hindra all kritik av sin politik. Det innebar emellertid inte att alla missnöjesyttringar var bannlysta. Det var tillåtet att visa missnöje med förhållanden som stred emot lagar och förordningar eller som av en eller annan anledning ledde till svårigheter för invånarna att fullgöra sina skyldigheter eller erhålla sina rättigheter. Det fanns etablerade och politiskt accepterade kanaler för detta, nämligen de allmänna besvären samt på individuell nivå supplikerna. Deras funktion i det rådande politiska systemet har uppmärksammats i flera intressanta undersökningar.[128] Ingen har emellertid närmare reflekterat över vilken betydelse det hade att de allmänna besvär som avgjordes av ständerna även blev allmänt kungjorda. Samtliga ständers allmänna besvär trycktes och distribuerades till församlingarna för allmänt kungörande från predikstolarna och förvarades sedan tillsammans med de övriga kungörelserna i kyrkornas arkiv så att sockenborna kunde ta del av dem där när de så önskade.

Vi kan inte i efterhand veta om prästerna verkligen läste upp alla besvären från samtliga stånd. Vare sig de lästes eller inte skickades de alla till kyrkorna för allmänt kungörande. I Löderups sockens samling av kungörelser finns markeringar i bläck gjorda intill vissa paragrafer som särskilt rörde den egna regionen, medan sådana märken saknas intill beslut som enbart rörde t.ex. allmogen i vissa områden i Finland. Risken finns att prästen utan större samvetskval "hoppade över" t.ex. de finska besvären. Vi kan endast konstatera att de var tillgängliga för församlingsborna och att dessa kunde kräva att få dem upplästa.

I kungörelserna om de allmänna besvären fick allmänheten erfara hur invånare i alla delar av riket klagade på alla möjliga förhållanden. Det gällde skatter och avgifter, det gällde vad som betraktades som orättvisor av olika slag. Det kunde röra prissättning på varor, handelsbestämmelser, statliga tjänstemäns beteende och även krigsmakten. En del besvär rörde konflikter

[127] Kvinnor var helt uteslutna – de representerades alltså inte i något avseende. Kungörelsen hänvisar enbart till "hemmanvarande medbröder" inga systrar.

[128] Ang böndernas riksdagsbesvär och deras utformning mm se Frohnert 1985, s. 255–259. Se även Per-Arne Karlsson, *Järnbruken och ståndssamhället. Institutionell och attitydmässig konflikt under Sveriges tidiga industrialisering 1700–1770*, Stockholm 1990.

mellan olika rättigheter och privilegier som medlemmarna av de olika stånden hade. Andra besvär kunde omfatta klagande från mer än ett stånd då de hade gemensamma intressen. Varje besvär innehöll inledningsvis en kort sammanfattning av klagomålet och kunde även innehålla uppgift om hur den som besvärade sig önskade att få problemet löst. Därpå följde den kungl resolution som ständerna föreslagit.

Undersåtarna fick alltså tack var kungörandet av allmänna besvär information om missförhållanden i hela riket och inom andra stånd. Om det ville sig väl, fick de även besked om hur besvär som de själva varit med om att formulera på sockennivå hade behandlats av makthavarna. Alla besvär nådde inte hela vägen fram, utan varje stånd valde att koncentrera sig på det som bedömdes som politiskt mest trängande. Själva vetskapen om möjligheten att klaga och erfarenheten av att forma ett klagomål, var också viktig i sig. Kunskap om vad andra klagade över bör ha stimulerat allmogen att reflektera aktivt över egna förhållanden. Den fick även kunskap om hur klagomål skulle motiveras, vilka lagar och förordningar, privilegier, kungl. resolutioner, sedvänjor mm som skulle åberopas för att leda till positiva åtgärder.

Kriget och det elände det förde med sig avsatte spår i de allmänna riksdagsbesvären. När riksdagen avslutades 1741 hade resolutioner avfattats till 47 besvärsmål som inlämnats av allmogen. I dem förekom mycket missnöje som anknöt till krigsförberedelserna. Den finländska allmogen klagade bl a över att den inte fått ordentlig betalning för foder den tvingades leverera till de svenska trupperna som legat inkvarterade hos dem sedan året innan, trots att missväxt rådde på orterna. I en del fall hade allmogen inte fått betalt alls:

> Hwad angår allmogens å the orter i Finland, hwarest thet ifrån Swerige commenderade manskapet nästledit år legat inqwarterat, theröfwer andragne underdånige beswär, at the för theras lefwererade gärdes-hö och hafra, dels skola niutit alt för ringa betalning, dels ännu ej någon betalning erhållit; Så har Kongl Maj:t hwad thet förra angår skäligt funnit, at bemälte Allmoge bör niuta lika rätt som allmogen i Sverige, och således undfå riktig betalning för then proviant och fourage, som til milicens förnödenhet hädanefter lefwereras, efter en af landshöfdingen i allmogens och flere wederbörandes närwaro författad och efter hwarje orts beskaffenhet lämpad taxa, såsom wid årlige markegångs taxans uprättande brukeligt är.[129]

Missförhållandet blev därmed allmänt känt. Uppenbart blev emellertid ock-

[129] Kongl.Maj:ts nådige resolution och förklaring uppå the allmänna beswär och ansökningar som thes trogne Undersåtare af Riksens allmoge uti Swerige och Finland, igenom theras utskickade Fullmäktige, hafwa wid thenne Riks-Dagen i underdånighet andraga låtit, 1 september 1741, § 43, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek; Modée del III, s. 1698–1716.

så att allmogen inte slapp leverera foder trots att de själva led brist. Det de inte behövde tolerera var att krigsfolk mer eller mindre rövade bort det.

Vid samma tillfälle kungjordes att allmogen inte tolererade den dåliga inkvartering och brist på tillräckligt underhåll som deras båtsmän tvingades utstå under krigstid: "Then under Båtsmans Indelning och Rotering sorterande Allmogens underdånige ansökning, at theras parat-manskap under ofredstiden ej allenast må åtnjuta sin inqwartering, utan ock med et tilräckeligare underhåld blifwa försedt, har Kongl Maj:t hos sig i Nådigt öfwerwägande komma låtit".[130] Kungl Maj:t förklarade att man avsåg att öka medlen i amiralitetsstatens inkvarteringskassa genom utlåning så att det skulle bli möjligt att bygga baracker för båtsmännen, men att sådana byggnader tyvärr var kostsamma. Kungl Maj:t menade att båtsmännen för närvarande skulle vara mindre betjänta av husrum i baracker – det var bättre att de fick inkvarteringspenningar: "Så wil Kongl.Maj:t, sedan wederbörande blifwit hörde, taga thetta ärende i et noga öfwerwägande, samt sedan med Inqwarteringen giöra en sådan författning, som upfordringsmanskapet bäst kan wara betient med". Under tiden skulle deras underhåll ökas till 6 öre silvermynt om dagen alla dagar i veckan. (Dessförinnan hade de fått klara sig på ett lägre belopp under lördagar och söndagar)[131].

En del klagande blev besvikna. Rusthållarna i Småland samt Skaraborgs och Älvsborgs län hade hoppats slippa betala den årliga avgiften till reservkassan. I sitt svar gav Kungl.Maj:t inga motiveringar utöver att han "för thenna gången" inte kunde lämna sitt bifall och samtycke.

Ett allmänt önskemål från rotehållarna var att det skulle vara möjligt att rekrytera mer kortväxta knektar, dragoner och båtsmän än vad det dåvarande reglementet medgav. Det gällde tolkningen av äldre resolutioner. Nu tolkade Kungl Maj:t bestämmelserna så att mer kortväxta kunde accepteras under förutsättning att de i övrigt var "stadige til växten." Allmogen skulle "ej twingas, at med en dryg Lega, anskaffa långwäxt Manskap til the ledige rotars ersättjande."[132]

När de besvär som avgjorts vid följande riksdag 1742–1743 blev kungjorda hade kriget hunnit avslutas, men dess konsekvenser var fortfarande mycket kännbara och krigshot från Danmark förelåg fortfarande hösten 1743. Antalet avgjorda besvär som härrörde från allmogen uppgick till 62.[133] Durchmarscherna (krigsmaktens förflyttning av manskap och utrustning)

[130] Allmogens riksdagsbesvär 1741 § 46, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek; Modée del III, s. 1715.
[131] Allmogens riksdagsbesvär 1741 § 46 Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.; Modée del III, s. 1715.
[132] Allmogens riksdagsbesvär 1741 § 15.Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek; Modée del III, s. 1703.
[133] Den 10 Sept. 1743, Res. uppå Allmogens allmänna besvär, Modée del III, s. 2074–2094.

hade alltid upplevts som betungande och det första målet i 1743 års besvär rörde detta. Allmogen hade ofta blivit kallad alldeles för tidigt till skjutshållet för att ordna transporten i samband med krigsmaktens transporter. Regeln var att varje skjutshåll tjänstgjorde ett dygn vid gästgiveriet för att invänta de ankommande. Därefter blev de avlösta och fick åka hem igen. När trupperna inte höll sitt planerade tidsschema hade dessa skjutshållare fått göra långa färder i onödan. Detta höll Kungl Maj:t med om och anvisade en lösning på problemet. Ansvaret lades på kronobefallningen som: "antingen i otid eller ock af flere af allmogen upbodar, ej allenast at hålla almogen therföre skadelös, utan ock at plikta Tre mark Silf.Mt för hwar häst, ther han sin oskuld ej wisa kan: hwilket äfwen bör förstås om andra Befälhafware, som härutinnan skuld äga".[134] Det var inte ovanligt att Kungl.Maj:t på detta sätt offentligt tillrättavisade kronans tjänstemän.

Allmogen klagade också på den dryga utgift rotarna och rusthållarna avkrävdes av fältskären som besiktigade nyrekryterat manskap. För det tvingades de betala 24 öre silvermynt och det tyckte de var alldeles för mycket i förhållande till det ringa besvär som fältskären hade. Kungl Maj:t höll med dem om detta och besiktningsavgiften sänktes till 8 öre silvermynt.[135]

Uppbrotts- och reservkassorna hade inte fungerat som avsetts och allmogen hade framfört klagomål om detta. Rusthållarna hade inte fått besked av de tillsatta kassadirektörerna i sina distrikt om hur mycket pengar som fanns i kassan. Landshövdingen ålades att "räcka rusthållarna handen, så att räkningarna wid förelagd termin efter omständigheterna måge wara inlefwererade".[136]

Allmogen kunde även i besvär försöka skydda sina indelta soldater och båtsmän från officerare som inte gav dem betalt såsom de borde. Manskapet skulle förses med böcker där det de mottog noterades och kvitterades.[137] Ett annat besvärsmål rörde krigsmaktens missbruk av allmogens hästar i samband med transport av trossen. Här gällde 1719 års tågordning och dess bestämmelser om hur trossen skulle skjutsas. Allmogens hästar hade blivit för tungt belastade. Kungl Maj:t förklarade att allmogen inte fick betungas mer än förordningarna stadgade.[138]

Allvarliga missförhållanden i Finland blev offentliggjorda genom 1743 års resolutioner på allmogens allmänna besvär.

---

[134] Res. på allmogens allmänna besvär 1743 § 1, Modée del III, s. 2074.
[135] Res.på allmogens riksdagsbesvär 1743, § 5, Kungörelsesamlingen från Löderup; Modée del III, s. 2075–2076.
[136] Res. på allmogens riksdagsbesvär 1743, § 15, Kungörelsesamlingen från Löderup; Modée del III, 2078.
[137] Res. på allmogens riksdagsbesvär 1743, § 62 Kungörelsesamlingen från Löderup; Modée, del III, s. 2094.
[138] Res. på allmogens riksdagsbesvär 1743, § 18. Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.

> Kongl.Maj:t har intet utan et ömsint medlidande kunnat åhöra then hårda medfart, som thes trogna Undersåtare i Finland, under senaste Campagnen, af fienden måst utstå. Ock som Kongl. Maj:t therhos med missnöje förnummit, huruledes åtskillige hårdheter äfwen af thes egen Milice emot Allmogen therstädes skola wara föröfwade; Så wil Kongl Maj:t ej allenast foga then Nådige anstalt, at om slika begångne medfarter behörig ransakning, skal skie, utan ock förordna at noga blifwer undersökt, hwad Undersåtarne i Finland och Österbottn, så igenom thet fienteliga härjandet, som eljest igenom misswäxt och boskapsstörtningar til sin egendom lidit, tå Kongl Maj:t i proportion af hwars och ens tagne skada, i Nåder wil hugna them med nödige frihets år, skatterättigheter eller andra til Landets upkomst och förbättring ländande förmoner.[139]

Svåra missförhållanden nådde på detta vis allmänhetens kännedom.

Under kriget hade indelningsverkets "egendom" kommit i oordning och detta skildrades också i ett besvärsmål. Under fälttåget hade det många gånger hänt att hästar som tillhört ett rusthåll hade bytts ut och lämnats till ett annat för att ersätta en död eller kasserad häst. Detta skedde utan att något antecknades i rullorna och resultatet blev att rusthållare måste betala för en ny häst trots att deras egen i verkligheten fanns kvar. Detsamma kunde även ske med soldaterna och deras övriga utrustning. Detta förbjöd nu Kungl Maj:t.[140]

Rotehållarnas problem att fylla vakanser uppmärksammades. De hade besvärat sig över att soldater och båtsmän som de lejt först hade förklarats odugliga vid mönstringen men sedan godkänts då de vände sig till värvare eller vid en annan rote. Detta förbjöd Kungl Maj:t likaså med krav att den ursprungliga roten skulle få tillbaka personer som först lejts av dem, inte godkänts, men senare godkänts av en annan.[141]

Kungörandet av besvärsresolutionerna kan ha haft två effekter på den politiska opinionen. Det kan ha fungerat som en säkerhetsventil för missnöje. Allmogen fick bekräftelse på att överheten tog hänsyn till deras behov och försökte rätta till missförhållanden var de än förekom i riket. Offentliggörandet innebar en tillrättavisning av personer som utsatte allmogen för lidanden av olika slag. Allmogen fick därmed en form av offentlig upprättelse.

Uppläsningen kan emellertid också ha fått motsatt effekt under kristid. Många av besvären bör ha varit blott alltför välbekanta och de hade i en eller annan form varit framförda förr. Den överhet som gång på gång resolverade att ett missförhållande skulle rättas till, fortsatte icke desto mindre att genom

[139] Res. på allmogens riksdagsbesvär 1743, § 21 Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.
[140] Res. på allmogens riksdagsbesvär 1743, § 47. Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.
[141] Res. på allmogens riksdagsbesvär 1743, § 53. Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.

sin krigsmakt, genom befäl, genom fogdar, genom olika mer eller mindre priviligierade gruppers agerande i ett eller annat avseende förtrycka allmogen. Besvären kändes igen och i en situation då överheten inte åtnjöt något förtroende överhuvudtaget kan resolutionerna ha uppfattats som näst intill meningslösa. Den attityden gav dalallmogen bl a uttryck för när den reste sig våren 1743.

Dalupproret i de allmänna kungörelserna

Vi har kunnat konstatera att överheten under den aktuella perioden nästan inte gav någon information om hotet från yttre fiender. Inte heller hade upplysningar givits om hur försöken att skydda invånarna under kriget hade utfallit, varken framgångar eller motgångar hade kungjorts. Få försök gjordes att bemöta de rykten om t.ex. landsförräderi, tronföljarkandidater, krigsförluster, m m som cirkulerade allmänt enligt vad som påstods i riksdagen. Detta skulle kunna tolkas som tecken på att överheten ansåg sig kunna lita på att undersåtarna hade så stort förtroende för dess politik att varken propaganda eller annan information behövdes. Mer troligt är att regeringen själv befann sig i ett sådant kristillstånd att den inte förmådde agera kraftfullt i någon riktning. Så kom det sig att regeringen avstod från att ge allmänheten information som bekräftade eller förnekade ryktesspridningen även då den politiska och militära situationen allvarligt försämrades så att allmogen for alltmer illa och upplevde sig sakna det skydd den ansåg sig ha rätt till. Överheten agerade på detta sätt genom hela kriget, trots intensiv bearbetning från bondeståndet som hävdade att allmogen hade rätt till mer upplysning. Hur skulle en sådan överhet hantera ett uppror bland de egna, ett uppror som dessutom ägde rum medan kriget fortfarande pågick och därför var ännu mer känsligt än annars eftersom det skulle kunna utnyttjas av yttre fiender?

Dalupproret har blivit utförligt behandlat av Bjarne Beckman och det är på hans framställning som jag bygger min skildring av händelseförloppet på översiktlig nivå. Här skall perspektivet koncentreras på en enda aspekt, nämligen i vilken mån upproret blev offentliggjort genom överhetens försorg. Nådde några som helst uppgifter om upproret befolkningen i övriga delar av riket genom överhetens kungörelser? Om så var fallet, *hur* framställdes det?

Dalupproret 1743 var det sista stora bondeupproret i Sverige. Dess förlopp kan kortfattat sammanfattas som följer. Missnöjet i regionen ökade starkt i början av 1740-talet då dess ekonomiska förhållanden försämrades på grund av lågkonjunktur, löneförsämringar vid Stora Kopparberg samt tullar och införselförbud som försvårade den viktiga gränshandeln med Norge. Till detta kom att regementen från det området hade rekryterats till Finland redan 1739 och manskapet hade farit tämligen illa medan de varit inkvarterade där. Vid Villmanstrand förlorade Dalregementet närmare en tredjedel av sitt manskap. Förtroendet för både politiker och befäl hade alltså sjunkit mycket lågt. Allvarliga rekryteringssvårigheter och myteritendenser blev

vanliga 1742. Myndigheterna var tidigt medvetna om allt detta missnöje men underskattade dess styrka i början.[142]

Den misslyckade kampanjen i Finland under 1742 upprörde alla i riket oavsett vilket stånd eller vilket parti de tillhörde. När manskapet återvände från Finland till Dalarna liksom till andra delar av Sverige varifrån de rekryterats, kunde de berätta mycket om de rykten som cirkulerade i militära kretsar. Många trodde att generalerna var köpta av ryssarna. De misstrodde även den politik som bedrevs i riksdagen som uppfattades som korrupt (med viss rätt). Av bl a den anledningen föredrog de en stark kungamakt och sedan Karl Peter Ulriks kanditatur hade omintetgjorts genom det ryska hovets politik, satte dalkarlarna sitt hopp till Danmark som de hoppades kunde ge stöd mot ryssarna men också gynna deras handelsförbindelser med Norge. De trodde även att en stark kungamakt skulle ge allmogen ett visst skydd mot adeln som de uppfattade som förtryckande och enbart agerande i eget intresse.[143]

Dalallmogens krav på information

Deputationer från Dalarna, Uppland, Roslagen och Södermanland uppvaktade ständerna under våren 1743 med krav på besked om vad överheten ämnade göra för att komma till rätta med de svårigheter riket plågades av och för att sätta det på en god politisk kurs (inbegripande val av den danska kronprinsen). De vägrade all rekrytering i avvakten på närmare besked. De hade stöd av många i riksdagen. Något besked kunde de emellertid inte få därifrån utöver att brottsliga generaler skulle ställas inför rätta samt att fredsförhandlingar pågick men att de inte hade rätt att ingripa i ständernas arbete med den frågan. Inte heller hade de någon rätt att påtvinga ständerna sin synpunkt på tronföljare. Det var ett val som endast de fullmäktige för hela riket ägde rätt att göra.

Från och med mars månad 1743 vägrade allmogen i Kopparbergs län mer eller mindre öppet att nyrekrytera eller skicka befintligt manskap till det berörda regementet för avmarsch. Dessa oros- och myteritendenser rapporterades via kronofogdarna till landshövdingen för kännedom. Myndigheterna valde en försiktig politik och beviljade därför uppskov med rekrytering gång på gång. Pär Frohnert har lyft fram att det fanns en förståelse för dalallmogens svåra situation. I t.ex. Gagnefs socken hade två tredjedelar av soldaterna redan avlidit i kriget. I rådande missväxt och dyrtid kunde de inte sätta

[142] Beckman 1930, s. 60.
[143] Beckman 1930, s. 438–440.

upp fler knektar. De slapp inte från rekryteringen men blev beviljade ekonomiskt stöd för att kunna genomföra den.[144]

I april 1743 stegrades missnöjet ytterligare och en del av allmogens representanter i bondeståndet blev misshandlade bl a för att de hade medverkat till krigsförklaringen.[145] Som nämnts ovan hårdnade kronans krav på rekrytering av krigsmanskap vid den tidpunkten då bl a överloppsförordningen blev kungjord och krav ställdes på att befallningarna om uppbrott skulle åtlydas. Myndigheterna vågade inte genomdriva en planerad truppförflyttning från Dalarna till Västerbotten på grund av rotehållarnas fortsatta motstånd. Vissa länsmän och kronofogdar mötte öppet motstånd och blev offentligt skymfade i samband med ämbetsförrättningar. Fortfarande intog överheten en undfallande attityd. Den var säkert betingad av det fysiska underläge överheten befann sig i, men det kan ha funnits även andra bevekelsegrunder. Överheten visste nämligen också att motståndet mot kriget och hela det sätt det hade förts på, var massivt. Många i bondeståndet sympatiserade med dalallmogens vägran att ytterligare stödja kriget utan att dessförinnan ha fått garantier för att deras soldater leddes av kompetent befäl som inte vårdslösade med manskapets väl och ve. Det fanns också en utbredd sympati med deras krav på att den danske kronprinsen skulle utses som tronföljare till det svenska riket.[146]

I maj 1743 började dalallmogen skrida till våldsamheter. Till råga på allt hade hotet från den ryska sidan ökat. Den ryska flottan hotade nu Roslagen. Den 30 maj 1743 utgick från Mora en upprorsbudkavle i flera exemplar. Den 8 juni ockuperade upprorsmännen Falun. De tilltvingade sig vapen ur olika militära förråd. Upprorshären, som så småningom uppgick till 4 500 man, lämnade Falun den 11 juni för att marschera till Stockholm. Med sig tvingade de landshövdingen och en del andra ståndspersoner. Den 20 juni var de framme vid Norrtull utanför huvudstaden. Fortfarande gjordes inga försök att med våld hejda upprorshären utan överheten valde att förhandla. Dagen innan hade emellertid regeringen fått ett preliminärt besked om fred och därmed försvann hotet från den ryska krigsmakten. I och med det frigjordes också resurser för att tvinga dalallmogen till underkastelse.

Därefter fick händelserna ett snabbt förlopp och tragiskt slut. Överheten gjorde anmärkningsvärt stora ansträngningar att övertala de upproriska att inte tränga in i Stockholm men de mer aggressiva stod inte att hejda. De litade inte på de underhandsuppgifter de fått om stundande fred och ville nu mer direkt kunna påverka riksdagen. De ryckte in i huvudstaden och tog sitt högkvarter på Norrmalmstorg, nuvarande Gustav Adolfs torg. De militära

[144] Frohnert 1993, s. 224.
[145] Beckman 1930, s. 190.
[146] Beckman 1930, s. 147–160.

trupper som fanns till hands för att i första hand skydda huvudstaden från ryska angrepp, sattes nu in för att tvinga dalallmogen att lägga ner sina vapen och återvända hem. Det hela slutade med ett blodbad den 22 juni. Upproret krossades fullständigt.[147]

Det allmänna kungörandet av upproret

Den fråga som nu ska utredas är vilken information allmogen i Skåne erhöll om det dramatiska upproret och om dess tragiska förlopp. Det handlar om en allvarlig situation som rimligen var av stort intresse ute i landet. Fungerade kungörelserna som ett effektivt massmedium, det vill säga, fick hela befolkningen information om vad som höll på att hända och hur det slutade? Min genomgång av kungörelserna för Löderups församling samt Malmöhus läns landskanslis diarium över ankomna kungörelser från Kungl Maj:t 1743 ger följande resultat.

Man kan sammanfatta överhetens information till allmänheten om upproret i två korta meningar. Innan upproret hade krossats förekom inga riksomfattande kungörelser om några som helst upprorstendenser någonstans i landet överhuvudtaget. När det hade krossats utfärdades omedelbart en lång och detaljrik berättelse om vad som skett för kungörande från alla predikstolar i riket. Hanteringen av den krisen skiljde sig således helt från den som gällde yttre hot mot riket som aldrig blev förklarad på något mer detaljerat sätt i de allmänna kungörelserna. Det lockar till ytterligare analys. Det handlade om en inrikes kris som ägde rum under svåra förhållanden på grund av kriget. Som framgick av böndagsplakaten var trohet, lojalitet, hela folkets sammanhållning viktiga värden för överheten även under fredstid. Det borde ha varit ännu viktigare under ett pågående krig. Ingen statsmakt torde öppet vilja erkänna att en del av deras invånare gör uppror under sådana förhållanden. Tvärtom brukar det hela tystas ner. Det är viktigt att visa upp en enig front mot den yttre fienden. Även under fredliga förhållanden kunde det finnas starka skäl att ge så litet information som möjligt av rädsla för att upproret kunde sprida sig om missnöjet var mer utbrett i riket. Trots detta valde regeringen att publicera vad som hade hänt från hela rikets predikstolar.[148]

Tolkningen måste bli att regeringen hade mer att förlora på att tiga än att tala. Det gällde att förekomma den ryktesspridning som ändå inte gick att

[147] Beckman 1930 s. 344–371.

[148] Helst borde rådsprotokollen ha undersökts för att få inblick i de resonemang som låg bakom beslutet att kungöra upproret så pass utförligt. Det har tyvärr inte varit möjligt inom ramarna för detta studie.

undvika. Genom att ge intryck av att lägga fram så mycket som möjligt om vad som hade hänt, hoppades regeringen återvinna undersåtarnas förtroende för sin makt att inte bara straffa utan också att beskydda, att visa nåd.

Ständernas synpunkter på hur oroligheterna borde bemötas

Dalallmogens krav diskuterades så gott som dagligen i ständerna från och med slutet av maj månad 1743. Inom adeln fanns många som på ett ganska tidigt stadium ansåg att Kungl Maj:t borde ha ingripit med våld mot de upproriska.[149] Det fanns adelsmän som var rädda för att allmogens missnöje skulle komma att riktas mot dem och deras egendom och ansåg att det var viktigt att snabbt kväsa varje upprorstendens, innan den hunnit utvecklas till något större. En majoritet i samtliga stånd förespråkade emellertid att man istället skulle försöka blidka allmogen. Detta var till en del betingat av att alla tillgängliga trupper behövdes till rikets försvar mot ryssarna, men ständerna sade sig också ha en viss förståelse för dalallmogens synpunkter. Det var begripligt att allmogen var orolig för vad som hände i riksdagen och ville veta mer om varför kriget hade bedrivits på ett så egendomligt sätt.

Prästeståndets förslag vann allmänt gehör i ständerna. De ansåg att inbyggarna i Dalarna skulle ges:

> en kort och ren historia facti i ofwannemde mål med alla för freden talande kraftiga skiäl och omständigheter, och att nu allenast få dagar återstå, inom hwilcka ett änteligit slut i thenna saken måtte afbidas, så att, om thet icke erhålles innan d. 21 hujus, Riksens Ständer tå ofelbart komma att afgiöra successionssaken, och thet efter all liknelse ofelbart för Hans Kongl. Höghet Cronprintzen af Dannemarck. När thetta blifwer inbyggarena i Dalarne wackert förestält och tillika, att bemelte hans Höghet Administratoren är en gerad descendent ifrån Konung Gustav den 1:sta och honom i blodet en grad närmare än Hertigen Carl Petter Ulric ifrån Hollstein, förmodas bemelte daleinbyggare lära såsom redelige swenska män sig finna att i stillhet afbida then korta tid, som ännu återstår, inoom hwilcken thet motte wisa sig, huru thet will på thet ene el:r andra sättet utslå.[150]

Liknande tankar framfördes av de övriga ståndena. Så länge dalallmogen sade sig vara vänligt sinnad och mån om rikets bästa skulle den behandlas därefter.

[149] Ridderskapet och adelns riksdagsprotokoll. Se till exempel protokoll av den 14 maj 1743, Adel prot 1741–1743.

[150] Referatet återgivet från bondeståndets riksdagsprotokoll den 14 juni 1743, Bond.prot 1742–1743, s. 322.

Man blundade för det faktum att dalkarlarna var beväpnade. Den 15 juni närmade sig härskaran Stockholm. Olof Håkansson, bondeståndets talman, varnade rådsherrarna för bruk av våld mot dalallmogen. Han omtalade att bondeståndet var övertygat om att dalallmogen kom till huvudstaden som "trogne undersåtare och i god mening". Om våld skulle brukas mot dem skulle det "hos all den öfrige Allmogen i riket förorsaka en upmärcksamhet, hwars påfölgd kunde blifwa för landet i gemen högst bedröfwelig".[151]

Som händelserna utvecklades, visade det sig att man gjort felbedömningar på alla håll. Det som alla ansvariga hade hoppats kunna fungera som en fredlig demonstration slutade i ett blodbad. Det var för sent att vinna förtroende enbart genom muntlig kommunikation.

Kungörandet av fred och uppror

Den 23 juni, alltså dagen efter upprorets våldsamma slut, utfärdade regeringen en kungörelse med titeln *Dal-allmogens sammangaddning och uppror, med befallning att den samma till allmän efterrättelse publicera låta.*[152] Denna, den första allmännna kungörelsen om upproret, är något mer än fyra sidor lång. Genom den fick landets gudstjänstbesökare den första officiella skildringen av vad som hänt. Kungörelsen skickades t.ex. från länsstyrelsen i Malmö den 28 juni för distribution till kyrkorna via kronofogdarna. Det innebar att rådet hade fattat ett omedelbart beslut att ge stor publicitet åt det inträffade. Det kan tilläggas att både adeln och bönderna i riksdagen ansåg någon form av allmän kungörelse om händelserna nödvändig samtidigt som de föreföll helt lita till Kungl Maj:t i fråga om kungörelsens formulering. Båda ständen framhöll att de ansvariga för upproret måste straffas hårt och att det skulle sägas i kungörelsen, men i den diskussionen var adelns linje hårdare än böndernas.[153] Kungörandet om upproret sammanföll med fredens offentliggörande, valet av Adolf Fredrik till tronföljare och med förordningen om budkavlar i Skåne. I Malmö blev freden: "å wederbörlige ställen i staden /Publicerad/ under puke- och trumpeteklang" måndagen den 20 juni. På landsbygden gavs det formella beskedet om fred genom kungörandet från predikstolarna.[154]

[151] Referat av talmannens redogörelse i rådet till bondeståndet i Bondeståndets riksdagsprotokoll den 16 juni 1743, s. 327.

[152] Kungörelsen ingår i Löberödssamlingen, LLA:s bibliotek och den finns även registrerad i Malmöhus läns landskanslis diarium över inkomna skrivelser, B I a:20, LLA. Den har tryckts i Modée, del III, s. 2047–2048, men är inte komplett där. Jag har utnyttjat Löberödssamlingens kungörelse.

[153] Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll 1742–1743, del 14, bd 2, s. 200–205.

[154] Kungörelsen om tronföljarvalet och freden ankom till Malmöhus läns landskansli den 11 juli 1743, B I a: 20, D I a: 27,. brev nr 46, LLA.

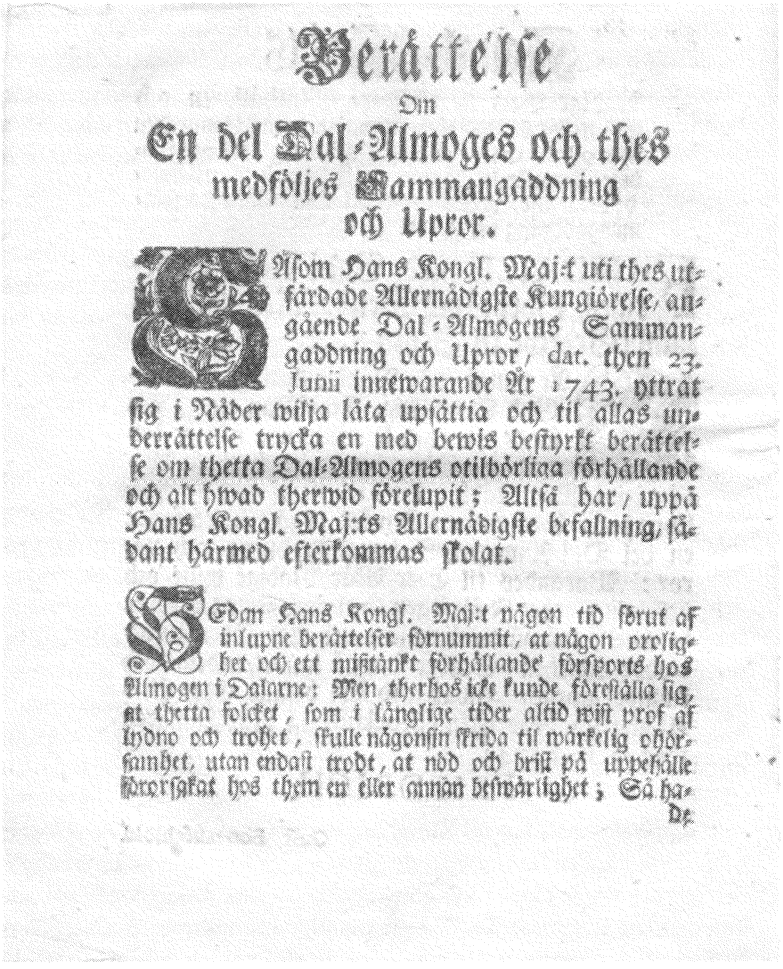

Berättelse

Om

En del Dal-Almoges och thes medföljes Sammangaddning och Uproror.

SÅsom Hans Kongl. Maj:t uti thes utfärdade Allernådigste Kungiörelse, angående Dal-Almogens Sammangaddning och Uproror, dat. then 23. Junii innewarande År 1743. yttrat sig i Nåder wilja låta upsättia och til allas underrättelse trycka en med bewis bestyrkt berättelse om thetta Dal-Almogens otilbörliga förhållande och alt hwad therwid förelupit; Altså har, uppå Hans Kongl. Maj:ts Allernådigste befallning, sådant härmed efterkommas skolat.

SEdan Hans Kongl. Maj:t någon tid förut af inlupne berättelser förnummit, at någon oroligheet och ett mißtänkt förhållande försports hos Almogen i Dalarne: Men therhos icke kunde föreställa sig, at thetta folcket, som i långlige tider altid wist prof af lydno och trohet, skulle någonsin skrida til wärkelig ohörsamhet, utan endast trodt, at nöd och brist på uppehälle förorsakat hos them en eller annan beswärlighet; Så ha-

De

Dalupproret krossades i Stockholm den 22 juni 1743. Dagen efter utfärdades en kort kungörelse om vad som skett. Den åtföljdes av en lång detaljrik kungörelse, vars inledning här har återgivits.

Det bör ha varit en grannlaga uppgift att formulera dessa viktiga kungörelser i och med att överheten var väl medveten om att alla visserligen önskade fred men att många samtidigt sympatiserade med de krav som dalkarlarna ställt. Det vill säga: de ville inte ha Adolf Fredrik utan kronprinsen av Danmark till tronföljare och litade överhuvudtaget inte längre på ständerna som en gång hade godkänt att det katastrofala kriget inleddes. Ständernas oförmåga eller ovilja att redogöra för orsakerna till krigets misslyckande stegrade misstron. Hur skulle allmänheten ta emot beskedet att ständerna inte valt den tronföljare som allmogen i stora delar av Sverige önskade och samtidigt få beskedet att deras medbröder blivit krossade när de framförde åsikter de själva delade?

Den första kungörelsen om dalupproret.

Dagen efter upproret utfärdades den första kungörelsen om händelserna på Norrmalmstorg.[155] Dess syfte var att lugna allmänheten. Kronan bör ha varit väl medveten om att det var något oerhört som hänt mitt framför ögonen på huvudstadens invånare och under pågående riksdag då ledamöter från hela riket fanns på plats. Ständerna hade konsekvent varnat för våld och riskerna för revolution om trupper utövade våld mot den egna allmogen. Det var stor risk för ytterligare oroligheter ute i landet. Kungörelsen kan betraktas som en slags balansakt, ett pendlande mellan försök att avskräcka respektive beskydda undersåtarna. Det gällde att förekomma allt ont som skulle kunna sägas om den överhet som inte drog sig för att skoningslöst skjuta ner sina egna undersåtar. Beckman har i sin avhandling visat hur överheten både i den första kungörelsen och i den ett par veckor senare upprättade berättelsen gav en skev bild av händelserna. Skevheten bestod dels i att man systematiskt tonade ner truppernas våld. Överheten dolde den hänsynslöshet som karakteriserat slutfasen. Berättelsen innehöll även en del direkta lögner.[156]

Redan i den första kungörelsen (23 juni 1743) gavs en relativt fyllig skildring av upprorets sista skede men även en kort inblick i de händelser som ägt rum dessförinnan. Kungl Maj:t sade sig inte kunna undlåta att berätta om hur en del av dalallmogen upprest sig och tvingat andra att göra följe med dem till Stockholm. Andra län hade kontaktats genom budkavlar och skrivelser. Marschen hade genomförts trots alla försök som kungen, hans repre-

[155] Kungörelse "ang Dal-allmogens sammangaddning och uppror..." utfärdad 23 juni 1743, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.

[156] Beckman har gjort en kritisk granskning av Kungl Maj:ts kungörelser om upproret. Hans syfte har varit att pröva källvärdet. Inte oväntat har han funnit att allt som kunde uppfattas som positivt för dalkarlarna saknas. Berättelserna är genomgående skrivna för att skapa förtroende för regeringen. Beckman 1930, s. 456–470.

sentanter samt även ständernas deputerade gjort för att varna deltagarna. De upproriska hade blivit försäkrade om "nåd och tillgift" om de vände tillbaka och istället lät några representera dem och föredra deras ärenden i Stockholm. Detta hade inte haft något effekt utan de upproriska hade beväpnat sig med "varjehanda både skjut- och andra gevär." Dalallmogen hade upprepade gånger blivit erbjudna möjlighet att genom deputerade få framföra sina klagomål till ständerna. De hade inte ens hörsammat kungens personliga vädjan att stanna vid Norreport. De hade trängt igenom trupperna som hade fått order att inte skjuta eller på annat sätt skada dalkarlarna till liv eller lem. Som skäl för denna mildhet hänvisades till att dalkarlarna "alltid tilförene wisat en berömmelig lydno och trohet." De skulle nu ha *vilseförts* av "andra ilviljare och rolighetens förstörare" som hetsat dem genom rykten och av andra som genom andra "olofliga medel ofelbart måste hafwa uphitsat thenna almoge."

Det redogjordes för hur ytterligare försök gjorts för att in i det sista förmå dalkarlarna att dra sig tillbaka. Bland annat hade flyktingar från Finland utnyttjats och de argument som flyktingarna använt redovisades. De sades ha bönfallit dalkarlarna att inte förstöra chanserna till fred med Ryssland. Flyktingarna hoppades att nu kunna återvända hem, men om kriget istället fortsatte skulle Finland ödeläggas, de kvarboende bortföras i fångenskap, till mörker och hedendom som skulle fördärva dem till både liv och själ. Deras böner hade ingen inverkan.

Dalkarlarna hade velat blanda sig i Riksens ständers val till tronföljare "och således hindra och uphäva den för Riket högst nödiga samt i vissa preliminära artiklar den 16 sistledne juni med Ryssland slutne freden". Detta ville de göra trots att ingen annan än Riksens församlade ständer enligt grundlagarna hade rätt att fatta sådana beslut. Det tillkom definitivt inte befolkningen i en enda provins. I kungörelsen gjordes även ett försök att förklara varför endast ständerna kunde avgöra frågan. Ingen utom Riksens ständer hade vid riksdagen fått en så god kunskap om rikets resurser, krigsmaktens verkliga tillstånd, samt främmande makters sammansättningar och förbund. Sådana spörsmål kunde inte offentliggöras utan skada för riket.[157]

Dalkarlarna hade slutligen: "till den förmätenhet kommit att de ...med gevär, trummor och patruller gått omkring på Stockholms gator, sig själva inkvarterat i husen, intagit torgen och uppställt sig gentemot våra vakter och posteringen till Vår och Rikets vanheder i denna vår residensstad, derest

[157] "Kongl Maj:ts Nådige Kungiörelse Angående Dal-Almogens Sammangaddning och Upror, Stockholm i råd-Cammaren then 23 Junii 1743", s. 2, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek; Modée del III, s. 2047–2048.

Riksens Ständer nu och församlade och så många främmande potentaters och makters sändebud vistas".[158] Kungörelsen poängterade noga att det var dalallmogen som först öppnade eld mot regeringens trupper. Först dagen därpå skulle den våldsamma striden och åtföljande avväpningen börjat.

Regeringen har alltså i kungörelsen bemödat sig att visa hur den i det längsta försökt förmå dalkarlarna att använda normala, legala vägar för påverkan, dvs. genom att skicka fram representanter. Grundlagarna åberopades som huvudskäl till varför tronföljarfrågan och fredsavtalet skulle beslutas av ständerna i riksdagen samt hur det kom sig att tillräcklig sakkunskap för att kunna avgöra frågan fanns där, och inte hos den breda allmänheten eller än mindre den som bodde i Dalarna. Regeringen har också i kungörelsen klargjort att valet av tronföljare var kopplat till fredsförhandlingarna. Detta sistnämnda måste rimligtvis ha kungjorts för att vinna större förståelse allmänt för valet av Adolf Fredrik. Det var viktigt för regeringen att visa att detta var ett nödvändigt pris för en välbehövlig fred.

Inget sades om hur den avväpningen gick till. Istället påpekas att regeringen valt att ha överseende med alla deltagare utom ledarna som skulle ställas till ansvar. Kungen överlämnar massan av deltagarna till Gud som "med pestilence och hungersnöd samt andra landsplågor straffa plägar".

Kungörelsen avslutas med förhoppningen att alla undersåtar skulle ta avstånd från dalkarlarnas handlande och istället tacka Gud för att freden nu fanns inom räckhåll. Regeringen lovade att så snart fredstraktaten blivit undertecknad, "på allt sätt lätta invånarnas bördor och även att straffa dem som var skyldiga till krigets misslyckade förlopp". Det sistnämnda var ett krav som även dalkarlarna hade ställt. Dessutom utlovades ytterligare en kungörelse som skulle bestå av "en med bevis styrkt berättelse om detta Dalallmogens otillbörliga förhållande och allt vad därvid förelupit." Den kommer att närmare undersökas längre fram.

Budkavleförordningen

En av regeringens första åtgärder efter upproret var att vidtaga åtgärder för att förhindra alla slags folksamlingar som inte först fått tillstånd av myndigheterna. Till detta ändamål utfärdades den så kallade budkavleförordningen av den 1 juli 1743. Den förbjöd allmogen att genom budkavlar eller annan skriftlig kallelse i län, härader och socknar samla folk till möten utan att först ha fått tillstånd därtill från kronofogden, länsman eller annan myndighets-

[158] Kongl Maj:ts Nådige Kungiörelse Angående Dal-Almogens Sammangaddning och Upror, Stockholm i råd-Cammaren then 23 Junii 1743, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek; Modée del III, s. 2047.

person. Den som bröt mot förordningen, oavsett stånd, ämbete eller ställning, skulle "utan nåde, efter föregången laga ransakning och dom mista högra handen, samt sedan halshuggas och steglas". Hårda straff skulle även drabba den som hjälpte till att vidarbefordra sådana budkavlar. Om en man gjorde det skulle han straffas med 40 par spö, tre slag av varje par och därefter göra sex års straffarbete åt kronan. Kvinnor som ertappades skulle straffas med 30 par ris och sedan tvingas arbeta i tukthus i sex års tid. Ingen fick åberopa vare sig rädsla eller okunnighet som ursäkt för sitt förfarande. Särskild varning utfärdades även till husbönder och matmödrar för att avskräcka dem från en eventuell frestelse att skicka minderåriga barn med budkavlar.[159]

Budkavleförordningen distribuerades tillsammans med kungörelsen om dalupproret. Det rådde ingen tvekan om varför den kommit till. Förordningen innehöll emellertid ändå en kort förklaring till de händelser som den avsåg att hindra en upprepning av. Kungl Maj:t hade "cj utan besynnerligit missnöije," förnummit hur "illvilliga personer uti landsorterne" uppbådat allmogen till samlingsplatser och även till olovliga tåg. Syftet med detta uppbådande nämndes inte i budkavleförordningen. Däremot påtalades särskilt att allmoge som inte velat efterkomma dessa budkavlar hade blivit svårt hotade och tvingade. Utsändandet av budkavlarna sades också ha fått "swåra påfölgder", samt förorsakat allmän oro i landet och "många trogne undersåtares wärkeliga olägenhet, och ansenliga minskning af sin egendom." Förordningen gav sken av att vara tillkommen för att skydda allmogen i första hand. Kungen, i vars namn den var utfärdad, deklarerade att "Wår högsta omsorg, sedan Wi tilträdt Sweriges Rikes Regering, har warit och är, at hwar och en af Wåre trogne Undersåtare må under Wårt Kongl.hägn och beskydd, niuta ej allena säkerhet til lif och lem, utan ock hus- och hemfrid, samt obehindrat tilfälle, at sköta sina loflige näringsmedel och hanteringar. Och som then nådige Guden, nu behagat återställa then hugneliga friden utom Riket, så är ej mindre nödigt, at almännelig Landsfrid, ro och stillhet inom Riket, och ibland alla thes Inbyggare må bibehållas och styrkas."

Budkavleförordningen var ingen tillfällig åtgärd utan kvarstod i kraft ända till 1849 och blev upplåst årligen från både predikstolarna och häradstingen. Under hela den tiden var det ett brott som kunde straffas med döden att samla folk till politiska möten utan att först ha fått överhetens tillstånd.

[159] Kongl. Maj:ts Nådige förordning angående Budkaflors utskickande och omkringbärande i Landsorterne. Stockholm i Råds-Cammaren 1 juli 1743. Löberödsamlingen, LLA:s bibliotek; Modée del 3, s. 2053–2055.

Kungl Maj:ts andra berättelse angående "en del Dal-Allmoges sammangaddning och upror" daterad 9 juli 1743

Den av Kungl Maj:t utlovade mer utförliga berättelsen om upproret upprättades och skickades ut till allmänt kungörande kort därefter. Den var daterad Stockholm i rådskammaren den 9 juli 1743 och ingår i kungörelsesamlingen som tillhört Löderups pastorat.[160] Berättelsen var trettio sidor lång och den var bifogad avskrifter av 21 handlingar, s.k. allegater, som i sin tur omfattade 48 sidor. Bilagorna skulle tjäna som bevis för riktigheten i berättelsen. De bestod av skrivelser från regeringen till dalallmogen, korrespondens mellan landshövdingen och regeringen, ett antal budkavlar, tal, befallningar m m. Varför blev så mycket offentliggjort? Jag har tolkat det som tecken på att regeringen känt sig tvingad att ge sin bild av resningen och måste göra sitt yttersta för att skapa förtroende för sina åtgärder. Regeringen insåg att om den inte själv berättade skulle andra göra det och då i versioner som skulle kunna skada den ännu mer än vad som redan blivit fallet genom den faktiska resningen. Det var omöjligt att förtiga eller nedtona vidden av upproret eftersom det ägt rum mitt i huvudstaden vid ett tillfälle då denna var fylld med riksdagsmän och trupper. I den version som kungjordes hade regeringen uppenbart lagt ner stor möda på att visa hur den på alla sätt sökt avvärja resningen på fredlig väg. Namn på initiativtagare, talesmän och liknande publicerades. I myndigheternas ämbetskorrespondens redogjordes för möten i sockenstugor, hur det gick till när bönderna vägrade låta sina indelta soldater rekryteras osv. I det sista dokumentet offentliggjordes det ultimatum som de upproriska ställdes inför den 22 juni. De uppmanades då att frivilligt och stillsamt lämna staden före kl 17.00. De som var kvar skulle bli behandlade som förrädare och riksens fiender "skolandes till följe däraf emot them således förfaras, som emot en allmän riksens fiende förfaras bör." Stadens egna invånare tillsades att hålla sig inomhus och inte ge sig ut på gator och gränder så vitt de villle undgå samma öde som de upproriska. I regeringens beskrivning gavs upplysningar om vad som hände därefter, bl a att "ungefär femtio af them fallit, och några åttio blifvit sårade, the öfrige blevå tvungne att lägga gevären ned." Enligt Beckman stämde dessa sifferuppgifter, så långt som det varit möjligt att göra beräkningar.[161]

[160] "Berättelse om En del Dal-allmoges och thes medföljes Sammangaddning och Upror" utfärdad 9 juli 1743 och skickad till alla länsstyrelser för allmänt kungörande, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek. Ett kort referat av berättelsen finns i Modée III, s. 2055–1070. Modeée har dock inte inkluderat de 21 bilagorna.

[161] Beckman 1930, s. 369.

I bilagorna fick allmogen en direkt inblick i landshövdingens korrespondens med Kungl Maj:t. Detta var en mycket ovanlig åtgärd. I landshövding Wennerstedts brev av den 26 maj till kungen skildrades t.ex. kronofogdens misslyckade försök att upprätta en lista över överloppsmanskap i Grangärdes sockenstuga. Kronofogden hade börjat läsa upp namn på personer som eventuellt kunde komma ifråga "men handts ej wäl at genomgå sex af the antecknade, af hwilka dock ingen blef skrifwen, förr än Allmogen började sorla, stampa och siunga, utur en ton, at ingen skrifning skulle skie: at intet Öfwerlopsmanskap ther i orten wore tilfinnande, och at ingen kiäfft, som orden lydde, skulle utom then ordinaire kneckten tagas til krigstienst..."[162] I skrivelser av det slaget kunde nu hela riket steg för steg följa myndigheternas rapporter om det tilltagande missnöjet.

I slutet av kungörelsen (före bilagorna) uttryckte Kungl Maj:t sin förhoppning att redogörelsen med bilagda akter och bevis skulle göra varje rättsinnad människa: "fulleligen öfwertygad så wäl om then ogemena Nåd, mildhet och tolamod, hwarmed hans Kongl Maj:t i thet aldraytterstа sökt bringa Thes undersåtare til lydno och hörsamhet, som ock ther emot, huru oförsynt thesse af Dal-almogen och theras medfölje wanwyrdat Hans Kongl.Maj:ts Nådige befalningar, föraktat och missbrukat thes Nåd och tolamod, och uti theras uproriska anslag med föresatt dierfhet och hårdnackenhet til sidsta stunden framhärdat".[163]

Överheten dolde inte att upproret slutade i ett blodbad och med hårda straff. Allmogen var i sista hand maktlös mot sin överhet. I de berättelser som överheten lät allmänt kungöra när det hela var över, klargjordes att den i framtiden inte ämnade tåla några nya resningar. Det var viktigt att demonstrera att överheten hade makt att genomdriva sina krav och att varna alla för konsekvenserna av trots, olydnad och ohörsamhet. Samtidigt betonade överheten hur den i det längsta försökt nå allmogen med vädjanden och förhandlingar. Den bild av sig själv som överheten försökte överbringa var uppenbart en kombination av flera roller: den straffande, den beskyddande och även den förhandlande. Låt mig utveckla detta lite närmare.

Den straffande överheten

Hårdast var språket i det öppna brev som Kungl.Maj:t lät kungöra endast för allmogen och inbyggarna i Dalarna den 1 juli 1743. Den hemmavarande dalallmogen fick veta att en del av deras landsmän hade "begått ett farligt

[162] Allegat No IX, Berättelse Om en del Dal-Almoges och thes medföljes Sammangaddning och Uppror., 9 juli 1743, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.
[163] "Berättelse Om en del Dal-Almoges och thes medföljes Sammangaddning och Uppror", 9 juli 1743, opaginerad, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.

uppror i Stockholm" och därmed hade förtörnat och vanhedrat Kungl. Maj:t, Riksens ständer och alla dess invånare. "Dem kan ej wara obekant af Guds ord, hwad swår och fördomelig synd upror år, och at den som sätter sig emot Öfwerheten, sätter sig emot Guds skickelse, och skal få en Dom öfwer sig." Brevet är fyllt med maningar och förmaningar om lydnad och underkastelse. De måste "taga sig til wara, att med olydna och upstudsighet ej ådraga sig Kongl.Maj:ts rättmätiga wrede och stränga näpst".[164]

Sådana tonfall förekom även i de kungörelser om upproret som blev upplästa i hela riket. Uppror fick absolut inte förekomma och skulle alltid krossas. Kungl.Maj:t gjorde emellertid också stora ansträngningar för att försvara sitt agerande i de fortsatta kungörelserna. Det handlade inte enbart om att skrämma utan i minst lika hög grad om att bibehålla eller återskapa allmänhetens förtroende. Regeringen bör ha varit väl medveten om att det fanns ett utbrett missnöje med kriget och allt lidande som följt i dess spår och att upproret därför skulle kunna sprida sig om inte folket kunde få några slags bevis på att deras svårigheter och lidanden togs på allvar.

Den beskyddande och förhandlande överheten

Skildringarna uppehöll sig mycket vid alla de försök som Kungl Maj:t och dennes tjänstemän hade gjort för att tillmötesgå dalallmogens krav. Allmänheten fick i skildringarna bl a besked om hur allmogen genom myndigheternas försorg fått spannmål till bröd och utsäde för att lindra effekterna av missväxten. Gång på gång i berättelserna förekom fraser som att "så wille Kongl Maj:t dock försöka alla mildare wägar, til de bråttsligaste och förfördas återbringande uti sin skyldiga lydno". Kungl Maj:t redogjorde för upprepade försök att varna de upproriska och exempel på sådana varningsbrev bifogades berättelsen. Kungl Maj:t hade t.ex. medgivit att dalallmogens manskap inte skulle skickas till Finland mer utan endast till Gävle för att finnas nära till hands om de behövdes till den egna hembygdens försvar. Inte ens när de upproriska brutit upp krigsmaktens vapenförråd hade Kungl Maj:t tillgripit våld utan fortsatt att försöka beveka dem att använda lagliga vägar att framföra sina klagomål.[165]

Mot överhetens mildhet, tålamod och kompromissvilja ställdes dalallmogens trotsiga agerande. Det gällde att ge så goda bevis som möjligt för att myndigheterna handlat på ett sätt som rikets allmoge nu i efterhand skulle

[164] "Kongl Maj:ts öpne Bref och Warning, til Allmogen och Inbyggarne i Dalarne", 1 juli 1743, Modée del III, s. 2051–2053.
[165] "Berättelse Om en del Dal-Almoges och thes medföljes Sammangaddning och Uppror", 9 juli 1743, Allegat XIII, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.

kunna finna acceptabelt. Dalallmogens "uppstudsighet" och farlighet för allmänheten måste göras tydlig.

Skildringen av dalallmogen var mörk men det var aldrig tal om något totalt fördömande. Allmogen förklarades vara förförd, förledd. In i det längsta kunde den därmed betraktas som oskyldig. Det var ett synsätt som innebar att överheten länge kunde begränsa sitt agerande till "wänlige föreställningar". Den förhandlingstaktiken bör ha syftat till att få konflikten att verka mindre och göra steget till frivillig underkastelse kortare – om allmogen skulle önska ta det. Det innebar att den inte gjordes fullt ansvarig för sina handlingar, eller kanske snarare, allmogen behandlades som omyndig, som personer som inte riktigt begrep vad de hade givit sig in på.

Överheten fortsatte att skildra dalallmogen som vilseförd även efter den 23 juni. Det kan tolkas som en taktik för att underlätta en framtida försoning. Det gällde för överheten att inte göra konflikten med allmogen ännu djupare. Det var "förförararna" som var de verkliga brottsliga. Övriga var endast föremål för en tillfällig villfarelse. Så framställdes deltagarna, oavsett om det verkligen förhöll sig så eller inte. Det var så Kungl Maj:ts deputerade adresserade allmogen i Sala den 12 juni då skarorna erbjöds nåd "i anseende thertil, at Almogen igenom arge och illsinnade menniskiors sanningslösa berättelser och falska rykten syntes wara förledd". Det blev en fråga om "at betaga hos Almogen the flere ryckten och osanningar, hwarigenom the til misstankar och missnöje torde wara förledde".[166]

Sammanfattning av upproret

Upprorstendenserna i Dalarna och övriga områden där sådant förekom blev alltså inte allmänt kungjorda förrän de krossats den 23 juni. Missnöjesyttringar skulle enligt överheten och den rådande politiska kulturen uppenbarligen kanaliseras inom de lagliga kanalerna. Förekom olagliga demonstrationer, trots, våld, myterier någonstans inom rikets gränser skulle det inte komma till allmän kännedom förrän de upproriska kuvats. En trolig förklaring är att det var riskabelt för överheten att offentliggöra sådana missnöjesyttringar. Andra kunde lockas att göra samma sak. Ett grundligt krossat uppror gick däremot an – det kunde tjäna som ett varnande exempel.

Kungörelserna om upproret demonstrerar också hur beroende överheten var av att återfå allmogens förtroende. Såsom förhållandet framställs i kungörelserna önskade överheten undersåtarnas tillgivenhet som ett gensvar på

[166] Berättelse Om en del Dal-Almoges och thes medföljes Sammangaddning och Uppror, utfärdad 9 juli 1743, Allegat nr XVI, Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.

dess egna känslor för folket. Att realiteterna också inverkade doldes nästan helt – det vill säga att det skulle i längden ha varit mycket svårt att styra ett fientligt sinnat folk. Därför fick inte nedkämpandet av missnöje uppfattas som onödigt brutalt. Överheten måste framträda som stark, som i längden omöjlig att trotsa, men också som fylld av välvilja mot sitt folk. Folket skulle invaggas i känslan av att det verkligen ville ha sin överhet till skydd och värn i en hård tillvaro.

1740-talets kriser: En sammanfattning

Överheten undvek medvetet att ge allmogen någon information som förberedde den på krig. Den sökte i det längsta även att dölja planer på krig för böndernas representanter i riksdagen. Det var alltså möjligt att ställa krigsmakten i full beredskap utan att ge vare sig bondeståndet i riksdagen eller den breda allmänheten någon förklaring. Något samförstånd krävdes inte för ett så tungt företag. Bristen på information ledde till omfattande protester, protester som enligt bondeståndets representanter härrörde från deras väljare. Förfarandet ansågs alltså trots allt inte acceptabelt i den rådande politiska kulturen. Kungörelserna visar att det var viktigt att redogöra för alla befallningars legitima grund. Ständernas ansvar för besluten underströks mycket ofta. Detta bör ha inskärpt betydelsen av riksdagsarbetet för allmogen och dess intressen. Offentlighet och legitimitet hörde ihop och utgjorde en del av den politiska kulturen. Brist på offentlighet ledde till protester. Det är en tolkning som också ligger i linje med vad andra forskare hävdat om det tidigmoderna samhället.

Kungörelserna om dalupproret illustrerar ännu tydligare överhetens medvetande om sambandet mellan legitimitet och offentlighet. Det omsorgsfulla kungörandet av varje dokument som visade hur allmogen i Dalarna gång på gång under våren 1743 offentligt varnats för att gripa till våld måste tolkas som ett sätt att legitimera det våld som i slutfasen användes för att slå ner upproret. De offentliga, upprepade varningarna hade inte hörsammats och därför menade Kungl Maj:t att inget alternativ fanns än våld mot våld. Kungörandet av alla dessa dokument visar också att överheten hyste en hög grad av tillit till vad själva offentliggörandet skulle ha för effekt. Den måste ha ansett att kungörandet skulle återställa ett förtroende för regeringen. Överheten presenteras som i det längsta ovillig att skada sitt eget folk men som stark nog att göra det om något sådant blev absolut nödvändigt.

Ständernas beslut kungjordes, men inget om åsiktsskillnader i riksdagen. Besluten nådde allmogen och den övriga befolkningen först sedan besluten hunnit träda i kraft i form av förordningar, påbud etc. Vid det laget hade riksdagsmännen hunnit åka hem. Det var för sent att påverka de beslut som

riksdagsmännen gjordes ansvariga för. Offentligheten hade ganska snäva gränser.

Det fanns stora skillnader i kungörelsernas *tilltal*, beroende på vilka grupper i samhället som de vände sig till och vad saken gällde. Kungörelser som rörde rekrytering, uppbådning mm, tog formen av rena befallningar som inte gav utrymme för annat än lydnad. Skatter, bevillningar och avgifter offentliggjordes alltid tillsammans med förklaringar och motiveringar. Det var viktigt att förklara deras syfte. Jag har tolkat skillnaden mellan olika kategorier som socialt och politiskt betingad. Krigsfolket – rotesoldater och båtsmän – var enligt sina kontrakt skyldiga att lyda. Sådana kontrakt fick inte ifrågasättas. Rote- och rusthållare var också bundna av det kontrakt deras innehav av jord medförde. De måste förse kronan med indelt manskap. Överheten lämnade inget förhandlingsutrymme i sådana fall. Fanns ett kontrakt eller ett avtal så gällde det. Annat var att betrakta som ett svek. Att vara trogen innebar att man fullgjorde sina ed- eller kontraktbundna skyldigheter. Det förhöll sig annorlunda med skatter och avgifter som förhandlades i riksdagen. Förhandlingsmomentet syntes då även i kungörelsernas formulering och det var uppenbart att det handlade om en överenskommelse. I sådana fall var det viktigt att ge allmogen information om varför sådana överenskommelser hade gjorts och vad de innehöll.

Dalupprorets kungörelser tjänar också som ett intressant exempel på överhetens önskan att framstå som förhandlingsvillig. En stor del av de över 20 bilagorna rör förhandlingar där överheten gått med på betydande eftergifter.

Det som kan betecknas som ett slags feodala begrepp spelade fortfarande en viktig roll i kommunikationen mellan överhet och undersåte. Det gällde framför allt överhetens mycket ofta förekommande tal om trohet, om vikten av att hålla samman, inte skapa splittring, oenighet. Överheten skildrade sin relation till undersåtarna i sådana termer. Kungl Maj:t erbjöd folket kärlek och beskydd och krävde i gengäld trohet och tillit. Undersåtarna skulle hålla kungen "under armarna" när han behövde deras bistånd för att skydda dem alla. Den trogne undersåten skulle även vara beredd att låta överheten utnyttja dess tjänstefolk i krigstjänst. Det var den rollen de indelta soldaterna och båtsmännen fick i denna feodalt präglade hierarki. Det är så jag har tolkat det resonerande tonfallet i kungörelser som vänder sig till de besuttna och de raka befallningarna som gällde soldater och båtsmän. Jag bör i tolkningen ta hänsyn till att i krig finns inte utrymme för förhandlingar mellan befäl och manskap. Manskapet måste lyda utan frågor.

Bönderna får däremot erfara att överheten emellanåt direkt vädjar om deras bistånd. Den *förhandlar*. Typiskt är att Kungl Maj:t i vissa kungörelser, till exempel i kallelsen till riksdagsmöte, tilltalar dem som "Oss älskelige, wåre trogne män och undersåtare", det vill säga på samma sätt som i bön-

dagsplakaten, fast där inrymdes alla, inte enbart männen. Han beklagar att han måste besvära dem, betunga dem, be dem om hjälp, be dem "gripa honom under armarna" som termen löd.[167] Genom fraser av detta slag visade överheten att den var beroende av sådana undersåtar som var representerade i riksdagen. Typiskt var också att överheten tryggt utgick från att dessa undersåtar gengäldade all den "ömhet" och "kärlek" han sade sig känna för dem. Det var samma teknik som användes i gensvaret på det ryska propagandamanifestet 1742 då: "Kongl Maj:t sig med all trygghet /förlåter sig/ uppå Sine trogne Undersåtares hiertan, och är nog säker therom, at hwarken fiendens list eller wåld, löften eller hotelser förmå uplösa thet fasta band, som emellan Kongl. Maj:t och them i kärlek och förtroende knutit är, och hwilket Kongl: Maj:t, ther tilfället så fordra skulle, alltid är beredd med Sit Egit dyra lif och blod at försegla".[168] Bandet mellan kung och folk beskrevs i fysiska termer. Om kungen föll skulle även folket falla eftersom de hörde så tätt ihop. Både överhet och undersåte måste därför skydda varandra. När överheten kände sig hotad blev den extra mån om att framstå som beskyddande, som den som skulle rädda sitt folk från allt ont, hur ihåligt orden än må ha ekat.

Överheten sökte däremot inte råd hos den egendomslösa underklassen. Den varken lirkade eller förhandlade med de obesuttna. Inga krav ställdes på dem förutom lydnad. Man kan tolka detta så att den gruppen hade mindre att erbjuda överheten i och med dess underordnade ställning under jordägande eller jordbrukande bönder. Forskare som Eva Österberg har påvisat att det fanns stora ekonomiska skillnader inom allmogen medan Peter Aronsson har tyckt sig se att det var först mot slutet av 1700-talet som allmogen började skiktas tydligt också kulturellt och politiskt. Mina resultat tyder på att den skiktningen var synlig redan under första hälften av 1700-talet – längre bakåt har jag inte undersökt.[169]

Slutligen bör man betona att menigheterna tog del av dessa kungörelser vid gemensamma sammankomster. De lyssnade eller läste inte i privat avskildhet utan det hände vid det tillfälle under veckan då människor hade tid och möjlighet att tala med varandra om vad som skett privat och offentligt. Det finns goda skäl att dra slutsatsen att innehållet i kungörelserna bör ha

[167] Kongl Maj:ts öpne Bref och Påbud Til Samtelige Riksens Ständer angående En Almän Riksdag Til then 20 Augusti uti innewarande år. Utfärdad 29 maj 1742, (uppläst 13 juni i Löderup), Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek.

[168] Kongl Maj:ts Nådige Förestälning Til Samtelige thes trogne Undersåtare, så wäl i gemen, som besynnerligen i Stor-Furstendömet Finland, beträffande thet under Ryska Czarinnans Namn genom Trycket utfärdade manifest daterat Moscou then 18 Maritii 1742. utfärdat i Stockholm, Rådskammaren, 27 april 1742, Löderupsamlingen LLA:s bibliotek.

[169] Eva Österberg, "Den gamla goda tiden. Bilder och motbilder i ett modernt forskningsläge om det äldre agrarsamhället", *Scandia* 1982:1. För diskussion av Eva Österbergs resonemang se Aronsson 1992, s. 312–325.

blivit diskuterat av församlingsborna. Nyheterna från predikstolen var i hög grad en *offentlig angelägenhet* som bör ha lett till åtskilliga diskussioner på kyrkbacken efter gudstjänsten. Detta faktum måste ha varit en nackdel för överheten i lägen då den inte lyckats vinna allmogens förtroende. Starka lokala röster kunde i sådana situationer överrösta orden från predikstolen.

Kungörandet av Gustav III:s ryska krig 1788–1790

Hattarnas krig 1741–1743 ska nu jämföras med Gustav III:s ryska krig 1788–1790 för att undersöka om en del förändringar som skett under mellantiden påverkade kommunikationen mellan överhet och undersåte under likartade krisförhållanden. Det finns nämligen flera påtagliga likheter. Bägge krigen fördes mot samma fiende, Ryssland. Båda krigen var anfallskrig som maskerats som försvarskrig. Såväl hattarnas som Gustav III:s krig var avsedda att vara korta blixtkrig som skulle ha avslutats inom loppet av några få veckor. I båda fallen ifrågasattes krigets legitimitet inom ledande kretsar. Bägge krigen ledde till uppror, nämligen dalupproret 1743 och Anjalaupproret 1788. Skillnader fanns naturligtvis också. Dalupproret var i första hand en regionalt förankrad bonderesning, medan Anjalaupproret rörde officerskretsar. Ytterligare en skillnad gällde statsskicket. Gustav III hade betydligt mer makt än kungarna under ståndsväldet. Kanske ännu viktigare var att massmedia hade utvecklats starkt och långt fler tidningar fanns under slutet av 1780-talet än under 1740-talet. År 1740 fanns inga landsortstidningar och endast fyra Stockholmstidningar, medan 17 tidningar utgavs i landsorten 1790 och 13 tidningar i Stockholm, det vill säga totalt 30 tidningar.[170] Tryckfrihetsförordningen av 1766 hade visserligen delvis satts ur spel av Gustav III men gav fortfarande det fria ordet större utrymme än vad som var fallet på 1740-talet.[171]

Kriget 1788–1790

Kriget mot Ryssland hade planerats av Gustav III en längre tid men de praktiska förberedelserna påbörjades först vid nyåret 1788.[172] Förberedelserna var mycket korta. Den 28 juni 1788 ägde en smärre skärmytsling rum mellan svenska och ryska trupper vid finsk-ryska gränsen vid Puumala i Savolax. Intermezzot, som var framprovocerat på Gustav III:s befallning, utnyttjades som anledning att följande dag gå till anfall mot ryssarna. Syftet med kriget var att erhålla en gränsrevision i öster, ett slut på den ryska inblandningen i Sveriges inre angelägenheter och en allmän höjning av landets internationella anseende. I ett ultimatum daterat den 6 juli krävde Gustav III att få tillbaka de delar av Finland som avträtts 1721 och 1743, varjämte Krim och even-

[170] Oscarsson 1998, s. 19.
[171] Oscarsson 2000, s. 189 f.
[172] Hennings 1967, s. 199–215

tuellt andra områden skulle återlämnas av Ryssland till Turkiet. Detta vägrade Katarina II. Den 17 juli mötte den svenska örlogsflottan den ryska vid ön Hogland där en drabbning ägde rum utan att leda till något avgörande. Strategiskt resulterade emellertid drabbningen i ett bakslag ty svenskarna förmådde inte avancera vidare mot St Petersburg såsom planerats. Den svenska örlogsflottan seglade till Sveaborg för proviantering och reparationer. Där saknades emellertid nödvändig utrustning och på grund av hot från den utanför liggande ryska flottan kunde svenskarna inte ta sig därifrån förrän i slutet av november.[173]

Långt innan dess hade emellertid dramatiska kriser av annat slag givit sig till känna. Det fanns ett betydande missnöje med Gustav III och hans politik i officerskretsar. Kungens olagliga anfallskrig mot Ryssland utlöste detta missnöje som tog sig uttryck i myteri i samband med ett misslyckat anfall mot Fredrikshamn i juli 1788. En mängd officerare begärde avsked. När kungen avkrävde officerare i Carl Gustav Armfeldts finska armékår en trohetsed vägrade 112 av dem att avge en sådan ed. I stället samlades de kvällen den 12 augusti 1788 på Anjala säteri och där undertecknade de den s.k. Anjala förbundsakt. Samtidigt inledde en mindre grupp officerare underhandlingar om fred med Katarina II.[174]

Under tiden kunde en rysk flotteskader förlagd i Köpenhamn operera utan större motstånd i svenska vatten. Natten mellan den 9 och 10 augusti landsteg ca 200–300 ryssar i fiskeläget Råå söder om Helsingborg. Fiskeläget plundrades och förstördes nästan helt genom bränder. Befolkningen räddade sig genom att ta till flykten.[175]

I september förvärrades läget för Sverige ytterligare. Danmark var Rysslands bundsförvant och hade den 19 augusti 1788 till utländska beskickningar förklarat att landet ämnade deltaga i kriget. Någon ytterligare krigsförklaring lämnades inte och den diplomatiska förbindelsen mellan Sverige och Danmark avbröts inte, eftersom Danmark enligt dåtida folkrätt inte betraktades som direkt krigsförande makt utan endast som allierad till en av de krigsförande. Den 24 september gick en dansk-norsk armé över Svinesund och ryckte in i Bohuslän. De svenska försvarsstyrkorna tvingades retirera inför en mångdubbelt överlägsen invasionsarmé. En svensk styrka på 700 man omringades vid Kvistrum (utanför Munkedal) och tvingades kapitulera

[173] Framställningen bygger främst på A.Munthe, Svenska sjöhjältar VII:1–6. *Flottan och ryska kriget 1788–1790*, Stockholm 1899–1923; Gunnar Artéus, *Gustav III:s ryska krig*, Stockholm 1992; Erik Lönnroth, *Den stora rollen. Kung Gustaf III spelad av honom själv*, Stockholm 1986; Sten Carlsson, "Ryska kriget och Anjalaförbundet" *Den gustavianska tiden*, i *Den svenska historien* Stockholm 1968; Boberg, 1967; Beth Hennings, *Gustav III*, Stockholm 1957.

[174] Ang Anjalaförbundet, se Odhner, C T, "Ett bidrag till Anjalaförbundets historia", *Historisk tidskrift* 1882:2, s. 70–76; samt Carlsson 1968, s. 125–128.

[175] Malmöhus läns landskansli, rapport från landshövdingen till Kungl Maj:t "ang Ryska Skieppens förfarande wid Råå fiskeläge, daterad 11 aug 1788, brev 157, vol. AI a:66, LLA..

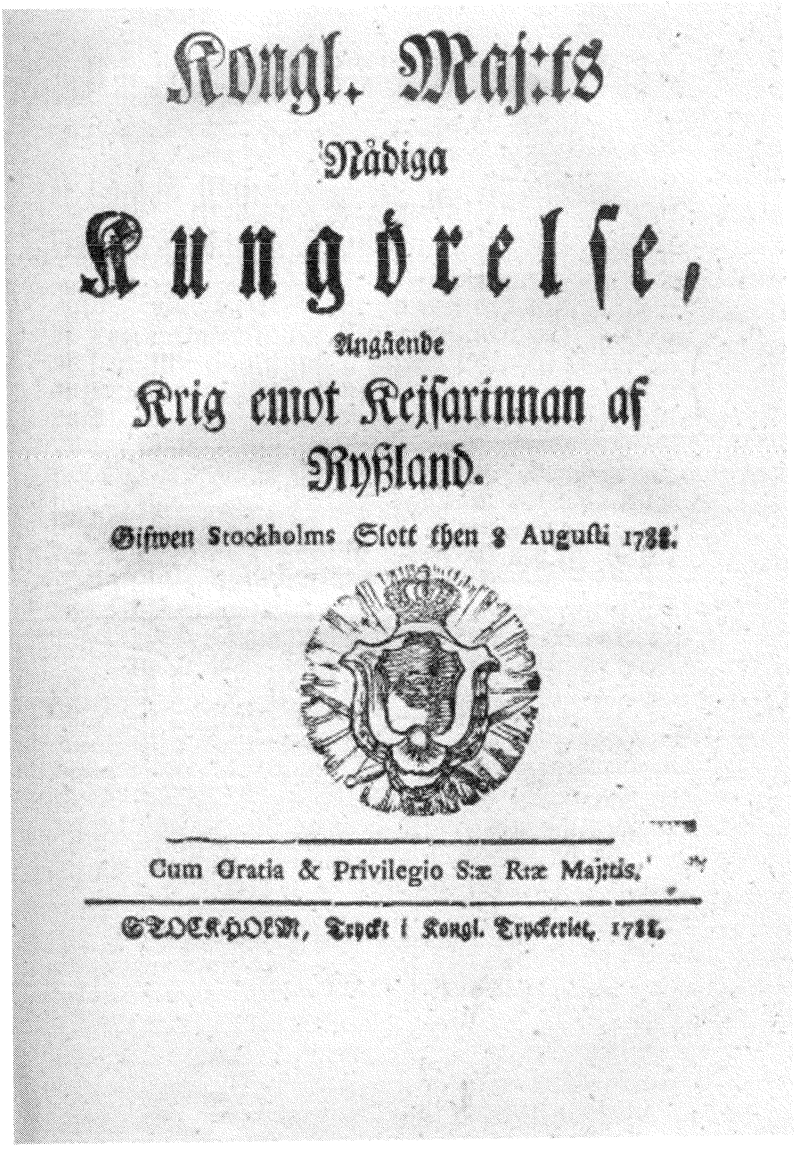

Kongl. Maj:ts
Nådiga
Kungörelse,
Angående
Krig emot Kejsarinnan af
Ryßland.
Gifwen Stockholms Slott then 8 Augusti 1788.

Cum Gratia & Privilegio S:æ R:æ Maj:tis.

STOCKHOLM, Tryckt i Kongl. Tryckeriet, 1788.

Gustav III förklarade krig mot Ryssland den 8 augusti 1788.

den 29 september 1788. Uddevalla, Vänersborg, Lilla Edet och Kungälv med Bohus fästning intogs av de framryckande fientliga styrkorna. Göteborg belägrades och var starkt hotat då förhandlingar inleddes och ett stillestånd med Danmark utverkades på diplomatisk väg. Det trädde i kraft den 8 oktober och förlängdes sedan successivt så att Danmark förhöll sig neutralt under resten av kriget.[176]

Under hösten 1788 lyckades konungen mobilisera en stark opinion för sin politik bland borgarna, prästerna och bönderna. Han utnyttjade Anjalaförbundets landsförrädiska ansatser som vapen för att kväsa den adliga oppositionen. Vid årsskiftet kände sig kungen tillräckligt stark för att låta häkta de ledande inom Anjalaförbundet. Han lät också sammankalla riksdagen och lyckades förstärka sin ställning tillräckligt för att få medel att fortsätta kriget.[177]

Så snart isarna gick upp under våren 1789 inleddes fälttåget. Ryssarna ryckte fram i Savolax. Svenskarna vann en mindre seger vid Uttismalm under kungens eget befäl. Trupperna till lands lyckades emellertid inte åstadkomma något avgörande. Ett slag mellan örlogsflottorna ägde rum utanför Öland den 26 juli 1789 vars resultat var ett nederlag ur svensk synpunkt eftersom dess syfte varit att hindra den ryska örlogsflottan från att förenas med den eskader som varit förlagd i danska vatten. Skärgårdsflottan, under befäl av överamiral C. A. Ehrensvärd, led också ett nederlag vid det så kallade första slaget vid Svensksund den 24 augusti 1789. [178]

Kriget fortsatte 1790 då ett nytt fälttåg inleddes i april. Det blev mer framgångsrikt. Den 29 april vann svenskarna en seger vid Valkiala. Den 15 maj ägde ett sjöslag rum vid Fredrikshamn där den ryska skärgårdsflottan tillfogades betydande förluster. I juni förenades skärgårdsflottan med örlogsflottan i Viborgska viken vars utlopp blockerades av den ryska örlogsflottan. Det var ett prekärt läge som förvärrades alltefter som proviant och förråd av dricksvatten började ta slut. Vid utbrytningen därifrån, under vad som brukar betecknas som det Viborgska gatloppet, led den svenska örlogsflottan svåra förluster då den miste sju linjeskepp och tre fregatter med sammanlagt 4 000 man, som motsvarade en tredjedel av hela dess styrka. Skärgårdsflottan slapp lindrigare undan. Dess förluster stannade vid ett tjugotal stridsfartyg. Den seglade vidare och fattade posto vid Svensksund där den skulle vinna en stor framgång i ett slag mot den ryska skärgårdsflottan den 9 och 10 juli 1790. Kort därefter inleddes fredsförhandlingar och den 14 augusti slöts ett fredsfördrag som ratificerades den 19 augusti. Kriget var därmed över.[179]

Därmed avslutar jag ovanstående kortfattade skiss av kriget och dess förlopp för att nedan redogöra för vad som blev allmänt kungjort om det.

---

[176] Boberg 1967, s. 81; Hennings 1957, s. 221.
[177] Hennings 1957, s. 235–247.
[178] Jan Glete, "Kriget till sjöss 1788–1790", i Arteus 1992, s. 152 f.
[179] Hennings 1957, s. 226.

Gustav III:s böndagsplakat

När kriget förbereddes hade Gustav III redan rikets tyglar i sin egen hand sedan han 1772 tvingat ständerna att acceptera en ny regeringsform som starkt reducerade rådets inflytande och gav honom själv full kontroll över den ekonomiska och administrativa lagstiftningen. Hans grepp skulle förstärkas ytterligare 1789 då Gustav III nästan blev enväldig.[180] I teorin var han inte skyldig att förhandla med någon så vida han inte behövde mer pengar i form av skatter och avgifter. Ständerna stod därför inte som en maktfaktor mellan honom och allmogen. Detta märks i böndagsplakaten som ska visas nedan.

Böndagsplakatet för 1788 (utfärdat 28 november 1787) innehöll inget som kunde tänkas förbereda riket för krig. Plakatet uppfordrar till bot och bättring inför Gud och till "både christeliga och medborgerliga plikters fullgörande".[181] Ordet fred förekommer inte i detta böndagsplakat och är sällan förekommande i något av Gustav III:s plakat. Han manar inte folket att tillsammans med honom tacka Gud för varje år som de kunnat leva i fred istället för krig.[182] Gustav betonar istället långt mer än sina föregångare sin egen omsorg om undersåtarna, en omsorg som han menar har Guds välsignelse. Vidare kräver han i de flesta böndagsplakat att undersåtarna ska lyda sin överhet: "Af en god Undersåte fordras, at han frambär inför en huld konung, lydnad och undergifwenhet, såsom et tacksamhets offer och et bewis af sin kärlek; at han söker qwäfwa och uprycka de oenighetsfrö, som aldrig burit annan frukt, än wanmagt och undergång; at han med noggrannhet fullgör sin plikt."[183] I samma böndagsplakat skildrar kungen även hur en god medborgare borde vara: "Af en god medborgare äskar samfundet, at man icke blott lefwer för sit egit gagn. Kärleken til fäderneslandet, som ensamt gjort flera folkslags anseende och lycka, fordrar at man upriktigt söker befrämja den allmänna wälfärden, och at man i sin kallelse söker ådagalägga en oförtruten flit och et redligt upsåt".[184] Ingen av ständerväldets regenter ägnade så mycket utrymme åt kraven på underkastelse och lydnad inför världslig makt! Gustav III manar också långt mer än sina föregångare till enighet, sammanhållning. Han vill inte möta något motstånd, utan blind lojalitet.

Under Gustav III förändrades dessutom radikalt konungens relation till

[180] Hennings, 1957 s. 235–247.
[181] Böndagsplakatet för 1788, utfärdat 28 november 1787, Modée del XIV, s. 88–91.
[182] Tacksägelse för att folket levt i fred förekommer inte i något böndagsplakat som utfärdats för åren 1785–1788.
[183] Böndagsplakat för år 1786, utfärdat den 23 november 1785, Modée del XIII, s. 247–250.
[184] Böndagsplakat för år 1786, utfärdat den 23 november 1785, Modée, del XIII, s. 247–250.

Gud och hans förmåga att skydda undersåterna enligt böndagsplakaten. Gud visade sin uppskattning av kungens goda författningar genom att låta folket leva i fred och välmåga! Det var alltså Gustav III:s goda politik i lika hög grad som folkets gudsfruktan som ledde till det goda livet. I detta demonstrerade på sätt och vis Gustav III den helt moderna tanken att välfärd snarare är beroende av goda politiska beslut och författningar än folkets religiösa hängivenhet.[185]

Kungörandet av kriget

Få kungörelser förkom under vintern och våren 1788 som lät ana att ett krig mot Ryssland höll på att förberedas. Ingen som helst anti-rysk propaganda spreds via de kungörelser som på statsmaktens begäran lästes i kyrkorna. Under den perioden förekom visserligen ett betydande antal kungörelser rörande militär upprustning och mönstring men sådant skedde även under fredsår. Man kunde alltså knappast av kungörelsernas innehåll sluta sig till att åtgärderna denna gång gällde en verklig krigsförberedelse. Möjligtvis kunde man förstå att något särskilt var i görningen genom kungörandet av pardonsplakat för krigsmanskap som rymt från sin tjänst och vistades utomlands för att undvika straff. Dessa män lovades pardon om de godvilligt återvände till krigstjänst. Sådana plakat var brukliga inför krigsutbrott och under pågående krig. Ett verkligt förebud var emellertid en kungörelse som inte publicerades i Sverige utan endast i Finland. Det var Kungl Maj:ts kungörelse, angående inrättandet av ett lantvärn i Karelen, utfärdad den 7 april 1788. Häri gjordes bekant att kungen hade befallit friherre Hastfehr att i juni och juli månader infinna sig i de Karelska socknarna, sedan han hade underrättat landshövdingen i orten, "för att då börja övningen, lämpad efter landets läge och till dess försvar". Det var dessa övningar som planenligt ledde till krigsutbrottet.[186]

På regional nivå i Sverige utfärdades flera kungörelser som avslöjade att en större mobilisering av militära resurser pågick. I slutet av maj 1788 förekom t.ex. ett antal kungörelser som klargjorde att armén hade stort behov av extra leveranser av torrt rågbröd. I Stockholm lät överståthållarämbetet den 31 maj kungöra sitt missnöje med skräddargesällerna som varnades för att medvetet hålla sig undan arbetet med all den beklädning som skulle levereras till krigsmakten. Sådan brådska gällde knappast i fredstid. Den kungörelsen lästes emellertid bara upp i Stockholmskyrkorna.[187]

[185] Böndagsplakatet för 1790, utfärdat den 4 december 1789 utgör ett exempel på en sådan uppfattning om politik och religion, Modée, band XIV, s. 448–451.

[186] "Kongl. Maj:ts Kungörelse, angående inrättande af en Landtwärn uti Carelen", utfärdad 7 april 1788, Modée XIV, s. 132–135.

[187] "Öfwer-Ståthållare-Embetets kungörelse, angående lediga Skräddare-Gesällers inställande i arbete", utfärdad 31 maj 1788, Modée, Del XIV, s. 177.

Inget kungjordes om Hastfehrs aktiviteter vid ryska gränsen natten mellan den 27 och 28 juni 1788 trots att händelserna där användes som skäl för Gustav III:s krigsförklaring. Kungen hade enligt regeringsformen inte rätt att inleda ett anfallskrig utan riksdagens medgivande. Kriget måste alltså framställas som ett försvarskrig. Det är därför uppseendeväckande att de händelser som skulle rättfärdiga inträdet i kriget inte kungjordes. Beth Hennings menar att det var ett problem för Gustav III att finna en anledning att förklara krig.[188] Kanske man kan tolka den uteblivna informationen som att ju mindre som blev känt om den arrangerade gränsfientligheten, desto bättre var det ur hans synpunkt.

Den 17 juli 1788 ägde slaget vid Hogland rum. Stig Boberg har visat att den drabbningen firades som en mycket stor triumf i Stockholm.[189] Av detta märks emellertid inget i kungörelserna. Regeringen beordrade att en ganska intetsägande tacksägelse blev uppläst i kyrkorna. Inga detaljer om slaget kungjordes emellertid där.[190]

"Det är en horribel sak att de för ro skulld bränt opp Råå fiskeläga" skrev överamiral Carl August Ehrensvärd i Karlskrona till sin vän D'Albedyhll i Köpenhamn redan den 10 augusti 1788, det vill säga dagen efter ryssarnas nattliga besök.[191] Det framgick inte av Ehrensvärds brev hur han fått sin information. Det skedde i alla fall definitivt inte genom någon allmän kungörelse ty någon sådan blev aldrig utfärdad vare sig av regeringen eller av landshövdingen i Malmöhus län. Informationen måste ha nått honom genom andra kanaler.

Den 8 augusti 1788 utfärdades en förordning angående krig mot kejsarinnan av Ryssland. Ständerna hade då ännu inte fått tillfälle att yttra sig om kriget. Den kungjordes allmänt och nådde landshövdingen i Malmö först den 18 augusti.[192] Han vidarebefordrade den till kronofogdarna. Den lästes i länets kyrkor följande söndag som inföll den 24 augusti.[193] Det tog alltså hela 16 dagar för en så pass viktig förordning att nå den stora allmänheten. Av överamiral Ehrensvärds privata brev framgår att informationen till honom också kunde vara häpnadsväckande långsam. Den 10 augusti 1788 sade han sig inte veta om Sverige befann sig i krig eller inte. Trots att han hade en

[188] Hennings 1967, s. 216

[189] Boberg 1967, s. 97.

[190] Tacksägelseböner skickades under hela 1700-talet från Kungl Maj:t till domkapitlen som vidarbefordrade dem till stiftens kontraktsprostar. De finns bevarade i kontraktsprostarkiven hos landsarkiven tillsammans med övriga inkomna skrivelser. I en del kungörelsesamlingar finns sådana böner inbundna tillsammans med övriga allmänna kungörelser.

[191] C.A. Ehrensvärds brev, brev daterat augusti 10, utgivna av C.Bergh, Stockholm 1926.

[192] Diarium över inkomna skrivelser 1788, Malmöhus läns landskansli arkiv, vol. B I a: 64.

[193] Krigskungörelsens hantering kan följas i Malmöhus läns landskanslis diarier över inkomna (B I a:64) respektive avgående skrivelser 1788, (B III a: 63) LLA; se även register över upplästa kungörelser i Gårdstånga församling 1788, vol. J: 4, LLA.

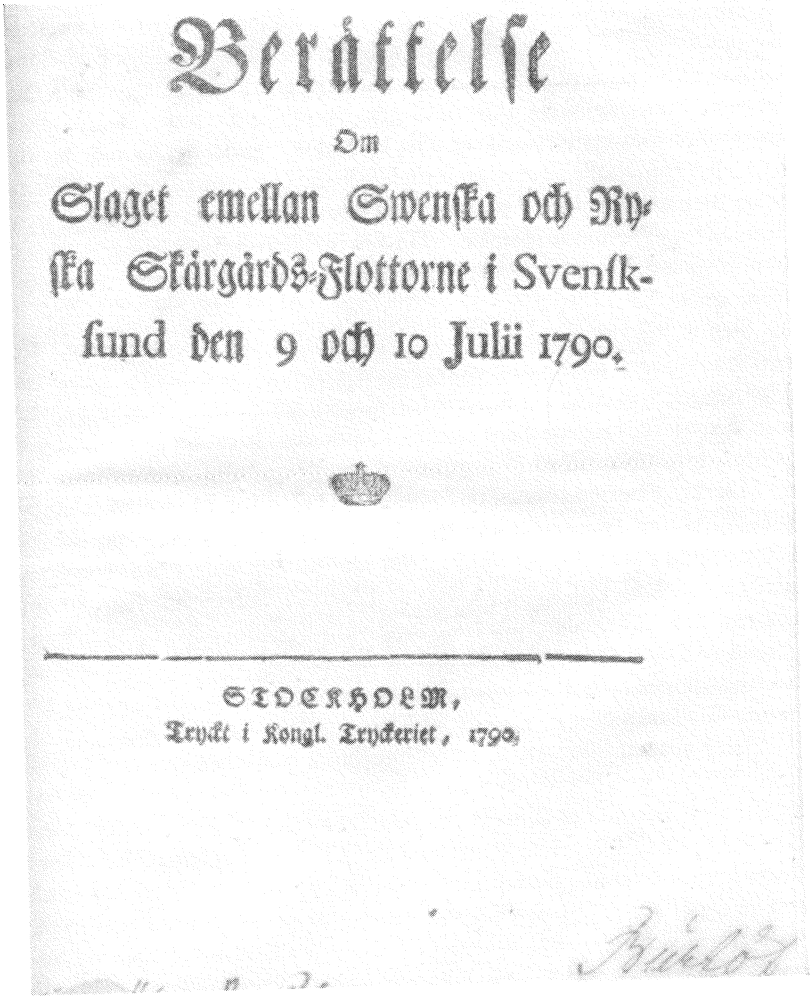

Berättelse

Om

Slaget emellan Swenska och Ryska Skärgårds-Flottorne i Svenskfund den 9 och 10 Julii 1790.

STOCKHOLM,
Tryckt i Kongl. Tryckeriet, 1790.

Varje seger under kriget 1788–1790 blev kungjord. Gustav III skrev flera av segerberättelserna själv. Hans egen roll i dem framhålls alltid.

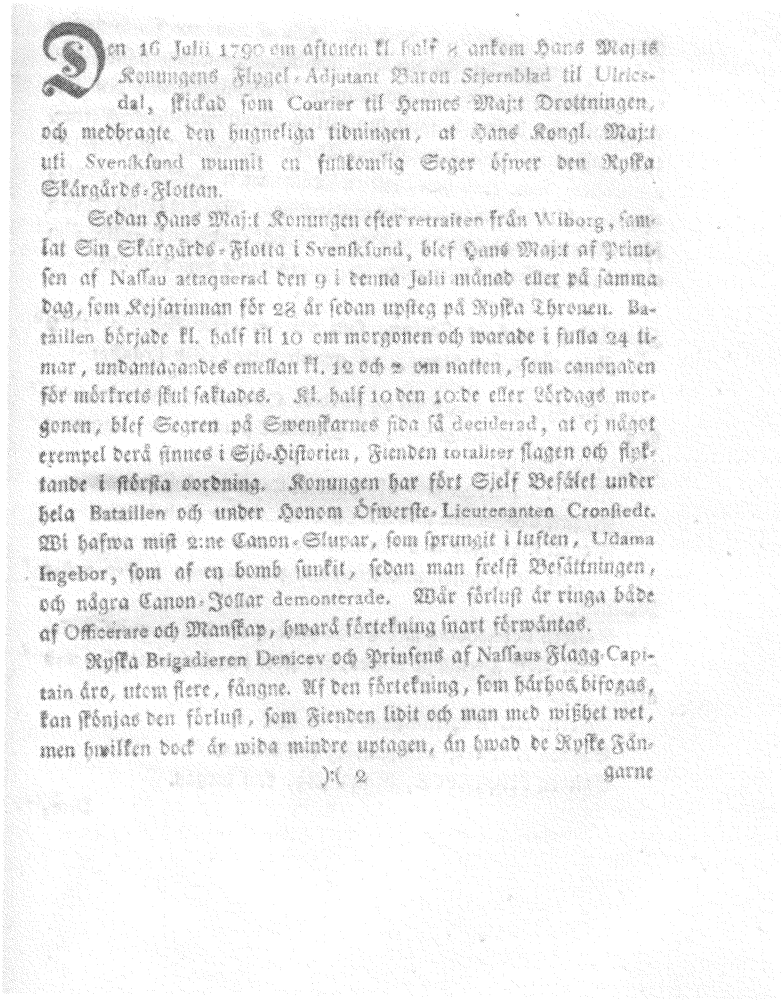

Den 16 Julii 1790 em aftonen kl. half 8 ankom Hans Maj:ts Konungens Flygel-Adjutant Baron Stjernblad til Ulricsdal, skickad som Courier til Hennes Maj:t Drottningen, och medbragte den hugneliga tidningen, at Hans Kongl. Maj:t uti Svensksund wunnit en fullkomlig Seger öfwer den Ryska Skärgårds-Flottan.

Sedan Hans Maj:t Konungen efter retraiten från Wiborg, samlat Sin Skärgårds-Flotta i Svensksund, blef Hans Maj:t af Prinsen af Nassau attaquerad den 9 i denna Julii månad eller på samma dag, som Kejsarinnan för 28 år sedan upsteg på Ryska Thronen. Bataillen började kl. half til 10 em morgonen och warade i fulla 24 timar, undantagandes emellan kl. 12 och 2 em natten, som canonaden för mörkrets skull saktades. Kl. half 10 den 10:de eller Lördags morgonen, blef Segren på Swenskarnes sida så decinderad, at ej något exempel derå finnes i Sjö-Historien, Fienden totaliter slagen och flyktande i största oordning. Konungen har fört Sjelf Befälet under hela Bataillen och under Honom Öfwerste-Lieutenanten Cronstedt. Wi hafwa mist 2:ne Canon-Slupar, som sprungit i luften, Udama Ingebor, som af en bomb sunkit, sedan man frelst Besättningen, och några Canon-Jollar demonterade. Wår förlust är ringa både af Officerare och Manskap, hwarå förtekning snart förwäntas.

Ryska Brigadieren Denicev och Prinsens af Nassaus Flagg-Capitain äro, utom flere, fångne. Af den förtekning, som härhos bifogas, kan skönjas den förlust, som Fienden lidit och man med wißhet wet, men hwilken dock är wida mindre uptagen, än hwad de Ryske Fån-

)(2 garne

Inledningen till skildringen av segern vid Svensksund den 9–10 juli 1790.

så betydelsefull position inom krigsmakten hade han inte fått besked om krigsförklaringen, utan hade endast fått "en bön hitskickad". Den bön han refererade till kan ha varit endera tacksägelsebönen för slaget vid Hogland eller den bön som skulle bedjas i alla församlingar under krigstid. Förordningen angående kriget var inte särskilt innehållsrik. I den konstaterades helt kortfattat att "Vi fientligen av ryska kejsarinnan blivit angripne, och således äro nödsakade, att, under anropande av den Högste Gudens nådiga bistånd till Vårt, Vårt rikes och trogne undersåtares försvar, gripa till vapen."[194]

Ett krigsmanifest daterat den 21 juli 1788 hade offentliggjorts den 23 augusti men jag har inte funnit belägg för att det skulle ha kungjorts i kyrkorna. Inte heller kungjordes i kyrkorna att Danmark ämnade deltaga i kriget som rysk bundsförvant. Detta skedde inte ens i Skåne trots att det därmed ansågs vara starkt hotat. När det danska angreppet kom drabbade det, som redan nämnts, Bohuslän i slutet av september 1788. Inte heller det kungjordes. Därför är det knappast förvånande att inte heller ställeståndsöverenskommelsen av den 8 oktober 1788 blev kungjord från predikstolarna.

Det överhängande hotet om fientliga angrepp föranledde emellertid landshövdingen i Malmöhus län att från predikstolarna i slutet av augusti 1788 låta kungöra att "allmänna vårdkasar på i krigstid vanliga ställen, skola, vid fiendens annalkande utsättas... samt vid fientlig landstigning antändas..." Kyrkobesökarna fick således besked om att kusten bevakades av krigsmakten och att larm genom brandsignal skulle ges. Däremot gavs inga som helst besked om hur allmänheten skulle bete sig om en invasion ägde rum.[195]

Att myndigheterna vidtog åtgärder till landets försvar kungjordes på ett indirekt sätt. En rad order utfärdades nämligen av kronofogdarna i enlighet med befallningar dessa fick av landshövdingarna. Det gällde order om skjutsning och inkvartering för krigsmaktens räkning. Rädslan för ett eventuellt danskt överfall utlöste nämligen en febril aktivitet i Skåne där truppstyrkor samlades från slutet av augusti och under september 1788.[196] Truppernas rörelser i Skåne kunde följas av allmänheten genom kungörelser rörande truppernas behov av proviant, härbärge, fourage osv.[197] Några officiella förklaringar rörande varför allt detta ansågs vara nödvändigt lämnades

[194] Kongl.Maj:ts kungörelse, angående krig emot Kejsarinnan af Ryssland, 8 augusti 1788, Burlövsamlingen, LLA:s bibliotek. Finns även i Modée, Del XIV, s. 228.

[195] Allmän kungörelse utfärdad 22 augusti 1788 av landshövdingen i Malmöhus län. Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.

[196] Fältmarskalk Scheffer begärde sedvanlig assistens i samband med truppförflyttningar hösten 1788. Landshövdingen skickade i sin tur befallningarna vidare till berörda kronofogde distrikt. Se Malmöhus läns landskansli, diarium över ankomna brev 1788, s. 93 och s. 149, B I a:64, LLA.

[197] Diarium över utgående skrivelser 1788 till kronofogden i Frosta och Färs härader, Malmöhus läns landskansli, vol. B III a: 63, LLA

emellertid inte från predikstolarna frånsett krigsförordningen som inte sa särskilt mycket. I en länskungörelse, utfärdad i Malmö 1 september 1788, hotade landshövding Thott allmogen med böter om den inte ställde upp när den blev budad för kronoskjutsning i samband med tåg och marscher, det vill säga truppförflyttningar i Skåne. En del bönder hade tydligen vägrat göra sin plikt i sådana sammanhang.[198] Den 15 september 1788 kungjorde landshövdingen krigskommissariatets behov av förråd för den armé som höll på att sammandras i Skåne. Den 19 september utfärdade Tage Thott en allmän kungörelse om rekryteringsmöte för Norra Skånska kavalleriregimentet.[199] Krav ställdes alltså men det saknades nästan helt förklaring till varför allmogen måste foga sig i dem!

Först den 29 september 1788 utfärdade Gustav III från Karlstad en "kungörelse och förmaning till dess trogne undersåtar angående de stämplingar rikets fiender företager, att söndra svenske män och förleda dem från den trohet, de konungen och riket skyldige äro."[200] Folket uppmanades att gripa till vapen och försvara rikets självständighet. Inga detaljer gavs om vilka slags stämplingar de rörde sig om, nämligen myteriet i Finland och Anjalaförbundet.[201] Tydligen utgick regeringen från att den stora allmänheten redan visste vad som åsyftades trots att det inte blivit allmänt kungjort från predikstolarna vid den tidpunkten. Det skedde först senare. Kungens kungörelse utgjorde startskottet för en kampanj mot vad som betecknades som landsförräderi inte endast bland Anjalamännen utan adeln i allmänhet. Anjalaupproret hade inte dessförinnan berörts i tidningarna utöver en artikel i Dagligt Allehanda, som dock endast kritiserade avskedstagande officerare i Sverige, inte Anjalamännen.[202] Kungörelsen gjorde därför ett starkt intryck. Rykten fick i och med den en officiell bekräftelse.[203]

Ett av de mest beryktade propagandaalstren som tillkom under kriget var en skrift med titeln "Aftryck af et från Finland ankommit bref af d 14 september 1788, angående åtskilliga stämplingar samt hwad som händt vid Fredrikshamns belägring". Denna skrift publicerades i Göteborg den 14

[198] Kungörelse 1 september 1788, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.
[199] Kungörelse 19 september 1788, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.
[200] "Kongl Maj:ts Kungörelse och förmaning til Des trogne undersåtare, angående de stämplingar Rikets fiender företaga at söndra Swenske Män och förleda dem ifrån den trohet de Konungen och riket skyldige äro", daterad 29 September 1788; finns Modée, del XIV, s. 238–239. Den blev uppläst i Gårdstånga i oktober enligt Gårdstånga J:4, LLA.
[201] Ibid; Modée del XIV, s. 238–239.
[202] Artikeln i *Dagligt Allehanda* utkom 2 augusti 1788, nr 178. Den var försiktigtvis formulerad som ett "brev från Wien". Artikeln ledde till ett folkkupplopp i Stockholm men den fick ingen uppföljning enligt Boberg 1967 s. 32 ff
[203] S.Broberg 1967, s. 34.

november 1788 och väckte enormt uppseende. Skriften inleddes med en översiktlig redogörelse för Sprengtportens landsförrädiska strävanden att skilja Finland från Sverige och ställa det under ryskt beskydd. Det antyddes att han hade stöd av ett betydande antal unga officerare. Misslyckandet vid Fredrikshamns belägring skulle i själva verket vara orsakat av dessa mäns förräderi. Genom att inte föra fram tillräckligt artilleri till Fredrikshamn skulle de ha saborerat anfallet på fästningen. I skrivelsen riktades anklagelser även mot dem som inte aktivt ingått i sammansvärjningen. De påstods ha "på hemligt sätt försökt framkalla svårigheter uti allt som bort förrättas, uti mer eller mindre mån, allt som de varit mer eller mindre trolösa".[204]

Det så kallade "Brevet från Finland" tjänade i hög grad regeringens syften och inofficiellt uppmuntrades dess spridning.[205] Det trycktes emellertid inte i det kungliga tryckeriet och distribuerades inte heller av Kungl Maj:t eller landshövdingeämbetet för kungörande från predikstolarna. Likväl tycks det ha nått åtminstone en del församlingar och kungjorts där. I t.ex. Okome församling i Halland finns skrivelsen noterad som uppläst tillsammans med övriga kungliga förordningar 1788.[206]

Den 29 november 1788 utfärdades ett böndagsplakat för 1789 som också det innehöll tydliga syftningar på officerarnas opposition mot kriget: "Självsvåldet och egenkärlekens otidiga missnöjen hava väl stundom sökt störa enighet och ordning, och jämte missbruk av den Högstes milda råd ådraga landet dess straff och vrede." Böndagsplakatet redogjorde även i försiktiga ordalag för resultatet av 1788 års fälttåg. "Wi hafwe njutet den heder at wåga alt för et älskadt Fädernesland." Med "Wi" åsyftade i detta sammanhang kungen sin egen person. Han betonade här sin roll som rikets beskyddare. Misslyckandena till lands erkändes utan omsvep. De sades bero inte på fiendens segrar utan på "en tidig försiktighet". Till sjöss stod emellertid lyckan bi: "Å hafwets wågor har härarnes Gud beskärt Swenska Flottan en ärorik seger, och de hotande faror hwarmed den blifwit förwärwad, bewarat en älskad Arf-Furstes dagar." Kungen hoppades att "måtte en ren och oskrymtad kärlek för fäderneslandet, ännu starkare tilknyta de band, som förena Oss med Eder, och Eder med hwarannen." [207]

Dagen efter böndagsplakatets utfärdande återkom örlogsflottan till Karlskrona och med den tyfussmittan. Sjukdomens fruktansvärda härjningar bland flottans manskap betraktades som katastrofal av myndigheterna som gjorde stora ansträngningar för att hindra spridningen och vårda de drabbade så att de skulle återvinna hälsan så snabbt som möjligt.[208] Det var ju dessa sjuklingar som representerade den svenska krigsmakten till sjöss.

[204]Boberg 1967 s. 38.
[205]Boberg 1967, s. 40.
[206] Förteckning över kungörelser, Okome kyrkoarkiv, serie J:1,. LLA.
[207] Böndagsplakat för år 1789 utfärdat 29 november 1788, Modée del XIV, s. 251–253.

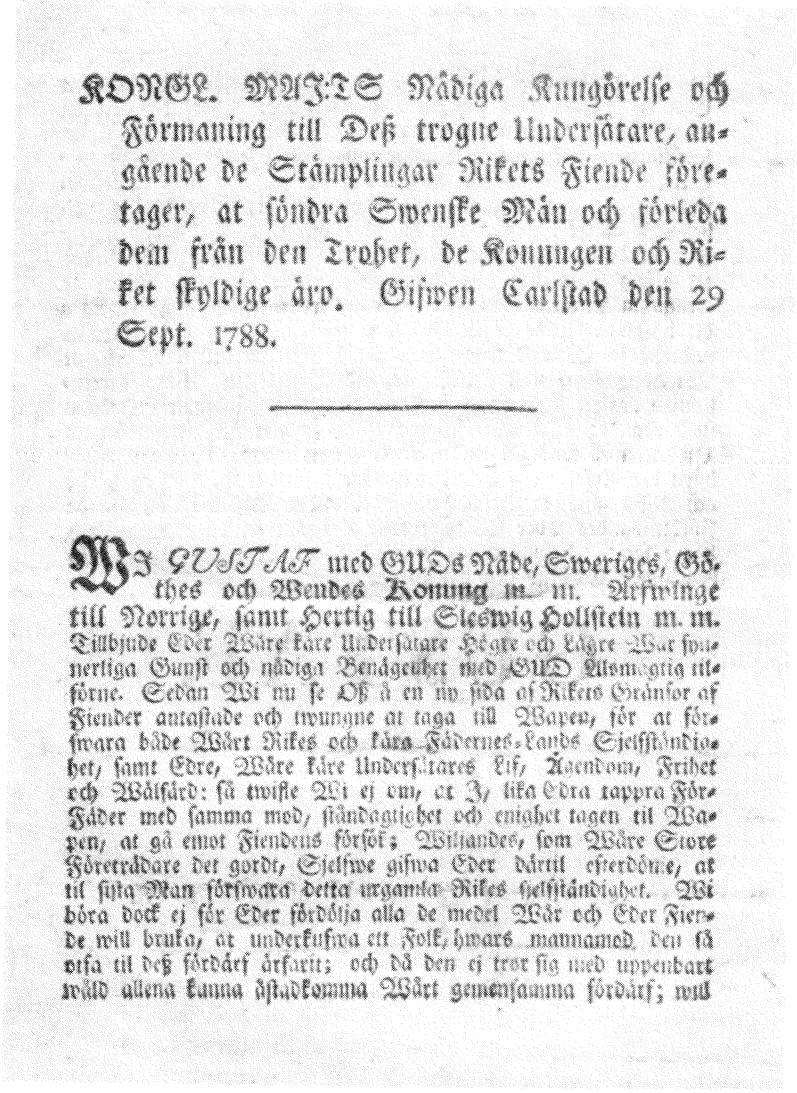

KONGL. MAJ:TS Nådiga Kungörelse och Förmaning till Deß trogne Underſåtare, angående de Stämplingar Rikets Fiende företager, at ſöndra Swenſke Män och förleda dem från den Trohet, de Konungen och Riket ſkyldige äro. Gifwen Carlſtad den 29 Sept. 1788.

WI GUSTAF med GUDs Nåde, Sweriges, Götes och Wendes Konung m. m. Arfwinge till Norrige, samt Hertig till Sleswig Hollstein m. m. Tillbjude Eder Wäre kåre Underſåtare Högre och Lägre Wår ſynnerliga Gunſt och nådiga Benägenhet med GUD Almägtig tilförne. Sedan Wi nu ſe Oß å en ny ſida af Rikets Gränſor af Fiender antaſtade och twungne at taga till Wapen, för at förſwara både Wårt Rikes och kåra Fädernes-Lands Sjelfſtändighet, samt Edre, Wäre kåre Underſåtares Lif, Ägendom, Frihet och Wälfärd: ſå twifle Wi ej om, at Ji, lika Edra tappra Förfäder med samma mod, ſtändaktighet och enighet tagen til Wapen, at gå emot Fiendens förſök; Wiljandes, som Wåre Store Företrädare det gordt, Sjelfwe gifwa Eder därtil efterdöme, at til ſista Man förſwara detta urgamla Rikes ſelfſtändighet. Wi böra dock ej för Eder fördölja alla de medel Wår och Eder Fiende will bruka, at underkufwa ett Folk, hwars mannamod den så ofta til deß fördärf årfarit; och då den ej tror ſig med uppenbart wåld allena kunna åſtadkomma Wårt gemenſamma fördärf; will

Den 29 september 1788 inledde Gustav III en propagandakampanj till förmån för sitt krig. Han framställde officerarna i Anjala som förrädare i kungörelsen vars början här har återgivits.

Provisoriska sjukhus upprättades, fältskärer och sjukvårdare rekvirerades varhelst de kunde uppbringas, inklusive från Tyskland. Det skulle emellertid dröja mycket länge innan ett ord om epidemin allmänt kungjordes från predikstolarna. Det är dock troligt att lokala kungörelser utfärdades i Karlskrona. Källäget är tyvärr dåligt i detta avseende. Branden i Karlskrona den 17 juni 1790 förstörde de relevanta delarna av såväl stadens kyrkoarkiv som länsstyrelsens, rådhusrättens och magistratens arkiv. Kungörelser publicerades emellertid ofta också i pressen och därför har jag undersökt Carlscrona Weckoblad för år 1789 då epidemin härjade i staden som värst.

Carlscrona Weckoblad publicerade listor över avlidna bland invånare om tillhörde den egna församlingen. Så skedde alltid vare sig epidemier pågick eller inte. Att dödstalen i staden kraftigt stegrades kungjordes enbart genom dessa listor som inte kommenterades i veckobladet. Först den 25 april 1789 gjordes en liten kommentar genom publicerandet av en insändare som dristade sig att påtala bristen på renlighet i staden. Den dåliga hygienen utgjorde ett hot när smitta grasserade.[209] När den insändaren publicerades hade redan 700 man avlidit på sjukhusen. Det verkliga dödstalet var långt högre eftersom flottans manskap till stor del låg sjuka och avled i sina kvarter ute i staden.[210]

Några få statliga kungörelser rörande epidemin offentliggjordes i Carlskrona Weckoblad 1789. Den 13 juni 1789 (i nummer 24) publicerades en kungörelse utfärdad av Blekinge länsstyrelses landskontor.[211] Den kungörelsen måste ha lästs från predikstolarna i Karlskrona fast vi numera inte kan belägga det. Landshövdingen lät kungöra att han önskade vidtaga åtgärder för att förhindra spridningen av den smitta som under den gångna vintern yppats bland kronans manskap. Sängkläderna utpekades som en smittokälla. De sängkläder som begagnats av sjuka, såväl sådana som avlidit som de som tillfrisknat, skulle "ofelbart" medföra smitta om samma sängkläder åter användes innan de blivit behörigen rengjorda. Landshövdingen lät därför allmänt kungöra att alla husägare och stadens invånare som haft sjukt manskap eller sådant som sedan dött inkvarterat, ovillkorligen rengjorde sängkläderna innan nytt ankommande manskap övertog dem. När den kungörelsen utfärdades hade sjuktalet drastiskt börjat stiga igen i takt med mobiliseringen inför 1789 års fälttåg.[212]

---

[208] Glete 1992, s. 148. För en mer utförlig skildring av sjukligheten under kriget se A.Faxe, "Sjuklighetens förhållande vid Kgl. Örlogsflottan, under krigsåren, efter flottans hemkomst ifrån Finland 1788, til årets slut 1790", i *Läkaren och naturforskaren*, bd 12, 1797, Lunds universitetsbibliotek.

[209] *Carlscrona Weckoblad*, 25 april 1789, Lunds universitetsbibliotek.

[210] Karlskrona amiralitetsförsamlings död- och begravningsbok F I a:5–6 samt CIb:2,LLA. Se även Faxe 1797.

[211] Saknas i Blekinge länsstyrelses arkiv som förstördes genom branden 1790.

[212] Faxe 1797.

Hela 1789 års årgång av Carlscrona Weckoblad har granskats utan att jag påträffat ytterligare information om epidemin utöver de officiella kungörelser som redan nämnts. Det verkar som om det inte var comme il faut att behandla ett så obehagligt ämne. Veckobladet skrev hellre om hjältedåd och lärda ting. Förklaringen ges av Ingemar Oscarsson. Han påpekar att när lokaltidningar började ges ut under senare delen av 1770-talet, saknade de förebilder för lokalt nyhetsstoff. De utgick också från att mycket av det som hände i närsamhället blev känt på annat sätt. Utrikesreportage hade en lång tradition i Post och Inrikestidningar och gick därför lättare att knyta an till, liksom behandlingen av litteratur, teater och frågor rörande bildning.[213] Till detta bör läggas att Gustav III hade inskränkt tryckfriheten. Det var med andra ord en risk att skriva om krigets negativa aspekter.

Epidemin kungjordes allmänt över hela riket först den 30 september 1789 i Kungl Maj:ts nådiga "kungörelse om vård och skötsel för det manskap, som på sjukhusen i Karlskrona tillfrisknat och nu därifrån hemförlovas". I t.ex. Burlövs församling i Skåne lästes den upp söndagen den 11 oktober 1789. Då tillkännagavs att "en sjukdom hos besättningarna på örlogsflottan sig inrotat." Det tillstods utan omsvep att den var så smittsam att flera tusen människor var angripna. Det erkändes också att sjukvårdsanstalterna, som aldrig varit avsedda för ett så stort antal patienter, var otillräckliga. Sjukhusluften och "ångan" var inte nyttig för patienterna. Det förnekades alldeles bestämt att sjukdomen i sig var dödande. Nu anmodades allmänheten att ömt vårda de konvalescenter som skickades hem. Kungörelsen innehöll inga instruktioner om vård av de hemskickade. Sådana instruktioner lämnades till de församlingar som i praktiken tog emot de sjuka samt till kronofogdar som ansvarade för transporterna.[214]

Myndigheternas förnekande av sjukdomens dödlighet i kungörelsen av den 30 september 1789 förefaller vid första anblicken djupt cynisk. Fyrahundra personer hade avlidit av den vid sjukhusen i Karlskrona under samma månad. Under oktober 1789 avled ytterligare 600 personer. Läkarna hade emellertid studerat fördelningen av dödsfallen i staden och då funnit att den civila befolkningen i stort hade skonats. Därav hade de dragit slutsatsen att det var den usla vården, bristande hygienen och stora trängseln på sjukhusen som bidrog till den höga dödligheten.[215]

Några månader senare, den 20 februari 1790, lät landshövdingen i Malmöhus län kungöra att han kunde försäkra att sedan "igenom den Högstes välsignelse till de förändrade anstalter i Karlskrona blivit gjorda, intet spår nu mera finnes till smittosam sjukdom." Detta var lögn. Den månaden låg

[213]Oscarsson 1998, s. 27–28.
[214] Burlövsamlingen, LLA:s bibliotek; Modée, del XIV, s. 431–432.
[215] Faxe 1797.

fortfarande över 2 000 män på sjukhusen i Karlskrona.[216] Av dessa avled 128 man. Dödligheten, liksom sjukligheten överhuvudtaget, hade börjat minska, men nog märktes den fortfarande i februari. Landshövdingen lämnade medvetet missledande upplysningar för att förmå tillräckligt många att frivilligt anmäla sig till tjänst vid örlogsflottan.

Landshövdingens propagandainsats var av blygsamt format om man jämför med den som prästerskapet förväntades bedriva. Under 1788 spelade propaganda till förmån för krigstjänst en underordnad roll i själva kungörelserna om man bortser från Gustav III:s kungörelse från Karlstad, det beryktade brevet från Finland och de tämligen allmänt hållna tongångarna i böndagsplakaten och riksdagskallelserna. Andra media, såsom tal på offenliga platser, parader och liknande utnyttjades istället.[217]

Från och med 1789 bedrevs emellertid en medveten propagandakampanj där prästerna utnyttjades som ett viktigt redskap.Under våren 1789 uppmanades prästerskapet att vid lämpliga tillfällen förmana sina åhörare att uppfylla de förbindelser emot konung och fädernesland "vartill en och var undersåte och medborgare efter Guds lag och Kristi lära förpliktad finnes." Biskop Olof Wallquist, som blivit utnämnd till statssekreterare våren 1789 hade satt igång propagandakampanjen bland prästerskapet. Biskoparna i Lunds och Göteborgs stift skickade skrivelser til kontraktprostarna i sina stift och uppmuntrade dem till så stora ansträngningar som möjligt för kung och fädernesland. Prästerna fick även order om att i den vanliga kyrkobönen inkludera "alla trogna ämbetsmän samt krigsmakten till lands och vatten."[218]

Under våren 1789 hade kungjorts vilka förmåner de som ville taga tjänst hos krigsmakten skulle få åtnjuta. Ett nytt pardonsplakat hade också publicerats rörande straffrihet för sådant förrymt krigsfolk som vistades utomlands under förutsättning att de nu anmälde sig till krigstjänst.[219]

---

[216] Faxe 1797 s. 141.
[217] Boberg 1967, s. 27f.
[218] Boberg 1967, s. 138–142.
[219] Kongl. Maj:ts kungörelse, angående förmåner för dem, som godwilligt antaga tjenst på Kongl.Maj:ts Örlogsskepp och Fartyg, wid den nu förestående Sjö-expedition. Utfärdad 4 mars 1789.; Kongl Maj:ts pardons-placat för afwikit och förrymdt manskap utur krigstjensten i Pommern, utfärdat 23 april 1789. Kungörelsesamlingen från Burlövs kyrkoarkiv, LLA:s bibliotek; Modée del XIV, s. 295 f och 323.

Kungörandet av segrar

Den 21 juli 1789 utfärdades en kungörelse vari den tillförordnade regeringen anbefallde att en tacksägelse skulle hållas i kyrkorna för de svenska vapnens seger i Parkumäki. Man skulle tacka "för den fullkomliga och ärorika seger över ryska generallöjtnanten baron Schults och dess trupper, varmed svenska vapen under generallöjtnanten major von Stedingks befäl den 21 nästlidne juli blivit välsignade". Till tacksägelsen fogades en tre sidor lång tryckt beskrivning av själva slaget. I t.ex. Burlövs församling i Skåne lästes den berättelsen den 9 augusti 1789. Segerberättelsen var typisk för genren och kan förvisso räknas som propaganda. Den visade hur mäktig den svenska krigsmakten var. Församlingsborna fick veta att brigadchefen, översten och riddaren von Stedingk, hade satt sig i rörelse om aftonen den 20 juli för att anfalla fientliga trupper vid Pouiko bro och Parkumäki under den ryske generallöjtnanten baron Schultzes befäl. Major Gahn med grova artilleriet och 180 man hade tagit stora vägen ifrån Randasalmi till Puoiko bro. En icke namngiven kapten med 100 man hade fått order att gå över ett vad och göra ett låtsat anfall på fiendens högra flank. Överste Stedingk själv marscherade med 1 000 man och fyra stycken små fältkanoner genom en besvärlig och trång skogsväg till Hildula by, för att omringa fiendens vänstra flank. På samma gång attackerades Laita Silda av kanonsluparna. Något försök att beskriva själva drabbningarna gjordes inte. Däremot framhölls att motståndarna varit respektingivande. Man fick veta att fienden fått order att var och en på sin post försvara sig till det yttersta vilket även skedde. I den kungjorda segerberättelsen anmäls även att utgången till en början var oviss: "I början har det ej liknat sig, som vi skulle behålla segern, men våra trouppers ståndaktighet, lika som deras anförares mannamod och tapperhet nödgade slutligen fienden att taga till flygten, samt lämna efter sig läger, kanoner, tross mm som allt föll i våra händer. Hade något mer Cavalerie varit att tillgå, hade icke en enda man undsluppit".[220]

Berättelsen innehöll uppgifter om förluster på båda sidorna samt en förteckning över de "tropheer" som svenskarna erövrat från ryssarna. I redogörelsen för de svenska förlusterna namngavs officerare som dödats eller sårats medan underofficerare och manskap redovisades kollektivt. De totala svenska förlusterna uppgavs vara 161 döda och sårade, de ryska 649, inklusive tillfångatagna.[221]

Segern vid Parkumäki gällde landsstyrkorna. Till sjöss var 1789 års fälttåg

[220] Berättelse om Swenske Troupernes Seger wid Parkumäki uti Savolax, den 21 Julii 1789, Burlövsamlingen, LLA:s bibliotek. Modée del XIV, s. 419 ff.
[221] Berättelse om Swenske Troupernes Seger wid Parkumäki uti Savolax, den 21 Julii 1789, Burlövsamlingen, LLA:s bibliotek. Modée del XIV, s. 419 ff.

mindre lyckat. De höga sjuktalen och den stora mängden nytt, otränat manskap inverkade menligt på örlogsflottans styrka. Den 26 juli ägde en drabbning utanför Öland rum som utföll illa ur svensk synpunkt. Den kungjordes inte i kyrkorna. Samma tystnad iakttogs rörande nederlaget vid Svensksund den 24 augusti 1789.

Redan i januari 1790 inleddes en stor kampanj för att trygga den av epidemin så decimerade örlogsflottans behov av manskap.[222] Prästerna varnades för att skriva ut sjukintyg eller intyg om andra hinder för krigstjänst åt båtsmän såvida de inte var beredda att begå ed på riktigheten av dessa.[223] Statssekreterare Olof Wallquist gjorde samtidigt en ny, stark påtryckning på prästerskapet i en skrivelse till biskoparna daterad den 25 januari 1790. Det gällde för dem att förmå så många unga män som möjligt att frivilligt ta värvning vid örlogsflottan. Wallquist begärde svar från biskoparna angående vilka åtgärder de vidtog för att åstadkomma detta.[224] Den nyligen utnämnde biskopen Olof Wåhlin i Lund hade sitt svar färdigt den 10 februari 1790 då han formulerat en skrivelse som sedan skickades ut till kontraktsprostarna. I den försåg han dem med argument och förhållningsregler. Var och en av dem måste efter förmåga bidra till fäderneslandets väl: "Tiden tålde icke en tanklös matthet i själen eller ett ljumt, än mindre kallt sinne." Prästerna skulle framträda med "ett muntert tilltag och eldat bröst; då se de som närmare och fjärmare vistas omkring oss våra tankesätt, att de äro rätt svenske, nämligen allvarlige och oss värdige..." Biskopen begärde vidare att prästerna skulle bidraga till en verksam åtgärd "som kan förmå tjänlig ungdom, att sätta skyldighet och heder framför maklig och ofta lättjefull levnad, när de med nöje taga emot de av Kungl Maj:t föreslagne förmånliga värvningsvilkoren." Villkoren hade utfärdats i en kungörelse daterad Haga den 10 januari 1790.[225] Prästernas propaganda skulle bedrivas muntligt vilket innebär att vi inte kan se hur de eventuellt verkställde biskopens begäran.

1790 års fälttåg ägnades betydligt större uppmärksamhet i de allmänna kungörelserna än vad som varit fallet under de två föregående årens. Den 27 maj mottog t.ex. prosten i Medelstads kontrakt i Blekinge en cirkulärskrivelse daterad den 17 maj med besked att en allmän tacksägelse skulle hållas för en seger den 29 april vid Valkiala. Tacksägelsen åtföljdes av en berättelse om slaget som skulle läsas upp i kyrkan vid samma tillfälle. Segerberättelsen var omfångsrik och dramatisk. Gustav III hade själv författat den och kanske det var därför han även ägnade ett visst utrymme åt sårskador bland officerarna.

---

[222] Boberg 1967, s. 138 f.

[223] Prosten i Färs kontrakt, Lunds stift, emottog konsistoriets skrivelse i detta ärende den 5 februari 1790. Färs kontraktprostarkiv CI:1. LLA

[224] Lunds domkapitel, serien inkomna skrivelser, E I a:19, koncept till avgående skrivelser B I:87, LLA.

[225] Färs kontraktsprost, E II:5, LLA.

Han hade nämligen själv blivit lätt skadad i högra armen. Först beskrevs kungens egen skada "vilken icke alldeles hindrar hans Maj:t varken att kläda sig eller vara till häst". Vidare upplystes att överste Wachtmeister blivit skjuten genom högra armen av "en jägarekula", att överstelöjtnant Påhlman var blesserad i vänstra foten "men ej farligt", att kapten Ekstubbe fått vänstra låret avskjutet av en kanonkula, att löjtnant Boring blivit skjuten i underlivet, fänrik Kjellson i låret osv. Information om skadorna dominerade emellertid på intet sätt segerberättelsen. Det intressanta är att sådana upplysningar blev kungjorda överhuvudtaget. De kan tolkas som ett försök att visa solidaritet med fotfolket som i regel led mest ont. Naturligtvis var publicerandet av skador och dödsfall bland samhällets främsta män också avsett att fungera som propaganda för modiga insatser i kriget. Konungen och adeln måste visa att de föregick med gott exempel.

Den 15 maj 1790 ägde ett sjöslag rum vid Fredrikshamn där den ryska skärgårdsflottan tillfogades betydande förluster. Detta blev kungjort på sedvanligt sätt.[226]

Den 3 och 4 juni 1790 ägde en våldsam drabbning rum till sjöss vid Styrsudden nära Kronstadt. Slaget blev oavgjort och det kungjordes inte från predikstolarna. Armfelts misslyckade försök att den 4 juni 1790 överrumpla ryssarna vid Savitaipale för att på så sätt understödja flottornas anfallsrörelse inåt Finska viken, kungjordes inte heller. Den aktionen krävde 375 man i sårade och dödade. Inte heller händelserna i den Viborgska viken och utbrytningen ur den blev kungjorda. Skärgårdsflottans aktion vid Svensksund den 9 juli 1790 blev däremot utförligt kungjord. Segern beskrevs vara "så deciderad, att ej något exempel däråå finns i sjöhistorien".[227]

Kort därefter inleddes fredsförhandlingar och den 14 augusti 1790 slöts ett fredsfördrag som ratificerades den 19 augusti. Det kungjordes i de skånska kyrkorna den första veckan i oktober. Att fred rådde hade emellertid blivit kungjort inom Malmöhus län den 30 augusti. Landshövdingen i Malmö hade erhållit kungörelsen den 29 augusti och bl a låtit kungöra freden genom skott från Malmö slott och trumslag den 30 augusti. Kronofogdarna fick beskedet för vidarbefordran till kyrkorna inom deras distrikt samma dag.[228]

---

[226] Berättelse om Arméens-flottas operationer och seger wid Friedrichshamn, den 15 Maji 1790, under konungens befäl. Berättelsen finns registrerad i Gårdstångaförteckningen över upplästa kungörelser 1790, Gårdstånga kyrkoarkiv, vol. J:4, LLA.

[227] "Berättelse om slaget emellan Swenska och Ryska Skärgårdsflottorne i svensksund den 9 och 10 Julii." Utfärdad 10 juli 1790. Kungörelsen har registrerats i Gårdstånga förteckningen J:4 LLA. Den finns även i Modée, del XIV, s. 548–559.

[228] Malmöhus läns landskansli, diarium över inkomna skrivelser från Kungl Maj:t, B I a: 66, LLA.

Sammanfattning om 1780-talets kris

Den information som gudstjänstbesökarna erhöll om det ryska kriget genom de allmänna kungörelserna gav en skev bild av verkligheten. Statsmakten hade ingen skyldighet att förse folket med fortlöpande information och gjorde heller inget frivilligt försök i den riktningen. Den lämnade sådana upplysningar som företrädesvis låg i dess eget intresse.

Det låg i regeringens intresse att dölja nederlag och förluster. Blottandet av svagheter kunde komma att utnyttjas av fienden men kunde också rubba den egna befolkningens tilltro till kungen och den politik han förde. Detta kan förklara varför endast segrar kungjordes medan nederlagen nästan undantagslöst förtegs. Förluster av män och vapen kungjordes endast när de utgjorde priset för en eljest "ärorik" seger.[229]

Hanteringen av nederlag och svagheter var emellertid inte riktigt så okomplicerad som ovan har antytts. Regeringen förteg överraskande nog inte den inre splittring som kom till uttryck i Anjalaförbundet. Man skulle ha kunnat förmoda att just inre schismer i officerskretsar skulle vara det farligaste av allt att avslöja. I krigstid brukar de flesta regeringar vara måna om att uppvisa ett enat folk. Men, som är väl känt inom forskningen, Gustav III valde att istället utnyttja den inre splittringen och oppositionen. Hela skulden för det misslyckade fälttåget 1788 års lades på oppositionen. Orsaken till den inre splittringen sades vara de ryska intrigerna. Därmed framstod oppositionen som landsförrädisk. Kungörandet av motsättningarna inom den adliga officerskåren användes därmed som ett ytterst effektivt vapen för att komma åt kungens politiska motståndare inom riket. Gustav III lyckades alltså vända en svaghet till styrka som räckte för att piska upp en folkstorm mot de berörda officerarna under hösten 1788.

Regeringen var alltså inte främmande för att i kungörelser spela ut folkgrupper inom landet mot varandra. Någon hets gentemot vare sig ryssar eller danskar förekom däremot inte i de allmänna kungörelser som lästes i Sverige. Endast i finska Karelen lästes en kungörelse som var starkt ryssfientlig. I den påmindes befolkningen om "huru kyrkorna blef ohelgade, städer och byar upbrände, städerna sköflade, späda barn ryckte utur mödrarnes famn, kvinnfolken våldförde, och huru hungern änteligen, under mångfaldiga plågor utsläckt livet hos dem, som afklädde och utblotade, undsluppit

[229] När kriget var slut kungjordes långa listor på avlidna soldater och båtsmän vars anhöriga myndigheterna ännu inte kunnat nå. Anhöriga uppmanades höra av sig för att hämta resterande lön och eventuell kvarlåtenskap. På det viset fick allmänheten ytterligare en inblick i vad kriget kostat i döda. Se t.ex. Malmöhus länskungörelser daterade 21 september 1791 samt 10 november 1791, LLA:s bibliotek.

mord och brand."[230] Den svenska statsmakten var således fullt kapabel att, när den ansåg behov förelåg, bedriva grov hatpropaganda i kungörelserna. Den ville uppenbarligen göra finländarna döva för eventuella ryska lockrop. Man skulle ha kunnat tänka sig anti-dansk propaganda när Sverige hotades från det hållet men så skedde inte alls, inte ens när Bohuslän invaderades i september 1788 eller Råå och Båstad angreps. Stig Boberg konstaterar samma förhållande i tidningspressen.[231] En förklaring till utebliven anti-dansk propaganda kan vara att Danmarks aktiva insats i kriget var så kort – blott ett par veckor lång. Det låg i Gustav III:s intresse att snarast möjligt neutralisera grannen i väster. Det räckte med ett krig i öster. Om Gustav III skulle kunna sluta en överenskommelse med Danmark med äran i behåll gällde det för honom att inför den egna befolkningen och även inför den övriga världen tona ned vad som hände i Skåne och Bohuslän så mycket som möjligt.

Sammantaget framstår informationen om kriget som torftig i relation till vad som ägde rum och hur folket drabbades. Den kan på intet sätt sägas motsvara vad folket behövde för att kunna förstå kriget eller de stora uppoffringar som krävdes av dem. Så långt påminner situationen om hattarnas krig 1741–1743. I fråga om Gustav III:s krig bör man emellertid ta hänsyn till den utveckling som skett med pressen. Kan bristen på kungörelser om krigets förlopp förklaras med tidningspressens utveckling? Till skillnad från hattarnas krig 1741–1743 då landsortspress nästan helt saknades och huvudstadspressen var mycket mager, fanns i slutet av 1780-talet en talrik provinspress och ett antal stockholmstidningar av vilka Dagligt Allenhanda ägde en relativt stor spridning. Vid sidan av tidningspressen utgavs också en stor mängd politiska broschyrer under krigsåren 1788–1790. Regeringen hade alltså vid detta krig tillgång till flera massmedier för spridning av information och propaganda. Censuren hårdnade.

Jag har jämfört de allmänna kungörelserna om kriget och dess förlopp med de resultat som Stig Boberg redovisat. Boberg har kartlagt nyhetsförmedlingen av kriget i pressen. Han fann att nyhetsrapporteringen under de första månaderna fram till början av augusti 1788 var mycket mager. Sedan upphörde den så gott som helt och hållet till mitten av september 1788. Det misslyckade anfallet mot Fredrikshamn, Anjalaförbundets framträdande och danskarnas inträde i kriget som allt hade inträffat före september månads början, nämndes inte i någon av tidningarna.[232] I detta avseende skilde sig alltså inte de allmänna kungörelserna från pressen. Bägge var tysta. Boberg betonar att mörkläggningen av händelserna i Finland inte betraktades som ett normalt fenomen av samtiden. Den som ville veta något var

[230] "Kongl. Maj:ts Bref och Förmaning til samtelige Des trogne undersåtare, som bygga och bo uti Stor-Förstendömet Finland, 6 december 1788, Modée del XIV, s. 255–257.
[231] Boberg 1967 s. 80 ff.
[232] Boberg 1967 s. 87 ff.

hänvisad till utländsk press. Boberg drar slutsatsen att det måste ha rört sig om avsiktlig mörkläggning från regeringens sida[233]

Rapporteringen i pressen förbättrades från och med 1789 års kampanj. Detsamma har jag kunnat visa gällde den informationsförmedling som skedde i de allmänna kungörelserna. I likhet med kungörelserna var emellertid nyheterna i tidningarna utformade i enlighet med kungens önskningar. Kungen ville inte "att andra berättelser om våra expeditioner komma att införas uti allmänna papperen än de som blivit utarbetade vid dess kansli och de som därifrån avsändas."[234] Pressen fick samma redogörelser om segrar som gudstjänstbesökarna fick i de allmänna kungörelserna. Pressen fick emellertid fler rapporter om slag och träffningar än vad som förmedlades från predikstolarna. Tidningar tryckte t.ex. rapporter från flera befälspersoner – under förutsättning att de godkänts för publicering.[235] Boberg redogör för den misstro dessa rapporter mottogs med av samtida. Man klagade över att meddelandena på ett överdrivet sätt skildrade de svenska segrarna och svensk tapperhet, medan motgångarna förtegs eller förringades.[236] Man kunde inte lita på uppgifterna.

Slutsatsen blir således att tidningspressen utgjorde en alternativ informationskälla för städernas invånare och ståndspersoner och att den gav mer upplysningar än vad de allmänna kungörelserna gjorde. Pressen var emellertid också hårt kontrollerad och rapporteringen i den var tidvis lika mager som i kungörelserna. Större delen av landsbygdsbefolkningen torde alltjämt ha varit hänvisad till informationen från predikstolen.

Vilka överhetsroller uppvisade överheten i dessa krigskungörelser?

Gustav III sade sig, liksom alla sina föregångare, älska sina trogna undersåtar. Det tilltalet använde han konsekvent och mer frekvent i böndagsplakat än vad som varit fallet under ståndervåldet[237]. I andra kungörelser som var av varnande art, tenderade han att tala om sin ömhet för dem, och vad han ämnade befalla i avsikt att förekomma deras ofärd. Så inledde han t.ex. en kungörelse vari alla varnades för att tala illa om Kungl Maj:ts författningar.[238]

---

[233] Boberg 1967 s. 89 ff

[234] Citatet kommer från C.C.Gjörwell, utgivaren av *Allmänna Tidningar* och är återgivet av Boberg 1967 s. 92 ff.

[235] Boberg, 1967, s. 99.

[236] Boberg, 1967 s. 94 ff.

[237] I böndagsplakatet för år 1790 (utfärdat 7 december 1789) "älskade" Gustav III undersåtarna fem gånger! Modée del XIV,s. 448–451. Ståndervåldets böndagsplakat var mer återhållsamma med "älskandet" som sällan upprepades mer än två gånger i varje plakat.

[238] Kongl. Maj:ts nådiga kungörelse och Warning, emot Obehöriga och wrånga omdömen

Gustav kungjorde också då och då att det var av "Lands-Faderlig omsorg" om sina trogna undersåtar som han utfärdade vissa förordningar.[239]

Gustav III:s kungörelser uppmärksammar intressant nog kungens person långt mer än vad som var fallet under hattarnas krig. I 1790 års böndagsplakat begär Gustav III att hans "älskade undersåtare, tacka Gud för thet beskärm han af Sin mildhet lemnat Wår Person i the faror Wi warit underkastade för Eder".

Ära, heder, mod och tapperhet är begrepp som förekommer i Gustav III:s böndagsplakat:

"I the krig Wi ännu före har Swenska krigsmagtens mannamod behållit sit gamla anseende, ofta hos fienden injagat förskräckelse, altid tilwunnit sig thes högaktning...Om Swenska Sjömagten funnit et motstånd, som hindrat thes segrar, har then likwäl inlagt en werkelig ära, Oss så mycket fägnesammare, som Wi äfwen Sjelfwe warit wittne til Wåre tappre krigsmäns hjeltemod mot en öfwerlägsen styrka".[240]

Enighet och sammanhållning var viktigt även under ständerväldet men Gustav betonade det enligt min mening ännu mer. Han talar om de heliga band som förenar konung och undersåte. Den som bryter ett sådant band bryter alltså mot Gud! [241] Gustav III framställer sig själv som rikets och undersåtarnas beskyddare, en beskyddare som är villig att offra sitt liv för dem och deras välfärd. I gengäld kräver han lydnad och underkastelse. Undersåtarna och deras välfärd betonas under både ständerväldet och det gustavianska enväldet. De förväntas att ha ett obegränsat förtroende för den överhet som de lyder under.

Kungörelsesystemet kunde under krissituationer användas av överheten i dess försök att bemästra situationen bland allmänheten. Det utnyttjades för att försöka stävja social och politisk oro, för att motverka spridning av "illa-sinnade" rykten och för att mobilisera stöd för överheten. Redskapet fanns där och utnyttjades periodiskt, mer eller mindre framgångsrikt.

öfwer Kongl. Maj:ts Författningar, 7 december 1787, Modée, del XIV, s. 92–93. Varningen kungjordes i Gårdstånga Trettondagen 1788, Gårdstånga J:4.

[239] Se t.ex. Kongl Maj:ts nådiga Förordning, angående thet.,som wid Indelnings och Rotebåtsmäns upfordrande til tjenstgöring, och theras fortskaffande med skjuts och förplägning bör i akt tagas, och hwilket likaledes bör tjena til efterrättelse för Landt-Arméen uti the delar, som til Landt-Troupper kunna lämpas. Stockholm den 31 mars 1789, Modée del XIV, s. 304 ff.

[240] "Kongl Maj:ts Placat om Bönedagarne för 1790", utfärdat 4 december 1789, Modée del XIV, s. 448–451.

[241] Formuleringen om de heliga banden mellan "Oss och Eder" finns i Kallelsen till riksdagen den 26 januari 1789, utfärdad 8 december 1788, Burlövsamlingen, LLA:s bibliotek. Se även Modée del XIV, s. 257–258.

Sammanfattning av överhetens information om krig och uppror – en komparation

I kapitel 4 framhävdes kungörelsesystemet som effektivt massmedium i fredstid på 1700-talet, och den stora bredden i information, särskilt under andra hälften av 1700-talet, kom tydligt fram. I detta kapitel har jag istället riktat uppmärksamheten mot en period med krig och inre politisk oro för att finna ut hur kungörelsesystemet användes eller icke användes i sådana situationer.

Resultaten är dubbelbottnade på ett intressant sätt. Å ena sidan framgår det att Kungl Maj:t kunde förtiga – eller i varje fall fördröja – viktig information på ett häpnadsväckande sätt. T.ex. gällde detta krigsförberedelserna på 1740-talet och förlustrapporter under 1788–1790 års krig. Å andra sidan använde överheten kungörelserna intensivt för att t.ex. i efterhand legitimera sin hantering av Dalupproret eller Anjalaförräderiet, eller för att allmänt bekräfta banden mellan kung och undersåte.

Den viktigaste skillnaden mellan 1740- och 1780-talet ligger vad gäller kungörelser i den bild som gavs av kungamakten. Såsom enväldig kunde Gustav III framhäva sin egen person på ett helt annat sätt än vad som skedde under frihetstiden då makthavarna framträdde som mer anonyma, med undantag för regenten, vars makt i praktiken var starkt begränsad. Ingen kung kunde under frihetstiden riktigt påstå att folket hade honom att tacka för goda förhållanden i riket. Det både kunde och gjorde Gustav III. Han hänvisade visserligen till Guds välsignelse, men det Gud välsignade var just Gustavs politik. Detta synsätt är delvis modernt. Överheten tar på sig själv ansvaret för sina handlingar. Samtidigt är det traditionellt såtillvida att det inte var inför folket monarken var ansvarig, utan endast inför Gud.

Likheterna å andra sidan ligger i överhetens kontinuerliga behov av att legitimera sin hantering av de kriser som krigen och upproren gav upphov till. Det som inte gick att dölja blev offentliggjort i de ordalag som var mest förmånliga för regeringen.Under bägge perioderna utnyttjade regeringarna kungörelsesystemet för att förekomma ryktesspridning under krissituationer. Man kan också konstatera att bägge lyckades avvärja ett förvärrande av kristerna och att ett av de medel de använde sig av var kommunikation via kungörelsesystemet.

Ingen grov krigspropaganda bedrevs i de kungörelser som lästes upp i Sverige under vare sig frihetstiden eller Gustav III:s krig. Endast i Finland, som också var krigsskådeplatsen, kungjordes berättelser om ett ryskt våld mot civila och om de negativa följder som ett ryskt välde skulle innebära. Krigsmotiven var egendomligt klent utvecklade. I bägge fallen tycks regeringarna ha kunnat räkna med att mobilisera tillräckliga resurser för krig utan att känslomässigt engagera den breda allmänheten.

Under bägge perioderna utkrävdes trohet, lydnad och solidaritet. Sammanhållning och enighet var nyckelbegrepp. Det budskap som trumfades ut under bägge perioderna var att det var en synd mot Gud och ett brott mot den världsliga överheten att så split och splittring bland människor. Man skulle inte låta något eller någon komma mellan sig själv och konungen/regeringen. Konsensus skulle på så sätt vara given på förhand.

6 Kungörelsesystemets funktion som rättsskydd

I ett tidigare kapitel har jag sökt göra gällande att människorna i en muntlig kultur tenderade att noga och aktivt bevaka sina rättigheter och snabbt påtala kränkningar de ansåg sig vara utsatta för. I ett sådant samhälle spelade därför avtal, överenskommelser, kontrakt, lagar och förordningar en minst lika central roll som i en skriftspråklig kultur. Så länge som alla avtal och överenskommelser var muntliga avgjordes rättigheter och skyldigheter genom hänvisningar till minnesgoda vittnen och urminnes hävd. När dessa överenskommelser och beslut sattes på pränt blev det viktigt att ha tillgång till dokumenten. För allmogen kunde kungörelsesystemet i det avseendet erbjuda en förbättrad möjlighet att hävda sin rätt, åtminstone då de hotades av ämbetsmissbruk eller av lokala makthavare vars personliga anseende var högre än den berörde bondens. Allmogen fick nu tillgång till de relevanta bestämmelserna i det egna kyrkoarkivet och borde där kunna kontrollera om de krav som de utsattes för var i enlighet med utfärdade lagar och förordningar.[1]

I detta kapitel skall undersökas om kungörelserna i praktiken utnyttjades på det sätt som ovan antytts vara teoretiskt möjligt. Hade människorna någon nytta av kungörelserna och sin tillgång till äldre förordningar? Det rör sig knappast om lättlästa handlingar och allmogen tog del av dem genom att lyssna, inte läsa. De hade emellertid rätt att begära få läsa dem eller få dem upplästa för sig igen om de så önskade.

Jag ämnar även belysa hur landshövdingen framträdde i kungörelserna och hur allmogen skildrades av honom, med särskild tonvikt på när intressekonflikt förelåg.

Jag har här valt senare delen av 1760-talet som undersökningsperiod. Flera forskare har noterat en markant ökning av statlig aktivitet på lokal och regional nivå under 1760-talet.[2] Den ökade aktiviteten gällde bl a införandet av nya metoder för att öka produktiviteten inom jord- och skogsbruk men också ingrepp i sociala förhållanden, såsom en hårdare reglering av fattigvårdsförsörjning. Därmed bör man kunna förvänta sig lokala reaktioner på de påbud som utfärdades. Pågick en slags dialog via kungörelsesystemet, i vilken endast landshövdingens ord finns nedskrivna, men där man kan ana de kritiska, misstrogna synpunkter hos allmogen som han försöker få bukt med? Lyckas allmogen genom hänvisningar till lagar och förordningar ifrågasätta legitimiteten av landshövdingens påbud?

[1] Ang klagomål på brist på information om författningar, se Lennersand 1999, 246; Se Ågren 1997, s. 269, vars resonemang jag har haft stor nytta av.
[2] Se t.ex. Aronsson 1992 s. 286 f, s. 303.

Landshövding Carl Adlerfelt

Carl Adlerfelt tillträdde landshövdingeämbetet i Malmöhus län den 14 februari 1764. Han var då 45 år gammal. I likhet med de flesta landshövdingar hade han en militär karriär bakom sig. Fadern hade varit chef för ett värvat regemente i Malmö och där påbörjade även Carl Adlerfelt sin militära bana vid 15 års ålder 1734. Han steg successivt i graderna, tillbringade en tid i Frankrike, utnämndes som överste i armén 1749, överste vid Kronprinsens regemente 1756, och till generalmajor i armén 1760. Han bibehöll anknytningen till krigsmakten även efter sitt tillträde till landshövdingeämbetet i och med att han samtidigt tjänstgjorde som överkommendant i Malmö.[3]

Hans befogenheter var betydande. Han var konungens ställföreträdare och hade i den egenskapen i sitt län det övergripande ansvaret för kyrkan, rättsväsendet, lantförsvaret, sjöförsvaret, politien, kronans räntor och vad därmed hörde samman, samt skogarna. Till grund for hans uppgifter låg 1734 års landshövdingeinstruktion. Adlerfelt åtnjöt hög rang och en lön som låg i paritet med de högsta ämbetena i riket.[4]

Den formella makten var stor och därmed även ansvaret. Landshövdingen förde en kontinuerlig korrespondens om såväl smått som stort som tilldrog sig i länet med Kungl Maj:t och dess kollegier och var även ansvarig inför ständerna för de förhållanden som rådde inom hans län. Han kunde alltså ställas till svars för att de beslut som ständerna hade fattat verkligen blev verkställda och att länet sköttes så att Kungl Maj:ts och rikets intressen blev tillgodosedda. Det låg också i hans intresse att förekomma missnöje, maktmissbruk, och allt som ledde till risk för uppresningar.

Adlerfelt förfogade inte över någon stor kår av underlydande tjänstemän ute i bygderna. I Malmöhus län, som på 1760-talet bestod av ca 115 000 invånare, fanns totalt 10 kronofogdar, varav hälften ansvarade för distrikt som omfattade tre hela härader, fyra hade distrikt på två härader och en fogde hade ett distrikt som var så arbetskrävande att han endast hade ett härad. Länsmännen var fler, nämligen 28 stycken, vilket innebar att var och en av dem förväntades kunna utöva tillsyn över i genomsnitt 4 000 personer utspridda över flera socknar.[5]

---

[3] Erik Naumann, *Svenskt biografiskt lexikon*, bd 1, s. 142–143; en längre artikel om Carl Adlerfelt finns i *Biografiskt Lexicon öfver namnkunnige svenska män*, band 1, Uppsala 1835, s. 40–52. Se även Otto Lindberg, *Lantstaten i Malmöhus och Kristianstads län*, Malmö 1919, s. 50–51.

[4] Landshövdingarnas lön var 1 500 daler silvermynt per år, plus 240 dsm i resepengar. De tillhörde den 7nde rangen av rikets totalt 47 klasser, Frohnert 1993, s. 33 f.

[5] Sammanställningen över lägre tjänstemän vid lantstaten är grundad på uppgifter i Lindberg 1919.

Adlerfelt och allmogen

Adlerfelt var en starkt drivande, energisk person och inställd på att åstadkomma konkreta förbättringar i det län han fått ansvar för. Landshövdingeinstruktionen gav honom utrymme för ett förändringsarbete och detta låg dessutom helt i linje med den centralt förda politiken som redan i flera decennier sökt efter metoder att höja produktionen inom näringsliv och lantbruk genom bättre teknik och andra reformer.

Varken Adlerfelts utnämning till landshövding den 14 februari 1764 eller tillträde till tjänsten den 14 maj samma år blev kungjord i länets kyrkor. Hans företrädare, friherre Georg Bogislaus Staël von Holstein, hade avlidit den 17 december 1763. Dennes död hade inte heller meddelats i de allmänna kungörelserna. Det enda som uppmärksamma åhörare i länets kyrkor eventuellt kan ha märkt, var att länskungörelserna var undertecknade med ett nytt namn, och det endast under förutsättning att underskriften blev uppläst av prästerna – något som är mindre sannolikt. Inte heller skickades någon information om den nya landshövdingen till länets kronofogdar, häradsskrivare och övriga lägre tjänstemän.[6] Detsamma gällde prästerskapet.[7]

Det kan förefalla egendomligt att en ny persons tillträde till ett ämbete med så stora maktbefogenheter som landshövdingens inte omgavs med någon publicitet. Man skulle kunna tolka bristen på publicitet som ett tecken på att ämbetet i sig medförde en så stark position att det var oväsentligt för allmänheten vem innehavaren var. Individerna växlade men ämbetet bestod. Den förklaringen förefaller dock mindre sannolik. En kontroll rörande förfarandet vid tillsättningar av landshövdingar längre bakåt i tiden gav vid handen att en viss publicitet kunde förekomma via en länskungörelse. Det var dock inte Kungl Maj:t som presenterade den nya landshövdingen för länets invånare, utan uppgiften låg på den nytillträdde själv. Friherre Johan Cronman blev av Kungl Maj:t utnämnd till landshövding i Malmöhus län 1727. Cronman lät själv utfärda en kungörelse om sitt eget tillträde till tjänsten den 4 oktober 1727. Kungörelsens huvudsyfte var egentligen inte att berätta om hans tillträde, utan att redogöra för de nya mottagningstiderna för supplikanter. Han inledde den emellertid med orden "Det lärer vara överalt merendels före detta bekant, att Hans Kongl. Maj:t allernådigste behagat uppdraga och anförtro mig landshöfdinge embetet genom des öpna fullmakt dat. Stockholm uti Råd Cammaren den 14 augusti sistledne här uti

[6] Diarium över skrivelser från Malmöhus läns landskansli till de olika kronofogdarna i distriketet har kontrollerats med negativt resultat from februari t.o.m. maj 1764, Malmöhus läns landskansli, vol. B III a:39, LLA

[7] Frosta pastorats arkiv kontrollerades för inkommande skrivelser februari-maj 1764, LLA.

Malmöhus län, hwilket jag äfwen i Herrans namn redan tillträdt…"[8] Cronman antydde alltså att hans tillträde nått allmänhetens kännedom på annat sätt än genom en allmän kungörelse. Hur detta skulle ha gått till förblir höljt i mörker. Jag har inte funnit något tecken på hur beskedet i den öppna fullmakten som utfärdats i Rådskammaren kunde ha nått den breda allmänheten. Skulle den begränsade grupp som hade tillgång till Rådets handlingar ha spritt informationen vidare till nyckelpersoner i länet som sedan muntligen meddelat en större allmänhet vid sådana tillfällen då många varit församlade? Post och Inrikes Tidningar publicerade uppgifter rörande tjänster på den nivån. Läsekretsen var liten men inflytelserik. Dock förefaller det märkligt om det ansetts tillräckligt att ombyten på en så hög post endast tillkännagavs genom skvaller och rykten. Kunde en person vars makt endast offentliggjordes på ett så informellt sätt verkligen utöva makt som betraktades som legitim?

En närmare undersökning av förhållandena kring Adlerfelts metod att göra sig känd inom länet bekräftar att det i praktiken var det *personliga mötet* som fortfarande långt in på 1700-talet tycks ha betraktats som det naturliga sättet att presentera sig inför folket. Bland det första Carl Adlerfelt gjorde sedan han tillträtt tjänsten var att resa omkring och personligen deltaga vid vartenda av de stora utskrivningsmötena som i vilket fall som helst skulle äga rum. Vid dessa möten, där en mycket stor del av den skattebetalande allmogen, det vill säga rusthållarna, rotehållarna och de indelta soldaterna och båtsmännen, måste närvara, passade han på att tala om de projekt som låg honom varmt om hjärtat och som han därför skulle försöka genomföra under sin ämbetstid. Så förklarade åtminstone Carl Adlerfelt sitt agerande i en skrivelse till Kungl Maj:t 1765.[9]

Landshövdingen bemödade sig alltså om att göra sig personligen känd inför länets invånare (den manliga delen). Han var inte endast ett opersonligt namn, ett anonymt ämbete. Detta bör man vara medveten om när man närmare analyserar de kungörelser som utfärdades i hans namn.

[8] Kungörelse utfärdad i Malmö landskansli den 4 oktober 1727, Malmöhus läns landskanslis arkiv, Brev och registratur, AI a:7, samt diarium över avgående skrivelser, B III a:8, LLA.
[9] Adlerfelt beskrev om hur han förhandlat om pilplanteringarna vid utskrivningsmötena i sin egen skrivelse till Kungl Maj:t rörande häradets besvär, daterat 13 juni 1765, Malmöhus läns landskanslis arkiv, vol. AIa:42, dnr 283.

Ett personligt tilltal

En analys av landshövdingens tilltal i länskungörelserna bekräftar att landshövdingen uppfattade sin relation till länets invånare som i viss utsträckning personlig. Det personliga pronomen "jag" förkommer ofta i hans kungörelser, i synnerhet i sådana som rörde förhållanden han ville förändra. Tilltalet är i regel rättframt och inledningen kunde vara som i följande exempel: "Jag har med mycken oro och missnöje", "Jag är kommen i ärfarenhet", "Genom flere till mig inkomne klagomål, har jag...", "Ehuru wäl jag förmodat, at".[10] Tilltal av detta slag ger ett intryck av personligt styre.

Tilltalet är dock helt opersonligt i alla efterlysningar efter personer som rymt, misstänks för brott eller saknas av annan anledning. Dessa kungörelser är undertecknade av landshövdingen men ordet "jag" förekommer aldrig i dem. Det är inte i sådana ärenden landshövdingen väljer att personligen framträda. Samma förhållande gäller kungörelser om auktioner, uppbördsmöten, information om marknadsterminer, mönstringar, leveranser av skatter, och annan rutinmässig information. Enstaka undantag förekommer, men är sällsynta. Huvudintrycket blir att landshövdingen med viss omsorg valt när han ämnar låta sin egen röst i form av direkt tilltal förekomma.

Detta personliga sätt att framföra vad landshövdingen önskade få kungjort, borde teoretiskt kunna ge frågan om rättigheter och skyldigheter en extra laddning. Vad hade han "personligen" egentligen rätt att begära? Hans påbud skulle kunna uppfattas på det viset av en allmoge som av tradition lärt sig att noga vakta på sina egna rättigheter.

Till vem talade landshövdingen?

Länskungörelserna var riktade till hela allmänheten i länet i den bemärkelsen att alla församlingsbor som bevistade gudstjänsterna också i teorin var skyldiga att stanna kvar och höra vad länsstyrelsen önskade offentliggöra. I teorin innebar detta att både män och kvinnor, herrskap och bönder, drängar och pigor lyssnade. Att vara närvarande innebar emellertid inte nödvändigtvis att vara tilltalad. En del av befolkningen stod normalt helt utanför den krets som landshövdingen vände sig till. Till dessa hörde bl a barn, ungdom, kvinnor, de fattiga och de kriminella som alla behandlades som objekt, inte subjekt.

Följande grupper tilltalades däremot direkt av landshövdingen genom

[10] Se tex Malmöhus länskungörelser, daterade 6 februari 1765 och 13 maj 1765, LLA:s bibliotek.

formuleringar av följande slag: invånare å landet, bönder, åboar, hemmansåboar, allmogen, socknemännen, "alla wederbörande som är underkastade utskrifningar", "sökande och förklarande parter i ansökningsmål." Fler former för tilltal förekommer. Tilltalet eller omnämnandet är direkt, utan några krusiduller. Landshövdingen vänder sig till de grupper som han förväntar sig någon form av handling av. Han låter dem veta vad han önskar eller kräver av dem och berättar vad de behöver känna till för att kunna fullgöra sina skyldigheter och erhålla eventuella rättigheter.

Länets mer privilegierade samhällsskikt tilltalades ytterst sällan. Godsägarklassen blev inte beordrad och befalld av landshövdingen – i varje fall inte offentligt! Den blev däremot vid enstaka tillfällen i länskungörelser ombedd att assistera med tillsyn över allmogen. Prästerskapet blev inte heller "tilltalat" i någon nämnvärd omfattning. Frågor som rörde prästerskapets agerande hanterades via domkapitlet som upprätthöll tät kommunikation med alla präster inom stiftet.

Mycket vanligt var att landshövdingen särskilt anmodade personer som hade någon form av ansvar för tillsyn att göra vad som förväntades av dem i det avseendet. Det gällde allra oftast kronofogdarna och länsmännen, men i angelägenheter som rörde bybor och lokala förhållanden tilltalades även åldermän, fjärdingsmän och "uppsyningsmän".[11]

Vi har alltså att göra med en kommunikationsform där en tämligen personlig landshövding "talar" till länets invånare. En stor del av de manliga åhörarna vet hur han ser ut och hur han låter när han talar eftersom de varit närvarande vid utskrivningsmöten och markegångstaxeringsmöten där han varit verksam. Man bör kanske inte överdriva närheten i den relationen. Avståndet är stort – men det är inte helt oöverstigligt och kontakten sker inte anonymt. I följande avsnitt kommer jag försöka visa att allmogen i praktiken har nytta av den kunskap de fått genom kungörelserna för att kunna bjuda motstånd när det behövs. I och med att tilltalet så ofta var personligt bör det kunna analyseras som en form av dialog. Landshövdingens budskap tog ofta formen av en reaktion på hur han blivit bemött av allmogen. Detta ska närmare belysas i det följande.

[11] Kungörelser, 26 juli 1765 ang tillsyn över trädplantering; 8 april 1765 ang tillsyn över sabbatens behöriga iakttagande; 30 augusti 1765 ang tillsyn över vägars tillstånd; 3 mars 1766 ang dryckenskap bland allmogen, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.

Tradition av ömsesidig misstro

Som Claes Petersson och Marie Lennersand visat i sina undersökningar har ämbetsmissbruk utgjort en till synes mer eller mindre ofrånkomlig del av det förindustriella samhället. Allmogen klagade bl a över hur fogdar och länsmän gjort felaktiga uttag av pålagor samt hur andra ämbetsmän misskött förrättningar som myntväxlingar och arvskiften. Ett stort problem gällde uttag som bönderna skulle betalas ersättning för, vilket de i många fall inte fick i tillräcklig utsträckning. Varhelst kungliga kommissioner tillsattes för att undersöka anklagelser mot tjänstemän, uppdagades mer eller mindre omfattande missbruk.[12] Det förhållandet kan inte ha underlättat relationerna mellan landshövdingen och allmogen som förväntades lyda de lägre tjänstemännen trots att en del av dessa offentligt befunnits vara opålitliga. Adlerfelts strategi i detta avseende var att själv offentligt avslöja sådant missbruk bland tjänstemän, i hopp om att strävja det och att skapa förtroende för sin egen person.[13] Misstroendet var emellertid ömsesidigt. Adlerfelt var nämligen övertygad om att allmogen inte skulle fullfölja sina skyldigheter om de inte var utsatta för täta kontroller och verksamma tvångsmedel. Det synsättet avsatte tydliga spår i länskungörelserna.

Adlerfelt gick strategiskt till väga för att kunna ro sina projekt för länet i land. Han insåg redan från början att han inte skulle kunna komma någon vart om han inte hade tillgång till större personella resurser. Kronofogdarna och länsmännen var alldeles för få för att kunna utöva den uppföljning och tillsyn som han insåg behövdes. Han behövde dessutom män vars värderingar sammanföll med hans egna – det var förmodligen inte fallet med t.ex. länsmännen som stod allmogen nära. Han utnämnde därför fem direktörer, alla rekryterade ur den adliga godsägarklassen. De var lagman Carl Hallenborg, överceremonimästaren Haqvin Stiernblad, överste Hans Ramel, greve Carl Dücker och baron Wilhelm Bennet. Dessa erhöll en formell instruktion från honom den 14 juli 1764.[14] Kongl Maj:t underrättades inte om den åtgärden.[15] Däremot lät Adlerfelt samma dag utfärda en länskungörelse för att informera allmänheten om de nya direktörer som han tillsatt för att utöva tillsyn. Åtgärden motiverades med följande ord:

[12] Lennersand 1999, s. 244 ff; Claes Petersson, En god ämbetsman är bättre än en god lag..." i *Administrasjon i Norden på 1700-talet,* Karlshamn 1985, s. 307 f; Frohnert 1993, s. 243 ff.
[13] Se kungörelse daterad 13 juni 1765, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.
[14] Malmöhus läns landskansli, koncept till utgående skrivelser den 14 juli 1765, "Brefwet till directeurerne", s. 301–303, i vol. AIa: 42, LLA
[15] Jag har inte funnit något brev om detta i 1764 års diarium över avgångna skrivelser till Kungl.Maj:t, Malmöhus läns landskansli, diarium 1764, B III a: 39, LLA.

> Ifrån början af mitt inträde till detta mig nådigst anförtrodde höfdingadöme har bristfälligheten af allmänna landsvägar och broar, samt för hela länet den så högst nödiga pihl- och andra vilda träplanteringars skötsel, på det ömmaste sysselsatt min omtanke. Nödvändigheten af dessa ämnens vårdande med outtröttlig möda lyser en hwar lika så klart i ögonen, som det mig högeligen grämer att jag för mångfaldiga andra sysslors skuld ej själft med den beständiga upsyn som vederbör, dessa länets samtliga inbyggares förmån ländande nyttiga inrättningar efter åstundan bewaka kan. Till att nu vinna ändamålet utan andra nödiga sysslors åsidosättande har jag anmodat 5 wördiga herrar och män af detta länets höglofl. Ridderskap och Adel, som i detsamma boendes äro, att lisa min möda i dessa dagar dymedelst, att en hwar af dem wille åtaga sig Direction öfwer ett fögderi; hwad landsvägar och broars iståndsättande, samt uppsikten öfwer gästgifwerierna, pileplanteringarna vidkommer.[16]

Adlerfelt förklarade att de fem herrarna hade samtyckt till det uppdrag han erbjudit dem och att de fortsättningsvis skulle handha "alla de mål som röra landsvägars, broars och milstolpars iståndsättande, samt uppsikten över pihl- och andra vilda träns planteringar på slätten, jemte gästgiverierna". Därpå befallde han offentligt att alla kronobetjänter, både högre och lägre, samt alla som efter lag var skyldiga att underhålla broar och vägar, skulle visa de ovannämnda direktörerna samma lydnad och hörsamhet som de var skyldiga att visa honom själv. De skulle verkställa direktörernas befallningar med samma skyndsamhet och vördnad som om det gällde hans egna. Adlerfelt klargjorde i kungörelsen var gränsen för direktörernas befogenheter gick. De fick inte avgöra några tvister som kunde uppstå mellan härader, socknar, byar eller vissa åboar om själva skyldigheten att underhålla en väg eller bro. Alla sådana ärenden skulle hänvisas till landshövdingen "då jag saker likmätigt lag och min instruction själf vill afgöra."[17]

Adlerfelt dolde alltså inte för allmogen att han ansåg kontroll och tillsyn nödvändiga om påbjuden politik skulle gå i verkställighet på lokal nivå. Han förväntade sig inte någon aktivitet bland allmogen om den inte på ett eller annat sätt utsattes för påtryckningar. Han offentliggjorde redan från början sin strategi så att ingen skulle vara okunnig om den. Den 23 mars 1765 vädjade han i en allmän kungörelse till fler överhetspersoner i länet om hjälp med tillsynen över efterlevnaden av hans påbud.[18]

Adlerfelts öppna agerande i samband med tillsättandet av de " fem direktörerna" tyder på att han ansåg sig ha full rätt att ordna tillsynen inom länet såsom han själv fann bäst. Han behövde varken söka Kungl Maj:ts eller nå-

[16] Malmöhus länkungörelse daterad 14 juli 1765, LLA:s bibliotek.
[17] Malmöhus länskungörelse daterad 14 juli 1765, LLA:s bibliotek.
[18] Kungörelse 23 mars 1765, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.

gon annans samtycke i den frågan. Inga protester framfördes heller av allmogen som tydligen inte heller ansåg att någon kränkning av deras rättigheter förelåg. Det var av allt att döma landshövdingens ensak hur han valde att utöva tillsyn. Legitimiteten av den åtgärden ifrågasattes inte. En förutsättning för att detta skulle accepteras var dock att de personer som utförde arbete för honom inte överträdde sina befogenheter. Landshövdingen hade därför noga offentliggjort exakt vilka befogenheter direktörerna hade och även vad de absolut inte fick göra.

Under våren 1765 utfärdades många kungörelser som grep in i allmogens dagliga sysslor. Den 14 mars lät Adlerfelt kungöra att han rest omkring i sitt län och överenskommit med deputerade av allmogen i samband med markegångstaxeringen "om någon brand-redskaps anskaffande i varje by, och nedannämnde försiktighetsmåtts widtagande till någorlunda hämmande af hela byars förödande wid påkommande olyckeliga Eldswådor..." Han tycks ha ansett att den överenskommelse han gjort med de deputerade vid markegångssättningen kunde betraktas som lagligt bindande för övriga länsinvånare. Adlerfelt lät nu påbjuda att varje by, av egen kassa, skulle skaffa ett par bra brandhakar. I kyrkbyar skulle dessa förvaras inne i själva kyrkorna. Han krävde att dessa hakar skulle finnas i varje by före mikaelimässan och tillkännagav att kronobetjäningen skulle visitera byarna för att undersöka inte bara brandhakar utan även att byn ägde långa stegar för brandbekämpning. Kronobetjäningen skulle även kontrollera skorstenarna för att försäkra sig om att de var täta och ordentligt murade. Det hade kommit till Adlerfelts kännedom (ytterligare ett exempel på hans behov av att visa sig vara väl underrättad) att det på vissa orter saknades riktiga skorstenar. Röken släpptes ut genom tunnor eller sammanlagda brädor och därmed riskerades dagligen eldsvåda. Han ämnade inte tolerera ett sådant missförhållande längre. De som hade bristfälliga skorstenar skulle i fortsättningen tvingas betala ett vite på 10 daler silvermynt. Böterna skulle utmätas direkt i samband med visitationen och enligt kungörelsen måste kronobetjäningen inom fyra veckor efter verkställd kontroll och eventuell utmätning skicka in en fullständig rapport om det inträffade. Adlerfelt passade även på att rekommendera att framtida nya gatehus och småstugor borde placeras på ett litet avstånd från byn för att förhindra spridning av eventuella eldsvådor.[19]

I ovannämnda kungörelse förekom ingen hänvisning till någon särskild lag eller förordning men det var säkerligen bestämmelserna i 1734 års lag som låg till grund för Adlerfelts påbud. Han gick så långt att han hotade med att den som genom dåligt murad skorsten förorsakade brand skulle anmälas för tinget och gå miste om sin brandstod. Ifråga om placeringen av smedjor, bad och brytestugor, hänvisade han till en förordning av den 18 juli 1681 vari

[19] Kungörelse 14 mars 1765, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.

kravet ställts att sådana byggnader inte skulle stå inne i byarna. Därför krävde Adlerfelt att de "så fort det sig gjöra låter... warda utur byarne flyttade och på fältet afsides upsatte"[20]

I denna långa kungörelse är det i första hand den befallande landshövdingen som tog till orda. När väl allmogens deputerade förmåtts till samtycke vid det ovannämnda markegångsmötet var det fritt fram för landshövdingen att befalla alla andra och bötfälla dem som inte lydde. För att lägga ytterligare kraft i sin befallning tillkännagav han att om någon kronobetjänt försummade "at hos de Brottslige uttaga de i denna kundgiörelse utsatte böter, de samma utan skonsmål sielf erlägga."

De ovan påbjudna visitationerna verkställdes även i praktiken under de närmast följande åren. Kontrollerna gjordes i första hand av länsmännen som skickade långa listor över bristfälliga eller helt saknade skorstenar dels i boningshus, dels i andra slag av byggnader i varje socken.[21] Ägarna namngavs och i många fall gjordes också en liten anteckning om omständigheter såsom att ägarna var mycket fattiga och därför inte hade råd att låta mura upp en skorsten, eller att det inte fanns någon murare som hade haft tid att göra arbetet innan visitationen ägde rum. Det kan tilläggas att landshövdingen fick påminna om dessa rapporter åtskilliga gånger innan de kom in.

Jag har inte påträffat några protester mot landshövdingens krav på brandskydd – om man bortser från vädjanden att få uppskov med murningen av skorstenar. Många behövde mer tid för att få såväl råd som arbetskraft. Detta beviljades i en kungörelse.[22]

Den 4 april kungjorde Adlerfelt sitt missnöje med underhållet av kyrkogårdsmurarna på många håll. Han hade "genom inkomna ämbetsmemorialer" fått reda på hur illa det stod till. På många ställen var murarna så fullkomligt ruinerade "att kreatur på de fläste ställen deröfwer kunna hafwa öppen gång." Han förklarade i kungörelsen att murarna hade till uppgift att skydda liken på kyrkogårdarna och att det därför verkligen låg i allmogens eget intresse att vårda dem. Han hänvisade till det legitima i detta krav som stadgats i olika lagrum och avslutade med beskedet att försummat underhåll skulle straffas genom att man omedelbart krävde vite.[23]

Fyra dagar senare, den 8 april 1765, författade Adlerfelt ytterligare en upprörd kungörelse rörande missförhållanden som blivit rapporterade till honom. Det rörde ungdomens nöjesvanor. Allmogens tjänstefolk på landet hade tagit sig "den skadeliga osed altifrån pingst till midsommar att varje

[20] Kungörelse 14 mars 1765, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.
[21] Malmöhus länskansli, inkomna skrivelser från lokala myndigheter 1765, serie D III a: 71. Se till exempel listan rörande förekomst av brandredskap och eldstäder i alla socknar i häradet, inskickad av kronofogden i Luggude härad I D III a: 71 dnr 863.
[22] Kungörelse 26 oktober 1765, Malmöhus länskungörelser i LLA:s bibliotek.
[23] Kungörelse 4 april 1765, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibiliotek.

helgdag, på något ställe samman komma, at ther supa, dansa, spela kort, och dess mera flera odygder utöfwa långt ut på nätterna." Detta var ett oskick som dels stred mot sabbaten, dels dessutom gjorde "wederbörande oskickelige till det arbete, de böra förrätta." Vitesbelopp utsattes för ungdomar över 15 års ålder medan yngre gossar och flickor dömdes att sitta i stocken vid kyrkodörren två söndagar i rad. Landshövdingen sade sig hoppas att därmed kunna införa skick och ordning samt förekomma att människor syndade under sön- och helgdagar.[24]

Den 13 maj 1765 hade han kommit på ytterligare förhållanden som han ville rätta till. Det gällde seden att låta unga hingstföl släppas ut på bete tillsammans med ston. Adlerfelt beskrev i målande termer hur dessa hingstföl såg ut – "små och ohygglige till wäxten, samt widlåta med flere arf fel." Goda ston blev på detta sätt betäckta av undermåliga hingstar. Detta inverkade menligt på aveln och var till stor nackdel för inbyggarna i allmänhet och rusthållarna i synnerhet. (Rusthållarna riskerade att få sina hästar underkända av krigsmakten.) Adlerfelt kunde inte stödja sig på någon lag eller förordning när han i denna kungörelse försökte styra hur allmogen ordnade betet för sina hästar. Han försökte därför motivera åtgärderna med andra argument. Han målade upp en situation då deras hästar, som tidigare varit kända för sin styrka och storlek och därmed lätta att sälja i andra delar av riket, "nu mera blifwa förwandlade uti små, swage och odugelige häst kreatur." Kungörelsen avrundades med ett förbud mot att så kallade hingstkladdar släpptes ut på allmän betesmark och fastställde ett vite för ett sådant förfarande.[25]

Vitesförelägganden som maktmedel

Användandet av vitesförelägganden ingick sedan länge i det politiska systemet. Viten kunde utkrävas genom beslut av endera domstol eller annan myndighet. Det var ett maktmedel som var vanligt redan under medeltiden. I de medeltida lagarnas straffsystem dominerade böter.[26] Adlerfelt följde alltså en mycket lång och väl etablerad praxis då han kungjorde vitesbelopp för brott mot alla de påbud han i rask takt utfärdade. Under år 1765 finner vi t.ex. följande rad av hot om böter för förseelser mot föreskrifter utfärdade av landshövdingen.

[24] Kungörelse 8 april 1765,.Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.
[25] Kungörelse 13 maj 1765, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.
[26] *Kulturhistoriskt lexikon for nordisk medeltid*, band II, spalt 519–525. För resonemang om böter under tidigmodern tid se Eva Österberg, "Böter och skam" i Folk förr, s. 145 ff.

Tabell 7. Förteckning över exempel på vitesbelagda förseelser 1765

23 januari 1765	5 dalers vite för försummad snöskottning
2 mars 1765	10 dalers vite för försummelse att använda krönta mått och vikter
14 mars 1765	10 daler för den som inte två gånger om året lät sopa sin skorsten; 10 daler om man inte hade en tät, murad skorsten
4 april 1765	5 daler om sockenborna inte reparerade förfallna kyrkogårdsmurar
8 april 1765	5 daler för supande and dansande ungdomar (drängar); pigor bötar 3 daler
13 maj 1765	20 daler för den som släpper in en underkänd hingst bland ston på bete
11 juni 1765	5 daler för skjutsbönder som inte ställer sina hästar i gästgivarens stall, 30 daler för gästgivare som inte håller sitt stall i gott skick
20 juni 1765	10 daler för hushåll som skickar barn istället för manbart folk till skallgångar

Källa: Malmöhus länskungörelser 1765–1769, LLA:s bibliotek.

Här är det fråga om daler smt. För att få en uppfattning om värdet på 10 daler smt år 1765 kan nämnas att en tunna havre var värd 5 daler 16 skilling smt samma år och en ko var värd ca 31 daler smt.[27]

Om man tänker sig en bonde som inte ställde upp med snöskottningen, undlät att sopa skorstenen som dessutom var i dåligt skick, hade söner och döttrar som var nöjeslystna, hade en hingst som hoppade över skaklarna in i hagen där stona betade – så blev denne man skyldig att betala 53 daler! Det var mycket pengar. Frågan är hur allmogen reagerade på detta slag av påtryckningsmedel. Fungerade det såsom myndigheterna avsåg? Eller blev det så att bönderna började ifrågasätta legitimiteten av alla dessa viten?

Situationen kom att spetsas till då Adlerfelt sökte åstadkomma förbättringar inom två områden genom en enda åtgärd. Det gällde planteringar av träd längs landsvägarna.

[27] Priset för havre i Malmöhus län ur Lennart Jörberg, *A History of Prices in Sweden 1732–1914*, Lund 1972, vol. 1, s. 166. Priset för en ko 1765 gäller för Hallands län, samma skrift, s. 239. Prisuppgift för kor i Malmöhus län år 1765 saknas i Jörberg.

Pileplanteringarna

Trädplantering var som ovan nämnts ett av de projekt som Adlerfelt aktivt drev. Inom ett halvår efter det han tillträtt sitt ämbete drog han igång en stor kampanj för att effektivisera efterlevnaden av den alltjämt gällande skogsförordningen av 1734[28]. Han hade alltså en specifik förordning att stödja sig på. Även hans egen instruktion anbefallde att han skulle främja skogsplanering.[29] Adlerfelt var dessutom själv utsatt för påtryckningar från Eric Gustaf Lidbeck, plantagedirektör vid Lunds universitet. I Lidbecks instruktion ingick uppgiften att öka den enligt skogsförordningen påbjudna planteringen genom att tillhandahålla plantor, utbildning av allmogen mm.[30]

Den 26 juli 1765 påbjöd Adlerfelt att:

> länsmännen skall en noga och sträng granskning, innan wintren infaller, förrätta, huru enhwar af Allmogen (frälsebönder undantagandes) sina skyldigheter fullgjordt, så wäl för detta, som det förflutna året 1764 med Pihlars eller andra träns planterande, enligit Kongl.Maj:ts Nådigste Skogs-ordning af år 1734.
>
> De, som då befinnes hafwa åsido satt sin skyldighet, medelst Tolf träns planterande årligen för hwarje matlag, pligtfälles Sex öre Silfwermynt för hwart träd, de således årligen försummat at sätta, nämligen 6 styfwer för hwart träd för år 1764 och lika så mycket för innewarande år, in alles 12 styfwer för hwart träd, samt skola dess utom nästkommande år, i stället för tolf, plantera 36 trän, nemligen 24 för detta och det förflutna året, och 12 för det nästkommande.[31]

Kungörelsen innehöll ytterligare fyra paragrafer som redogjorde för hur de planterade träden skulle vara beskaffade för att kunna godkännas, uppgifter om vilka som måste vara närvarande vid granskningarna, uppgift om det straff som länsmannen skulle undergå om han inte årligen förrättade granskningen utan att behöva påminnas. Adlerfelts direktörer skulle under de resor de gjorde genom sina distrikt rapportera vad de såg. De bönder som inte fullgjort sina trädplanteringar skulle bötfällas direkt (eller erlägga pant i brist på kontanta penningar). Böterna eller panten skulle omedelbart överlämnas till kronofogden tillsammans med granskningsinstrumentet.[32]

[28] Förordning om Skogarne i Riket av den 12 december 1734, Modée del II, s. 1115 f.
[29] Instruction för Landshövdingarne, den 4 november 1734, § 42, Modée del II, s. 1099–1100.
[30] Axel Törje, *I den oförlikneliga nyttans tjänst. Eric Gustaf Lidbeck och Skånska Plantageverket*, Gamla Lund, årsskrift 73, Lund 1973, s. 101–112.
[31] Kungörelse 26 juli 1765, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.
[32] Kungörelse 26 juli 1765, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.

Allmogen hade inte varit van vid en så nitisk uppföljning av hur befallningar verkställdes. Böterna sved och som ska visas här, sökte man efter sätt att komma undan genom att gå till motattack. Folket gjorde det genom att ifrågasätta legitimiteten av hans påbud. Av de händelser som sedan inträffade framgår nämligen att allmogen visste att varje påbud som landshövdingen utfärdade måste ha sin grund i en redan fattad lag, förordning eller instruktion. Om en sådan inte kunde påvisas måste allmogens samtycke till den påbjudna åtgärden först inhämtas.

Allmogen i Torna, Bara och Harjagers härader i Malmöhus län vände sig till sin riksdagsman Pehr Jeppsson. Han klagade på landshövdingen i form av ett enskilt besvär som lämnades in till Ständerna under den då pågående riksdagen. I besvärsskrivelsen klagade allmogen över att Adlerfelt brutit mot lagen då han inte givit dem tillfälle att yttra sig över förslaget att varje hushåll skulle plantera träd längs landsvägarna. I övrigt fann de klagande författningen "i sig sielf nyttig" – en diplomatiskt införd passus för att blidka överheten.[33] Bönderna hade alltså genom sin tillgång till äldre kungörelser och kunskap om hur beslutsprocesser skulle gå till för att räknas som legitima kunnat utmana sin landshövding.

Ständerna hade överlämnat besvärsskrivelsen till kammarkollegium som den 31 augusti 1765 skickade den på remiss till Adlerfelt som i sin tur erhöll den den 16 september.[34] Adlerfelt reagerade starkt på besvärsskrivelsen i sitt svar daterat den 19 september.[35] Han ansåg att Kammarkollegium inte borde ha befattat sig med besväret överhuvudtaget "uti så rent och tydligt hushållningsmål som detta." I fråga om hushållningsmål ansåg han alltså att överklaganden inte borde kunna komma ifråga. Han åberopar det lagliga stöd han hade för kungörelsen, nämligen 1734 års skogsordning "hwartill jag så väl i stöd af instructionen /landshövdingeinstruktionen/ som i Kongl Maj:ts nådigaste skogs ordning af åhr 1734 trodt mig äga fullkomlig anledning." Adlerfelt påpekade att skogsförordningen inte gjorde någon skillnad mellan orter som hade tillgång på skog och de som helt saknade en sådan förmån. Av den anledningen hade han inte funnit skäl att befria allmogen i skogsbygder från plantering eftersom deras skog i sin tur blev så hårt utnyttjad att den riskerade att ödeläggas om inte återplantering ombesörjdes. Bittert konstaterade han "allmogens nästan öfwer allt här i länet inrotade obenägenhet för skogsplanteringar, samt hwad till dess befrämjande hörer."[36]

[33] Kungl Maj:ts resolution på Per Jeppssons besvärsskrivelse var daterad oktober 1765. En kopia av resolutionen inkom till Malmöhus läns landskansli 12 maj 1766 med Kungl Maj:ts befallning att Adlerfelt måste söka allmogens samtycke, D I a: 50 dnr 9, LLA.

[34] Malmöhus läns landskansli, diarium över inkomna skrivelser från kammarkollegium, 1765, B I a: 41, LLA.

[35] Malmöhus läns landskansli, koncept till utgående skrivelser 1765, vol. A I a:42, dnr 603 och 617, LLA.

[36] Malmö hus läns landskansli, koncept till utgående skrivelse 19 september 1765, vol. A I a:42, dnr 603, 61, LLA.

Adlerfelt fick till svar att han måste söka samtycke till trädplantering längs landsvägarna – det var ett frivilligt åtagande. Om allmogen i berörda härader inte hade haft tillfälle att utlåta sig över ett sådant alternativ till plantering på sina ägor måste de nu höras innan de kunde straffas för försummelse. "Och emedan Kongl Maj:t för härvid befundna omständigheters skull, pröfwar nödigt, att landshöfdingen ännu en gång inhämtar allmogens tydliga och skriftliga utlåtelse wid häradstingen, huruwida de samfälleligt wilja sig pihlplantera wid landsvägen åtaga eller icke, hwilket aldeles på deras otvungna begifvande böra ankomma, då äfven hwad vilda träns planterande wid allmogens lyckor och hushagar ett visst aftal om inrättningen och qvantum deraf skall blifva stadgat och fastställt."[37]

Adlerfelt gjorde som han blev tillsagd. Han tvingades inse att de berörda häraderna inte hade fått tillfälle att utlåta sig över trädplanteringen – (de hade inte haft någon fullmäktig vid sina utskrivningsmöten). Adlerfelt måste också förklara sig inför Kungl Maj:t angående sitt krav på trädplantering längs landsvägarna. Han skildrar hur han gick till väga då han sökte erhålla allmogens samtycke: " och efter min ankomst anställt resa omkring länet nästlidit år, uppå de vanliga utskrifningsmötena, gjorde jag till samtliga närvarande bemäktigade föreställningar om nyttan och nödvändigheten af planteringars idkande och skoghagars vaktande och inhägnande som hittills på de flesta ställen blifwit alldeles åsidosatt och uraktlåtit." Om inget gjordes skulle "hela detta landet, förmedelst allmän skogsbrist lida en oundviklig undergång och blifwa aldeles öde lämnat." Adlerfelt framhöll även att träden skulle tjäna till en prydnad för landet och till vägledning för resande som under höst och vintermörkret ofta for vilse på slättbygden: "Alltså sökte jag äfwen uppmuntra wederbörande att på sätt som förut i flera landsorter redan skedt, på ömse sidor af landsvägarna hwar och en wid sitt eget stycke, plantera ett visst antal pihlar uti alléer, dock icke allt på ett år, och hwilcka de igenom kappning kunde äfwen förskaffa sig nödig eldbrand. De närvarande inbyggarna förklarade sig derpå enhälligt nögda och ... denna plantering sig wilja företaga, hwar och en wid sina wägstycken." Adlerfelt försökte alltså på alla sätt försvara sig mot allmogens anklagelser. Han hade "aldrig påtvingat inbyggarna, denna plantering att förrätta, utan allenast derigenom sökt uppmana dem, att verkställa en inrättning de själfwa frivilligt åtagit, utan att utstaka för dem det alltsammans på ett år fullgöras skulle, men hwilket de numera lika otvunget på de flesta ställen vid landsvägarna här i länet redan hafwa förrättat, ehuru de förut visat mycken tredsko och efterlåtenhet uti den genom flera utkomna hälsosamma förordningar påbudna planteringar, på tjänliga platser vid byarna".[38]

[37] Malmöhus läns landskansli 1766, D I a: 50, dnr 9, LLA.

[38] Malmöhus läns landskansli, koncept till utgående skrivelse, 19 september 1765, vol. A I a: 42, pag 603, 617, LLA.

Adlerfelt hade inget val annat än att åter försöka vinna allmogens samtycke, nu på ett sätt som var politiskt accepterat. Det samtycke Adlerfelt tidigare lyckats förmå utskrivningsdeputerade till dög inte. Den 7 maj 1766 skrev han därför till samtliga häradshövdingar i de distrikt som blivit förbigångna vid det tidigare tillfället. I brevets inledning förklarade han att det gällde att höra allmogens syn på pilplanteringen vid landsvägarna, samt att plantera löv- och fruktträd vid deras lyckor och hushagar. Han bifogade en avskrift av Kongl Maj:ts resolution daterad 12 oktober 1765 på allmogens i Torna, Bara, Harjagers besvär. Han förklarade att han själv inte erhållit resolutionen förrän "med förra posten", (så att ingen skulle misstänka honom för att själv fördröja den). Nu anmodade han häradshövdingarna att till nästkommande sommarting höra samtliga allmogen i domsagan "om theras tydeliga samt skrifteliga utlåtande...huruwida de samfällt wilja sig pilhanteringen åtaga eller icke, såsom ock at hwad löf- och fruktträns planterande wid allmogens lyckor och hushagar beträffa ett visst aftal om inrättningen och antalet deraf wid samma tillfälle kunde blifwa stadgat och fastställt, såsom warande i åtskilliga afseenden ganska nyttigt".[39]

Adlerfelts brev stannade inte vid det. Han begärde nämligen också att häradshövdingarna "genom tjänliga föreställningar på allt möjligt sätt söker uppmuntra wederbörande till trädplanteringarnas förrättande.. hwar efter och sedan ett sådant deras frivilliga och tydeliga utlåtande häröfwer blifwit infordrat...det samma till mig sedermera skyndsamligen insända".[40]

Svar från domsagorna kom så småningom in. Häradshövding Brandt rapporterade hur förhandlingarna hade ägt run vid Oxie häradsrätts allmänna vinterting i Klörup den 23 februari 1767. Brandt hade fått brev från landshövdingen i detta ärende den 10 oktober 1766 och hade därför bett allmogen utlåta sig vid vintertinget dit deras fullmäktige var kallade för att likvidera om riksdagspenningarna. Han hade frågat "huruwida the icke skulle willja åtaga sig then billiga skyldighet, att hwarje åbo, som har ägor wid landswägen therå planterar 12 st pilar, som de annars äro skyldiga på sina hemmansägor hwarje åhr sättja, på thet landsorten må kunna hafwa heder och prydnad och the sjelfwa gagn af the pilar som the årligen nedsättja."[41]

Brandt hade ingen framgång ur Adlerfelts synpunkt. En del av allmogen hade förklarat att på deras ägor var "höglänta barbackar, hwarpå inge pilar gro." Andra berättade att de pilar som planterades "skola nattetider af illasinnade folk sönderskieras." Det var fåfängt att ens försöka. Även där ingen

[39] Malmöhus läns landskansli, koncept till utgående skrivelse, daterat 7 maj, 1766, vol. AIa:43, dnr 517, LLA.
[40] Koncept till utgående skrivelse, daterat 7 maj, 1766, Malmöhus läns landskansli, A I a:43, dnr 517, LLA.
[41] Skrivelser från lokala myndigheter 1767, Malmöhus läns landskansli, vol. D IIIa:76. pag. 1699.

medvetet hade saboterat plantorna, hade de dött av sig själva. Brandt skrev att han försökt bemöta allmogens argument med råd angående rätta tiden för plantering, skydd av plantor med käppar och liknande så att de skulle kunna ta sig bättre. Men avslutade han, "deras owillighet utmärker endast en wedervilja emot en så nyttig, prydlig och berömvärd anstalt." Han kunde inte förmå allmogen till allmänt bifall.[42]

Från flera domsagor lämnades snarlika besked. I bygder där trädskotten lätt tog sig, var dock bekymret det motsatta – där påstods pilarna utveckla långa rötter som försämrade växten på åkrar och ängar som angränsade till landsvägarna.

Landshövdingen fick sålunda ge vika ifråga om plantering längs landsvägarna. Varje hushåll måste emellertid ändå även i fortsättningen årligen plantera 12 stycken träd. De kunde dock själva välja om de ville plantera dem på sina egna marker eller längs landsvägen. Förfarandet vid inhämtandet av allmogens utlåtanden följde en rutin. Till möten av detta slag skickades normalt personer som var fullmäktige i andra frågor också – nämndemän, riksdagsmän, fullmäktige vid markegångssättning, val av riksdagsmän etc. Bönderna hördes alltid sist. Riddarskap och adel talade först, därefter prästerskapet. Representanterna för såväl adeln som prästerskapet gav ofta även synpunkter på allmogens intressen. Häradshövdingarna formulerade sina svar i ord som gav intryck av att de ville vara landshövdingen till viljes, men inte hade lyckats påverka den allmänna opinionen. De återgav, så vitt jag kan förstå, de fullmäktiges svar ordagrant.

Kriget mellan allmoge och landshövding fortsatte – nu genom spridning av rykten riktade mot landshövdingen personligen. Kommunikation och språk var ett mäktigt vapen.

Landshövdingen bemöter rykten

Adlerfelt kunde konsten att hantera besvärsskrivelser. Svårare var att hantera angrepp på hans heder. Våren 1766 hade han fått kännedom om att ett rykte spreds om honom som var av sådan art att det kunde underminera hans auktoritet. Rykten och skvaller är alltid svåra att hantera för den som blir utsatt. Det intressanta här är att Adlerfelt valde att offentligt bemöta ryktena i en kungörelse daterad 5 april 1766.

Han uttalar sin "förundran och missnöje" över att en del "vidrigt sinnat folk uppenbarligen omtalat, at de många witesböter, som sedan mitt anträde till landshövdinge sysslan för åtskillige förbrytelser blifwit uttagne," skulle ha drivits in så strängt endast för att han själv skulle utöka sina inkomster.

[42] Skrivelser från lokala myndigheter 1767, Malmöhus läns landskansli, vol. D III a:76, pag 1699.

För att "betaga Länets respektive inwånare en så widrig tanke om min owäldughet i detta ämne, har jag trodt säkraste medlet wara, att på efterföljande sätt för hwar mans ögon å daga lägga ett utdrag af alla de böter som sedan min ankomst till Länet utkräfde blifwit, och hwaröfwer jag låtit infordra förteckningar af samtel. Lofl. Magistraterne och krono-befallningsmännen." I den tre sidor långa kungörelsen redovisade han hur mycket pengar i vitesbelopp som indrivits åren 1764–1765 för varje slag av försummelse av följande påbjudna uppgifter:

– försummad skjutsning: 1 901:16 dlr smt
– försummad pilplantering: 998:22
– försummad väglagning: 995:-
– försummad justering av vikter vid kvarnarna: 120:-
– försummat inlämnande av begärda förklaringar; inlämnande av obefogade besvär, kränkande anklagelser m m: landskansliets ensaksböter 1 589:-

Totalt uppgick de indrivna böterna till 5 604:6 daler smt. Adlerfelt offentliggjorde sedan hur pengarna använts. Böterna för försummad skjutsning hade fördelats mellan häradet, socknens fattiga och käranden. Kvitton fanns bevarade. Böterna för försummad pilplantering hade lämnats till direktörerna, som hade använt en del av dem till kronobetjäningen som ersättning för det besvär den haft med visitationerna, medan en del använts till belöning av den del "av allmogen som wisat sig willigast med Planteringarne." Inga kvitton nämndes i detta sammanhang. Böter som krävts in för försummad väglagning och felande vikter hade i stor utsträckning blivit eftergivna och så var fallet även med kansliets vitesböter. Det fanns resolutioner som bevisade detta. De pengar som återstod (försummat inlämnande av begärda förklaringar mm) hade landshövdingen lämnat åt personalen i landskansliet och landskontoret "med hwilka jag aldrig ämnat dela slike brödsmulor."

Kungörelsen avslutas bistert. Adlerfelt förklarar att han ingalunda kommer att gå mildare fram i framtiden. "Ty så ogierna jag utaf några inwånare låter uttaga de förwärckade witesböter, hwaraf jag hwarken will eller kan hafwa den minsta enskilta båtnad; så owedersäijel. ärnar jag hädanefter, som förr, de samma utan skonsmål låta exequera, emedan de äro de endaste medlen jag hafwer, att hålla ordning och näpsa skiefswåld."[43]

[43] Kungörelse utfärdad i Malmö landskansli 5 april 1766, Malmöhus länskungörelser, LLA:s bibliotek.

Sammanfattning

I detta kapitel har jag gjort en fallstudie från 1760-talet och Malmöhus län för att fördjupa analysen av kungörelsesystemet som regionalt informations- och kontrollsystem, som en del av interaktionen mellan landshövdingen och allmogen. Resultaten kan summeras på följande sätt.

Kungörelserna utnyttjades intensivt av landshövdingen för att kommunicera med länsinvånarna. Hans tilltal var ganska personligt i de fall han ville markera sina egna initiativ. Det framgår också att han förutsatte att många ur allmogen också hade träffat honom personligen.

Länskungörelserna var angelägna för allmogen. Det gällde att lyssna noga. Landhövdingens påbud kunde medföra omedelbara och kännbara konsekvenser för den enskilde individen och måste därför följas med uppmärksam vaksamhet.

Många kungörelser rörde frågor där landshövdingen önskade invånarnas synpunkter. Ständermöten på häradsnivå initierades via länskungörelser. Bönderna kunde påverka landshövdingens projekt till förbättringar i länet som presenterades i kungörelserna.

Påbudens legitimitet kunde bevakas genom tillgång till äldre lagar och förordningar vari stadgades vad en landshövding hade rätt att kräva utan att begära samtycke av de berörda invånarna. Om länsinvånarna ansåg att landshövdingen överskred sina befogenheter eller skodde sig själv, protesterade de, och landshövdingen var känslig för sådana reaktioner. I nya kungörelser försökte han då motivera, urskulda eller legitimera sina åtgärder. Hans goda namn och rykte fick inte undermineras av "rykten" utan måste i så fall försvaras i en offentlighet som uppfattades som tillgänglig och effektiv – ja, just offentlig. Kungörelsesystemet ingick i en sådan offentlighet.

Böndernas kamp i början av 1800-talet för att behålla kungörelsesystemet blir begriplig mot bakgrund av den typ av kommunikation som skildrats i detta kapitel. Kungörelserna kom uppifrån men kunde besvaras underifrån eller i vart fall vändas uppåt i hierarkin, användas av allmogen som värn för dess rättigheter. Bönderna hade, kan man säga, ett slags politisk och juridisk kompetens. Offentliggörande av lagar och förordningar, liksom folkets samtycke till nya pålagor, tillhörde den politiska kulturens spelregler – och allmänheten visste att bruka dem.

7 Kungörelserna i mötet mellan makt och folk: sammanfattning

Stunden har nu kommit att återvända till Gårdstånga församlings invånare på 1760-talet för att sammanfatta svaren på de frågor som ställdes i inledningen. Dessa frågor har gällt kungörelsernas roll som informationskanal i 1700-talets samhälle, dels *generellt*, dels i särskilda *krissituationer* på 1740- och 1780-talen samt i en specialundersökning av *länskungörelserna* på 1760-talet. Jag har satt in detta system i sitt tidssammanhang i den *tidigmoderna* period, då *tidningspressen* ännu var *begränsad*, då *kyrkan* ännu var en *central institution* i samhället, då *kulturen* ännu hade drag av *muntlighet* och då *statsmakten* hade behov av att för sin *legitimitets* skull kommunicera med allmänheten. Systemet kodifierades 1686 och avskaffades inte totalt förrän 1942 men kom att inskränkas till sin betydelse 1894.

Samtidigt har mina frågor gällt människornas – särskilt allmogens – perspektiv. Vilken *information* fick de egentligen via kungörelserna och vilken *föreställning* om *överheten*? Vilken *funktion* fyllde kungörelsesystemet för dem, för deras säkerhet och dagliga liv?

Jag har kunnat visa att gårdstångabornas informationshorisont ingalunda var begränsad till deras närmaste omgivning och personliga kontakter. De hade alltså sedan 1686 tillgång till ett slags massmedium, nämligen kungörelsesystemet. Genom detta medium försågs de, med eller mot sin vilja, i likhet med alla andra gudstjänstbesökare i Sverige och Finland varje vecka med upplysningar inom en rad ämnesområden. Världen tog med andra ord inte slut vid sockengränsen eller närmaste marknadsplatsen för den stora del av befolkningen som ännu inte hade tillgång till tidningar.

Särskilt mot slutet av 1700-talet och början av 1800-talet handlade en stor del av kungörelserna om efterlysningar och utlysning av auktioner. Men också om dessa kategorier frånräknas, kan det konstateras att kungörelserna ökade över tid. I Malmöhus län var t.ex. den totala mängden kungörelser år 1757 86 st, år 1767 271 st, och år 1820 drygt 630. Kungl Maj:t och de centrala ämbetsverken är ganska ofta rösten hos avsändaren. Men ett viktigt resultat har också varit att en så stor andel av kungörelserna – 60–80 procent beroende på beräkningsnorm – utfärdades regionalt. Överheten i kungörelserna är alltså oftare landshövdingen än kungen, även om myndigheterna kanske gled ihop för allmänheten. I en typ av material som lästes från predikstolen var kungen som rikets samlande kraft särskilt tydlig, nämligen böndagsplakaten som jag också studerat speciellt i undersökningen.

Jag fann att vad jag med en förståelseskapande metafor kallat "massmedium" under hela 1700-talet var varmt omhuldat av statsmakten som sökte

skydda dess funktion genom en rad förordningar för att säkra uppläsningen och trygga allmogens tillgång till alla kungörelserna. Det var ett statligt styrt informationssystem, upprättat för att tillgodose överhetens behov. Men det tillgodosåg i praktiken även vissa behov hos undersåtarna. Allmogen motsatte sig också långt in på 1800-talet att systemet avskaffades. Dessa behov hos båda parter kan preciseras på följande sätt:

Överhetens behov

Kungörelsesystemets primära och viktigaste funktion var att *legitimera* statsmaktens påbud och befallningar som skulle verkställas av folket. Ingen lag eller förordning ansågs ha trätt i kraft i någon församling såvida den inte först hade offentliggjorts där. Först 1894 ändrades lagen i detta avseende. Offentliggörandet gällde inte enbart förordningar utan även ständernas beslut och resolutionerna på de allmänna besvären samt vad helst överheten hade behov av att tillkännagiva. Folket uppmärksammades i sådana sammanhang på att de lagar och förordningar som stadgades dessförinnan hade godkänts av deras egna representanter. Detta utgjorde en väsentlig del av legitimeringsprocessen.

Överheten behövde även använda sig av kungörelsesystemet för att få olika *lagar och förordningar* m m. *verkställda*. Den offentliga sektorns verksamhet var fortfarande i hög grad beroende av enskilda personers arbetskraft för transporter, byggande och reparation av t.ex. vägar och broar, för sjukvård, uppbörd av skatter och avgifter. Det som behövde göras måste på något sätt meddelas den allmänhet som skulle verkställa besluten och kungörelsesystemet fungerade väl i det avseendet.

Överheten behövde även använda sig av kungörelsesystemet för att *ena folket* politiskt och juridiskt. Indirekt skedde detta genom det faktum att alla hörde samma författningar kungöras och blev delaktiga av samma kunskap. Samma lagar och författningar gällde i hela riket.

Jag har kunnat visa att kungörelserna också utnyttjades som ett viktigt instrument med vars hjälp överheten försökte påverka åsikter i en för överheten gynnsam riktning. Författningstexterna innehöll ofta motiveringar och argument för att rättfärdiga påbjudna åtgärder.

Makthavares klassiska sätt att bemöta rykten har också kunnat beläggas. Ett exempel på detta är det snabba kungörandet av dalupproret sedan det slagits ner 1743. Överheten skyndade sig att kungöra händelserna och att göra det så detaljrikt som möjligt. Den sökte samtidigt skapa förtroende för sitt eget agerande. Landshövdingen Carl Adlerfelt använde sig också av liknande tekniker. När hans egna tjänstemän hade ertappats med att ta ut olagliga avgifter kungjorde Adlerfelt det inträffade i hopp om att återställa förtro-

endet för sin egen styrelse och samtidigt ta udden ur rykten om det inträffade. När han själv blev utsatt för elaka rykten, försvarade han sitt agerande genom att offentliggöra hur de pengar han påstods hade stoppat i egen ficka, i själva verket använts. Det fanns en sårbarhet hos överheten som blottlades genom dess behov av att förekomma och motarbeta rykten. Dess auktoritet och legitimitet kunde urholkas underifrån.

Kungörelserna kunde även fungera som en metod för överheten att förhindra olagligheter hos dess lägre tjänstemän. Genom att kungöra regelverket för alla, skulle fogdar och länsmän m fl inte frestas att bryta mot det. Offentliggörandet av författningarna fungerade som ett kontrollinstrument som kunde brukas mot såväl tjänstemännen som allmänheten.

Allmogens behov

Uppenbart är att allmogen, eller åtminstone dess representanter i riksdagen, värdesatte kungörelsesystemet. Den motsatte sig länge alla försök att ändra systemet och motiverade detta med sitt behov av den information som förmedlades genom kungörelserna. I likhet med 1600-talets bönder hävdade deras efterkommande under 1800-talet att de hade behov av information om lagar och förordningar för att *värja sina rättigheter* och sköta sina skyldigheter. Jag har kunnat visa att kungörelsesystemet utgör en kvardröjande rest av en *muntlig politisk kultur* som således sträckte sig ända in i 1800-talet vid sidan av en tidningspress.

Kungörelsesystemet spelade en viktig roll i den *lokala och regionala ekonomin*. Det framgår av den mycket stora mängd kungörelser som handlade om auktioner. Dessa rörde ofta fastigheter och man skulle, med viss risk för överdrift, kunna hävda att kungörelsesystemet härbärgerade embryot till en fastighetsmarknad, där köpare fick kunskap om säljare. Djur och lösöre saluFördes genom samma kanal. Samma slags annonser förekom i tidningspressen under andra hälften av 1700-talet, men det tycks inte ha lett till någon minskning av auktionskungörelserna. Det kostade pengar att annonsera i de tryckta länskungörelserna, medan det var gratis att få annonsera genom handskrivna kungörelser som lämnades till kronofogden, länsman eller direkt till prästen för uppläsning från predikstolen.

Kungörandet av *upphittat och borttappat* från predikstolen hade skett redan långt före 1686 och förefaller ha varit en tjänst som prästerskapet ansett som naturlig i det förindustriella samhället. Det torde ha varit en funktion som uppskattades av de breda folklagren, inklusive de fattigaste.

I kapitel 6 försökte jag se om allmogen i praktiken förmådde utnyttja den kunskap kungörelserna försåg dem med för att hävda sina rättigheter gentemot överheten. Jag fann att *de vägrade lyda kungjorda befallningar som*

saknade sådan legitimitet som baserades på gällande lagstiftning eller förordningar som utfärdats tidigare. Bönderna höll reda på sina rättigheter och skyldigheter och bevakade övertramp från statsmaktens sida. Landshövdingen, som hade utfärdat den aktuella befallningen, tvingades ge vika till förmån för allmogen. Det är dock vanskligt att utifrån några få exempel dra slutsatser av mer generell räckvidd. Vi vet inte om ett sådant agerade hörde till undantagen. Här skulle behövas mer forskning.

Bilden av överheten

En annan uppgift i avhandlingen har varit att undersöka hur Kungl Maj:t framställde sig själv. Jag fann att det inte var Kungl Maj:ts "röst" som dominerade utan hans befallningshavandes, landshövdingens. Landshövdingen utfärdade långt fler kungörelser under hela den undersökta perioden. Jag sökte få en uppfattning om hur tilltalet i kungörelserna var beskaffat och hur det eventuellt varierade mellan olika myndighetsrepresentanter. När jag försökte "lyssna" till tonfallet, tilltalet, fann jag både likheter och skillnader. Variationen berodde på typen av kungörelse, men även på den socio-politiska hierarkin. Både Kungl Maj:t och landshövdingen befallde, bestraffade, förhandlade och informerade gudstjänstbesökarna. Båda använde sig relativt ofta av ett personligt tilltal. Den distans som forskare som t.ex. Peter Blickle och Eva Österberg menar hade uppkommit mellan överhet och undersåte under tidigmodern tid i jämförelse med 1400- och 1500-talet var inte absolut.[1] I synnerhet kunde konungen i ord placera sig själv i ett mycket innerligt förhållande till folket. Tydligast märks detta i böndagsplakaten vari varje konung under såväl ständervälde som gustavianskt envälde påstod sig älska sina undersåtar och tilltalade dem som om de var del av hans egen familj. Det var folkets välfärd som sades vara hans mest angelägna uppgift.

Jag har tolkat detta som uttryck för en patriarkal eller rentav feodal uppfattning om hur statsmakten bör vara beskaffad. Den patriarkala konungen passade egentligen inte så väl ihop med ståndervälde som var mer demokratiskt till sin karaktär och ständigt var på vakt mot allt som kunde stärka kungamakten. Kungörelserna kom alltså från en svag patriark som "älskade" sitt folk. Ingen "reklam" gjordes för kungahuset i frihetstidens kungörelser, bortsett från böndagsplakaten. Gudstjänstbesökarna var emellertid väl medvetna om sin kungafamilj genom de böner som varje söndag bads för kungen och hans familj. Från och med Adolf Fredriks ankomst som tronföljare bads böner för varje graviditet hans hustru genomgick, liksom vid hennes missfall och naturligtvis förlossningarna och de därpå följande kyrkotag-

[1] Peter Blickle, Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch, München 1981, s. 11 ff; Österberg 1987b.

ningarna. På samma sätt bads förböner i samband med de resor som någon medlem av kungafamiljen gjorde utomlands.[2] Kungahuset föll alltså inte i någon total glömska under frihetstiden. Bilden av konungen var alltså komplicerad och alls inte entydig. Gustav III ändrade på ståndsväldets mer suddiga bild av ämbetet, genom sitt införande av envälde, som givetvis kungjordes. Han drog sig inte för att i flera olika sammanhang förhärliga sin person som därmed kom att framträda mycket tydligare i kungörelserna än vad som var fallet med frihetstidens kungar. Den bild av den goda konungen som skapades i böndagsplakaten och i bönerna kan tänkas ha bidragit till bondeståndets positiva inställning till en stark kungamakt.

I inledningskapitlet frågade jag vad gårdstångaborna visste om rikets makthavare. Svaret blir något ambivalent. De hade en ypperlig tillgång till information om vad maktens män beslutat, lagstiftat och förordnat. De visste att de hade en kung, en regering, kollegier, samt landshövdingar och lägre tjänstemän. De var väl förtrogna med namnet på konungen och landshövdingen, kronofogden och länsman men de flesta verkliga makthavare på central nivå var helt anonyma. Namnen på herrarna i riksrådet kungjordes inte. Ej heller fick gårdstångaborna någon information från predikstolen om de förändringar i sammansättningen av t.ex. riksrådet som skiften mellan hattar och mössor innebar, utöver en smutskastning av förlorarna vid maktskiften. I undersökningen av kungörelserna under kristider har jag också visat, att krigsförberedelser ibland kunde förtigas förbluffande länge. Då nonchalerade regeringen rykten som säkerligen var i svang.

Överheten på högsta nivå framstod som den mest beskyddande och ädla instansen. Ju längre ner på den hierarkiska trappan statens tjänstemän befann sig desto mindre upphöjda och goda skildrades de i kungörelserna. Landshövding Carl Adlerfelt kungjorde allmänt den lägre betjäningens olagliga krav på betalning från supplikanter, därmed öppet diskrediterande sina egna tjänstemän. Många av de centralt utfärdade kungörelserna avslutades med varningar riktade mot kronofogdar och tillsynsmän som kunde frestas att lura såväl stat som undersåtar på pengar. Detta gav ett intryck av att Kungl Maj:t var mån om allas rätt men att han samtidigt var väl medveten om att alla tjänstemän inte var ärliga. Kungen var god men hans tjänstemän var opålitliga. Den bild Marie Lennersand tecknat av Kungl Maj:ts ideella funktion som rättvisans och allmogens beskyddare framträder tydligt i kungörelserna under hela 1700-talet.[3]

Baksidan av myntet med den beskyddande överheten, bestod av den

[2] Många av de av regeringen påbjudna bönerna för kungliga familjen i ingår Burlövsamlingen, LLA:s bibliotek. Se även Lunds domkapitels arkiv, serien inkomna skrivelser från Kungl Maj:t. Böner för kungliga familjen finns även bevarade i kontraktprostarnas arkiv, serien inkomna skrivelser, LLA.

[3] Lennersand 1999, s. 292–296.

straffande och varnande överheten. I kungörelserna betonas rutinmässigt de straff som kan drabba personer som bryter mot någon författning. Jag har inte inom ramen för min undersökning kunnat se om kungörandet av straffsatserna gjort något intryck på gudstjänstbesökarna. Min gissning är att informationen om straff för lagbrott inte verkade skrämmande, utan att sådan upplysning sedan gammalt tillhörde den politiska kulturen. Om överheten verkligen hade velat skrämma folket borde den också ha kungjort vilka personer som drabbats av dess domar och straff. Så var inte fallet. Sådan information gavs endast vid tingen som en del av domstolsprocessen.

Efterlysningar av personer som av en eller anledning var försvunna utgjorde i likhet med auktionsannonserna däremot ett dominerande inslag bland kungörelserna. Jag har inte kunnat finna några belägg för hur dessa uppfattades av allmogen. För statsmaktens del torde de ha varit nödvändiga för att upprätthålla lag och ordning. Det fanns inga spaningsstyrkor som kunde leta upp brottslingar eller misstänkta brottslingar. Det var nödvändigt att söka bistånd från allmänheten. Det är möjligt att allmänheten också uppfattade efterlysningarna som ett bevis för att överheten sökte bringa brottslingar inför rätta eller i fängelse och därmed visade sin omsorg om alla laglydiga medborgare. Det var en beskyddande verksamhet.

Förhandlingskulturen och offentligheten

Kungörelserna var av avgörande betydelse för hur politik bedrevs på regional och lokal nivå. Överhetens lagstadgade skyldighet att förhandla i vissa frågor medförde att den måste meddela allmogen när beslut som var beroende av en föregående förhandling skulle äga rum. Den aspekten av kungörelsesystemet framträder tydligt i min undersökning som kunnat visa att ett betydande antal kungörelser på regional nivå gällde förhandlingar. Det var en viktig del av det svenska politiska systemet under 1700-talet. Mina resultat bekräftar därmed Eva Österbergs och Peter Aronssons undersökningar på denna punkt.[4] Den absoluta statens makt var inte oinskränkt.[5]

Teoretiskt borde varje svensk med gott minne ha en mycket god kunskap om alla de författningar som reglerade Sverige. Det är knappast troligt att så var fallet och det är inte heller något som jag försökt att belägga. Min gissning är att de flesta förmodligen slö-lyssnade till det mesta och endast lystrade till när något som direkt angick dem själva blev kungjort. Den som så önskade hade emellertid tillgång till författningarna och detta i sig måste

[4] Aronsson 1992; Österberg 1993; Österberg 1995.
[5] Se t.ex. Österberg 1994, för diskussion rörande statens beroende av ett mått av samtycke från folket.

betraktas som en värdefull rättighet. Det var teoretiskt möjligt för envar som var läskunnig att fördjupa sig i regelverket som styrde en viss fråga. Det kunde bli början till en politisk karriär eller åtminstone en lokal förtroendeposition.

Kungörelsesystemet spelade en mycket viktig roll för människors möjligheter att hävda sin rätt när förhandlingar mellan överhet och undersåte ägde rum. Viktiga frågor förhandlades inte bara vid tingen och i sockenstämmorna, utan även vid andra möten där landshövdingen eller annan representant för Kronan var närvarande, ofta i samband med mönstringar eller rekryteringsmöten inom indelningsverket. Folket fick besked om vilka ärenden som skulle förekomma så att de själva kunde närvara eller instruera fullmäktig representant. Detta bevakades nogrant av bönderna, som vara snabba att reagera om de inte fått information i förväg. Den typen av kungörelser nämndes särskilt av bönderna när de försvarade uppläsningen från predikstolarna.

Det bör betonas att uppläsningen av kungörelserna ägde rum i en offentlighet som var *fysisk,* i den bemärkelsen att åhörarna satt tillsammans i ett kyrkorum och lyssnade. De kunde omedelbart efter gudstjänst diskutera vad de fått höra och utbyta åsikter om det. När de upptäckte något de inte ansåg vara rätt, reagerade de på sätt som påminner om förhållandena i den äldre helt muntliga kulturen. Det gemensamma lyssnandet och diskuterandet underlättade antagligen den kritiska granskningen av författningar och befallningar.

Välfärd som politisk ideologi

Det var överhetens plikt att sörja för allas välfärd. Överheten betonar i kungörelserna att den är ställd under lagen. Oavsett hur praktiken tedde sig, var det enligt kungörelsernas ideologi överhetens uppgift att sörja för folkets välfärd och rikets säkerhet, att upprätthålla lag och ordning. Allt var och förblev dock ofullkomligt i verkligheten. Det var ett patriarkalt system med ett mått av ansvar nedåt som syns i förhandlingsprocedurerna. Huvudansvaret låg emellertid hos överheten. Därmed kunde folket i gengäld ställa krav på sin överhet. Pär Frohnert har visat hur folket under missväxtperioder förväntade sig hjälp från överheten.[6] Det var inte en nåd utan snarast en rättighet. En sådan inställning kan ha utvecklats eller uppmuntrats genom den patriarkala ideologi som så ofta blev allmänt kungjord. Det handlar om ett samhälle där statsmakten förväntas visa omsorg om folket. Statsmakten

[6] Frohnert lyfter också fram förhandlingsmomentet i relationerna mellan statsmakten och folket, se tex Frohnert,1993 s. 197.

skall ställa saker och ting till rätta. Välfärdssamhällets ideologiska rötter sträcker sig i den bemärkelsen djupt ner i den historiska myllan: också 1700-talets stat önskade i betydande grad "lägga livet tillrätta" för folket.[7] Kanske är den tidigt uttalade "välfärdsideologin" inte något att förvåna sig över. Finns det något samhällsskick som inte påstår sig vara till för medlemmarnas bästa? En viktig följdfråga blir vem eller vilka som anses höra till samhället och ha rätt att få del av den eventuella välfärd som finns. Inte de obesuttna. Dem ska man enligt böndagsplakat förbarma sig över så länge de gör sig förtjänta av sådan behandling. Inte mer. Kungl Maj:t vänder sig till de skattdragande skikten i samhället, men inte de fattiga, de obesuttna.

I inledningen ställdes frågan om allmogen fick information som kunde tänkas ge dem något slag av förtroende för statsmakten? Mina resultat ger inget entydigt svar på den frågan. Ett svar är att kungörelsesystemets roll att legitimera alla författningar bör ha skapat en grad av rättssäkerhet hos allmänheten. Det ingick i den politiska kulturen att överheten (Kungl Maj:t) skulle värna om denna rättssäkerhet. Den uppfattningen närdes enligt många av texterna i kungörelserna. Riket styrdes av lag och inte av överhetens nycker. Men jag fann också att överheten undvek att berätta om sina egna nederlag och missgrepp och var fullt kapabel att ljuga när det passade dess syften (t.ex. om epidemien under Gustav III:s krig).

Kunde kungörelserna väcka rädsla för överheten? Den frågan kan inte heller besvaras enbart utifrån de undersökningar som jag gjort i denna avhandling. Ska man döma av den bild överheten ger av sig själv blir svaret att de besuttna bland allmogen knappast kan ha uppfattat statsmakten som något skrämmande som man måste underkasta sig. Man får snarast intryck av att överheten tvingas försvara sig inför folket. Varje övertramp följs av kungörelser där överheten söker urskulda sig och skyller allt på provokatörer som förlett ett okunnigt folk.

Ett viktigt resultat är att lagen som sådan spelar en så framträdande roll på det ideologiska planet. På sätt och vis kan man säga att detta är naturligt. Kungörelsesystemet var skapat för att informera om lagar och författningar. Å andra sidan har jag kunnat visa att lagen i många sammanhang förhärligas och används som den symbol som ska ena folket. Inte förrän Gustav III kom till makten började lagens särställning blekna till förmån för kungens person samt fosterlandets heder och ära.

[7] Eva Österberg 1993, s. 141–145.

Epilog

När jag påbörjade arbetet med denna avhandling tog jag för givet att det var tidningspressen och senare tiders övriga massmedia som trädde in där kungörelsesystemet hade avvecklats. Så är fallet i den mån myndigheterna respektive allmänheten fortfarande har behov av att allmänt tillkännagiva något ämne. Dagspressen har fortfarande en särskild avdelning för kungörelser. Journalister redogör för vad som tilldragit sig i riksdagen, i regeringen, och i länet på politisk nivå. Makthavare tar själva till orda i både press, radio, TV och numera på Internet.

Dock har en stor del av kungörelsesystemets funktion helt upphört att finnas, eller snarare, den har förändrats så drastiskt att en del av dess uppgifter har lösts på annat sätt. Jag åsyftar utvecklingen av den offentliga sektorn under senare delen av 1800-talet och hela 1900-talet.

Skjutsningsväsendet som sköttes av bönderna som en form av naturabeskattning ersattes successivt under 1800-talet med järnvägstransporter. I slutet av 1800-talet övertogs sysslan av entreprenörer. Under 1900-talet blev hästarna ersatta av bilar, bussar och så småningom flygtrafik. Verksamheten professionaliserades. Transporter utfördes av yrkesmän inom särskilda företag. Därmed upphörde statsmaktens behov av att påminna skjutsningsskyldiga bönder om allt de måste verkställa för det allmänna.

Indelningsverket, grunden för det svenska försvaret, upphörde 1892. Därmed befriades rote- och rusthållare från uppgiften att utrusta soldater och ryttare, sörja för deras uppehälle och liknande. Från och med 1901 övertog statsmakten hela kostnaden och ansvaret för arméns och flottans bemanning genom allmän värnplikt. Bönderna behövde inte längre hålla reda på mönstringar eller på hur kavalleriets sadlar skulle vara beskaffade.

Uppbörd av skatter, som förr skedde i form av leveranser av natura-produkter, sker nu i form av relativt enkla penningöverföringar, som inte kräver samma komplicerade hantering som det gamla systemet.

Sammanfattningsvis vill jag hävda att det var övergången till en penningekonomi som i lika hög grad som utvecklingen av andra slag av massmedia ledde till kungörelsesystemets slut. Med pengar avlönades yrkesmän och skapades mängder med statliga och kommunala verk och nämnder. Den offentliga sektorn kräver alltjämt pengar men inte längre personliga tjänster av rikets undersåtar. Mångfalden och konkretionen i de direkta kontakterna mellan överhet och allmoge var kungörelsesystemets kontext; i det moderna samhällets generaliserade och anonymiserade kontakter fungerar andra informationskanaler.

Exkurs

Sökmedel till allmänna kungörelser

Alla sökmedel som sammanställts för Årstrycket kan användas för sökning av de centralt utfärdade kungörelserna. En utmärkt vägledning har sammanställts av Irma Ridbäck.[1]

De ursprungliga texterna till årstrycket finns i Kungl. kansliets serier av koncept och/eller registratur, som förvaras i Riksarkivet. Texterna är i dessa serier blandade med alla andra typer av skrivelser som utgick från kansliet. Kungliga brev som utgjorde förordningar trycktes i årstrycket. Diarierna, vilka är upplagda kronologiskt och saknar övergripande register, är den enda sökvägen som för närvarande finns till Kungl kansliets serier av koncept och/eller registratur.[2]

Sökmedel till tryckta förordningar

Från och med årgång 1741 finns en kronologiska listor över varje årgång av nyutkomna författningar. Listorna brukar finnas inbundna i bevarade samlingar av kungl förordningar.

Samlingsregister

1. Johan Schmedeman, *Ett fullkomligt register uppå alla recesser, placater, fredsfördrag och hwarjehanda Kongl. och andra förordningar...sedan 1660 finnas vara af trycket utgångne...* Stockholm 1691; 1696; 1700.

2. Johan Schmedeman, *Kungl stadgar, förordningar, bref och resolutioner ifrån åhr 1528 in til 1701, ang justitiae ährender,* Stockholm 1706. Till detta register finns en förteckning på stadgarna och ett alfabetiskt sakregister.

[1] Irma Ridbäck, *Årstrycket, ett kulturarv att lyfta fram. Rapport från en förstudie i ett samarbetsprojekt.* Riksarkivet 2000.

[2] Ett projekt för årstryckets digitalisering har påbörjat av Kungliga biblioteket och Riksarkivet. När det är klart kommer både tillgängligheten och sökbarheten på alla sätt underlättas.

3. Anders Anton Stiernman, *Alla Riksdagars och Mötens Besluth samt Arfföreningar, Regements-Former, Försäkringar och Bewillningar, som på allmänna Riksdagar och Möter, ifrån år 1521 intil år 1680, giorde, stadgade och bewiljade äro; med the för hwart och ett Stånd utfärdade allmenna Resolutioner*, del 1–2, Stockholm 1728–1729

4. Ett särskilt *Alphabetiskt Orde-Register* för tiden 1719 till 1728 års slut utarbetades av kammarskrivaren Petter Hedengran, publicerat 1729. Tiden 1729–1936 täcktes av Lars Johan Colling, *Register uppå innehållet af Kongl Maj:ts resolutioner, förordningar och placater...* publicerat 1738

5. Raab, Johan Adam, *Register och summariskt innehåll utaf (...) flera acta publica*, för tiden 1737–1744, Karlskrona 1745

6. Höppener, Johan Pehr, *Förtekning uppå alla kongl placater, förordningar, (...) ifrån år 1522 til och med år 1750 på kongl befallning af trycket serskilt utgånge äro*, 1754. Höppners register består av ett förord, en förteckning årsvis av årstrycket med en kort referens till innehållet samt ett alfabetiskt register. Höppeners register ger en god överblick för varje år rörande vilken typ av publikation som avses, t.ex. patent, plakat, resolution, taxa osv.

7. Modée, R G, *Utdrag utur alle ifrån den 7. Decemb. 1718 utkomne Publique Handlingar, Placater, Förordningar, Resolutioner och Publicationer*, del I–XIV, Stockholm 1742–1804. Modées sammanställning består av en starkt förkortad form av årstrycket för tiden 1718–1794. Huvuddelen av materialet består av de förordningar som kom ut av trycket och till dessa fogades ämbetsverkens och övriga myndigheters kungörelser, cirkulär och påbud. Ett alfabetiskt sökregister finns i slutet av varje volym och från och med del IV finns en kronologisk lista av de årgångar varje band omfattar.

8. Nils Herman Quiding, *Svenskt allmänt författningsregister för tiden från år 1522 till och med 1862*, Stockholm 1865. Quidings register omfattar ca 10 600 förordningar. Volymen är alfabetiskt uppställd efter uppslagsord och i den finns dessutom ca 10 000 av synonym karaktär. Quiding är ett oumbärligt hjälpmedel.

Länskungörelserna

Länskungörelser utfärdades av varje länsstyrelses landskansli. De har inte utkommit i tryck förrän mot slutet av 1700-talet. Bernhard Lundstedt har inkluderat de tryckta länskungörelserna i Sveriges periodiska litteratur, 1–3, Stockholm 1902. De äldre handskrivna kungörelserna finns bevarade i länsstyrelsernas landskansli, i serier koncept till avgångna skrivelser. De utgör normalt inte en egen serie, utan kungörelserna ligger kronologiskt tillsammans med alla andra koncept. Detta försvårar sökningen. Det enda sökmedel som finns är diarierna över utgående skrivelser. I bästa fall finns en särskild rubrik i diarierna för utfärdade kungörelser. Normalt måste man söka under flera rubriker i diarierna: varav den viktigaste är skrivelser som skickats till kronofogdarna. Kungörelser rörande efterlysningar har ofta registrerats i diarierna under en egen rubrik. I diariet har alltid angivits om den registrerade skrivelsen skall kungöras.

Tryckta länskungörelser som utfärdats under 1700- och 1800-talen saknar rubrik som beskriver innehållet. De är inte heller numrerade förrän några decennier in på 1800-talet.

Länskungörelser, vare sigde är handskrivna eller tryckta, kan endast sökas kronologiskt.

Riksdagens behandling av kungörelseläsningen

Uppläsningen av kungörelser har varit föremål för ett betydande antal motioner och propositioner under 1800- och 1900-talet. För en kort översikt över riksdagarnas behandling av ämnet se J Johansson, *Sakregister till rikets ständers protokoll med bihang 1809–1866*, Stockholm 1891–1893 samt *Register till riksdagens protokoll med bihang 1867–1899*, Stockholm 1899–1901. Motsvarande register för *åren 1900–1910*; och för åren *1911–1920* av K. Hagman.

Lagutskottets utlåtanden omfattar ofta en historik över kungörelsesystemet och ger goda sammanfattningar av de argument som använts för och emot olika aspekter av systemet.

Kommentarer till kyrkolagen 2 kap § 5 ang uppläsning av kungörelser från predikstolen

Kungörelseläsningen behandlas i alla samlingsverk rörande kyrkolagen. Följande utgör endast ett urval.

Wilskman, Sven, *Swea Rikes Ecclesiastique Werk i Alphabetisk ordning, sammandragit utur Lag och Förordningar, Privilegier och Resolutioner, Samt andra handlingar*, del 1–2, 1760, 1782.

Samling af författningar och stadgar, hwilka ändra eller förklara kyrko-lagen af år 1686, och ännu äro till efterlefnad gällande. Stockholm 1813.

Cnattingius, C J, *Jämförelse emellan nu gällande kyrkostadganden och K. kyrkolag, serskilda lagar rörande kyrkoväsendet samt kyrkostadgar*, Stockholm 1854.

Schubert, Fredr Wilh, *Sveriges kyrko-författning och läroverk, för äldre och nyare tid,* Lund 1822–1825.

Se även förarbeten till 1686 års kyrkolag.

A Medium for the Masses

Public announcements and their function in 18th century Sweden

This dissertation examines the function that the compulsory reading of public announcements in church had in early modern Swedish rural society. Until the second world war the government had the right to have all its public announcements read aloud from the pulpits of all churches in the kingdom. The government announcements are here treated as a form of mass medium and the process by which they were transmitted from the government to the public is defined as a form of mass communication. This particular form of mass medium and mass communication has not until now been the subject of systematic research and this dissertation is therefore the first of its kind.

The *main source* is the government announcements, which via the provincial government were sent to every parish in Sweden and Finland to be read out by the clergy to the congregation immediately after the sermon. Everybody was expected to regularly attend church services during the early modern period and those who failed to do so could be sued.

There were three main kinds of government announcements. At the top level were the announcements issued by the King in Council (*Kungl Maj:ts kungörelser*), the *Riksdag* (Swedish parliament) and other central government agencies. This category of announcements was distributed to *all parish churches* whose congregations thus received the same information throughout Sweden and Finland. The second category of announcements was issued by the *landshövding*, i. e. the provincial governor, in this particular case the governor of Malmöhus county in the south of Sweden. His publications were destined for the population in his own province. The third category of government announcements was issued by lower government officials such as the district bailiff (*kronofogde*) and the local constable *(länsman)*. The district judge (*häradshövding*) also availed himself of this form of communication for some specific kinds of information. These announcements reached a smaller portion of the public, being limited to the churches within the government official's own district in the province.

Finally, the general public had the right to avail themselves of the clergy for the publication of coming auction sales, objects or animals that had been lost or found and other notifications of that kind.

The above mentioned announcements have been examined from several different aspects. The first concerns the *history of the communication system*

as such. How did it come to be established, why was the church used by the government, how long did it last, whose interests did it serve? A second aspect deals with the *historical context* in which the system was first established, used and finally abandoned. A third major aspect concerns the general contents of the announcements in order to get a grasp of the scope of the information the general public and especially the non-reading rural population received from official sources. A fourth comprehensive investigation deals with the government announcements which were communicated via the church pulpits during *periods of crises*. I have worked from the hypothesis that public opinion mattered more during such periods when social unrest was a threat to the government. I have chosen two wars and two uprisings. Sweden was at war with Russia 1741–1743 and 1788–1790. In 1743 there was a major uprising in Dalarna (*Dalupproret*) and in 1788 a considerable number officers in the army refused to swear allegiance to the king *(Anjalaupproret*). A fifth and final aspect is an investigation of the *announcements issued by the provincial governor* of Malmöhus during the 1760's. I have studied how some sort of dialogue was conducted between the provincial governor and the peasants. I also discovered that peasant farmers managed to use the communication system in their own interests in order to get impopular edicts revoked.

The period chosen is eighteenth century Sweden, from approximately 1740 until 1790. During the early part of the period there were very few newspapers and those that existed were read only by a well educated élite of the population. Towards the end of the period many newspapers were published, but in small editions and few were read by the rural working classes.

The geographical area for the study is limited to the province of Malmöhus, but actually covers the whole of Sweden and Finland with regard to the announcements issued by the King in Council, the Riksdag and the central government agencies. The other regional and local categories are geographically limited to the south of Sweden.

CHAPTER 2

In this chapter deals with the history of the use of the church as a site for public information. I found that in Sweden the church has been used for such purposes since the earliest Christian times. As a majority of the population attended church services, any information that needed to be made public was most conveniently announced on such occasions. During the middle ages the announcements were not made public by the clergy, but by whoever was the appropriate messenger, and not from the pulpit but from the church door or outside the church. As from the 16th century and onwards the clergy could, if they wanted to, announce messages concerning

objects or animals that parishioners had lost or found. During the 16th century the King in Council increasingly began to demand that some of its announcements were made public by the clergy from the pulpit. In 1686 a law was passed, giving the King in Council and all government officials (including the lowest ranks) the right to have all their announcements read by the officiating clergy to their congregations. The clergy was opposed to having to announce information issued by lower government servants, but was nevertheless forced to accept the law. The government took a number of measures to ensure that all its announcements were actually read out and that the documents were kept in good order in the parish archives where the parishioners were to have free access to the information in them.

Towards the end of the 18th century private persons could avail themselves of the clergy and the pulpit to advertise any information they wanted to make public.

The system for mass communication remained unchanged and in full force until 1849 when a very subtle change was made, whereby the secular announcements were to be read *after the blessing* instead of before it. That change meant that people could attend the whole divine service but leave when the announcements were read. The amount of announcements to be read each Sunday varied but could take anything from 30 minutes up to two hours. The system was hotly debated in the Riksdag throughout the 19th century. The clerical estate initiated all attempts to abolish the system, while the peasant estate did its utmost to defend the reading of the announcements in church. The nobels and the burghers were indifferent to it. Towards the end of the 19th century the government needed the system for one purpose only, namely the promulgation of laws and regulations. No law or new regulation could be enforced unless it had first been announced in church. That method of promulgation was not changed until 1894. After that the government reduced its announcements in church and in 1942 the system came to an end although the King in Council still has a formal right to use it during exceptional circumstances.

CHAPTER 3

In this chapter I have examined the general historical context in which the communication system was established. I found that people in the early modern era still lived under conditions where rights and duties were frequently challenged and the individual person was expected to actively defend his rights. The government needed to convince the masses that its laws, regulations, edicts and ordinances were legitimate. This was a sensitive matter when the will of the King in Council was normally voiced to the masses through lower civil servants who were not always trusted. Throughout the

16th century frequent complaints were made by farmers and peasants concerning abuse of power on the part of government officials. I found that the peasant estate in the Riksdag on several occasions actually asked the King to give the people access to printed copies of laws and regulations of different kinds so that everybody could check if the orders issued by local government officials, were in fact legal.

The 17th and 18th centuries can be seen as periods of transition between an oral and a literate society. The central administrative agencies had adjusted entirely to ways of rule dependent on written documentation. The same thing was true of the cities, all of which were dependent on royal charters and privileges. In rural Sweden memory still had an important function when people needed to establish rights and privileges of different kinds. Evidence in written documents was normally not available at parish level, and not always at district level (district courts) either. In comparison with the rural population the town dwellers were at a disadvantage in this respect.

Thus both the government and the people had a common interest in a system which could effectively communicate information from the government to the whole population. The district assizes had traditionally been used for the announcement of laws and regulations. It continued to be so but to a much lesser extent. The pulpit became the main means of communication. A greater portion of the population came to church than to the district court. Church services were held every week, whereas the district court convened only three or four times a year. At the district court the bailiff had read the government announcements, whereas in church they were read by the clergyman who was normally not involved in the execution of the various government commands. The announcements in church could therefore be accepted as more reliable.

CHAPTER 4

In this chapter the reading of government announcements from the pulpit is examined in order to see how it functioned in practice. I first studied how long it took for a government announcement issued in Stockholm to reach a congregation in the parish of Gårdstånga in southern Sweden. There was a great variation in time extending from ten days up to half a year. The speed or delay was controlled from Stockholm. Urgent messages were sent immediately, others remained in Stockholm until they could be printed during less busy times. Once a government announcement had reached Malmö, it was immediately distributed to all parishes in the province, together with any information the provincial governor wanted to make public.

I then checked the list of government announcements that had been made public in Gårdstånga church (according to archival evidence) in 1767

against a printed list of all central government statutory regulations that had been issued in Stockholm during the same period. Some regulations had not reached the general public in southern Sweden. On closer examination I found that the excluded publications concerned only very small sections of society, mostly concerning officials and often dealing with things like details in their uniforms etc. Apart from that no special selection process seems to have taken place in Stockholm prior to distribution all over Sweden. That is at any rate true for the year 1767, when a total of 271 announcements, most of which had been issued by government officials, were read in Gårdstånga church.

The contents of the announcements were varied. Those issued by the Riksdag concerned the decisions that the four estates had reached at the end of the Riksdag session. Peasants, burghers, the clergy and the armed forces had the right to make complaints (*allmänna besvär*) about conditions they thought unjust. The various complaints were discussed by the estates who recommended what ought to be done about them to the government which made the final decisions. These complaints (from all parts of Sweden and Finland) and the decisions the government had made about them were read out from the pulpits in every church in Sweden and Finland.

A major part of the announcements from the King in Council and other central government agencies consisted of various ordinances, bills, decrees and regulations. In the introduction of each of these there was usually a short explanation of the purpose or reason behind the new decree. There was also a statement explaining by what right it was issued, referring to a decision by the Riksdag or to an earlier law or decree.

There were also numerous announcements which contained advice or recommendations about new farming methods, ways to improve the live stock, build houses, cure or prevent diseases and such like.

The provincial governor issued many more announcements than the King in Council and the central agencies. Before the 1760's all of his announcements were handwritten and most of his orders were transmitted through the district bailiffs, who in their turn could ask the clergy to read out handwritten copies of the governor's demands. The governors did make copies of a great number of inquiries after missing persons ("Wanted"), many of whom had deserted the army or navy or had committed some crime. In 1767 16 percent of all announcements (including the King in Council) consisted of such inquiries. Another large group consisted of local and regional auction advertisements.

A smaller but very important group of announcements concerned dates and places where various meetings were to take place. At these meetings representatives from the provincial government negotiated with the peasants. The negotiations concerned such issues as the repair of roads, public buil-

dings and bridges or how the burden of additional military costs ought to be apportioned among them. These negotiations were of vital importance to the peasantry and one of the reasons that they valued the reading of announcements in church. They were kept informed about what was being planned.

The provincial governor also issued orders independently of the central government and gave advice on a number of different topics.

When I compared the announcements issued at the regional and the local level with those issued at the top/central level, I found that those of the provincial governor and the bailiffs were tougher in their mode of address, giving straight orders. The King in Council was more "benign", making efforts to demonstrate the love he felt for his subjects, a love which he expected to be mutual. The king often called his subjects "beloved" (*älskade*). Such forms of address were unthinkable for a provincial governor.

CHAPTER 5

In this chapter I first gave a general outline of the wars and uprisings in 1741–1743, 1788–1790. I then systematically checked all announcements issued at all levels which were sent to the churches in the Malmöhus province. I found that the government gave no information at all to prepare the general public for war prior to either of the two wars. One reason was that these wars were started by the Swedes and not the Russians. The element of surprise was important. Such secrecy led to protests in 1741 and also in 1788. The peasants expected more information than they received. The lack of information led them to question the legitimacy of the whole war and the uprising in Dalarna was partly caused by the government's inept public information policy as well as deep discontent with the war, taxes, bad harvests and political intrigues.

In contrast, the King in Council announced a great deal of information about the uprising in Dalarna, which was brutally crushed by military troups in the middle of Stockholm in June 1743. The first announcement was sent out to be read in all churches the morning after the defeat of the peasants from Dalarna. It was followed a couple of weeks later by a very long announcement, which included a number of documents containing evidence that was meant to prove that the government had tried to refrain from violence as long as possible. The announcements concerning the uprising are a good example of the government's need to show its strength but also to demonstrate its concern for the welfare of the people. It also shows how important it was for the government to quickly give its own version of the event.

Surprisingly little anti-Russian propaganda was issued by the Swedish government in Sweden, although Swedish troups were used in both wars against the Russians and more troups had to be recruited throughout the wars.

The war in 1788 was also clouded in secrecy in the beginning as was the revolt of the army officers. After a few months the king (Gustav III) decided to make it public in speeches and in announcements, using it as a rallying-point. The people were to be given the impression that the officers were treacherous, willing to sell Finland to Russia. This tactic was fairly successful. As the war continued there were some victories and the king made sure that dramatic descriptions of each battle on land or at sea were read in all the churches. No announcements were made about the 10 000 deaths in the navy, not as a result of battles, but caused by typhoid fever.

The royal proclamations issued for the special yearly prayer-days during the wars can be regarded as attempts on the part of the government to instil hope and trust in the people.

The main difference between the two different wars and the way they were treated in the public announcements concerned the person of the king. The Swedish constitution 1720–1772 (Age of Liberty) granted a rather limited power to the king. King Gustav III managed to make the Estates accept a constitution giving him a lot more power, although not absolute power.He makes sure that the population knows that all positive developments in the kingdom were due to his "wise policies and decisions".

During the whole of the 18th century, throughout all crises but also all normal periods, the announcements stressed that subjects ought to be obedient and faithful to the king and his government and willing to make sacrifices for the common good. Another important message was that people ought to live in harmony among themselves and with the government. National unity was stressed and disagreement and discontent was regarded as disloyal. The King in Council always addressed the landowning peasants with the same sort of respect as was accorded the burghers and the clergy. The landless rural workers were treated in a different manner in the announcements, being seen as problems rather than as a resource.

CHAPTER 6

During the 1760's an energetic provincial governor administered the province of Malmöhus. He initiated a large number of projects with the aim of improving the conditions in the province. These included the planting of new trees to prevent the province from being totally deforested. He also tried to improve the roads, the inns and the animal stock. Villages were often ravaged by fires due to bad chimneys. He issued decrees demanding that every chimney in his province must be made safe and that inspections were to be made during the next few months to check them all. Those who did not obey his new decrees were immediately fined.

The peasants did not accept all these decrees. They were aware of their

own rights and they could refer to laws which showed that the governor did not always have a legal right to make his demands. They complained to the King in Council who in his turn ordered the governor to negotiate with the peasants about some of the projects he wanted to carry out. The consent of the peasants was necessary and this the governor had to admit in public announcements.

Another interesting feature of the governor's announcements was that he responded to rumours that were rife. The peasants had started a rumour saying that he imposed so many fines because he needed the money himself. The rumour reached his ears and he issued an announcement in which he furiously defended himself. In that announcement he made public how much money the fines for different offences amounted to and how it had been used. He had not pocketed any of it, regarding it "beneath his dignity to accept such little trifles".

To sum up, I have found that the rural population during the 18th century were more well informed about their government and some aspects of life in the whole of Sweden and Finland than has hitherto been realized. The number of public announcements issued per year increased as time passed, from 86 in 1757 to 680 in 1820. A majority of them, varying between 60 and 80 percent, were issued by the provinical governor and lower officials.

The announcements were important to the government which needed a method to issue its commands, recommendations and advice to the people. The announcements could also be used as a means of influencing public opinion and as a means of preventing abuse of power on the part of government officials.

The peasants made use of the public announcements to guard their own rights. The landowning peasants also valued the announcements as a means of keeping the rural poor under control. Another aspect of the system was its role in the rural economy. The announcements of coming auction sales were important, as were those concerning "lost and found".

During the second half of the 19th century newpapers successively became a more efficient method to make information public. The Church of Sweden no longer was the only kind of church permitted to Swedes. At the same time the manner in which the public sector was administered changed. Farmers no longer paid taxes in kind by supporting soldiers for the army, building and repairing roads and public buildings, transporting travellers etc. The government no longer had the same need to make sure that every individual always knew exactly what the government expected him to do.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Landsarkivet i Lund (LLA)
Kyrkoarkiv:
Asarum, skrivelser, resolutioner och kungörelser, serie J
Glimåkra, skrivelser och resolutioner, serie J
Gårdstånga, övriga längder, serie G; Skrivelser och resolutioner m m, serie J
Karlskrona amiralitet, död- och begravningsböcker, serie F I a och C I b
Lemmeströ, skrivelser och resolutioner, serie J
Okome, skrivelser, resolutioner, kungörelser m m, serie J
Stora Herrestad, skrivelser och resolutioner m m, serie J

Kontraktsprostarkiv:
Frosta kontrakt, inkomna handlingar, serie E I; kontraktsprostämbetets återkomna cirkulär, serie E II
Färs kontraktsprosts arkiv, diarier, serie C I:, kontraktsprostämbetets återkomna cirkulär, serie E II

Lunds domkapitel:
Kungl Maj:ts och kollegiers brev, serie E I a
Brevkoncept och registratur, serie B I

Malmöhus läns landskanslis arkiv:
Brevkoncept och registratur, gemensam serie, serie A I a
Diarier över ankomna skrivelser, serie B I a
Diarier över avgångna skrivelser, serie B III a.
Kungliga brev, serie D I a
Skrivelser från lokala myndigheter och enskilda. Äldre serie, D III a

I enskild ägo:
Waller, Sture, Tidningsstatistik. Ej tryckt. (Kopia av manus i författarens ägo).

Tryckta källor

Kungl Maj:ts kungörelser:
Burlövsamlingen, LLA:s bibliotek
Löderupsamlingen, LLA:s bibliotek
Tygelsjösamlingen, LLA:s bibliotek
Malmöhus länskungörelser, *LLA:s bibliotek*

Övriga tryckta källor

Allmänna kyrkomötets riksdagsprotokoll 1868
Andra kammarens riksdagsprotokoll 1874
Bergh, C, *C A Ehrensvärds brev*, Stockholm 1926.
Bihang till Riksdagsprotokoll 1817–1818, Lagutskottets betänkande, band 7, Stockholm, 1818.
Bihang till Riksdagsprotokoll 1865–1866, Sammansl. lag- samt allm. besv.- och ekon. utskottets betänkande nr 9
Bihang till Samtl. Riks-Ståndens protokoll, Urtima Riksdagen 1817–1818. Riksens höglofl. Ständers lagutskott, sjunde bandet. Stockholm 1818
Bondeståndets riksdagsprotokoll, 1740–1741, utg av Sten Landahl. Uppsala 1951 (Bond prot 1741–1743)
Bondeståndet riksdagsprotokoll 1742–1743, utgivna av Sten Landahl. Stockholm 1954 (Bond prot 1742–1743)
Bondeståndets riksdagsprotokoll, 1751–1756, band 7, utg på Riksgäldskontorets uppdrag av Sten Landahl, Stockholm 1963 (Bond prot 1751–1756)
Bondeståndets riksdagsprotokoll, vol. 10, 1765–1766, utg av Sten Landahl, Stockholm 1973. (Bond prot 1765–1766)
Bondeståndets riksdagsprotokoll 1817–1818. Band 1– 2. Stockholm 1818. (Bond prot 1817–1818)
Carlscrona Weckoblad, årgång 1789, Lunds universitetsbibliotek.
Johansson, J, *Sakregister till rikets ständers protokoll med bihang 1809–1866*, Stockholm 1891–1893.
Johansson, J, *Register till riksdagens protokoll med bihang 1867–1899*, Stockholm 1899–1901.
Kjöllerström, Sven, *Svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*, Lund 1971
Liljenberg, G R, *Svensk lagsamling*, del III, Stockholm 1879
Lundström, Herman, *Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång. Ser. 1, Synodalakter från Uppsala ärkestift 1526–1800*, Uppsala, 1908 (Lundström 1908)

Luther, Martin, ”Catechismus, eller Christelig kennedom för ungt och eenfoldigt folk ganska nyttigh, (1567), i *Gyllene Äpplen*, Stockholm 1991

Modée, R G, *Utdrag utur alle ifrån den 7. Decemb. 1718 utkomne Publique Handlingar, Placater, Förordningar, Resolutioner och Publicationer*, del I–XIV, Stockholm 1742–1804

Nytt juridiskt arkiv, 1886

Prästeståndets riksdagsprotokoll 1680–1714, vol. 4,, utg av Lennart Thanner, Stockholm 1962

Sammandrag af the Kongl. Förordningar, Placater, Bref och Resolutioner, samt andre Publicationer, Som å Predik Stolarne böra i Kyrkorne, dels Öfwer hela Riket, och dels uppå särskildte orter upläsas, med Underrättelse tillika, på hwilken Tid om året, samt om Orten, hwarest upläsande af hwarje Förordning ske bör, Stockholm 1774. (Sammandrag 1774)

Schmedeman, *Johan, Kongl. Stadgar, förordningar, bref och resolutioner ifrån åhr1528 in til 1701 angående justitiae och och executionsärender*, Stockholm 1706

Secher, V.A. Forordninger, recesser og andre konglige breve, I, København 1887–1918

von Stiernman, Anders Anton, *Alla Riksdagars och Mötens Besluth samt Arfföreningar, Regements-Former, Försäkringar och Bewillningar, som på allmänna Riksdagar och Möter, ifrån år 1521 intil år 1680, giorde, stadgade och bewiljade äro; med the för hwart och ett Stånd utfärdade allmenna Resolutioner*, del 1–2, Stockholm 1728, 1729

Styffe, C G (utg), *Samling af instructioner för högre och lägre tjenstemän vid landt-regeringen i Sverige och Finnland*, Stockholm 1852

Styffe, C G (utg), *Samling af instructioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finnland*, Stockholm 1856

Wilskman, Sven, *Swea Rikes Ecclesiastique Werk*, del 1–2, 1760, 1782

Wåhlin, Christian, *Handbok uti Svenska kyrko-lagerfarenheten, innefattande sammandrag af äldre och nyare kongliga författningar samt stadgar om prediko-embetets förvaltning*, Stockholm 1824

Årstrycket

Litteratur

Abrahamsson, *Åke, Ljus och frihet till näringsfång. Om tidningsväsendet, arbetarrörelsen och det sociala medvetandets ekologi – exemplet Stockholm 1838–1869*, Stockholmsmonografier vol. 89, Stockholm 1990

Andreasson (Reuterswärd), Elisabeth, *Kungörelsesystemet. En studie i statsmaktens och lokalsamhällets bruk av kyrkan för spridning av samhällsinformation ca 1750–1900.* Historiska institutionen, Lunds universitet. Stencil, 1981

Andreasson (Reuterswärd), Elisabeth. *Böndernas bruk av kungörelsesystemet i Asarum och Glimåkra under 1800-talets första hälft,* Stencil, Historiska institutionen, Lunds universitet, 1982

Andréasson (Reuterswärd), Elisabeth, "Det världsliga kungörandet under 1700-talets gudtjänster" Nordlund, småskrifter från institutionen för nordiska språk i Lund 1985:7.

Arnoldsson, Sverker, *Krigspropagandan i Sverige före trettioåriga kriget,* Göteborgs högskolas årsskrift 47, Göteborg 1941. Finns även tryckt i Historia kring trettioåriga kriget, Stockholm 1963

Aronsson, Peter, *Bönder gör politik, det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar 1680–1850,* Lund 1992

Beckman, Bjarne, *Dalupproret 1743 och andra samtida rörelser inom allmogen och bondeståndet,* Göteborg 1930

Bengtsson Bengt, *Vasatiden1520 –1611,* band 3, *Den svenska historien,* red. Sten Carlsson och Jerker Rosén, Stockholm 1966

Berg, Lars Otto, "Närkingar under frihetstidens revanschkrig", i *Närkingar i krig och fred. Närkes militärhistoria,* del 1, Örebro 1997

Bergner, Barbro, "Dygden som levnadskonst" i *Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormakttidens Sverige,* Eva Österberg, red., Stockholm 1997

Bergström, Carin, *Lantprästen. Prästens funktion i det agrara samhället 1720–1800. Oland-Frösåkers kontrakt av ärkestiftet,* Nordiska museets Handlingar 110, Kristianstad 1991

Biografiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män, 1sta bandet, Uppsala 1835

Blickle, Peter, Deutsche Untertanen, Ein Widerspruch, München 1981

Boberg, Stig, *Kunglig krigspropaganda,* Göteborg 1967

Boisman, A.W., *Om rättskontrollerna i den svensk-finska civila inre förvaltningen med särskilt avseende å den judiciella självstyrelsen i häradet (domsagan) eller det svensk-finska "self-government",* Helsingfors 1908

Brüning, Rainer, *Herrschaft und Öffentlichkeit in den Hertzogtürmern Bremen und Verdenunter der Regierung Karls XII von Schweden 1697–1712,* Schriftenreihe des Landschaftsverbandes der ehemaligen Hertzogtümer Bremen und Verden, band 5, Stade 1992

Burke, Peter, *En kung blir till. Myter och propaganda kring Ludvig XIV*, 1996
Bäck, Kalle, *Bondeopposition och bondeinflytande under frihetstiden. Centralmakten och östgötaböndernas reaktioner i näringspolitiska frågor*, Stockholm 1984
Bäckström, Anders, *När tros- och värderingsbilder förändras. En analys av nattvards- och husförhörssedens utveckling i Sundsvallsregionen 1805–1890,* Stockholm 1999
Carlsson, Ingemar, *Frihetstidens handskrivna politiska litteratur. En bibliografi*, Göteborg 1967
Carlsson, Ingemar, *Olof Dalin och den politiska propagandan inför "lilla ofreden",* Lund 1966
Carlsson, Sten, "Ryska kriget och Anjala förbundet" i *Den gustavianska tiden 1772–1809,* i *Sveriges historia*, Stockholm 1968
Cnattingius, A.J.*.Jämförelse mellan nu gällande kyrkostadganden och K.Kyrkolag,serskilda lagar rörande kyrkoväsendet samt kyrkostadgar,* Stockholm 1854
Darnton, Robert, *The Kiss of Lamourette,* New York 1990
Ehn, Wolter, *Mötet mellan centralt och lokalt. Studier i uppländska byordningar,* Uppsala 1991
Eisenstein, Elizabeth, *The Printing Press as an Agent of Change*, New York 1979
Englund, Peter, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden,* Stockholm 1989
Ericson, Lars, "Kriget till lands 1788–1790", i *Gustav III:s ryska krig*, red Gunnar Artéus, Stockholm 1992
Fahlbäck, Erik, *Förvaltningsrättsliga studier*, Stockholm 1938
Faxe, A. "Sjuklighetens förhållande vid Kgl. Örlogsflottan, under krigsåren, efter Flottans hemkomst ifrån Finland 1788, til årets slut 1790", i *Läkaren och naturforskaren*, band 12, 1797, Lunds universitetsbibliotek
Florén, Anders, "Nya roller, nya krav. Några drag i den svenska nationalstatens formering", *Historisk tidskrift* 1987:4
Forsell,Nils, *Svenska postverkets historia.* Band 1.Stockholm 1936
Frohnert, Pär, *Kronans skatter och bondens bröd. Den lokala förvaltningen och bönderna i Sverige 1719–1775,* Lund 1993
Frohnert, Pär, *Administrasjon i Norden på 1700-talet*, Karlshamn 1985
Furuhagen, Björn, *Berusade bönder och bråkiga båtsmän. Social kontroll vid sockenstämmor och ting under 1700-talet.* Stockholm/Stehag 1996
Glete, Jan, "Kriget till sjöss 1788–1790", i *Gustav III:s ryska krig*, red. Gunnar Arteus, Stockholm 1992
Gustafsson, Anders, *Forskning om folkligt fromhetsliv*, Lund 1976
Gustafsson, Harald "Statsbildning och territoriell integration. Linjer i

nyare forskning, en nordisk ansats samt ett bidrag till 1500-talets svenska politiska geografi", *Scandia, 1991:2*
Gustafsson, Harald, "Vad var staten? Den tidigmoderna svenska staten: sex synpunkter och en modell", Historisk tidskrift *1994:2*
Gustafsson, Harald, *Political Interaction in the Old Regime. Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States,* Lund 1994
Guttormsson, Loftur, "The Development of Popular Religious Literacy in the Seventeenth and Eighteenth Century", *Scandinavian Journal of History* 1990:1
Harnesk, Börje, "Den föränderliga patriotism" i Historisk tidskrift 1987:2
Harnesk, Börje, *Legofolk. Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige*, Umeå 1990
Havelock, Eric, *The Muse Learns to Write*, New Haven 1986
Hedman, Rune, "Svenska tidningar 1809–1812. Prenumeranter, priser, upplagor" i *Historisk tidskrift* 1964:1
Hennings, Beth, *Gustav III*, Stockholm 1967
Herlitz, Nils, *Svensk självstyrelse*, Uppsala 1933
Herlitz, Nils, Företal till *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer,* första delen, Stockholm 1927
Holmberg, Claes-Göran, "Nästan bara posttidningar – tiden före 1732" i *Den svenska pressens historia*, Stockholm 2000
Holmbäck och Wessén, *Svenska landskapslagar, tredje serien*: S, Södermannalagen och Hälsingelagen, Uppsala 1940
Johannesson, Kurt, *Retorik eller konsten att övertyga*, Borås 1996
Johannesson, Kurt, *Svensk retorik från Stockholms blodbad till Almedalen*, 1983
Johannisson, Karin, *Det mätbara samhället. Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa,* Stockholm 1988
Johansson, Egil, "The history of literacy in Sweden", *Literacy and Social Development in the West. A Reader,* ed. H J Graff, 1981
Johansson, K H, *Kyrkobruk och gudstjänstliv under 1700-talet*, Lund 1938
Johansson, Kenneth, "Mannen och kvinnan, lusten och äktenskapet" i *Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i Stormaktstidens Sverige*, Eva Österberg (red), Stockholm 1997
Jörberg, Lennart, *A History of Prices in Sweden 1732–1914*, Lund 1972
Kapferer, Jean-Noël, *Rykten. Världens äldsta nyhetsmedium*. Stockholm 1988
Karlsson, Per-Arne, *Järnbruken och ståndssamhället. Institutionell och attitydmässig konflikt under Sveriges tidiga industrialisering 1700–1770*, Stockholm 1990
Key, Emil, Försök till svenska tidningspressens historia, 1883
Klemming, G.E. & J.G. Nordin, J.G. *Svensk boktryckerihistoria 1483–1883*, 1883
Kulturhistoriskt lexikon for nordisk medeltid, band II
Lagerqvist Lars och Nathorst-Böös, Ernst, *Vad kostade det?* 2:a uppl. Borås 1985

Lagerroth, Fredrik, *Två regeringsformer*. Lund 1970
Larsson, Olle, *Biskopen visiterar. Den kyrkliga överhetens möte med lokalsamhället 1650–1760*, Växjö stiftshistoriska sällskap skrifter 7, Växjö 1999
Lennersand, Marie *Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen,* ca 1680–1730. Uppsala 1998
Liedman, Sven-Eric, *I skuggan av framtiden. Modernitetens idéhistoria*, Stockholm 1977
Liljequist, Jonas, *Brott, synd och straff. Tidelagsbrottet i Sverige under 1600- och 1700-talet,* Umeå 1992
Lindberg, Bo, "Religionens politiska användning – en akademisk doktrin under 1700-talet", i *Idé och lärdom*, Lund 1972
Lindberg, Otto, *Lantstaten i Malmöhus och Kristianstads län 1719–1917*, Malmö 1919
Lindegren, Jan, *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640,* Uppsala 1980
Lindgren, Erik, *Posten i samhället. Skildringar från fyra sekel*,1986
Lindstedt Cronberg, Marie, *Synd och skam, Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880,* Lund 1997
Lowe, D, *History of Bourgeois Perception*, Chicago 1982
Lundstedt, Bernhard, Sveriges periodiska litteratur, del III, Stockholm 1902
Lönnroth, Erik, *Den stora rollen. Kung Gustaf III spelad av honom själv*.Stockholm 1986
Lövgren, Anna-Brita, "Rätten att färdas fritt", i *Rätten. Festskrift tillägnad Bengt Ankarloo*, Lund 2000
Lövgren, Anna-Brita, Helsingborgs historia, VIII. Helsingborg 1992
Lövgren, Anna-Brita, "Stormaktstidens förvaltning – organisationsförändringar och utvecklingslinjer" i *Tre Karlar*, red Gudrun Ekstrand, utg Livrustkammaren, Stockholm 1984
Malmstedt Göran, H*elgdagsreduktionen. Övergången från ett medeltida till ett modernt år i Sverige 1500–1800,* Göteborg 1994
Malmström, C.G., *Den svenska historien, Frihetstiden*, del 6, Stockholm 1897
Munthe, A. Svenska sjöhjältar VII:1–6. *Flottan och ryska kriget 1788–1790*, Svenska sjöhjältar, VII:1–6, Stockholm 1899–1923
Nelson, Marie C, *Bitter Bread: The famine in Norrbotten 1867–1868*, Stockholm 1988
Nilsson, Fredrik, *I rörelse. Politisk handling under 1800-talets första hälft*, Lund 2000
Nilsson, Sven A, *Stormakten Sverige. Statsbygge och samhällsförändring, Stormaktstid. Erik Dahlberg och bilden av Sverige*, Linköping 1992
Nilsson, Sven A,"Krig och folkbokföring under svenskt 1600-tal",*Scandia 1982:1*

Nilsson, Sven A, "Militärstaten i funktion", i *Gustav II Adolf – 350 år efter Lützen*, Stockholm 1982
Nilsson, Sven A, *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle,* Uppsala 1990
Nordin, Jonas, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden,* Stockholm/ Stehag 2000
Odhner, C T, "Ett bidrag till Anjalaförbundets historia", *Historisk tidskrift 1882*
Ohlander, Ann-Sofie och Norman, Hans, "Kriser och katastrofer. Ett forskningsprojekt om effekterna av nöd, svält och epidemier i det förindustriella Sverige", *Historisk tidskrift 1984:2*
Olsson, Anders, *Borgmästare, bastioner och tullbommar. Göteborg och Halmstad under statligt inflytande 1630–1660,* Lund 1995
Olsson, Henrik, "Laguppfattningen i Sverige under 1600-talet och det tidigare 1700-talet", *Karolinska förbundets årsbok 1968.*
Ong, Walter J., *Muntlig och skriftlig kultur. Teknologiseringen av ordet.* 2ndra uppl. Uddevalla 1996
Oscarsson, Ingemar, "Med tryckfrihet som tidig tradition 1739–1809" *i Den svenska pressens historia,* Stockholm 2000
Oscarsson, Ingemar, "Svensk landsortspress 1732–1809" i *Ständigt dessa landsortstidningar, Sylwan 3,* Göteborg 1998
People Meet the Law, Eva Österberg och Sölvi Sogner, eds, Oslo 2000
Peterson, Claes, *"En god ämbetsman är bättre än en god lag.*. Frågan om justitiekanslern som en allmogens besvärsinstans i klagomål över kronobetjänternas ämbetsutövning 1742–1752" i *Administrasion i Norden på 1700-talet*, Oslo 1985
Petrén, Sture, "Hovrättens uppbyggnad 1614–1654", i *Svea hovrätt, studier till 350-årsminnet,* Stockholm 1964
Pleijel, Hilding, *Hustavlans värld,* Stockholm 1970
Reuterswärd, Elisabeth "Kungörandet av Gustav III:s ryska krig 1788–1790" *i Över gränser, festskrift till Birgitta Odén,* Lund 1987
Reuterswärd, Elisabeth, "Boskapspest och upproriska bönder" i *Ale, Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge,* 1994:3
Ridbäck, Irma, *Årstrycket, ett kulturarv att lyfta fram. Rapport från en förstudie i ett samarbetsprojekt.* Riksarkivet 2000.
Roberts, Michael, *The Age of Liberty: Sweden 1719–1772*, Cambridge Univ. Press 1986.
Runeby, Nils, *Monarchia mixta. Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden,* 1962
Sandin, Bengt, *Hemmet, gatan, fabriken och skolan. Folkundervisning och barnuppfostran i svenska staden 1600–1850*, Lund 1986

Sandmo, Erling, *Voldssamfunnets undergang*, Oslo 1999
Sandstedt, Erik, *Studier rörande Göran Nordbergs Konung Carl XII:s historia*, Lund 1972
Staf, Nils, *Marknad och möte*, Stockholm 1935
Stavenow, Ludvig, "Frihetstiden, 1718–1772," i *Sveriges historia intill tjugonde seklet*, utg. Emil Hildebrand, Stockholm 1903
Stavenow, Ludvig, *Den gustavianska tiden 1772–1809*, i *Sveriges historia intill tjugonde seklet*, utg af Emil Hildebrand, Stockholm 1905
Sundin, Jan, "Brott och straff under medeltiden" *Historisk Tidskrift* 1989:1
Sundin, Jan, *För Gud, staten och folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*, Rättshistoriskt bibliotek XLVII, Lund 1992
Svenskt biografiskt lexikon, del 1
Sylwan, Otto, *Pressens utveckling under det nittonde århundradet*, Stockholm, 1924
Taussi Sjöberg, Marja, *Brott och straff i Västernorrland 1861–1890*, Umeå 1981
Taussi Sjöberg, Marja, *Rätten och kvinnorna*, Malmö 1996
Thompson, E.P. *Whigs and Hunters*: the Origin of the Black Act, 1977
Thunander, Rudolf, *Hovrätt i funktion, Göta hovrätt och brottmålen 1635–1699*, Lund 1993
Tilly, Charles, *Coercion, Capital and European States, AD 990–1990*, Cambridge, Mass., 1990
Tilly, Charles, *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton 1975
Torbacke, Jarl, "I det offentliga rummet", *Ständigt dessa landsortstidningar, Sylwan 3*, Göteborg 1998
Torbacke, Jarl, "På tröskeln till aftonbladsepoken", *Perspektiv på Post och Inrikes Tidningar*, Sylwan 1, Den svenska pressens historia, Göteborg 1998
Törje, Axel, *I den oförlikneliga nyttans tjänst. Eric Gustaf Lidbeck och Skånska Plantageverket*, Gamla Lund, Årsskrift 73, 1973
Upton, Anthony F, *Charles XI and Swedish Absolutism*, Cambridge 1998
Weibull, C G "Dombokföringen och häradstingsarkiven i Skåne" i *Landsarkivet i Lund, del 1, domstolarnas, städernas och fångvårdsanstalternas arkiv i Skåne, Halland och Blekinge*, red. Elisabeth Reuterswärd, Lund 1987
Widén, Bill, "Predikstolen som massmedium" *Kyrkohistorisk årsskrift*, 1993
Widen, Bill, "Böndagsplakaten och opinionsbildningen" *Kyrkohistorisk årsskrift* 1987
Winberg, Christer, *Folkökning och proletarisering*, Göteborg 1975
Würgler, Andreas, *Unruhen und Öffentlichkeit. Städtlische und ländliche protestbewegungen im 18. Jahrhundert*, Tübingen 1995
Wåhlin, Christian, *Handbok uti Svenska Kyrko-lagfarenheten*, Stockholm 1824

Ågren, Maria, *Att hävda sin rätt. Synen på jordägandet i 1600-talets Sverige, speglad i institutet urminnes hävd,* Rättshistoriskt bibliotek LVII, Stockholm 1997

Ödman, Per-Johan, "Pedagogik inpå kropp och själ", i *Tänka, tycka, tro, Svensk historia underifrån,* red. Gunnar Broberg, Ulla Wikander, Klas Åmark, Stockholm 1993

Ödman, Per-Johan, *Konformismens triumf. Utvecklingslinjer i svensk 1600-tals pedagogik,* Stockholm 1984

Ödman, Per-Johan, *Kontrasternas spel – en svensk mentalitets- och pedagogisk historia,* Stockholm 1995

Österberg, Eva "Den gamla goda tiden. Bilder och motbilder i ett modernt forskningsläge om det äldre agrarsamhället", *Scandia 1982:1*

Österberg, "Vardagens sträva samförstånd. Bondepolitik i den svenska modellen från vasatid till frihetstid", i *Tänka, tycka, tro. Svensk historia underifrån*, red. Gunnar Broberg, Ulla Wikander, Klas Åmark, Stockholm 1993

Österberg, Eva, "Svenska lokalsamhällen i förändring, ca 1550–1850. Participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen. Ett angeläget forskningsområdet", i *Historisk Tidskrift* 1987:3 (1987b)

Österberg, Eva, "Agrarekonomisk utveckling: de nordiska länderna ca 1350–1600" i *Scandia 1979:2*

Österberg, Eva, "Alternativa protester i det gamla bondesamhället", i *Tvärsnitt. Humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning* 1984:3

Österberg, Eva, "Brott och straff i svenska småstäder", *Över gränser, Festskrift till Birgitta Odén,* Lund 1987 (1987a)

Österberg, Eva, "Böter och skam" i *Folk förr*, Stockholm 1993.

Österberg, Eva, "Den förmoderna kvinnan" i Eva Österberg (red), *Jämmerdal och fröjdesal,* Stockholm 1997.

Österberg, Eva, "Folkets mentalitet och statens makt" i *Folk förr* Stockholm 1995.

Österberg, Eva, "Sega gubbar? Den skiftande offentligheten och bönder i rätten under trehundra år", i *Rätten, en festskrift till Bengt Ankarloo*, Lund 2000.

Österberg, Eva, "Stark stat och starkt folk. En svensk modell med långa rötter" i *Innsikt og utsyn, festskrift till Jorn Sandnes*, Trondheim 1996.

Österberg, Eva, "Stat, makt och bönder i modern svensk historieforskning", i *Struktur og Funktion, festskrift til Erling Ladewig Petersen*, Odense 1994

Studia Historica Lundensia

Avhandlingar och övriga verk

Birgitta Odén *Rikets uppbörd och utgift. Statsfinanser och finansförvaltning under senare 1500-talet.* 1955 (BHL 1). Diss.
Åke Ljungfors *Bidrag till svensk diplomatik före 1350.* 1955 (US). Diss.
Per Nyström *Stadsindustrins arbetare före 1800-talet. Bidrag till kännedomen om den svenska manufakturindustrin och dess sociala förhållanden.* 1955 (US). Diss.
Göran Rystad *Johan Gyllenstierna, rådet och kungamakten.* 1955 (BHL 2). Diss.
Kjell-Gunnar Lundholm *Sten Sture den äldre och stormännen.* 1956 (BHL 3). Diss.
Ola Lindquist *Jakob Gyllenborg och reduktionen.* 1956 (BHL 4). Diss.
Åke Sällström *Bologna och Norden intill Avignonpåvedömets tid.* 1957 (BHL 5). Diss.
Jörgen Weibull *Carl Johan och Norge 1810-1814.* 1957 (BHL 6). Diss.
Lars-Arne Norborg *Storföretaget Vadstena kloster. Studier i senmedeltida godspolitik och ekonomiförvaltning.* 1958 (BHL 7). Diss.
Allan Mohlin *Kristoffer II av Danmark. I. Välmaktstiden.* 1960 (US). Diss.
Helle Stiegung *Ludvig XV:s hemliga diplomati och Sverige 1752-1774.* 1961 (BHL 8)
Sven Tägil *Valdemar Atterdag och Europa.* 1962 (BHL 9). Diss.
Ingvar Elmroth *Nyrekryteringen till de högre ämbetena 1720-1809. En socialhistorisk studie.* 1962 (BHL 10). Diss.
Kerstin Strömberg-Back *Lagen – Rätten - Läran. Politisk och kyrklig idédebatt i Sverige under Johan III: s tid.* 1963 (BHL 11). Diss.
Lars-Olof Larsson *Det medeltida Värend. Studier i det småländska gränslandets historia fram till 1500-talets mitt.* 1964 (BHL 12). Diss.
Olafia Einarsdottir *Studier i kronologisk metode i tidlig islandsk historieskrivning.* 1964 (BHL 13). Diss.
Sten Körner *The Battle of Hastings. England and Europe 1035-1066.* 1964 (BHL 14). Diss.
Tore Nyberg *Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters.* 1965 (BHL 15). Diss.
Carl-Axel Gemzell *Raeder Hitler und Skandinavien. Der Kampf für einen maritimen Operationsplan.* 1965 (BHL 16). Diss.
Ulf Sjödell *Kungamakt och högaristokrati. En studie i Sveriges inre historia under Karl XI.* 1966 (BHL17). Diss.

Alf Erlandsson *Skånska generalguvernementet 1658-1693 och dess arkiv. Förvaltnings- och arkivhistoriska undersökningar.* 1967 (BHL 18). Diss.
Ann Christina Meurling *Den svenska domstolsförvaltningen i Livland 1634-1700.* 1967 (BHL 19). Diss.
Arne Remgärd *Carl Gustaf Tessin och 1746-1747 års riksdag.* 1968 (BHL 20). Diss.
Sven Anders Söderpalm *Storföretagarna och det demokratiska genombrottet. Ett perspektiv på första världskrigets svenska historia.* 1969 (BHL 21). Diss.
H. Bertil A. Petersson *Anglo-Saxon Currency. King Edgar's Reform to the Norman Conquest.* 1969 (BHL 22). Diss.
Lars Linge *Gränshandeln i svensk politik under äldre Vasatid.* 1969 (BHL 23). Diss.
Sverker Oredsson *Järnvägarna och det allmänna. Svensk järnvägspolitik fram till 1890.* 1969 (BHL 24). Diss.
Sven Tägil *Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschlesvig.* 1970 (LSIH 1)
Sven Tägil *Probleme deutscher Zeitgeschichte.* 1970 (LSIH 2)
Kerstin Malcus *Maktpolitik och länsrättslig förvaltning. Den regelrättsliga doktrinen i Sverige under 1560-talet.* 1971 (BHL 25). Diss.
Eva Österberg *Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter det nordiska sjuårskriget.* 1971 (BHL 26). Diss.
Bengt Ankarloo *Trolldomsprocesserna i Sverige.* 1971 (US). Diss.
Erik Sandstedt *Studier rörande Jöran Nordbergs Konung Carl XII:s historia.* 1972 (US). Diss.
Lars-Olof Larsson *Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500-1640.* 1972 (BHL 27)
Conny Blom *Förbindelsedikten och de medeltida rimkrönikorna. Studier kring omarbetningen av Erikskrönikan och tillkomsten av Förbindelsedikten samt dessa krönikedelars plats i den medeltida rimkröniketraditionen.* 1972 (BHL 28). Diss.
Steven Koblik *Sweden: The Neutral Victor. Sweden and the Western Powers 1917-1918.* 1972 (LSIH 3)
Nordal Åkerman *On the Doctrine of Limited War.* 1973 (US). Diss.
Hans Petersson *Morgongåvoinstitutet i Sverige under tiden fram till omkring 1734 års lag.* 1973 (US). Diss.
Göran Wensheim *Studier kring freden i Nystad.* 1973 (BHL 29). Diss.
Carl-Axel Gemzell *Organization, Conflict and Innovation. A study of German Naval Strategic Planning 1888-1940.* 1973 (LSIH 4)
Lars Lundgren *Vattenförorening. Debatten i Sverige 1890-1921.* 1974 (BHL 30). Diss.
Sveinbjörn Raffisson *Studier i Landnamabok. Kritiska bidrag till den isländska fristatstidens historia.* 1974 (BHL 31). Diss.

Göte Paulsson *Annales Suecici mediilaevi. Svensk medeltidsannalistik kommenterad och utgiven.* 1974 (BHL 32). Diss.

Bo Huldt *Sweden, the United Nations and Decolonization. A study of Swedish Participation in the Fourth Commitee of the General Assembly, 1946-69.* 1974 (LSIH 5). Diss.

Lars H. Niléhn *Nyhumanism och medborgarfostran. Åsikter om läroverkets målsättning 1820-1880.* 1975 (BHL 33). Diss.

Agnes Wirén *Uppbrott från örtagård. Utvandring från Blekinge till och med år 1870.* 1975 (BHL 34). Diss.

Roland Persson *Rustningar i Sverige under det stora nordiska kriget. Studier rörande makten över krigsfinansieringen i det karolinska samhället 1700-1709.* 1975 (BHL 35). Diss.

Erland Alexandersson *Bondeståndet i riksdagen 1760-1772.* 1975 (BHL 36). Diss.

Leokadia Posten *De polska emigranternas agentverksamhet i Sverige 1862-1863.* 1975 (BHL 37). Diss.

Ulf Sjödell *Riksråd och kungliga råd. Rådskarriären 1602-1718.* 1975 (BHL 38)

Birgitta Odén *Lauritz Weibull och forskarsamhället.* 1975 (BHL 39)

Göran Rystad *Ambigious Imperialism. American Foreign Policy and Domestic Politics at the turn of the Century.* 1975 (LSIH 6)

Sven G. Trulsson *British and Swedish Policies and Strategies in the Baltic after the Peace of Tilsit in 1807.* 1976 (BHL 40). Diss.

Eva Block *Amerikabilden i svensk dagspress 1948-1968.* 1976 (BHL 41). Diss.

Sven Rubensson *The Survival of Ethiopian Independence.* 1976 (LSIH 7). Diss.

Rune Ivarsson *Jordförvärvslagen, socialdemokratin och bönderna. En studie över jordförvärvslagstiftningen i svensk politik 1945-1965.* 1977 (BHL 42). Diss.

Eva Österberg *Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300-1600.* 1977 (BHL 43)

Lars-Erik Nyman *Great Britain and Chinese Russian and Japanese Interests in Sinkiang 1918-1934.* 1977 (LSIH 8). Diss.

Sven Tägil (coordinator) *Studying Boundary Conflicts. A Theoretical Framwork.* 1977 (LSIH 9)

Anita Diehl *E. V. Ramaswami Naicker-Periyar. A Study of the Influence of a Personality in Contemporary South India.* 1977 (LSIH 10). Diss.

Gunnel Rikardsson *The Middle East Conflict in the Swedish Press. A Content Analysis of Three Daily Newspapers, 1948-1973.* 1978 (LSIH 11). Diss.

Birgitta Eimer *Cavour and Swedish Politics.* 1978 (LSIH 12). Diss.

Bo Blomkvist *International i miniatyr. Studier i skånsk arbetarrörelse före 1880 och dess internationella kontakter.* 1979 (BHL 44). Diss.

Kim Salomon *Konflikt i Grænseland. Sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920-33.* 1980 (US). Diss.

Lars Olsson *Då barn var lönsamma. Om arbetsdelning barnarbete och teknologiska förändringar i några svenska industrier under 1800- och början av 1900-talet.* 1980 (US). Diss.

Pau Puig i Scotoni *Att förstå revolutionen. En kritisk undersökning om historisk stabilitet och förändring.* 1980 (US). Diss.

Jan Brunius *Bondebygd i förändring. Bebyggelse och befolkning i västra Närke ca 1300-1600.* 1980 (BHL 45). Diss.

Anna-Brita Lövgren *Handläggning och inflytande. Beredning föredragning och kontrasignering under Karl XI:s envälde.* 1980 (BHL 46). Diss.

Hans-Albin Larsson *Partireformationen från bondeförbund till centerparti.* 1980 (BHL 47). Diss.

Kjell Emanuelsson *Den svensk-norska utrikesförvaltningen 1870-1905. Dess organisations och verksamhetsförändring.* 1980 (BHL 48). Diss.

Eva Queckfeldt *Vietnam. Tre svenska tidningars syn på Vietnamfrågan 1963-1968.* 1981 (BHL 49). Diss.

Ingvar Elmroth *För kung och fosterland. Studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600-1900.* 1981 (BHL 50)

Göran Rystad (ed.) *Congress and American Foreign Policy.* 1981 (LSIH 13)

Reda Mowafi *Slavery, Slave Trade and Abolition Attempts in Egypt and the Sudan, 1820-1882.* 1981 (LSIH 14). Diss.

Joseph Zitomersky (ed.) *On Making Use of History.* 1982 (LSIH 15)

Christer Olsson *Congress and the Executive: The Making of United States Foreign Policy 1933-1940.* 1982 (LSIH 16). Diss.

Sten Skansjö *Söderslätt genom 600 år. Bebyggelse och odling under äldre historisk tid.* 1983 (US). Diss.

Käthe Bååth *Öde sedan stora döden var... Bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal.* 1983 (BHL 51). Diss.

Imants Alksnis *Den marxistiska publicistiken i Lettland 1912-1914. En studie i effektiv propaganda.* 1983 (BHL 52). Diss.

Christer Strahl *Nationalism & socialism. Fosterlandet i den politiska idédebatten i Sverige 1890-1914.* 1983 (BHL 53). Diss.

Lars Niléhn *Peregrinatio Academica. Det svenska samhället och de utrikes studieresorna under 1600-talet.* 1983 (BHL 54)

Anders Lindberg *Småstat mot stormakt. Beslutssystemet vid tillkomsten av 1911 års svensk-tyska handels- och sjöfartstraktat.* 1983 (BHL 55). Diss.

Carl Gustaf Stenkula *Gammal i Lund. Utvecklingstendenser inom kommunal kyrklig och enskild åldringsvård i Lund 1900-1918.* 1983 (BHL 56). Diss.

Ingemar Norrlid *Demokrati, skatterättvisa och ideologisk förändring. Den kommunala självstyrelsen och demokratins genombrott i Sverige.* 1983 (BHL 57). Diss.

Bengt Nilsson *Handelspolitik och skärpt konkurrens. England och Sverige 1929-1939.* 1983 (BHL 58). Diss.

Wilhelm Agrell & Bo Huldt (eds.) *Clio Goes Spying. Eight Essays on the History of Intelligence.* 1983 (LSIH 17)

Göran Rystad (ed.) *Europe and Scandinavia. Aspects of the Process of Integration in the 17th Century.* 1983 (LSIH 18)

Terence Graham *The "Interests of Civilization"? Reaction in the United States Against the "Seizure" of the Panama Canal Zone 1903 – 1904.* 1983 (LSIH 19). Diss.

Olof Åhlander *Staat, Wirtschaft und Handelspolitik. Schweden und Deutschland, 1918-1921.* 1983 (LSIH 20). Diss.

Hans Sundström *Bönder bryter bygd. Studier i övre Norrlands äldre bebyggelsehistoria.* 1984 (US). Diss.

Kristian Gerner *The Soviet Union and Central Europe in the Post-War Era: A Study in Precarious Security.* 1984 (LSIH 21). Diss.

Sven Tägil (ed.) *Regions in Upheaval. Ethnic Conflict and Political Mobilization.* 1984 (LSIH 22)

Wilhelm Agrell *Alliansfrihet och atombomber. Kontinuitet och förändring i den svenska försvarsdoktrinen från 1945 till 1982.* 1985 (US). Diss.

Göran V. Johansson *Kristen demokrati på svenska. Studier om KDS tillkomst och utveckling 1964-1982.* 1985 (BHL 59). Diss.

Bengt Sandin *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600-1850.* 1986 (US). Diss.

Christina Carlsson *Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati 1880-1910.* 1986 (US). Diss.

Lars J. Larsson *Sören Norby och Östersjöpolitiken 1523-1525.* 1986 (BHL 60). Diss.

Ingemar Ottosson *Krig i fredens intresse eller neutralitet till varje pris? Sverige, NF och frågan om kollektiv säkerhet 1935-1936.* 1986 (BHL 61). Diss.

Monica Braw *The Atomic Bomb Suppressed. American Censorship in Japan 1945-1949.* 1986 (LSIH 23). Diss.

Marie Nordström *Pojkskola, flickskola, samskola. Samundervisningens utveckling i svenskt skolväsen 1866-1962.* 1987 (BHL 62). Diss.

Hans-Olof Ericson *Vanmakt och styrka. Studier av arbetarrörelsens tillkomst och förutsättningar i Jönköping, Huskvarna och Norrahammar 1880-1909.* 1987 (US). Diss.

Lars Edgren *Lärling gesäll mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750-1847.* 1987 (US). Diss.

Klas-Göran Karlsson *Historieundervisning i klassisk ram. En didaktisk studie av historieämnets målfrågor i den ryska och sovjetiska skolan 1900-1940.* 1987 (US). Diss.

Désirée Haraldsson *Skydda vår natur! Svenska Naturskyddsföreningens framväxt och tidiga utveckling.* 1987 (BHL 63). Diss.

Bernt Ralfnert *Kvinnoprästdebatten i Sverige i perspektivet kyrka-stat.* 1988 (US). Diss.

Karl Johan Krantz *Garnisonsstadens politik och ekonomi. Växjö, Jönköping och Eksjö inför bygderegementenas kasernering.* 1988 (US). Diss.
Rune Johansson *Small State in Boundary Conflict. Belgium and the Belgian-German Border 1914-1949.* 1988 (LSIH 24). Diss.
Per Jonsson *Finntorparna i Mången. Jord, människor och rättsuppfattning i förproletär bergslagsmiljö.* 1989 (US). Diss.
Stefan Håkansson *Konsulerna och exporten 1905-1921. Ett "Government failure"?.* 1989 (BHL 64). Diss.
Yvonne M. Werner *Svensk-tyska förbindelser kring sekelskiftet 1900. Politik och ekonomi vid tillkomsten av 1906 års svensk-tyska handels- och sjöfartstraktat.* 1989 (BHL 65). Diss.
Per Bolin-Hort *Work, Family and the State. Child Labour and the Organization of Production in the British Cotton Industry, 1780-1920.* 1989 (BHL 66). Diss.
Rune Johansson & Hans-Åke Persson (ed) *Nordisk flyktingpolitik i världskrigens epok.* 1989 (CESIC 1)
Björn Fryklund & Tomas Peterson *Vi mot dom. Det dubbla främlingskapet i Sjöbo.* 1989 (CESIC 2)
Thorleifur Fridriksson *Den Gyldne Flue. De skandinaviske socialdemokratiers relationer til den islandske arbejderbevægelse 1916-56. Internationalisme eller inblandning?* 1990 (US). Diss.
Ingrid Millbourn *Rätt till maklighet". Om den svenska socialdemokratins lärprocess 1885-1902.* 1990 (US). Diss.
Ralf Rönnquist *Historia och Nationalitet. Skotsk etno-territorialitet i ett historiskt perspektiv.* 1990 (BHL 67). Diss.
Göran Göransson *Virtus Militaris: Officersideal i Sverige 1560-1718.* 1990 (BHL 68). Diss.
Göran Rystad (ed.) *The Uprooted. Forced Migration as an International Problem in the Post-War Era.* 1990 (LSIH 25)
Gunnar Alsmark & Paula Uddman *Att möta främlingar. Vision och vardag.* 1990 (CESIC 3)
Göran Rystad (ed.) *Looking inward - Looking outward: Aspects of American Foreign Policy in an Age of Uncertainty.* 1990 (CESIC 4)
Lars Berggren *Ångvisslans och brickornas värld. Om arbete och facklig organisering vid Kockums mekaniska verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840-1905.* 1991 (US). Diss.
Birgitta Odén *Forskarutbildningens förändringar 1890-1975.* 1991 (BHL 69)
Tommie Sjöberg *The Powers and the Persecuted. The Refugee Problem and the Intergovemmental Committe on Refugees (IGCR)1938-1947.* 1991 (LSIH 26). Diss.
Kim Salomon *Refugees in the Cold War. Toward a New International Refugee Regime in the Early Modem Postwar Era.* 1991 (LSIH 27)

Eva Österberg *Mentalities and Other Realities. Essays in Medieval and Early Modern Scandinavian History.* 1991 (LSIH 28)
Kerstin Nyström (ed.) *Judarna i det svenska samhället. Identitet, integration etniska relationer.* 1991 (CESIC 5)
Thomas Söderblom *Horan och batongen. Prostitution och repression i folkhemmet.* 1992 (US). Diss.
Mats Greiff *Kontoristen. Från chefens högra hand till proletär.* 1992 (US). Diss.
Sverker Oredsson *Gustav Adolf, Sverige och Trettioåriga kriget. Historieskrivning och kult.* 1992 (BHL 70)
Göran Blomquist *Elfenbenstorn eller statsskepp? Stat, universitet och akademisk frihet i vardag och vision från Agardh till Schück.* 1992 (BHL 71). Diss.
Peter Aronsson *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre Smålandssocknar, 1680-1850.* 1992 (BHL 72). Diss.
Conny Blom *Tiggare, tidstjuvar, lättingar och landstrykare. Studier av attityder och värderingar i skrån, stadgar, ordningar och lagförslag gällande den offentliga vården 1533-1664.* 1992 (BHL 73)
Lars Edgren & Eva Österberg (red.) *Ut med historien! Sju historiker om historieundervisningens uppgifter idag.* 1992 (BHL 74)
Göran Rystad (ed.) *Encounter with Strangers: Refugees and Cultural Confrontation in Sweden.* 1992 (CESIC 6)
Anders Svensson *Ungrare i folkhemmet: svensk flyktingpolitik i det kalla krigets skugga.* 1992 (CESIC 7). Diss.
Sven Tägil (ed.) *Konflikt och samarbete vid Persiska viken.* 1992 (CESIC 8)
Karin Helmer *Arrendatorer och professorer. Lunds universitets jordegendomar under 325 år.* 1993 (BHL 75)
Kerstin Sundberg *Resurser och sociala relationer. Studier av ett lokalsamhälle i förändring 1600-1800: Österhaninge och Västerhaninge socknar.* 1993 (BHL 76). Diss.
Jan Samuelson *Aristokrat eller förädlad bonde? Det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523-1611.* 1993 (BHL 77). Diss.
Dick Harrison *The Early State and the Towns. Forms of Integration in Lombard Italy AD 568-774.* 1993 (LSIH 29). Diss.
Cecilia Ruthström-Ruin *Beyond Europe. The Globalization of Refugee Aid.* 1993 (LSIH 30). Diss.
Hans-Åke Persson *Retorik och realpolitik. Storbritannien och de fördrivna tyskarna efter andra världskriget.* 1993 (CESIC 9). Diss.
Sven Tägil (ed.) *Den problematiska etniciteten – nationalism, migration och samhällsomvandling.* 1993 (CESIC 10)
Rudolf Thunander *Hovrätt i funktion. Göta Hovrätt och brottmålen 1635-1699.* 1994 (US). Diss.

Peter Billing (med Mikael Stigendal) *Hegemonins decennier. Lärdomar från Malmö om den svenska modellen.* 1994 (US). Diss.

Monika Edgren *Tradition och förändring. Könsrelationer, omsorgsarbete och försörjning inom Norrköpings underklass under 1800-talet.* 1994 (BHL 78). Diss.

Ulla Rosén *Himlajord och handelsvara. Ägobyten av egendom i Kumla socken 17801880.* 1994 (BHL 79). Diss.

Mikael af Malmborg *Den ståndaktiga nationalstaten. Sverige och den västeuropeiska integrationen 1945-1959.* 1994 (BHL 80). Diss.

Joseph Zitomersky *French Americans – Native Americans in Eighteenth Century French Colonial Louisiana. The Population Geography of the Illinois Indians, 1670-1760s. The Form and Function of French – Native Settlement Relations in the Eighteenth-Century Louisiana.* 1994 (LSIH 31). Diss.

Kenneth Nyström (ed.) *Encounter with Strangers – The Nordic Experience.* 1994 (CESIC 11)

David Edgerton, Björn Fryklund & Tomas Peterson *"Until the Lamb of God Appears ..." The 1991 Parliamentary Election: Sweden Chooses a New Political System.* 1994 (CESIC 12)

Bo Bjurulf & Björn Fryklund (red.) *Det politiska missnöjets Sverige. Statsvetare och sociologer ser på valet 1991* 1994 (CESIC 13)

Göran Rystad (ed.) *Encounter with Strangers – Aspects of the American Experience.* 1995 (CESIC 14)

Hans Wallengren *Hyresvärlden. Maktrelationer på hyresmarknaden i Malmö ca 1880-1925.* 1995 (US). Diss.

Per Bauhn, Christer Lindberg & Svante Lundberg *Multiculturalism and Nationhood in Canada.* 1995 (CESIC 15)

Rune Bokholm *Städernas handlingsfrihet. En studie av expansionsskedet 1900-1930.* 1995 (BHL 81). Diss.

Lars I. Andersson *Kommunalskattefrågan under mellankrigstiden. Skatterättvisa i och mellan kommuner.* 1995 (BHL 82). Diss.

Bengt Åhsberg *Studenter och storpolitik. Sverige och det internationella studentsamarbetet 1919-1931.* 1995 (BHL 83). Diss.

Anders Olsson *Borgmästare, bastioner och tullbommar. Göteborg och Halmstad under statligt inflytande 1630-1660.* 1995 (BHL 84). Diss.

Marcos Cantera Carlomagno *Ett folk av mänsklig granit. Sverige i den italienska utrikespolitiken 1932-1936* 1995 (US). Diss.

Ulf Bergman *Från bondelots till yrkesman. Lotsning i Östergötland 1537-1914.* 1995 (BHL 85). Diss.

Lennart Johansson *Systemet lagom. Rusdrycker, intresseorganisationer och politisk kultur under förbudsdebattens tidevarv 1900-1922.* 1995 (BHL 86). Diss.

Borhanedin A. Yassin *Vision or Reality? The Kurds in the Policy of the Great Powers 1941-1947.* 1995 (LSIH 32). Diss.

Göran Rystad (ed.) *Encountering Strangers. Responses and Consequences.* 1996 (CESIC 16)
Hans Hägerdal *Väst om öst. Kinaforskning och kinasyn under 1800- och 1900-talen.* 1996 (BHL 87). Diss.
Jasmine Aimaq *For Europe or Empire? French Colonial Ambitions and the European Army Plan.* 1996 (LSIH 33). Diss.
Eva Helen Ulvros *Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790-1870.* 1996 (US). Diss.
Dick Harrison *Medieval Space. The Extent of Microspatial Knowledge in Western Europe during the Middle Ages.* 1996 (LSIH 34)
Marie Lindstedt - Cronberg *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680-1880.* 1997 (US). Diss.
Hans-Åke Persson (ed.) *Encounter with Strangers. The European Experience.* 1997 (CESIC 17)
Åke Sundell *Patriarkalism och föreningsrätt. Om produktion och facklig kamp inom trädgårdsnäringen i Malmö med omnejd fram till 1936.* 1997 (BHL 88). Diss.
Eric Carlsson *Sverige och tysk motståndsrörelse under andra världskriget.* 1998 (BHL 89). Diss.
Yngve Tidman *Spräng Amalthea! Arbete, facklig kamp och strejkbryteri i nordvästeuropeiska hamnar 1870-1914.* 1998 (BHL 90). Diss.
Magnus Persson *Great Britain, the United States, and the Security of the Middle East: The Formation of the Baghdad Pact.* 1998 (LSIH 35). Diss.
Gunnar Dahl *Trade, Trust and Networks : Commercial Culture in Late Medieval Italy* 1998 (US). Diss.
Thomas Sörensen *Det blänkande eländet. En bok om Kronprinsens husarer i sekelskiftets Malmö.* 1998 (US). Diss.
Magnus Perlestam *Den rotfaste bonden – myt eller verklighet? Brukaransvar i Ramkvilla socken 1620-1820.* 1998 (US). Diss.
Olle Larsson *Biskopen visiterar. Den kyrkliga överhetens möte med lokalsamhället 1650-1760.* 1999 (US). Diss.
Göran Rystad *Dream and Reality. The United States in Search of a Role in the Twentieth Century World.* 1999 (CESIC onumrerad)
Marion Leffler *Böcker, bildning, makt. Arbetare borgare och bildningens roll i klassformeringen i Lund och Helsingborg 1860-1901.* 1999 (BHL 91). Diss.
Malin Lennartsson *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland.* 1999 (BHL 92) Diss.
Roddy Nilsson *En välbyggd maskin, en mardröm för själen. Det svenska fängelsesystemet under 1800-talet.* 1999 (BHL 93) Diss.
Fabian Persson *Servants of Fortune. The Swedish Court between 1598 and 1721.* 1999 (US). Diss.
Mikael Ottosson *Sohlberg och surdegen: sociala relationer på Kosta glasbruk 1820-1880* 1999 (US). Diss.

Sanimir Resic *American Warriors in Vietnam. Warrior Values and the Myth of the War Experience during the Vietnam War 1965-1973.* 1999 (US). Diss.
Agneta Ljungh *Sedd, eller osedd? Kvinnoskildringar i svensk historieforskning, mellan åren 1890 till 1995.* 1999 (US). Diss.
Inger Hammar *Emancipation och religion: den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860-1900* 1999 (US). Diss.
Mark Davies *A Perambulating Paradox. British Travel Literature and the Image of Sweden c. 1770-1865.* 2000 (US). Diss.
Lars M Andersson *"En jude är en jude är en jude...". Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900-1930* 2000 (US). Diss.
Mats Hellstenius *Krigen som inte blev av: Sveriges fredliga officerskår vid 1800-talets mitt* 2000 (US). Diss.
Irene Andersson *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914–1940* 2001 (US). Diss.
Elisabeth Reuterswärd *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle* 2001 (US). Diss.

Var efterlystes brottslingar förr? I kyrkan! Var fick man reda på att äkta män övergivit sina hustrur? I kyrkan! Hur annonserades kommande auktioner? I kyrkan! Var tillkännagavs nya lagar och förordningar? Hur fick människor besked om var viktiga möten skulle äga rum? Hur visste man att landet var i krig och vad som hände under kriser av olika slag? Naturligtvis var det i kyrkan. Den var länge allmogens självklara plats för nyhetsförmedling. Prästen var enligt lag skyldig att från predikstolen i slutet av gudstjänsten läsa upp alla författningar som Kungl Maj:t och landshövdingen utfärdade. Där kungjordes även lägre tjänstemäns och allmänhetens meddelanden under hela 1700- och 1800-talen samt en bra bit in på 1900-talet. Kungörelserna fungerade som ett massmedium och uppläsningen från predikstolarna utgjorde en del i ett system för masskommunikation i en tid då tidningar var få och främst lästes av en bildad överklass. Det är detta som är ämnet för denna avhandling som belyser kungörelsernas funktion i krig och fred.

ISBN 91-628-4906-9
ISSN 1650-755X